

Zois

Študije

Uredil Luka Vidmar

Na Kranjskem se radikalno razsvetljenstvo ni moglo izživeti, pač pa se je pod krono razsvetljenih Habsburžanov proti koncu 18. stoletja uveljavljala njegova zmerna različica. Njeno središče je postal prav baron Žiga Zois, polihistor (filolog, zgodovinar, naravoslovec), industrialec in mecen, ki je obenem utelešal preplet patriotizma s kozmopolitizmom. Politično in kulturno načrtovanje tega najbogatejšega Kranjca, vključenega v nadnarodno »literarno republiko«, je presevalo deželne meje. Resda je bil Zois lojalen monarhični ureditvi in je sam užival privilegije fevdalizma, zato njegove ideje niso mogle prispevati k boju za demokracijo, enakost in svobodo – cilje radikalnih razsvetljencev in revolucionarnega meščanstva. A vendar je usvojil zmernejša razsvetljena načela o umnem, k splošni koristi stremečem delovanju. Prizadeval si je pospešiti razvoj gospodarstva, znanosti in omike v svoji domovini, ob tem kultivirati materni jezik in ga prek kroga sodelavcev (Linharta, Vodnika, Kopitarja in drugih) s prevodi, slovnično-slovarsko standardizacijo in izvirno književnostjo »za pokušino« postopno preobraziti v jezik, ki naj bi postal enakovreden klasičnim in sodobnim jezikom evropskih metropol. Kozmopolitske ideje razsvetljenstva je Zois sprejel z vidika patriotizma, tradicionalni deželni ponos pa je v duhu t. i. narodnega preroda že prelil v moderno obliko narodne zavesti. Prav s tem je Zois kot osrednja osebnost slovenske prerodne dobe zasnoval kulturne, filološke in literarne temelje za oblikovanje Slovencev kot modernega naroda v dolgem 19. stoletju.

Iz recenzije dr. Marka Juvana

Na naslovnici:

Joseph Lanzedelley, Žiga Zois, 1820 (izrez),
Slovenska akademija znanosti in umetnosti,
foto: Luka Vidmar

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani
Tiskana knjiga
COBISS.SI-ID=229576195
ISBN 978-961-05-0956-1
E-knjiga
COBISS.SI-ID=229417475
ISBN 978-961-05-0957-8 (PDF)

ZOIS
Študije

Uredil Luka Vidmar

Založba ZRC

Ljubljana 2025

KAZALO VSEBINE

Luka Vidmar UVOD	7
Janko Kos ŽIGA ZOIS KOT OSREDNJA OSEBNOST SLOVENSKEGA RAZSVETLJENSTVA	17
Marijan Dovič PESNIŠTVO ŽIGE ZOISA IN VPRAŠANJE »PRVEGA KRANJSKEGA PESNIKA«	31
Irena Orel ZOISOV PRISPEVEK K RAZVOJU SLOVENSKEGA JEZIKA IN JEZIKOSLOVJA	73
Janez Šumrada ZOIS, VODNIK IN SLOVENSKI JEZIKOVNO-POLITIČNI PROGRAM V NAPOLEONOVILIRIJI	129
Luka Vidmar ZOISOVA REVIZIJA PRERODA SLOVENSKEGA JEZIKA (1819)	163
Mihael Brenčič ŽIGA ZOIS IN RAZSVETLJENSKA GEOLOGIJA	187
Patrizia Farinelli NARAVOSLOVNE ŠTUDIJE IN RAZVEDRILNA LITERATURA: POGLED NA ITALIJANSKE KNJIGE BARONA ZOISA	233
Sonja Svoljšak, Urša Kocjan REKONSTRUKCIJA KNJIŽNICE ŽIGE ZOISA V COBISS+ (KATALOG NUK): VIRI, METODOLOGIJA, IZZIVI IN PERSPEKTIVE	265
Metoda Kokole GLASBA PRI ZOISOVIH V LJUBLJANI	279
Marko Motnik GLASBENI SALON DRUŽINE ZOIS NA DUNAJU	327
Metoda Kemperl ZOISOVA PALAČA V LJUBLJANI: ZGODOVINA GRADNJE	357
Ines Babnik UMNOST IN UMETNOST ZOISOVIH VRTOV	397

Ana Pokrajac Iskra ZOISOVA OSTALINA V ZBIRKI MESTNEGA MUZEJA LJUBLJANA	419
Irena Lačen Benedičič, Marko Mugerli ZOISI – LASTNIKI FUŽIN	431
Stane Granda ZOISI MED PLEMIČI – PODPORNICI SLOVENSKE KULTURE	447
KAZALO OSEBNIH IMEN	475

UVOD

Luka Vidmar

Žiga Zois baron Edelstein se je rodil 23. novembra 1747 v Trstu. Bil je prvorojenec Michelangela Zoisa, doma iz okolice Bergama, ki je v Trstu in Ljubljani obogatel kot trgovec z železarskimi izdelki in nazadnje dosegel naziv barona, in njegove druge žene Ivane, rojene Kappus pl. Pichelstein, ki je izvirala iz fužinarske družine. Michelangelo je želel sinovom zagotoviti najboljšo možno izobrazbo, primerno plemiškemu stanu. Žiga se je zato v letih 1761–1765 šolal v škofovskem kolegiju v Reggio Emilii, kjer se je ob humanističnih predmetih izuril tudi v plesu, mečevanju in gledališki igri. Po vrnitvi v Ljubljano se je pripravljaj na prevzem očetovih podjetij in posestev, zato je pri jezuitih Gruberju in Maffeiu študiral še naravoslovne in tehnične vede. V mladosti je posvojil ideje zmernega razsvetljenstva, v Amsterdamu je stopil v prostozidarsko ložo, morda se je približal deizmu.

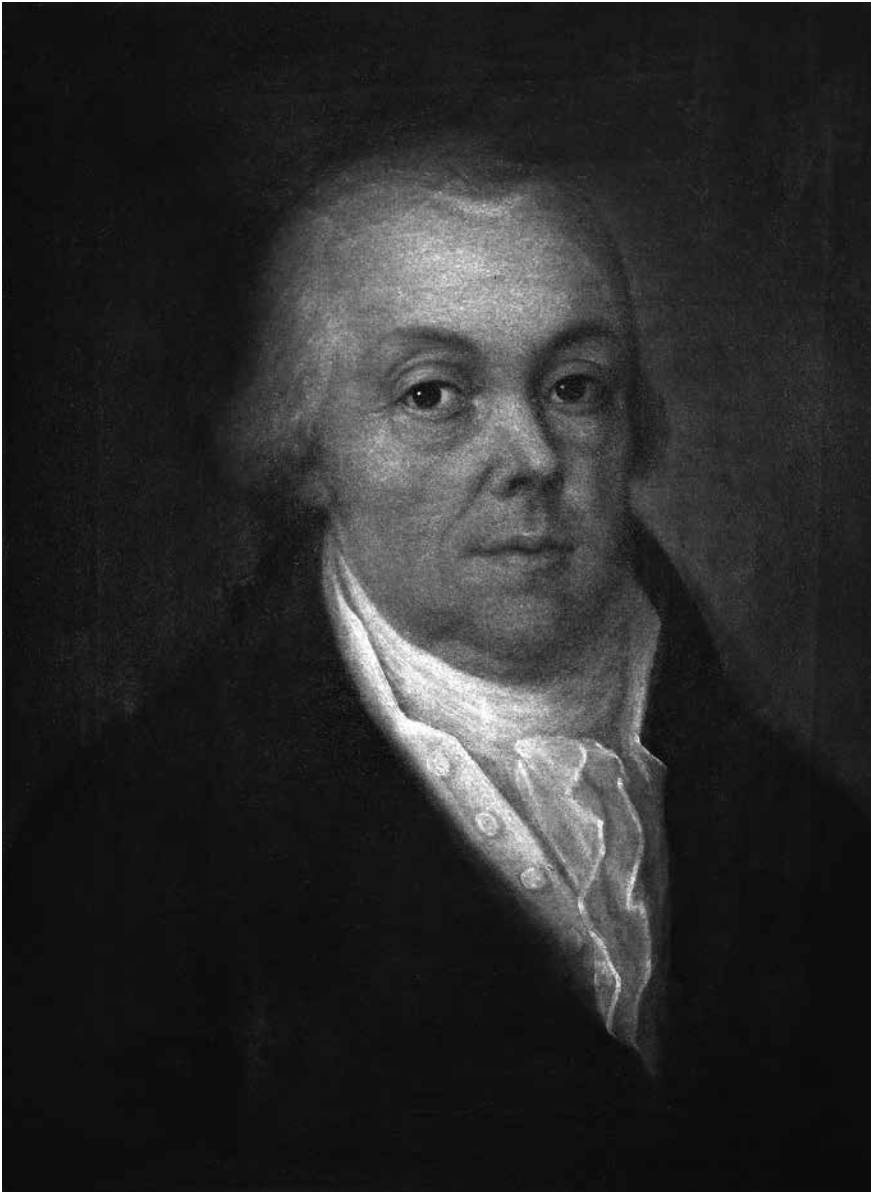
Ko je leta 1779 potoval po Evropi, kjer je preučeval sodobno trgovino in industrijo, je v Rimu doživel prvi napad protina, ki je nato neustavljivo napredoval. Leta 1782 se je podal na drugo daljše potovanje, ki ga je vodilo na Tirolsko, v Švico, na Nizozemsko, kjer se je zdravil, in v nemške dežele. Leta 1793 je zadnjič obiskal svoje gorenjske rudnike in fužine, nato pa so mu ohromele noge. Po letu 1797 skoraj ni več zapustil ljubljanske palače na Bregu. Bolezen je težko prenašal zlasti v vlažnem vremenu in pozimi. Tedaj je bil prisiljen več mesecev ležati v postelji ali sedeti v vozičku, ki ga je zasnoval sam, v najhujših trenutkih ni mogel pisati. Bolečine in neprijetnosti, povezane z boleznijo, je prenašal pogumno in stoično. V zrelih letih se je delno zaradi osebnih izkušenj (staranja in bolezni), delno zaradi zunanjih pretresov (francoske revolucije in napoleonskih vojn) vračal h krščanstvu in Katoliški cerkvi.

Kot osrednja osebnost razsvetljenstva na Kranjskem, posebej kot izvedenec v gospodarskih, naravoslovnih in jezikovnih vprašanjih, je užival velik ugled v habsburški monarhiji in zunaj nje. Cesar Franc I. mu je leta 1808 podelil naziv komanderja Leopoldovega reda, Napoleon pa leta 1813 naziv viteza Legije časti. Slovel je kot najbolj izobražen človek v Ljubljani, zato so njegovo hišo redno obiskovali člani habsburške cesarske hiše, med njimi

nadvojvoda Janez, plemiči in znanstveniki, ki so potovali čez Kranjsko. Zaradi priljudnega značaja in občutljivosti za javno blaginjo je bil priljubljen tudi med ljudmi nižjih slojev. Podpiral je Stanovsko gledališče v Ljubljani, posebej gostovanja italijanskih opernih skupin. Svoj vrt v Gradišču, t. i. Zoisovo alejo, je odprl javnosti. Leta 1816, ko je zaradi izjemno hladnega poletja grozila lakota, je dal iz Češke uvoziti trpežno tatarsko ajdo in jo razširiti na podeželju (rastline se je po dobrotniku prijelo ime *cojzla*). Umrl je 10. novembra leta 1819. Slavnostnega pogreba pri Sv. Krištofu pri Ljubljani, ki ga je vodil ljubljanski škof Avguštin Gruber, se je udeležila množica ljudi. Njegov nagrobnik je danes vzdignjen na dvorišču palače na Bregu, posmrtni ostanke pa so med obema vojnama prenesli v družinsko grobnico na Žalah.

Zois je do leta 1777 prevzel glavnino očetove dediščine, in sicer trgovsko družbo v Trstu s podružnico v Benetkah, mrežo rudnikov in fužin na Kranjskem in Koroškem, na primer v Bohinjski Bistrici, Slovenskem Javorniku in Mislinji, in več gospošteev na Kranjskem, kot največje Brdo pri Kranju. Sprva ni bil naklonjen omejevanju stanovskih privilegijev. Svojim podložnikom na Brdu pri Kranju je skušal vsiliti novo ureditev tlake, kar je leta 1781 sprožilo upor. Do kmetov je bil nato bolj prizanesljiv, pod vtisom nasilja francoske revolucije pa je spoznal, da bo postopna družbena reforma nujna. Podoben odnos je imel do svojih delavcev. Kljub skrbi za primerne bivalne razmere in razvedrilo ni trpel izogibanja obveznostim, rad pa je nagrajeval vestnost upravnikov. Na posestvih in v industrijskih obratih je vpeljeval tehnične novosti in celo lastne izume (puhalnik za plavž), ki so jih preizkušali v njegovi prisotnosti.

Kljub prizadevanjem za modernizacijo so začele Zoisove fužine poslovati z izgubo, krčilo se je tudi trgovanje: nahajališča železove rude na Kranjskem in Koroškem so se praznila, na evropski trg so prihajali cenejši in boljši švedski železarski izdelki, liberalizacija trgovine pod Jožefom II. pa ni zaščitila domače proizvodnje. Dobiček je prinašala fajančna delavnica v Ljubljani, za katero je Zois kupil rudnik glin v Selški dolini. Njegovo gospodarstvo so nato prizadeli kontribucija, davki in celinska zapora v obdobju francoske okupacije in Ilirskih provinc (1809–1813). Prisiljen je bil v najemanje posojil in odpuščanje delavcev. Leta 1817 je prodal fajančno delavnico in alejo, rudnike in fužine pa je vendarle ohranil in predal nečakoma Karlu Zoisu in Antonu Bonazzi.

Slika 1. Andrej Herrlein, Žiga Zois, 1809.
© NUK.

Z rudniki in fužinami je bilo povezano Zoisovo zanimanje za mineralogijo, geologijo in metalurgijo. Ukvarjal se je tudi z zoologijo in botaniko. Kljub velikemu znanju na teh področjih je zanesljivo objavil le en naravoslovni članek, in še tega anonimno – o človeški ribici v časopisni prilogi *Laibacher Wochenblatt* (1807). V lasti je imel izjemno zbirko mineralov in kamnin. Značilno za njegovo pragmatično naravo je bilo, da jih ni zbiral le iz zanimanja, ampak tudi zaradi gospodarskih interesov in finančnih koristi: z njimi je trgoval, jih podarjal, ko je želel pridobiti prejemnikovo naklonjenost, ter preučeval druge možnosti njihove uporabe. V nemirnih desetletjih med francosko revolucijo in dunajskim kongresom je bil eden pomembnejših posrednikov v menjavi mineralov med nemškimi in italijanskimi deželami. Leta 1804 je med primerki s Svinške planine odkril do tedaj neznan mineral, ki so ga naslednje leto v njegovo čast poimenovali zoisit. Leta 1778 je omogočil prvi vzpon na Triglav, ki ga je vodil Baltazar Hacquet. Leta 1795 je organiziral še dve odpravi, ki sta v Triglavskem pogorju zbirali vzorce apnenca in preučevali njegov izvor. Dopisoval si je z vodilnimi evropskimi geologi, mineralogi in zoologi, na primer Spallanzanijem, Bornom, Dolomieujem, Wernerjem in Schreibersom. Mnoge je oskrboval s primerki kamnin, mineralov in živali, tudi človeških ribic. Zaradi zaslug za naravoslovje je bil sprejet v več evropskih akademij, na primer v Gesellschaft naturforschender Freunde v Berlinu (1782).

Ob gospodarstvu in naravoslovju je Zois največ časa, truda in sredstev namenjal slovenskemu jeziku. Ta dejavnost je bila najbolj osebna, saj ni prinašala nobenih materialnih koristi, in najbolj nenavadna, saj je v takšnem obsegu ni razvil noben drug avstrijski plemič, kljub temu pa je najbolj zaznamovala slovensko zgodovino. V Zoisovi družini in hiši je zaradi očetovega izvora in poslov sprva prevladovala italijanščina, poleg nje sta bili prisotni še nemščina kot jezik višjih družbenih slojev in pomembnega dela kulture na Kranjskem in slovenščina kot jezik nižjih družbenih slojev. Slovensko je Zoisa naučila mati, kar je gotovo prispevalo k pripadnosti slovanstvu in slovenstvu, ki jo je pod vplivom Blaža Kumerdeja razvil v sedemdesetih letih 18. stoletja. Slovence je sprva označeval kot *Kranjce* in (notranjeavstrijske) *Slovane*, nazadnje kot *Karantance*, Trubarjevega izraza *Slovenci* pa ni posvojil. V skladu s svojo večjezičnostjo je – enako kot drugi izobraženci po tedanji Evropi – uporabljal več variant svojega imena, in sicer glede na okoliščine govora in pisanja. Iz časa njegovega življenja so poleg razumljivo najpogostejših nemških (*Sigmund* in

Slika 2. Joseph Lanzedelly, Žiga Zois, 1820.
SAZU (© ZRC SAZU, foto: Luka Vidmar).

Sigismund) izpričane še italijanska (*Sigismondo*), latinska (*Sigismundus*), francoska (*Sigismond*) in slovenska varianta (*Žiga*). (Uporaba slovenske variante v današnjih besedilih ni torej prav nič manj utemeljena od uporabe drugih variant, v slovenskih besedilih pa je tudi najbolj smiselna.)

Tako kot v naravoslovju se Zois tudi v slovenski književnosti in slavistiki kljub nadarjenosti ni odločil za pot samostojnega avtorja. Vsa njegova literarna in jezikoslovna dela, na primer pesem »Efeška vdova« in zbirka slovenskih poimenovanj ptic *Aves terrestres Europeae*, so ostala v rokopisih. Zois je raje izbral vlogo mecena in mentorja, v kateri se je posvečal pisanju svojih sodelavcev. V letih 1780–1819 je v svoji palači zbral najpomembnejše slovenske literate in jezikoslovce na Kranjskem (Zoisov krog), med njimi Blaža Kumerdeja, Jurija Japlja, Antona Tomaža Linharta, Valentina Vodnika, Jerneja Kopitarja, Jakoba Zupana, Matevža Ravnikarja in Franca Metelka. Če je bilo treba, jim je pomagal finančno in pri poklicnem napredovanju, Kopitarju, na primer, pri študiju prava in zaposlitvi v Dvorni knjižnici na Dunaju. Skupaj z njimi je uresničeval prerod (»Regeneration«) slovenskega jezika, ki je potekal v pripravljanju nove slovnice, slovarja, črkopisa in zgodovine ter v pisanju jezikovno čistih in vsebinsko koristnih del tako za ljudstvo kot za izobražence. Središčni prostor njihovega delovanja je bila Zoisova knjižnica, v kateri je bilo odlično zastopano naravoslovje, predvsem mineralogija, geologija, botanika in zoologija, dobro so bili predstavljeni tudi zgodovina, jezikoslovje in geografija, posebej pa je bila urejena zbirka slovenskih, slovanskih in slavističnih knjig in rokopisov.

Zois je kot vodja slovenskega preroda na Kranjskem (in s tem vodja slovenskega kulturnega nacionalizma) spremljal Japljevo, Kumerdejevo in Vodnikovo slovaropisno in slovničarsko delo, ki sicer z izjemo Vodnikovega učbenika *Pismenost ali Gramatika za prve šole* (1811) ni bilo natisnjeno. Linharta je preusmeril iz nemške v slovensko dramatiko, omogočil uprizoritev *Županove Micke* (1789) in finančno podprl drugo knjigo dela *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* (1791). Vodnika je vzgojil v vodilnega slovenskega pesnika, ga nagovoril k pisanju *Velike pratike* (1795–1797) in najbrž prispeval k izdaji zbirke *Pesme za pokušino* (1806). Kopitarju je naročil slovensko priredbo Kotzebuejeve igre *Der Hahnenschlag*, ki jo je dal uprizoriti leta 1803, v letih 1808–1809 pa je usklajeval dokončanje, tiskanje in razpošiljanje slovnice *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*.

Zois je sicer spremljal slovenske preroditelje na Štajerskem in Koroškem, vendar jih ni skušal vključiti v svoj krog ali povezati s Kranjsko, kar je prepuščal Kopitarju. Bolj ga je zanimalo povezovanje evropskih slavistov. V obdobju Ilirskih provinc je s Kopitarjem vzpostavil prvo transnacionalno slavistično zvezo s centroma v Ljubljani in na Dunaju, katere člani so bili Josef Valentin Zlobický, Josef Dobrovský, Józef Maksymilian Ossoliński, Francesco Maria Appendini, Maksimilijan Vrhovac, Pavle Solarić in Vuk Stefanović Karadžić. Korespondenčna mreža, po kateri je potekala izmenjava novih podatkov in publikacij, je prispevala h koordiniranemu razvoju slovanskih kulturnih nacionalizmov.

Zois je svojo družbeno moč – tako kot za lastno gospodarstvo in splošno blaginjo – zastavil tudi za slovenski jezik. Leta 1810 je generalnemu guvernerju Marmontu odsvetoval uvedbo štokavščine (t. i. ilirščine) kot krovnega slovanskega jezika v šolstvu Ilirskih provinc. Francoske oblasti so tako v osnovnih (in sprva tudi nižjih srednjih) šolah slovenskega dela Ilir-

Slika 3. Nagrobnik Ivane in Žige Zoisa, 1819, dvorišče Zoisove palače v Ljubljani.
© ZRC SAZU (foto: Luka Vidmar).

skih provinc uvedle slovenski učni jezik in učbenike. Zois si je po odhodu Francozov prizadeval za ohranitev ilirske državnosti, v kateri je prepoznal primeren politični okvir za Slovence in druge južne Slovane. Leta 1816 je pri avstrijskem zunanjem ministru Metternichu zagovarjal ustanovitev Ilirskega kraljestva kot južnoslovanske državne enote Avstrijskega cesarstva, ki bi imela prestolnico v Ljubljani in dvorno pisarno na Dunaju. Čeprav kraljestvo ni izpolnilo njegovih pričakovanj, je Zois uspešno vplival na avstrijsko jezikovno politiko v ljubljanskem guberniju: med drugim je podprl ustanovitev katedre za slovenski jezik na ljubljanskem liceju in širitev šol s slovenskim učnim jezikom na podeželju Kranjske.

Naša monografija se vrača k Zoisu kot osrednji osebnosti zadnjih dveh desetletij 18. in prvih dveh desetletij 19. stoletja na Slovenskem. Njen namen ni, da pregledno zajame vse razsežnosti Zoisovega življenja in dela, ampak da predstavi zadnje raziskave na tem področju in tako spodbudi nove, saj viri še zdaleč niso izčrpani. Razprave obravnavajo Zoisovo razsvetljenstvo, pesništvo in jezikoslovje, prizadevanja za slovenski jezik v Ilirskih provincah in habsburški monarhiji, ukvarjanje z geologijo, zbiranje knjig, urejanje palače na Bregu in vrtov v Ljubljani in na Brdu pri Kranju, ohranjeno materialno dediščino, prav tako pa glasbeno ustvarjalnost, kulturno mecenstvo in fužinarsko dejavnost družine Zois. Študije potrjujejo, da so prizadevanja Žige Zoisa trajno prispevala k razvoju znanosti in umetnosti na Kranjskem ter bistveno pospešila razvoj Slovencev v moderen evropski narod.

Slika 4. Nagrobnik družine Zois, 1844, Žale v Ljubljani.
© ZRC SAZU (foto: Luka Vidmar).

ŽIGA ZOIS KOT OSREDNJA OSEBNOST SLOVENSKEGA RAZSVETLJENSTVA

Janko Kos

Pojem osrednje osebnosti se zdi primerna oznaka za pomen in vlogo, ki pripadata baronu Žigi Zoisu v zgodovini slovenske kulture, vseh njenih oblik in razsežnosti. Takšnih osebnosti je bilo v teh stoletjih pravzaprav malo, če pod njimi razumemo samo tiste, ki so odločilno zaznamovale kulturo svojega časa in najčisteje izražale njenega »duha«, zbirale za sabo sodelavce za njeno skupno uveljavljanje, vplivale nanje, jih organizirale, usmerjale in podpirale. Pred Zoisom sta to bila samo Primož Trubar in Janez Ludvik Schönleben. Primerjava med njimi nazorno kaže, kako se je ta kultura širila, spreminjala in polagoma dosegla raven, na kateri je obstala v 20. stoletju in na njej še zmeraj obstaja.

Trubar je po letu 1550 postal osrednja osebnost slovenskega protestantizma, ki je bil strogo versko gibanje, to pa tako, da je bil ne samo začetnik njegove književnosti, ampak njen najplodnejši avtor, utemeljitelj njenega knjižnega jezika in črkopisa, povezovalc ostalih protestantskih piscev, njihov podpornik in organizator skupinskega dela. Ob vsem tem je bil središče »Cerkve slovenskega jezika« s svojimi teološkimi stališči, zvest temeljni luteranski doktrini, nasproten skrajnostim, ki bi jo utegnile oslabiti. Vse to je bil lahko samo tako, da je vplive, ki so prihajali na Slovensko iz nemških dežel, sprejemal na izviren, slovenskim duhovnim potrebam primeren način.

Kot je bil Trubar osrednja osebnost 16. stoletja, je to vlogo v 17. stoletju prevzel Janez Ludvik Schönleben. Bil je osrednja osebnost baročne kulture na Slovenskem, ki se je od protestantske v 16. stoletju razlikovala po dveh straneh, ki se zdita za tedanji čas bistveni. Medtem ko je protestantizem izhajal iz nemškega kulturnega prostora, je prihajala baročna kultura na Slovensko ne več samo iz sredjenemških in južnonemških katoliških dežel, zdaj so se tem vplivom pridružili močni kulturni vzorci iz Italije in morda Španije. Druga značilnost je bila ta, da je v baročni kulturi imela še zmeraj velik delež versko-cerkvena tradicija, ni pa bila več edina, ob teoloških in nabožnih delih se je opazno razširilo območje posvetne kulture z različnimi

umetnostmi – od pesniške do likovne in glasbene – ter z znanostmi in filozofijo. Ti dve značilnosti sta se najizraziteje izkazali pri Schönlebnu, ki je v svojem delu povezal izdajo nujno potrebnih slovenskih besedil za cerkveno rabo z visoko retoriko pridig v slovenskem, nemškem in latinskem jeziku, temu pa pridružil učena teološka dela in znanstvene razprave o zgodovini in genealogijah, prav nazadnje celo s posegi v dramatiko in gledališče v okviru jezuitskih šolskih iger. Če k temu prištejemo še njegovo organizacijsko skrb, ki je naslednikom omogočila tisk in knjižne izdaje, ter vpliv na mlajše, ki so nadaljevali njegova znanstvena dela, je v Schönlebnu mogoče videti osebnost, ki je bila v središču baročne kulture, združujoča v sebi bistvene razsežnosti njenega duha.

Kar je bil protestantizem za 16. stoletje in baročna kultura za sedemnajsto, je v 18. stoletju postalo razsvetljenstvo. Baron Žiga Zois se nam kaže kot osrednja osebnost, ker je v svojem življenju in delu najčisteje utelesil tisto, čemur se lahko reče duh razsvetljenstva. S tem v zvezi je dvoje pomembnih značilnosti, ki ga ločita tako od Trubarja kot od Schönlebna, izhajata pa iz samega razsvetljenstva. V slovenskem razsvetljenstvu, kot ga je uveljavil Žiga Zois, so se prvotnejši vplivi nemških dežel prepletali z novimi spodbudami, ki so zdaj prihajale ne samo iz Italije, ampak predvsem iz zahodnih evropskih dežel, iz Francije, Anglije in Nizozemske. Temu je treba prišteti pozornost, ki so jo slovenski razsvetljenci, vsem na čelu Zois, posvečali slovanskim kulturam v srednji in vzhodni Evropi. Tudi to je bilo v skladu z novo usmeritvijo razsvetljenstva, ki je hotelo biti evropsko in univerzalno.

Druga pomembna novost, ki je s Zoisom prešla v slovensko kulturo, je bila ta, da se je v nji močno zmanjšal delež cerkveno-verske dejavnosti in da je nad njim prevladala posvetna kultura s svetnimi oblikami slovstva, gledališča, glasbe in likovne umetnosti ter znanosti in filozofije. Kar se je v baročni kulturi šele nakazovalo, je zdaj postalo glavno in odločilno. S Zoisovim razsvetljenstvom se je zgodila dokončna sekularizacija slovenske kulture in prav s tem je ta kultura postala nacionalna kot nosilec slovenske identitete, s tem pa znamenje, da Slovenci nismo več samo podložno ljudstvo, ampak suverena narodna skupnost ali narod v modernem pomenu.

V procesu, ki je iz razsvetljenstva vodil v narodni prerod, je ob Zoisu sodelovalo več razsvetljencev, ki jih običajno štejemo med člane t. i. Zoisovega »krožka« – Blaža Kumerdeja, Jurija Japlja, Antona Tomaža Linharta, Valentina Vodnika, Jerneja Kopitarja in še koga. Brez njihovega deleža bi ne

bilo slovenskega razsvetljenstva, toda res je, da je Zoisu med njimi pripadla vodilna vloga. Na zunaj ni bila zelo vidna, kar je bilo v skladu s Zoisovo zadržano, skromno, včasih previdno in diplomatsko spretno naravo, toda prav s temi posebnostmi je ostajal osrednja osebnost tega razsvetljenstva, postavljen v njegovo središče, od koder je lahko posredoval med različnimi razsvetljenskimi smermi, jih povezoval, usklajeval in usmerjal k skupnemu cilju, predvsem pa vodil v napetih odnosih s sočasnimi tokovi janzenizma, jožefinizma, meniškega antijožefinizma, revolucijskega demokratizma, pronapoleonskega frankofilstva in prohabsburške restavracije. Za takšno središčno vlogo ga je usposabljal njegovo osebno razmerje do razsvetljenstva, ki je dalo slovenskemu poseben pečat. Prav s tem je postajal osrednja osebnost razsvetljenstva, ki ga lahko imenujemo v pravem pomenu besede slovensko.

Vodilno vlogo so Zoisu priznavali njegovi tesni sodelavci in člani »kročka«. V enem od pisem, ki jih je leta 1785 Linhart napisal prijatelju Martinu Kuraltu, je beseda nanesa na barona Zoisa. Linhart ga je omenil z besedami »der Freiherr von Z---, der die ganze bewegende und wirkende Kraft unserer Arbeiten ist«, kar ni veljalo samo za ta čas, ampak za vsa poznejša leta. Še posebej hvaležno se je barona Zoisa spominjal Kopitar v nemško pisani avtobiografiji iz leta 1839. Tu je priznal, da je imel zelo velik vpliv na njegovo nadaljnjo usodo kot zgled plemenitega, ljubljenega in ljubeznivega, kot zgled najbolj izobraženega človeka v Ljubljani, ki je bil »vsak čas pripravljen in sočuten mecen vseh drugih literarnih in koristnih prizadevanj«.

V Kopitarjevem orisu Zoisove osebnosti je pozornosti vredno tisto, kar kaže na Zoisovo povezanost z razsvetljenstvom. Nikjer ne govori o zanimanju za teologijo in filozofijo v klasičnem pomenu te besede, pač pa na več mestih poudarja Zoisovo tesno povezanost z naravoslovjem in tehnologijo ali, natančneje, še posebej z mineralogijo in metalurgijo. Vendar ne samo to, ob naravoslovju omenja Zoisov poseben interes za stroke, ki spadajo v okvir humanistike, med temi omenja jezikoslovje, bibliofilstvo, numizmatiko in še vse tisto, kar je Kopitar imenoval »literarna prizadevanja«. Iz teh oznak se zarisuje profil pravega razsvetljenca v evropskem pomenu besede – človeka, ki goji duhovno kulturo, ki je docela posvetna, razumska in izkustvena, oprta na znanosti 17. in 18. stoletja, koristne socialnemu in gospodarskemu razvoju, obenem pa z močnim deležem humanističnih ved

in umetnosti, ki naj ljudi kultivirajo, izobražujejo in vzgajajo. Od tod pri Zoisu velika ljubezen do gledališča in glasbe, ne nazadnje do literature in poezije, ki jo je pospeševal pri drugih, a jo bolj ali manj zasebno tudi sam gojil. Iz Zoisovega življenjepisa pa ni mogoče opaziti posebnega interesa za slikarstvo in kiparstvo, kar je morda v zvezi z razmerjem slovenskega razsvetljenstva do likovne umetnosti, zlasti do še zmeraj žive baročne tradicije.

Površen pogled na sestavo Zoisove knjižnice, ki je bila v njegovem času najpopolnejša zasebna knjižnica na Kranjskem, po obsegu večja od poznejše Čopove, potrjuje širino njegovih interesov in usmeritev kot skoraj popoln zaris evropskega razsvetljenstva. V Zoisovem kulturnem obzorju so bila enakovredno postavljena znanja iz naravoslovja in tehnologije, zgodovino-pisja in geografije, s pregledi sodobne filozofije in splošne estetike, literarne zgodovine, glasbe in gledališča, klasične in sodobne književnosti. To kulturno obzorje je v pravem pomenu besede označevalo osrednjo osebnost slovenskega razsvetljenstva, zlasti če ga primerjamo s položajem Zoisovih sodelavcev in sodobnikov. Z njim sta seveda neprimerljiva Kumerdej in Japelj, katerih delovno področje je bilo samo na sebi ožje, toda za tako se kaže tudi kulturna usmeritev Antona Tomaža Linharta, ki je bila od začetka naravnana k literaturi za gledališče, ob tem k pravu, politični teoriji in zgodovino-pisju, gotovo pa ne k naravoslovju in tehnologiji; v zbirki *Blumen aus Krain* je na koncu omenjal Newtona kot pravega »filozofa« nove dobe, vendar ni znamenj, da bi se pobilže ukvarjal s fiziko, kemijo in biologijo, ki so bile v središču razsvetljenskega znanstvenega interesa. V tej smeri se je Zoisu najbolj približal Vodnik, ko se je pod njegovim vplivom ukvarjal ne samo z jezikoslovjem, ampak tudi z mineralogijo, arheologijo, numizmatiko in še s čim.

Na tej trdni podlagi je Zois lahko prevzel vlogo, ki je bila za razvoj slovenske nacionalne misli in kulture na prelomu 18. stoletja v devetnajsto odločilna. Bil je njen glavni organizator, spodbujevalec, usmerjevalec in mecen. Njegovi posegi v delo najbližjih sodelavcev so bili diskretni in zato težko dokazljivi. Iz pisem Vodniku v letih 1794–1795 vemo, da je bil močno udeležen pri izoblikovanju Vodnikove zrele poezije. Iz teh in drugih pisem je dovolj očitno, kako je načrtoval in usmerjal geološke in mineraloške raziskave, spodbujal slovanska in slovnična dela, omogočal stike s tujimi slavisti in učenjaki, tako da je ne samo sebe, ampak svoj krog vpenjal v evropsko kulturno in znanstveno mrežo. Pač pa lahko domnevamo, da so bile

pomembne tudi njegove spodbude pri osrednjih dogodkih te razsvetljenske kulture – pri izdaji prvih Linhartovih nemških knjig, pri prirejanju obeh komedij, pri odrski postavitvi *Županove Micke* in nastajanju Linhartove kranjsko-slovanske zgodovine, ki je gotovo izšla z njegovo pomočjo. Za izhajanje Vodnikove *Velike in Male pratike* je izpričana Zoisova uredniška roka, toda za *Lublanske novice* lahko samo domnevamo, da je bila ideja zanje njegova. Podobno velja za delež, ki ga je morda imel pri izdaji Vodnikovih *Pesmi za pokušino*, prve slovenske pesniške zbirke s pravim javnim odmevom, ali pa pri pripravi za izid Kopitarjeve *Slovnice slovenskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem*, prve slovenske znanstvene slovnice, temeljne za določitev slovenskega jezikovnega ozemlja.

Čeprav ne zmeraj dokazljiva, je ta dejavnost v skladu s pomenom, ki si ga je Zois pridobil kot osrednja osebnost slovenskega razsvetljenstva. K temu moramo prišteti še dela, ki so bila samo napol javna in pretežno zasebna. V pismih Vodniku se je izkazal za razumnega in bistroidnega literarnega kritika, prvega slovenskega v pravem pomenu besede. Bil je ne samo zbiralec in zapisovalec verzov v alpskih poskočnicah, ampak tudi avtor verznih prevodov in morda izvirnih pesmi po Castiju, Petroniju in Bürgerju. S prevodom »Lenore« je nakazal pot Prešernovi prepesnitvi, z obratom k italijanski metriki je usmeril slovenske pesnike iz večidel nemških zgledov k romanskim vzorcem, kar sta dokončno uresničila Čop in Prešeren. V teh besedilih je spretno uporabil verzne oblike sekstine in stance ter s tem prvi sprejel romansko verzno tradicijo, iz katere je nastala Prešernova vrhunska poezija.

Podoba barona Zoisa kot osrednje osebnosti slovenskega razsvetljenstva bi ne bila razumljiva brez upoštevanja mesta, ki mu ga je mogoče določiti med evropskimi razsvetljenci. V ta namen je na razpolago več vidikov. Med njimi se zdi najbolj oprijemljiv socialno-politični. Po socialnem izvoru in statusu mu je med francoskimi razsvetljenci, ki so vplivali nanj, za primerjavo najbližji Voltaire, ne pa Diderot ali Rousseau. Kot avtor *Kandida* je izviral iz višjega meščanskega sloja, v Zoisovem primeru celo plemenitenega, zato ne samo meščansko podjetnega z delom, kapitalom in lastnino, ampak s fevdalnimi navadami veleposestnika, ki prihaja v spore s podložniki. Po tej plati je tem bolj očitna razlika med baronovo socialno kondicijo in položajem drugih slovenskih razsvetljencev, Kumerdeja, Japlja, Linharta in Vodnika, ki so večidel prihajali iz malomestnega obrtništva, primerljivega s tistim, ki je rodilo Diderota ali Rousseauja. Od

to domneva, da je moral biti socialno-politični profil Žige Zoisa bližji Voltairu kot pa njegovim mlajšim radikalnejšim naslednikom, vendar z razlikami, ki Zoisa ločijo od Voltairovih zgledov, primerno drugačnosti slovenskega razsvetljenstva, postavljenega v razmerje do avstrijskega jožefinizma, francoske revolucije, napoleonskih vojn in evropske restavracije. Zois je sprejemal politiko razsvetljenega absolutizma, kolikor je koristila meščanskemu gospodarstvu, prav tako cerkvene reforme, zlasti z omejevanjem meništva, ki mu kot razsvetljenec ni bil naklonjen. Ni pa sprejemal uradniškega omejevanja gospodarske svobode in tudi ne uvajanja nemščine kot državnega jezika. Čeprav napol fevdalni gospod, je polagoma spoznaval nujnost liberalnih sprememb v odnosu med kmetstvom oziroma delavstvom in lastniki. Gotovo je bil nasproten jakobinski diktaturi in njeni egalitarni demokraciji, tako kot bi ji bil Voltaire in kot so ji bili zmerni francoski razsvetlenci, njihovi angleški in nemški sodobniki. Do Napoleonovega osvajanja Evrope je bil zadržan, prav tako do kratkotrajnih francoskih Ilirskih provinc. Vrnitev avstrijske oblasti v okviru vseevropske restavracije je pozdravil kot obnovo političnega in gospodarskega reda, ki naj bi Slovencem prinašal koristne spremembe. V teh konstelacijah so bila njegova stališča drugačna od stališč drugih razsvetlencev, včasih morda nasprotna. Očitno se ni mogel izreči za demokratičnost, ki jo je pod Rousseaujevim vplivom sprejel Linhart v svoj oris družbene ureditve starih Slovanov, in tudi ne za njegovo večje zadovoljstvo s francosko revolucijo, o čemer sicer ne vemo ničesar zanesljivega. Prav tako ni mogel simpatizirati z Vodnikovim navdušenjem za francoske Ilirske province, čeprav je uvidevno sprejemal njihovo koristnost za slovenščino v šolah. Ob teh vprašanjih so se stališča slovenskih razsvetlencev opazno razhajala. Zois je razlike premagoval na način, ki je bil zanj nasploh značilen, se pravi zadržano, strpno in potrpežljivo, v skrbi, da bi se dalo mimo teh razlik uspešno delati za skupno stvar po načelih razsvetljenstva in narodnega preroda.

To držo bi lahko opazili tudi v njegovih odnosih do evropskih razsvetlencev, bodisi v tistem, kar je imel z njimi skupnega, bodisi v tistem, kar ga je od njih ločevalo. Z Voltairom je gotovo soglašal v mnogih stvareh političnega, socialnega in kulturnega življenja, toda nemogoče mu je bilo sprejeti njegov radikalni antiklerikalizem, še manj njegovo sovražnost do judovstva, krščanstva in Cerkve nasploh. O tem pričuje njegovo sodelovanje z mnogimi duhovniki, janzenističnimi ali meniškimi, ki je bilo več kot

korektno. Na tej podlagi bi lahko sklenili, da je bilo njegovo razsvetljenje prav tisto, ki se lahko imenuje zmerno, konservativno, do vseh skrajnosti skeptično, sicer pa strpno, vendar v sebi trdno in torej pravo sredinsko razsvetljenje. To je razlog, da je baron Zois lahko postal osrednja osebnost slovenskega razsvetljenstva.

Tak se kaže ne samo v socialno-političnih položajih, ki so ga oblikovali od mladosti do poznih let, ampak tudi v globljih plasteh, ki bi jih lahko imenovali Zoisov svetovni in življenjski nazor. Najdemo jih v njegovem razmerju do poezije in literature, do filozofije in znanosti, kolikor ga lahko razberemo iz sestave njegove bogate knjižnice. Njen precejšnji del je sicer nastal iz zbirateljske vneme, ki je strokovno sistematična ali informativna, njen pomembni del pa vendar kaže na globlji duhovni interes Zoisove osebnosti, življenjske volje in občutja.

Kar zadeva pesništvo in literaturo, je samo po sebi razumljivo, da mu je bil od evropskih klasikov najljubši Horacij s svojo življenjsko skepso, razumnim hedonizmom in satirično kritičnostjo do vsakdanjega okolja, kar pa je bilo naravno, saj je bil tak odnos do Horacija pravo znamenje razsvetlenskega okusa. Ob tem pa v Zoisovi knjižnici zbuja pozornost vrsta književnih besedil, starejših in sodobnih, ki kažejo na posebno vrednostno usmerjenost v zadevah etike in estetike. Med temi avtorji, pesniki, pisatelji in dramatikami so Rabelais z *Gargantuo in Pantagruelom*, Cervantes z *Don Kihotom*, Samuel Butler s satirično pesnitvijo *Hudibras*, pa z več deli Voltaire, Swift, Pope, Sterne, Wieland in Blumauer. Če tem avtorjem in delom dodamo še Horacijeve pesmi, ki so bile Zoisu posebej pri srcu, in pa njegove lastne prevode oziroma priredbe Castija in Petronija, je podoba duhovnega sveta, kolikor se kaže v njegovih literarnih prioritetah, precej jasna. Kaže se kot razumno in skeptično, pa vendar radoživo dojemanje življenja skozi humorno, parodično, satirično in celo burkaško prikazovanje skrajnih oblik človeškega čudaštva, obešenjaštva, neumnosti in zaletavosti, vendar tako, da ti prikazi ostajajo v mejah življenjske modrosti, ki vse razume in ostaja strpno nad njimi. To je stališče, ki ga je Zois med drugim spoznaval ob Voltairu, vendar brez njegove polemične ostrine v izrekanju pristranskih sodb. Ob tem je treba upoštevati, da je imel Zois pri roki nekaj del, ki iz literarnega obzorja, primerne za razsvetljenca, segajo v novejšo, predromantično ali celo romantično literaturo. Takšni so bili *Ossianovi spevi* v Denisovem prevodu in Bürgerjeva balada o Lenori. Zdi se, da je v obojem

videl predvsem zanimiv literarni kuriozum, povezan z ljudskim pesništvom v smislu Herderjevih teorij, ki jih je lahko razumel kot razsvetljske. Na Bürgerja ga je opozoril Dev s pesmijo o Lenori, ki jo je Zois lahko bral že leta 1781 v *Pisanicah*. Dejstvo je, da v njegovi knjižnici ni bilo – razen morda Goethejevega romana o Wertherju – nobenih pomembnih del »moderne« literature, ki je na prelomu stoletja nastajala v Nemčiji, Franciji in Angliji – z Goethejem, Schillerjem, bratoma Schlegel, Chateaubriandom, Scottom in Byronom. Sklepamo lahko samo, da mu je bila, čeprav jo je nedvomno vsaj informativno poznal, po duhu tuja, kar pa je bilo za razsvetljenca naravno.

Medtem ko je Zoisovo razmerje do literature in umetnosti iz njegovega knjižničnega fonda dovolj razvidno, je težje soditi o njegovem odnosu do filozofije in filozofskega mišljenja. Kot izrazit razsvetljenec je bil zainteresiran predvsem za pozitivne znanosti od matematike in kemije do tehnoloških ved z njihovo logično oziroma empirično preverljivostjo ter praktično koristnostjo v gospodarstvu, industriji in trgovini. Kar zadeva samo filozofijo, je iz del v njegovi knjižnici očitno, da ga je v območju mišljenja, ki ni več samo znanstveno, ampak oprto na filozofske temelje, zanimalo predvsem tisto, kar spada v posebna področja filozofskih disciplin, ki temeljna načela aplicirajo na empirično gradivo. Takšna je bila ekonomska filozofija, kot jo je lahko našel v temeljnem delu Adama Smitha *Raziskava o naravi in vzrokih bogastva narodov*, ali pa filozofsko razumljena zgodovina, kot jo je predstavilo najpomembnejše delo te vrste, Edwarda Gibbona *Zgodovina zatona in padca rimskega cesarstva*, pred njim pa že Voltairova knjiga o »stoletju Ludvika XIV.«. Verjetno se je z zgodovinskimi pogledi v teh delih strinjal, kolikor so bili splošno razsvetljski, ne vemo pa, ali je v celoti lahko sprejemal Gibbonovo sodbo o krščanstvu in Cerkvi. Med takšna filozofska področja so spadale še razprave o estetiki, lepoti in umetnosti, čeprav bolj normativne in praktične kot filozofske.

Odrpto ostaja vprašanje, kaj si je Zois za svoj svetovni in življenjski nazor lahko prisvojil iz temeljnih filozofskih del, se pravi iz metafizike, ontologije, epistemologije in etike, pa tudi iz filozofsko utemeljene teologije. Število teh del v njegovi knjižnici ni bilo zelo opazno. Klasiki antične filozofije s Platonom in Aristotelom so bili Zoisu najbrž znani že iz njegovega italijanskega šolanja v Reggio Emilii. Filozofskih del katoliških sholastikov od Tomaža Akvinskega do Suáreza v njegovi knjižnici ni najti, kar pa je za razsvetljenca več kot razumljivo. Dela evropskih filozofov se med

temi knjigami množijo šele od renesanse naprej, začenši z Montaignem, toda temeljnih del Descartesa, Spinoze in Leibniza med njimi ni najti, kar pomeni, da tudi Zoisu ni več mogel ustrezati duh klasične visoke metafizike. Izjemoma je imel v rokah kritiko Spinozove *Etike* in zdi se, da se je strinjal z zavrnitvijo ateizma in materializma, kot jo je bralcem ponujala sodobna kritika. Območje sodobne filozofije se je za Zoisa začinjalo z odvrnitvijo od strogo racionalističnih sistemov 17. stoletja in z obratom k drugačni, empirizmu zapisani, izrazito kritični ali pa skeptični filozofiji, ki je dosegla vrh sredi 18. stoletja z enciklopedisti. Kot njen prvi primer je v Zoisovi knjižnici postavljen *Historični in kritični besednjak* Pierra Bayla s kritiko mitologij in religij. Nenavadno je, da med temi deli ni Johna Locka z razpravama o »razumnem krščanstvu« in »toleranci«, ki sta Zoisovi usmeritvi v filozofsko-religijskih zadevah gotovo ustrezali, res pa je, da je te ideje lahko dobro spoznal iz obsežnih pregledov sodobne literature v svojem knjižnem fondu. Od filozofskih mislecev 18. stoletja, ki so torej ostali v središču Zoisovega interesa, so bili gotovo Voltaire, morda Diderot in d'Alembert, pa še Condillac, z nekaterimi deli vsaj še Rousseau, Mendelssohn in Lessing. Zgornja meja te filozofije se začrtuje z dejstvom, da v Zoisovi knjižnici ni več najti osrednjih del klasičnega nemškega idealizma, Kanta, Fichteja, Schellinga in Hegla, ki so izšla konec 18. stoletja in na začetku devetnajstega. To pomeni, da je prava filozofija bila za Zoisa samo tista, ki jo je zaznamovalo razsvetljenje.

Med avtorji, ki jih je neposredno ali posredno spoznal, sta bila tudi vodilna francoska materialista Holbach in Helvetius, vendar hkrati s kritiko stališč njunih osrednjih del *Sistem narave* in *O duhu*. O Zoisovem razmerju do teh in drugih razsvetljenskih filozofov je treba soditi s širšim pogledom na različne smeri in tokove celotnega evropskega razsvetljenstva. Ti tokovi so se tudi v filozofiji gibali med skrajnostmi zelo konservativnega in radikalnega mišljenja, med obojim je obstajalo sredinsko območje zelo stvarnih, skeptičnih in kritičnih odgovorov na temeljna vprašanja metafizike, spoznavoslovja in etike. Iz izvora del v Zoisovi knjižnici je mogoče soditi, da je njegovo zanimanje za filozofijo obstalo prav v tem območju. Iz kritike na račun izrazito materialističnih in ateističnih nauk Helvetia in Holbacha je mogoče sklepati, da je bilo Zoisovo razumevanje temeljnih filozofskih vprašanj izrazito sredinsko, nasprotno skrajnostim, vendar nagibajoče se bolj na konservativno stran, pač v skladu z njegovimi

kulturnimi, političnimi in socialnimi stališči. Tudi s tem je bil osrednja osebnost slovenskega razsvetljenstva, saj je samo s te sredinske pozicije lahko povezoval različnost slovenskih razsvetljenčev. Za to ga je usposabljala močno poudarjena strpnost, ki ni izviralala samo iz njegovega značaja, ampak mu jo je narekovala navezanost na tisti razsvetljenski tok, ki je imel izvor v Lockovih idejah o verski toleranci in razumnem krščanstvu.

Z vprašanji filozofije je povezano Zoisovo razmerje do deizma in prosto-zidarstva. Deizem je bil kot »naravna« ali »razumska« vera last mnogih razsvetljenčev, razen tistih, ki so ostajali zvesti krščanstvu in Cerkvi, v tem okviru tudi janzenizmu, in pa teh, ki so prešli v ateizem in materializem; vmes med temi skrajnostmi so ostajali skeptiki in agnostiki. Deista sta bila Voltaire in Rousseau, Locke je ohranjal zvezo s krščanstvom, Diderot, Holbach in Helvetius so prisegali na ateizem, Hume je bil skeptičen agnostik. Pa tudi med samimi deisti so bile razlike, skrajni so se nagibali k ateizmu, drugi so ostajali zvesti konfesionalni veri. O Zoisovem mestu ob teh razlikah je mogoče samo ugibati, vendar s precejšnjo gotovostjo vsaj o tem, da ni bil naklonjen ateizmu in materializmu. Kar pa zadeva nagnjenje k deizmu, najbrž ni bilo tiste skrajne vrste, značilne za Linharta, o katerem vemo, da je zavračal nauk o neumrljivosti človeške duše in bil torej deist, bližji ateizmu. O Zoisovem odnosu do Cerkve lahko sklepamo, da ni bil izključevalen, kar je bilo v skladu z njegovo socialno in kulturno pozicijo, ki ni mogla biti proticerkvena. Z janzenisti je imel tesne stike, zlasti z Japljem, kasneje z Matevžem Ravnikarjem, v knjižnici ni imel vodilnih janzenističnih avtorjev Jansena, Arnaulta ali Pascala. Domnevamo, da se je v zadnjih letih približal cerkvenemu krščanstvu, morda v janzenistični različici. Če je bil kdaj deist, ni bil dogmatičen vernik deističnih nauk, najmanj v obliki, ki jo je deizem dobil v času jakobinskega boja s Cerkvijo in z Robespierrovo strahovlado. Bolj kot Linhartu je bil torej blizu Vodniku, ki svojemu katolištvu samo izjemoma, pa še to negotovo, dodaja nekaj poetično deističnih potez v odi »Vršac«. Zois je torej tudi v zadevah religije ostajal konservativen, skeptičen in do vseh skrajnosti kritičen razsvetljenec.

Dodaten argument za Zoisovo razmerje do deizma daje vprašanje o njegovem prosto-zidarstvu, ki se dovolj pogosto omenja v strokovni literaturi. Deizem je veljal za »uradno« vero prosto-zidarjev, vendar so bile tudi tu velike razlike. V Zoisovem času so bili člani prosto-zidarstva kot družabno-elitne skupnosti z razsvetljensko-humanitarnimi cilji ne samo svetni, ampak tudi

cerkveni dostojanstveniki. V prostozidarskih ložah ateisti niso bili zaželeni, mnogi so se imeli za deiste, toda francoska Velika loža je med svojimi člani videla predvsem ateiste, kar ne bi bilo mogoče v angleških, nizozemskih, nemških in avstrijskih ložah. Podobna razmerja so segala v Zoisovem času tudi na Slovensko, kjer je bilo prostozidarskih lož malo in so bile začasne. O Linhartu se domneva, da je bil član takšne lože v študijskih letih na Dunaju ali pa morda v Ljubljani po letu 1792, toda tudi to je negotovo, saj bi kot višji državni uradnik v letih pred smrtjo in tik pred prepovedjo prostozidarstva komaj lahko še bil njegov član. O tem, da je bil Vodnik član francoske lože v Ilirskih provincah, so dodatne raziskave pokazale neutemeljenost domneve. O Zoisu se zdi, da bi morda lahko bil v stiku s prostozidarskimi ložami za časa krajšega bivanja v Amsterdamu ali Benetkah, gotovo pa to ni več bil v devetdesetih letih, ko ga je bolezen omejevala na družabnost v najožjem domačem krogu, in še manj v letih 1809–1813, ko je bil že težko bolan. Kot osrednja osebnost slovenskega razsvetljenstva je ostajal na robu prostozidarstva in njegovih skupinskih mrež.

Tega pa ni mogoče reči o njegovi razsvetljenski povezavi z narodnim prerodom, se pravi z vznikom in s prvimi formulacijami slovenske nacionalne zavesti. Poglavitna teza o tej povezavi je ta, da je Zois kot osrednja osebnost slovenskega razsvetljenstva moral v svojem času postati tudi osrednji spodbujevalec narodnega preroda. Ob tem problemu sta se v slovenski literarni zgodovini izoblikovali dve nasprotujoči si stališči. Dušan Pirjevec je v svoji kritiki prve knjige *Zgodovine slovenskega slovstva* (1956) presodil, da so začetki narodnega preroda prihajali iz predromantičnih idej, ki so proti koncu 18. stoletja prodirale že tudi v slovensko kulturo. Njegov glavni argument je bil ta, da je pojem narodnosti, naroda in narodnega prebujenja lahko dala Slovencem šele predromantika, ne pa razsvetljenstvo. Zoper Pirjevčevu tezo sta formulirala nasprotno stališče Janko Kos (1962) in Ivo Urbančič (1971), češ da je narodni prerod nujno sledil iz razsvetljenstva: iz razsvetljenskega empirizma, podprtega z razumom in povezanega z vrsto socialnih, moralnih in estetsko pozitivnih čustev, je nujno sledilo, da pripada posameznik konkretni etnični skupnosti, jeziku, rodu, ljudstvu, narodnosti in narodu.

Ta pogled na izvor slovenskega narodnega preroda se ujema z njegovim zgodovinskim potekom. Njegova začetnika sta v šestdesetih letih 18. stoletja bila Marko Pohlin, šele »praktičen« polrazsvetljenec, in Blaž Kumerdej,

že tipičen predstavnik terezijanskega razsvetljskega šolstva. Žiga Zois je temu začetku sledil najbrž pod obojnim vplivom Kumerdeja in Pohlina. V narodni prerod ga je okoli leta 1780 usmerjalo Kumerdejevo prizadevanje za slovensko šolstvo, nič manj pa tudi Pohlinovo delo. Nedvomno je nanj učinkoval uvod v Pohlinovo *Kranjsko gramatiko*, po lastnem priznanju je vsaj že leta 1781 prebiral Devove *Pisanice*. Za sprejem narodnoprerodnih načrtov ga je pripravljala lastna jezikovna praksa, bil je dvojezičen ali celo trojezičen, njegov očetni jezik je bila italijanščina, tej je ostajal zvest, tako da je bila po Kopitarjevih besedah Zoisova hiša »napol italijanska«; po materi se je kmalu in dobro priučil slovenskega jezika, v šolskih in poslovnih stikih pa nazadnje še nemščine. Iz pisma Vodniku leta 1795, v katerem poudarja, da smo »Slovani in se trudimo za svoj materin jezik«, je čutiti odpor do nemščine, podoben tistemu, ki je zaznamoval Pohlinov uvod v »kranjsko« slovnico. Na tej podlagi je Zois iz osrednje osebnosti slovenskega razsvetljenstva postajal tudi osrednja osebnost slovenskega narodnega preroda. Potem ko je od leta 1780 za stalno zaživel v Ljubljani in na svojih kranjskih posestvih, je vsaj že leta 1784 pritegnil v slovensko kulturno delo dotlej nemškega Linharta, leta 1794 pa vanj znova vpeljal Vodnika. Z njima in še z drugimi je nastal t. i. Zoisov »krožek« kot osrednje gibalo slovenskega preroda, Zois pa njegova osrednja osebnost.

Iz tega razsvetljenstva in iz njega nastalega narodnega preroda se je končno oblikovala tudi prva politična zamisel o odnosu Slovencev do države in o lastnem položaju v nji. Njen prvi mislec je bil Linhart, ko je leta 1791 v uvodu k drugi knjigi dela *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* pozdravil ustanovitev Ilirske dvorne pisarne na Dunaju, ki je bila sicer kratkotrajna, a je v nji videl možnost prihodnje preureditve avstrijske monarhije, s katero bi avstrijsko-slovenski del in v njem Slovenci prišel do samostojnega, ostalim delom monarhije enakovrednega položaja. Avtor te zamisli je bil gotovo Linhart s svojo pravno-uradniško obveščenoostjo, vendar mu je z nasveti verjetno stal ob strani Zois. Idejo poldržavne slovanske samostojnosti je pozneje opesnil v dveh odah o Iliriji Vodnik, kot jezikoslovec in slavist ji je po padcu Napoleona ostajal zvest Kopitar. Zois se z Vodnikovim poveličevanjem francoskega pokroviteljstva ni strinjal, bil pa je soglasen z idejo Vodnikove ode »Ilirija zveličana«, kjer je bila naloga obnoviti južnoslovansko ali »ilirsko« državnost pripisana Habsburžanom, in podobno je mislil Kopitar.

Ko je imel Zois leta 1816 priložnost pogovarjati se s knezom Metternichom ob njegovem obisku v Ljubljani, je ne samo opravičeval Vodnikovo vlogo v Ilirskih provincah in si prizadeval za njegovo rehabilitacijo, ampak je zagovarjal ustanovitev posebnega Ilirskega kraljestva v okvirih habsburške monarhije. Ta načrt se kljub Metternichovi podpori ni uresničil oziroma se je uresničil samo formalno, res pa je, da je bil pomemben za prvi stik slovenskega narodnega preroda z višjo državno politiko, kot prvi poizkus, kako uveljaviti ne samo njegovo kulturno-nacionalno vlogo, ampak mu podeliti politično-državno težo.

Tudi na tej ravni se je baron Zois izkazal kot osrednja osebnost slovenskega razsvetljenstva. Za ta položaj ga je določal način, kako je sprejemal, razumel in uveljavljal ideje splošno evropskega gibanja, primerno ne samo svoji življenjski usmeritvi in usodi, ampak tudi zgodovinskemu času Slovencev v začetku preoblikovanja iz srednjeveškega ljudstva v moderen evropski narod.

Sigmund Zois as a Central Figure of the Slovenian Enlightenment

The term central figure is used to refer to individuals who have been assigned a historical role in the development of culture, society or the state. Thus, the central figures of the first centuries of Slovenian history include Primož Trubar, Johann Ludwig Schönleben and Sigmund Zois. A comparison of these three men sheds light on the special significance of Zois. Trubar was at the centre of Slovenian Protestantism, with a strictly religious orientation that emerged from the influences of the German lands, whereas Schönleben came to the fore during the beginnings of Slovenian Baroque culture, which followed the German and Italian lead in expanding from religious content into secular science and art. Zois, on the other hand, was the leading figure of the Slovenian Enlightenment, for which he conceived a far-reaching programme and selected suitable collaborators for its implementation, whom he directed, coordinated and supported. Under his leadership and with the encouragement of Enlightenment Europe – from Italian to English – culture in the Slovenian lands finally expanded from religious to secular fields, while multilingualism was replaced by the predominant use of the Slovenian language. Concern for the Slovenian language was in fact central to Zois's activities, along with a particular interest in the natural sciences, which proved useful for the economy. This was accompanied by a strong engagement with the humanities, poetry and theatre, which proliferated among Slovenians via general education, cultivating their lifestyle habits and morality. With Zois, the Slovenian Enlightenment acquired characteristics that were absent in Western Europe. One of its essential conditions was national revival, which was a natural consequence of the Enlightenment's orientation towards reality and its focus on empirical knowledge of the natural and historical environment and its rational regulation. Part of this programme of national revival was political, which is why Zois and his colleagues sought practical solutions for the existence of Slovenians within existing state formations during the French Revolution, the Napoleonic Wars and the Restoration. Thus, Zois became one of the "fathers" of the Slovenian nation.

PESNIŠTVO ŽIGE ZOISA IN VPRAŠANJE »PRVEGA KRANJSKEGA PESNIKA«

Marijan Dovič

Žiga Zois kot intelektualec širokega formata je majhen, a vseeno pomemben del svojih zanimanj in prizadevanj namenjal literarni umetnosti. V slovensko literarno zgodovino je še danes zapisan predvsem kot razgledan spodbujevalec in strog pesniški mentor Valentinu Vodniku. Ta podoba se opira na nemško pisana pisma, v katerih je baron ob koncu 18. stoletja koprivniškega župnika med drugim oklical za »prvega kranjskega pesnika«. Medtem ko so omenjena pisma prišla v razvid že sredi 19. stoletja v spominski publikaciji *Vodnikov spomenik* (1859),¹ je bilo dejstvo, da se je Zois v slovenski verzifikaciji preizkušal tudi sam, dolgo časa slabše znano. Podoba Zoisovega pesnjenja v slovenščini je bila močno okrnjena vse do konca šestdesetih let 20. stoletja, ko je Alfonz Gspan objavil tri na novo odkrite Zoisove pesmi: satirično pesnitev, ki smeši nasprotnike izobraževanja, prevod oziroma predelavo pesnitve o mački Giambattista Castija in izvirno verzificirano obdelavo »Efeške vdove«. Ta bistvena dopolnitev je dodatno osvetlila Zoisove mentorske nasvete Vodniku in sploh postavila zgodbo o učencu in mentorju v drugačno luč, odprla pa je tudi nove možnosti za vrednotenje začetnikov slovenske posvetne poezije na Kranjskem.

Razmislek v tem prispevku izhaja iz celote ohranjenega Zoisovega literarnega opusa – sedmih verzifikacij v slovenščini – in obravnava zanimiva vprašanja, ki se porajajo v zvezi z njim.² Zoisovi pesniški poskusi, zlasti umetniško presenetljivo dodelana »Efeška vdova«, napeljujejo na misel, da je bil mentor bolj talentiran, vsekakor pa bolj izobražen od svojega učenca. Toda zakaj eden najboljših slovenskih pesnikov svoje dobe ni ničesar objavil in je pustil svojo poezijo obležati v predalu? Kot se bo izkazalo v nadaljevanju, je strateg slovenskega preroda vendarle pesnil le za zabavo, medtem ko je funkcijo »prvega kranjskega pesnika« in njene javne implikacije namenil svojemu izbrancu Vodniku.

---

1 V izvirniku so izšla leta 1859 (Zois, Briefe); slovenski prevod je prvič izšel šele 1970 (Zois, Pisma).

2 Ta opus je znan od Gspanove objave leta 1969 (Gspan, Tri nova Zoisova); kot celoto ga je doslej obravnaval le Peter Weiss v diplomski nalogi iz leta 1980, ki je žal ostala neobjavljena (Weiss, *Problem Zoisovih poetoloških nazorov*).

Zois in literatura: uvodne opazke

Zoisov interes za literaturo se je nedvomno zbudil že v mladosti. Med štiriletnim šolanjem (1761–1765) v zavodu za laične (meščanske) gojence Seminario – Collegio v Reggio Emilii je bil Zois deležen odlične literarne izobrazbe in je temeljito spoznal latinsko in italijansko pesniško klasiko: Vergilija, Horacija, Katula, Tibula, Propercija, Ovidija (seveda le »spodobni« del opusa), Seneko in pa seveda italijansko poezijo od Danteja naprej. Poudariti velja, da je kolegij obenem izrazito spodbujal pesniško ustvarjalnost gojencev: navajali so jih k posnemanju klasičnih avtorjev in h kovanju izvirnih heksametrov, pentametrov, sonetov ... Svoje pesniške izdelke so gojenci pogosto javno recitali, pri retoriki pa so jih učili načinov, »kako naj se poslužujejo epitetov, sinonimov, perifraz, fraz in raznovrstnih latinskih verzov«. ³ Iz (nepopolno) ohranjene dokumentacije je razvidno, da se je Zois v formativnih najstniških letih udeleževal kot igralec v živahnem (in presenetljivo laično orientiranem) kolegijskem gledališču ter deloval v leposlovnem krožku, ki je vključeval praktične vaje iz pesništva. Kot poroča baronov zgodnji biograf Franz Xaver Richter, je v tem času »razvil petnajstletni mladenič neobičajne talente. Njegova živahna domišljija in prodorni intelekt sta se odražala v sonetih, madrigalih in drugih pesmih, prežetih z italijansko svežino«. ⁴

Zoisovi »italijansko sveži« soneti se resda niso ohranili, a ta pomembni podatek osvetljuje tako njegovo poznejšo ustvarjalno žilico kot tudi afinitetu do italijanskega pesništva in kulture nasploh, ki je zaznamovala njegove posege v nastajajoče slovensko pesništvo. V avtobiografiji, napisani leta 1839, Zoisov nekdanji tajnik in bibliotekar Jernej Kopitar poroča, da se je italijansko naučil ravno v baronovi »napol italijanski hiši«, ⁵ s študijem italijanskih literarnih klasikov (zlasti renesančnih), ki so bili v knjižnici ob

³ Kacin, *Žiga Zois*, str. 59; podrobneje o Zoisovem šolanju v tem mestu na str. 43–83. Marija Kacin pokaže, da je bil kolegij kljub strogemu in pobožnemu režimu v nekaterih pogledih razmeroma moderen (poudarjanje marljivosti namesto stanovske pripadnosti, uprizarjanje posvetnih avtorjev, kot sta Voltaire in Metastasio).

⁴ Richter, *Sigmund Zois*, str. 7. V izvirniku: »[...] entfaltete der fünfzehnjährige Jüngling ungewöhnliche Talente. Seine lebhaftige Einbildungskraft, sein durchdringenden Verstand spiegelten sich ab in Sonetten, Madrigalen und andern Poesien voll italiänischer Originalität.« Če ni drugače navedeno, so prevodi iz tujih jezikov delo avtorja poglavja.

⁵ Kopitar, *Selbstbiographie*, str. 7. V izvirniku: »Italienisch lernte er [Kopitar] in Baron Zois halbitalienischem Hause [...]«

antičnih mojstrih najbolj izdatno zastopani. Kopitar nam v istem besedilu posreduje še pomembna podatka v zvezi s Zoisovo slovenščino – in sicer, da se je »od matere naučil odlično govoriti kranjsko, in tudi ko ni več hodil v gledališče, je za italijanske operiste spesnil kak kranjski kuplet, katerega presenetljivo zvenenje je navdalo parterje in lože z domoljubnim zanosom«.⁶

Zoisova hiša na ljubljanskem Bregu je po letu 1780, ko se je Zois odločneje usmeril k vlogi spodbujevalca in mecena prve generacije slovenskih preroditeljev, postala vodilno intelektualno shajališče na Kranjskem. Zaradi Zoisove specifične formacije so se v tem elitnem krožku ustvarjalno križale slovanske, germanske in romanske jezikovne in kulturne tradicije. Pomembno vlogo v delovanju združbe je imela Zoisova bogata razsvetljenska knjižnica, katere obseg in sestava pričata o osupljivi širini baronovih zanimanj.⁷ Ni sicer mogoče spregledati, da je bilo njeno težišče naravoslovno-tehnološko, a pozornost zbujaja vsaj še Zoisov strasten interes za slovanske publikacije,⁸ pa tudi za literarno umetnost nasploh. Ohranjena kataloga (iz 1782 in 1821) in današnji preostanek te slovite knjižne zbirke v NUK resda izkazujejo nekoliko slabšo založenost z leposlovjem, kot bi jo nemara pričakovali, toda upoštevati je treba, da ta podoba ni celovita: medtem ko so ob drugem popisu (dve leti po Zoisovi smrti) izpadla številna lahkotnejša žanrska dela⁹ (morda zato, ker po mnenju dedičev niso bila primerna za prodajo licejski knjižnici), številne knjige, ki so po različnih poročilih nekoč v zbirki bile, sploh niso nikjer evidentirane – med njimi tudi nekatere poetike, ki jih je Zois priporočal Vodniku, Herder ter Bürgerjeve in Castijeve pesmi. Podobo o baronovem literarnem horizontu je torej treba dopolnjevati s podatki iz korespondenc in drugimi viri, ki kažejo na še večjo širino njegove (literarne) formacije.¹⁰

6 Kopitar, *Selbstbiographie*, str. 8. V izvorniku: »Baron Zois selbst von der Mutter her das krainische vortrefflich sprach, auch gewöhnlich, wiewohl er damals nicht mehr ins Theater gieng, für italienische Operisten irgend ein krainisches Couplet dichtete, dessen überraschendes Ertönen Parterre und Logen vor vaterländischer Freude usser sich brachte [...]«. «Nedoločnost Kopitarjevega *irgend* napeljuje k možnosti, da je bilo kupletov več kot le »Preljube ženice« (o tem v nadaljevanju). Kot se je nedavno zgodilo pri Linhartu, se kajpada tudi pri Zoisu vedno lahko pojavi še kakšen tekst.

7 Za vpogled v skrben bibliografski popis danes ohranjenih enot Zoisove knjižnice v NUK se zahvaljujem Sonji Svoltšak.

8 O tem gl. Vidmar, Zoisova zbirka.

9 Na to v svojem prispevku v tej monografiji mdr. opozarja Patrizia Farinelli. O »radoživem« okusu, ki ga izpričuje Zoisova literarna knjižnica, gl. tudi poglavje Janka Kosa v tej monografiji.

10 O literaturi v Zoisovi knjižnici gl. Svoltšak, *Knjižnica Žige Zoisa*, str. 59–63.

Za Zoisove poetološke nazore so vsekakor najbolj informativna njegova mentorska pisma Vodniku iz let 1794–1795. Znano je, da je Zois učencu priporočal tedaj aktualne klasicistične poetike Boileauja in Batteuxa (v Ramlerjevem prevodu),¹¹ Aloyša Blumauerja in – z nekaj pridržki – tudi priljubljenega Michaela Denisa, prevajalca Ossiana. Ob italijanskih, francoskih in nemških je Zois zelo dobro poznal tudi kranjska teoretična razgledovanja po metriki in poetiki, zlasti Pohlinova in Kumerdejeva. Seveda pa ni mogoče spregledati, da je Zois kot univerzalno zdravilo razumel rimskega pesnika Horacija, ki je tudi v njegovi knjižnici zavzemal privilegirani položaj. Že v prvem pismu 20. marca 1794 je Vodniku takole svetoval: »Vendar Vam prerokujem, da se bo pesniška žilica, naj se zdi še tako usahla, pozneje čisto neopazno odprla, tudi če študirate samo Horaca in ne iščete nobenega drugega zgleda.«¹² Zoisova fascinacija s Horacijem najverjetneje izhaja že iz časa mladostnega šolanja; kot je pokazal Luka Vidmar, je zlasti njegova *Ars poetica* pomembno določala modaliteto njegovega mentorskega odnosa z Vodnikom – denimo paradigmo epistolarnega poučevanja (Horacijeva verzificirana poetika ima obliko »pisma« Pisonom) in aksiološkega pretresanja (atributi dobrega pesništva), na vodilnega mojstra avgustejske dobe pa seveda napotuje tudi Zoisovo spodbujanje k dolgotrajnemu piljenju verzov ter minucioznemu odstranjevanju najdrobnejših napak, »madežev« v pesmih (»maculas in carmine«).¹³

Zoisova mentorska vloga je bila doslej predmet podrobnih raziskav, zato tu ne bo v središču obravnave. Manj opaženo je bilo dejstvo, da v Zoisovih pismih Vodniku najdemo tudi dva namiga na baronove lastne verzifikacijske poskuse v slovenščini. V nedatiranem pismu iz poletja 1795, prvem po Linhartovi smrti 14. julija, Zois Vodniku presenetljivo poroča o svoji »zbirki pesmi«, za dokončanje katere da še ni našel časa, saj je po Linhartovi smrti ves bolan in potr. ¹⁴ Za kaj sploh gre: za zbirko Zoisove lastne poezije ali le za neke pesmi, ki jih Zois zbira in zapisuje? France Kidrič je glede tega domneval, da gre »pač za rokopis Zoisove roke, ki se

11 O njihovem vplivu na Vodnika prim. Svetina, *Kitične oblike*, str. 79–81.

12 Zois, Pisma, str. 19; Zois, Briefe, str. 46. Zois v komunikaciji z Vodnikom deluje izrazito superiorno; presenetljivo pa v občevanju z mladim Linhartom ubere precej bolj enakopravne tone (prim. Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 143–145).

13 Prim. Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 46–54, 184–187.

14 Zois, Pisma, str. 32. V izvorniku: »meine Lieder-Sammlung [...] zur Beendigung der letztern [habe ich noch] nicht Zeit gefunden« (Zois, Briefe, str. 51).

je ohranil med Vodnikovo ostalino ter obsega 16 "viž" o Mini«. ¹⁵ A zanj značilni *pač* priča o določeni negotovosti: možne so tudi druge razlage. Ker omenjene viže o Mini danes upravičeno razumemo kot eno(vito) Zoisovo pesem (»Hej Mina/Planšar«), se vsekakor zdi bolj verjetno, da je Zois z izrazom »meine Lieder-Sammlung« meril na svojo obsežno zbirko ljudskih »viž«, ki je v Kidričevem času veljala za izgubljeno. (Poznejša Berkopčeva najdba dela zbirke je pokazala, da med pesmimi morda tičijo avtorske pesmi, nemara tudi Zoisove, a o tem več pozneje.) Naposled pa ni mogoče povsem izključiti niti domneve, da je šlo za Zoisovo izvirno poezijo – sploh glede na to, da sta v tem času najverjetneje izpod njegovega peresa že nastali vsaj dve pesmi, »Letas kaže« in »Hej Mina«.

Žal nam pri reševanju te uganke ne pomaga kaj prida niti Zoisova navedba v naslednjem pismu Vodniku 4. avgusta 1795, kjer dobimo drugi posreden namig na njegove dotlej nerealizirane pesniške ambicije: »[...] ker sam ne shajam s časom, naj si še tako *želim*, da bi *postrani napravil tudi kaj literarnega*.« ¹⁶ Ne moremo vedeti, kaj je imel Zois v mislih in kaj natanko je snoval sredi devetdesetih let 18. stoletja. Lahko pa z gotovostjo rečemo vsaj nekaj: ustvarjalno voljo je Zois izkazoval, in sčasoma mu je uspelo, da je ob nešteti drugih zahtevnih zadevah tu in tam, postrani, vendarle napravil tudi *kaj literarnega* – in sicer v jeziku, ki se ga je, kot pravi Kopitar, odlično naučil od svoje kranjske matere in ki ga je, pomenljivo, izbral za edini medij svojega literarnega udejstvovanja v zrelem obdobju. Danes velja, da lahko za Zoisova pesniška dela štejemo naslednjih sedem besedil:

	<i>(privzeti) naslov</i>	<i>tip</i>	<i>predloga</i>	<i>vir</i>	<i>prva objava</i>
1	Letas kaže	izvirna pesem	/	Zoisov rokopis (NUK, Ms 363)	Gspan 1969
2	Hej Mina (Planšar)	izvirna pesem	(ljudska?)	Zoisov rokopis (NUK, Ms 519)	Štrekelj 1895
3	Lenora	prevod	Bürger	Zoisov rokopis (NUK, Ms 486)	Pintar 1902
4	Joj dekleta	izvirna?/prevod?	(ljudska? arija?)	Zoisov rokopis (NUK, Ms 368)	Grafenauer 1910
5	Preljube ženice	prevod	Portugal/Foppa	Serres 1814 (str. 331)	Prijatelj 1911
6	Mačka	prevod	Casti	Kopitarjev rokopis (NUK, Ms 1492)	Gspan 1969
7	Efeška vdova	izvirna priredba	Petronij	Kopitarjev rokopis (NUK, Ms 1492)	Gspan 1969

Tabela 1. Zoisove verzifikacije v slovenščini.

¹⁵ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 291.

¹⁶ Zois, Pisma, str. 41. Poudaril M. D. V izvirniku: »da ich selbst nicht mit der Zeit auslauge, so viel ich wünschte, an litterarischen Nebenarbeiten zu bestreiten« (Zois, Briefe, str. 55).

Kot je razvidno iz Tabele 1, v Zoisovi slovenski verzifikaciji prevladujejo prevodi in priredbe, saj je zagotovo izvirna le »Letas kaže« in nemara še »Joj dekleta«. Zois torej kot pesnik ni stremel k originalnosti, kar pa ne preseneča, saj je takšna naravnost povsem v skladu s tedaj prevladujočimi »obrtniškimi« pogledi na pesništvo. Pač pa izjemno okoliščino predstavlja dejstvo, da je njegov mali pesniški opus v razvid slovenske kulturne javnosti pesmi prihajal postopoma in zelo pozno. Štiri enote (2–5) so prišle v javnost v letih 1895–1911, pri čemer je pesem »Hej Mina/Plansar« dolgo veljala za Vodnikovo (Štrekelj 1895) in je Zoisovo avtorstvo dognal šele Kidrič v *Zgodovini slovenskega slovstva* (1929–1938). Tri besedila, ki so temeljito spremenila podobo Zoisovega slovenskega pesnjenja, pa so prišla v razvid šele z Gspanovo objavo leta 1969 (enote 1, 6–7). Šele tedaj se je zares odprla možnost, da vsestranskega podpornika slovenskega preroda ugledamo tudi kot uspešnega slovenskega pesnika.

Vsa Zoisova pesniška besedila (razen 5., kjer rokopis ni ohranjen) so danes dostopna v rokopisni zbirki NUK.¹⁷ Kronološki red njihovega nastajanja ni povsem razjasnjen, vseeno pa jih obravnavam v zaporedju, ki se mi zdi najbolj verjetno.¹⁸

1. Letas kaže

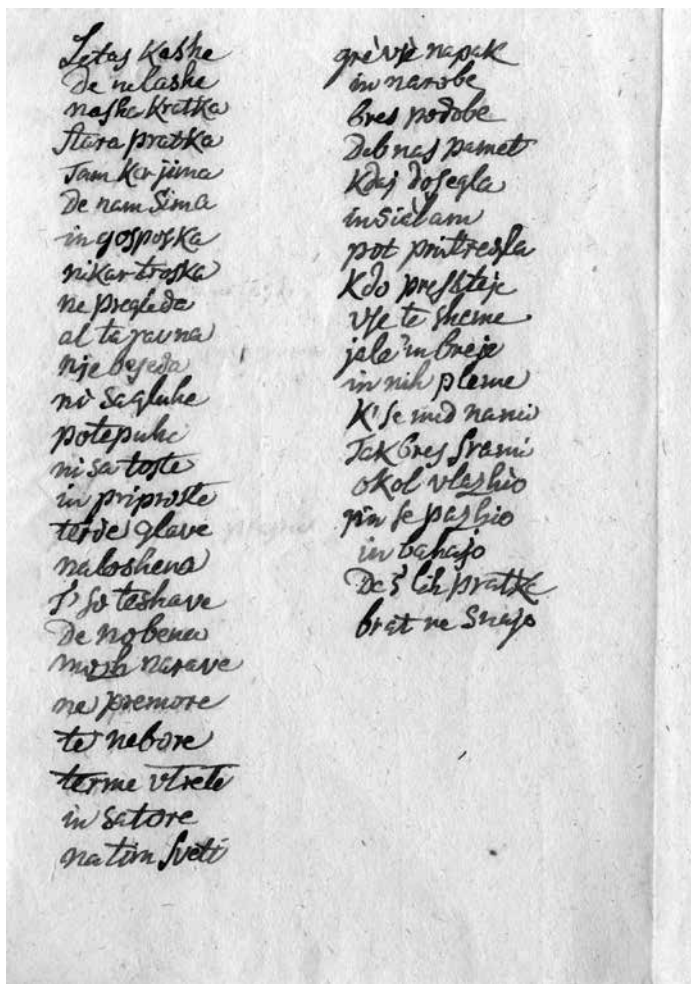
Pesem brez naslova (tako kot vse druge Zoisove) je ohranjena v baronovem lastnoročnem zapisu s črnilom, prvič pa jo je v natančnem prepisu (in z vzporednim prečrkovanjem) objavil Alfonz Gspan leta 1969. Po Gspanovem mnenju je morala »nastati v času, ko je v Zoisovem krožku postalo aktualno razmišljanje o izdajanju razširjene pratike ... namenjene čim širšim ljudskim plastem, torej leta 1794 ali nekaj prej«. ¹⁹ Takšna datacija se zdi kredibilna: sovpada s časom, ko se je Zois, ki je v preteklih poletjih v

¹⁷ Hranjena so pod različnimi signaturami, saj so v NUK prihajala po zelo različnih poteh (prim. opombe v Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 176–179); enote 1–4 so zapisane s Zoisovo roko, 6 in 7 pa sta Kopitarjeva prepisa. Prim. tudi seznam virov na koncu. Ker rokopisi, ki pogosto vsebujejo zanimive marginalije, še niso bili objavljeni, bi jih kazalo nekoč objaviti v obliki faksimila in vzporednega kritičnega prepisa.

¹⁸ Gspan jih razporedi nekoliko drugače (Gspan, *Tri nova Zoisova*); Weiss jih zaradi nezanesljivosti kronologije raje obravnava po podobnosti verzne zgradbe oz. umetnosti (Weiss, *Problem Zoisovih poetoloških nazorov*, str. 12).

¹⁹ Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 122.

stiku s svojimi gorenjskimi zaposlenimi poglobljal znanje slovenščine, prek mentorstva Vodniku začel aktivneje zanimati za pesnjenje v slovenščini. Tudi izrazna okornost pesmi navaja k misli, da gre za enega prvih Zoisovih poskusov. Tu je pesem prvič objavljena v faksimilu, medtem ko njen prepis sledi Gspanovi prečrkovani in nekoliko modernizirani različici, objavljeni v *Cvetniku slovenskega umetnega pesništva* leta 1978.

Slika 1. »Letas kaže«.
© NUK, Ms 363 (Zoisov rokopis).

Letas kaže   -U-U a
de ne laže   -U-U a
naša kratka   -U-U b
stara pratka   -U-U b
Tam, kir ima,
de nam zima
in gosposka
nikar troska
ne pregleda;
al ta ravna
nje beseda
ni za gluhe
potepuhe,
ni za tóste
in priproste
trde glave
naložena.
T' so težave
de nobena
moč narave
ne premore
te nebore
trme vtreti,
in zatóre
na tem sveti
gre vse napak
in narobe
brez podobe.
De b' nas pamet
kdaj dosegla
in zijalam
pot pristregla!
Kdo prešteje
vse te šeme
jale 'n breje
in njih pleme,

k se med nami
 tak brez srámi
 okol vlač'jo
 in se pač'jo
 in bahajo
 des' lih pratke
 brat' ne znajo?²⁰

Pesem ni členjena na kitice, verzi so kratki, dvostopični, v trohejskem metrumu; v ritmičnem pogledu deluje pesem nekoliko shematično, monotono, skoraj žagajoče.²¹ Verzi se večinoma rimajo, toda vzorec rim je neregularen: prevladuje zaporedna ženska rima (aabb), kot jo nakazujejo uvodni štirje verzi, a so tu in tam brez reda nametani nerimani verzi, najdemo pa tudi prestopno rimo. Sem in tja je rimi prirejeno sklanjanje samostalnika (nami–srámi) ali pa je rima le »pisna« (šeme–pleme, toste–priproste). Toda omenjene neregularnosti niso največja težava. Še bolj moteče zadrege se namreč pojavijo na semantični ravni: vsaj za današnjega, a verjetno tudi za tedanjega bralca so nekatere formulacije težko razumljive, sporočilo pa ostaja nejasno. Kot pesem razbira Gspan, gre za razsvetljsko satiro: pesem smeši nasprotnike izobraževanja oziroma »tiste konservativce, ki se upirajo izdajanju celo tako preprostega ljudsko poučnega berila, kakor je bila pri nas tista mršava pratika«.²²

To načeloma drži, vendar pa v detajlih pogosto ne vemo, kam natanko posamezne besede in fraze merijo – mimo tega, da »zapolnjujejo« mesto v metrični strukturi. Čeprav je sporočilo pesmi strogo racionalno, bi tekst zelo težko prevedli v smiselne prozne stavke. Kako npr. povezati verz »Tam, kir ima« z nadaljevanjem, namreč, da zima in gosposka nikomur ne prizanaša(ta), kot bere Gspan: »nikar troska / ne pregleda« (Gspan: *nikdar trohe / ne spregleda*). Njegovo branje je sklenjeno in deluje prepričljivo, a v resnici sloni na kopici hermenevtičnih konstrukcij. Podobno velja za sicer

20 Gspan, *Cvetnik*, str. 230. Na desni ob besedilih navajam še implicirano »idealno« metrično shemo; v realnosti seveda dejanska ritmična realizacija od nje pogosto odstopa.

21 Gspanu se zapiše lapsus, češ da so verzi iz jambskih dipodij (Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 123). Ritmična monotonost je po Gspanovem mnenju posledica kratkih in vedno enakih verzov, medtem ko Weiss meni, da je razlog njihova dosledna akatalektičnost (Weiss, *Problem Zoisovih poetoloških nazorov*, str. 13).

22 Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 122.

popsem možno razbiranje, da »moč narave / ne premore« (Gspan: *ne more*) »te nebore / trme vtreti« (Gspan: *premagati uboge trme* – tistih, ki nasprotujejo pratiki). Tudi verz »brez podobe« deluje predvsem kot mašilo, ki zapolni metrično strukturo in vzorec rimanja.

Od tod postane očitno, da je imel verzifikator znatne začetniške težave z oblikovanjem sporočila v vezani besedi. Čeprav je bržkone želel podati jasno razvidno razsvetljensko poanto in mu je v ironično smešenje nasprotnikov preroda uspelo vtihotapiti tudi kanček ljudskega humorja (gluhi, trde glave, zijala, šeme, brezsrarni bahači), mu je to uspelo le deloma. Zoisov nemara prvi poskus – seveda ga moramo pisati pod Horacijevo rubriko *utile*, nikakor pa ne *dulce* – je torej po pravici ostal le privatistični literarni zasutek.

2. Hej Mina (Planšar)

Približno v istem času ali nekoliko pozneje, tj. okrog 1795, bi utegnila nastati še ena Zoisova verzifikacija. Pesem brez naslova, členjena na 16 štirivrstičnih kitic, je ohranjena v baronovem lastnoročnem zapisu, ki se je ohranil v Vodnikovi zapuščini. Prvi jo je objavil Karel Štrekelj v *Letopisu Slovenske matice* 1895 pod naslovom »Planšar« (ta naslov ni Zoisov, temveč ga je izdajatelj dobil v Vrazovem prepisu iste pesmi). Štrekelj ni vedel za Zoisovo avtorstvo in je menil, da gre za rokopis mladega Valentina Vodnika; da je pesem Zoisova, je odkril šele Kidrič.²³ Tu je prvič objavljen faksimile Zoisovega rokopisa, medtem ko so v prepisu navedene le sklepne tri kitice.

[...]

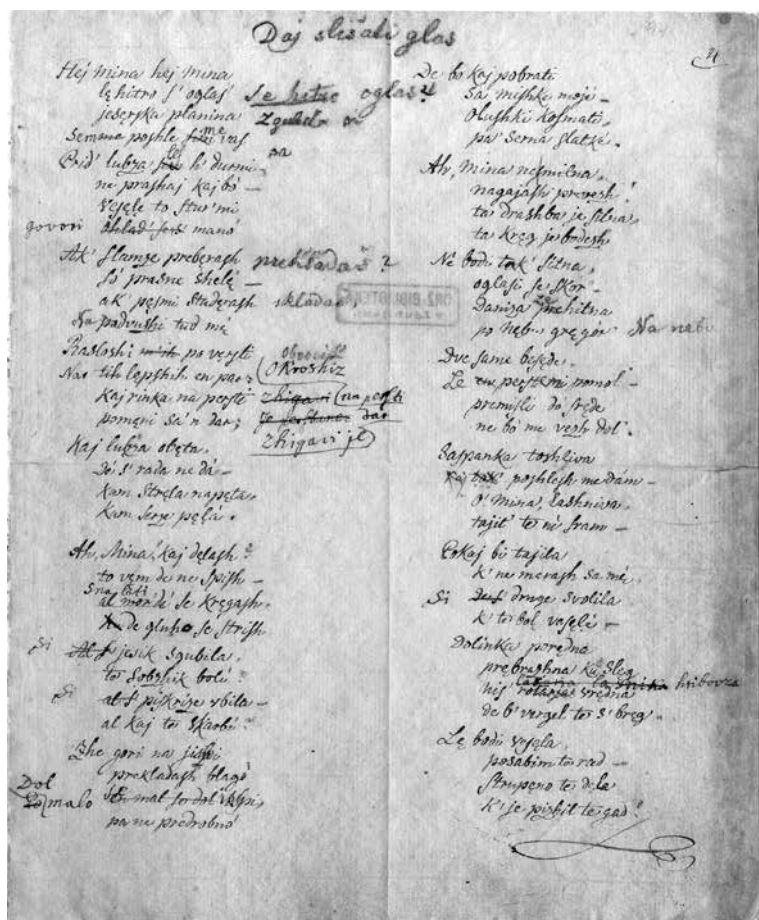
Pokaj bi tajila,	U_UU_U a
k ne maraš zamè?	U_UU_ B
Si druge zvolila,	U_UU_U a
k' te bol veselè.	U_UU_ B

Dolinka poredna,
prebračna ku zleg,

²³ Zapleteno usodo rokopisa popisuje Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 11. Prim. tudi Gspan, *Cvetnik*, str. 300–301.

nis' hribovca vredna,
de b' vrgel te z' breg.

Le bodi vesela,
pozabim te rad,
strupeno te dela,
k' je pičil te gad.²⁴

Slika 2. »Hej Mina« (»Planšar«).
© NUK, Ms 519, list 94 (Zoisov rokopis).

24 Gspan, *Cvetnik*, str. 232.

Štrekelj je leta 1895 ugotavljal, da je pesem monolog »brez uspeha vasujočega Bohinjca«, ki pa ima »to veliko napako, da je nekod prenejasna in v svojih izrazih premalo umljiva; bralec ne vé, kam pesnik méri«, poleg tega je »dikcija ... semtertje mršava in prisiljena«. ²⁵ Še bolj neprizanesljiv je bil Kidrič, ki pesmi očitno sploh ni razumel kot celoto, temveč kot niz nekakšnih »viž o Mini«, katerih »stil je nejasen in do suhoparnosti oskoden«. ²⁶ Očitki Štreklja in Kidriča so do neke mere upravičeni: očitno je bilo že sto let po nastanku težko ugotoviti, kam pesnik meri z nekaterimi verzi, denimo »ak pesmi *studeraš*« (Gspan: če *zlagas* pesmi), »dol malo se *izspi*« (Gspan ugiba: *naspi*), *prebračna* ku *zleg*« (Gspan: *izbirčna* ko *vrag*), ob strani pa sta literarna zgodovinarja seveda pustila tudi morebitno drznejšo aluzijo »Kaj lubca obeta, des' rada ne da«. ²⁷

Toda pesem ima tudi nesporne odlike. Vasovalsko nagovarjanje dekleta poteka v lahkotnem, tekočem metrumu alpske poskočnice (torej tistem, ki ga je Zois za pesnitve v resnejšem tonu Vodniku odsvetoval) v regularnih štirivrstičnicah, v katerih se izmenjujejo akatalektični in katalektični dvostopni amfibrahi s prestopno žensko-moško rimo (Amf6/5 aBaB). ²⁸ Medtem ko je »tlačenje« vsebine v izbrani metrični okvir Zoisu očitno še povzročalo hude preglavice, ²⁹ je bil precej bolj uspešen v velikem planu vsebinske arhitektonike. Zgradba pesmi je daleč od nizanja fragmentarnih viž, saj premore dramatično strukturo in notranjo napetost: vasovalc od vedrega (za)upanja psihološko »napreduje« do nestrpnosti in zmerjanja izbranke, da bi naposled razbral pravo »resnico« – od žensk ne gre pričakovati drugega kot zvijačnost, narejenost in zavajanje z lažnimi obeti. Nežno in ljubeznivo ogovarjanje je mimo: neodzivna *lubca* konča v zlovešči asociativni bližini *zlodeja* (»zleg«) in *strupene kače*.

Dileme, ali gre za original, kot meni Gspan, ali priredbo po ljudskih motivih, ni mogoče nedvoumno razrešiti. Da bo kaj takšnega težko, je

²⁵ Štrekelj, Neizdana Vodnikova pesem, str. 248.

²⁶ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 292. Kidriča je očitno begalo dejstvo, da kljub izjemnemu naporu ni mogel najti baronove obsežnejše zbirke ljudskih »viž«, ki jo je deloma rekonstruirala šele poznejša Berkopčeva najdba Kopitarjevih prepisov za Dobrovskega.

²⁷ Gspan, *Cvetnik*, str. 300–301. Gspanove interpretativne rešitve se ne zdijo vedno prepričljive.

²⁸ Za verzne in kitične strukture uporabljam naslednje krajšave: J[amb]/T[rohej]/Amf[ibrah]; številka označuje številko zlogov; A/B označuje moško rimo, a/b žensko. »Amf6/5 aBaB« torej pomeni štirivrstičnico, v kateri se izmenjujejo 6- in 5-zložni amfibraški verzi; pri prvih je rima ženska, pri drugih moška.

²⁹ Prim. analizo te pesmi v Weiss, *Problem Zoisovih poetoloških nazorov*, str. 16–18.

mogoče ponazoriti z dodatnimi primeri iz Zoisove zbirke t. i. *viž*. Omenjena zbirka, ki naj bi obsegala 112 enot, se je žal v večjem delu izgubila, najverjetneje tedaj, ko jo je Zois poslal Kopitarju, ki je želel z njo ustreči želji Josefa Dobrovskega po vzorcih slovenskih »Volkslieder«. Zois ni bil najbolj navdušen nad pošiljanjem pesmi Dobrovskemu – prav mogoče tudi zato, ker je zbirka vsebovala ne le ljudske, temveč tudi kvazi-ljudske pesmi s poudarjeno erotično vsebino, ki so jih napisali Japelj, Vodnik ali Zois. Zato je Kopitarju naročil, naj izbere samo »anakreontske«, češ da so najbolj v ljudskem duhu. Kopitar je v začetku leta 1809 uglednemu slavistu res poslal delni prepis Zoisove zbirke, in sicer 25 pesmi.³⁰ Najdba Otona Berkopca v zapuščini Dobrovskega iz leta 1962 omogoča vsaj delno rekonstrukcijo te zbirke. Tu navajam nekatere primerke (številčene 41–45), ki so še posebej zanimivi zaradi nenavadno eksplisitne vsebine:

Kak sim se smejal
posmehval,
kadar sim krilo
povzdigval.

Dan beli razpočil,
petelin zapél,
od lubce poskočil,
pa hlače zapél.

Vso noč [ni nehala] je bezala
so desno nogó
Do dav ni nehala:
omlatil sim jo.

Stergane hlače
pénezov nič,
noter pa skače
brez pirja tič.

30 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 411–412; popolneje Berkopec, Kopitarjevi prepisi.

Za plotam sim stál,
 Prot hiši sem scal,
 Lubca zmerjala me,
 jez pa smejal.³¹

Omenjene pesmi – tako kot »Planšar« večinoma pisane v tridobnem ritmu poskočnice – do Berkopčeve objave niso bile natisnjene (zadnja pred tem sploh ni bila evidentirana), kar ni presenetljivo. Zanimive niso le zato, ker razkrivajo manj znano zasebniško plat Zoisovega prerodnega omizja, temveč zlasti zato, ker gre, kot meni Berkopec, morda za izvirne ali vsaj deloma izvirne stvaritve: »Pretežna večina teh in seveda tudi ostalih pesmi v Zoisovi zbirki je nastala tako, da so zapisovali motiv (domislivo) ljudske pesmi in ga priredili (zaobrnili) po svoje, tako da ni pesem pravzaprav niti ljudska niti umetna, marveč vsakega nekaj.«³² Berkopec ocenjuje, da so nekatere pesmi v zbirki resnično ljudske z le neznatnimi posegi zapisovalcev, spet druge so močno predelane, nekatere – zlasti zgoraj navedene – pa so »izpod Vodnikovega, Zoisovega in Japljevega peresa«, čeprav tudi te »dišijo po ljudskih. Kdo pa je zložil to ali ono od njih, ne bo mogel najbrž nihče dognati na podlagi same vsebine.«³³

Ne da bi skušali razvozlati te nerešljive uganke, je mogoče ob pesmi »Hej Mina« in podobnih vižah izpostaviti vsaj dve zanimivi poanti. Prva je gotovo ta, da verzifikatorji Zoisovega omizja svojega početja niso razumeli v smislu modernega (romantičnega) avtorja, ki ustvarja enkratne izvirne stvaritve, ampak bolj v starejšem smislu prirejevalca in kompilatorja, ki sinkretično meša svoje in tuje: zato problema razmejčitve med ljudskim-predelanim-izvirnim niti ni mogoče rešiti. Druga poanta pa je, da so člani omizja gojili posebno strast do humornih in erotičnih vsebin, ki so jo seveda zadrževali v strogo zasebni domeni. V tem pogledu so nemara še bolj zgovorni literarni poskusi Zoisovega kolega Jurija Japlja: tudi on si značilno izbira teme in predloge, ki so radožive, hudomušne, erotične, celo eksplicitno seksualne – torej primerne za ekskluzivno moško družbo razsvetljskega salona, nikakor pa ne za objavo izpod peresa uglednega katoliškega duhovnika in svetopisemskega prevajalca.³⁴

31 Berkopec, *Kopitarjevi prepisi*, str. 260; tu prečrkovano iz bohoričice.

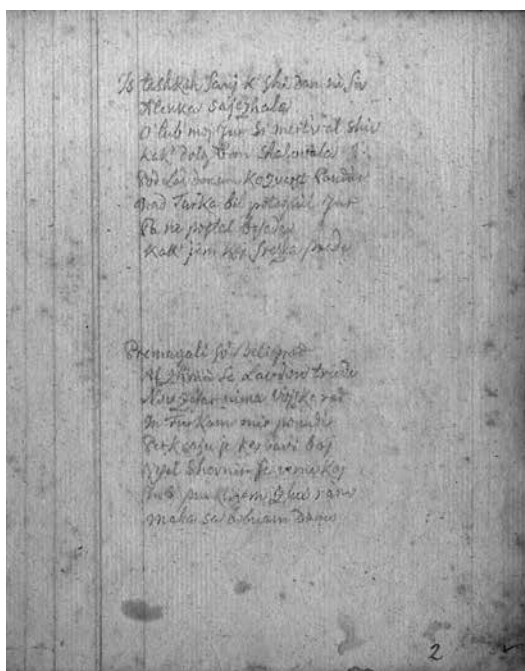
32 Berkopec, *Kopitarjevi prepisi*, str. 263.

33 Berkopec, *Kopitarjevi prepisi*, str. 263.

34 O Japljevih veseljaških verzifikacijah prim. Svetina, *Kitične oblike*, str. 62–69. Prim. tudi Gspan, *Cvetnik*, str. 224–229.

3. Lenora

Kot kaže naslednji primer, je bil pri literarnem prevajanju odnos Zoisa do avtorskih predlog za današnje standarde dosledne zvestobe izvorniku sicer še vedno sproščen, a vendarle strožji od njegovega pristopa k anonimnemu ljudskemu gradivu. Pesem brez naslova je ohranjena v Zoisovem lastnoročnem zapisu s svinčnikom; rokopis obsega 16 strani in še dodatne strani z marginalijami. Gre za prevod znamenite predromantične balade »Lenora« Gottfrieda Augusta Bürgerja, prvič objavljene leta 1774. Prepis rokopisa, za katerega je že Levstik prepričljivo pokazal, da je na njegovi podlagi isto pesem pozneje prevajal tudi Prešeren (Levstik je že tudi domneval, da je prevod Zoisov, češ da se duhovniki ne bi lotili takšne bogokletne balade), je prvi objavil Luka Pintar leta 1902. Nastanek je ohlapno datiral med 1790 in 1810 in potrdil Zoisovo avtorstvo. Ker gre za obsežno pesnitev, je tu objavljen le faksimile prve strani rokopisa in prepis prve kitice.

Slika 3. »Lenora«.

© NUK, Ms 486, prva stran (Zoisov rokopis).

Iz težkih sanj, k' še dan ni siv,	U-U-U-U-	A
Alenka zajecčala:	U-U-U-U	b
O ljub' moj Jur, si mrt'v al živ,	U-U-U-U-	A
kak' dolg' bom žalovala?	U-U-U-U	b
Pod Lavdonom ko čvrst pandur,	U-U-U-U-	C
nad Turka bil potegnil Jur,	U-U-U-U-	C
pa ne poslal besede,	U-U-U-U	d
kak' jim kaj sreča prede. ³⁵	U-U-U-U	d

Že Pintar je komentiral nekatere pomanjkljivosti Zoisovega prevoda: »metrum mu ne teče vseskozi prav gladko, in marsikak ritmični izpottkljaj spominja nas narodne pesmi in prvih slovenskih poskusov v umetni pesmi [...]. Odvišni samoglasniki niso vselej izpuščeni in z apostrofom nadomeščeni [...]. V naglasnih znamenjih ni stroge doslednosti.«³⁶ Navaja in komentira tudi Zoisove marginalije ter razloži namerne vsebinske svobščine, ki si jih privoščil prevajalec. Kot je znano, je Zois Lenoro ponašil v [A]Lenko, Wilhelma pa v Jurja, medtem ko je vojno med Avstrijci in Prusi pred Prago zamenjal z Laudonovim obračunavanjem s Turki pred Beogradom (te podomačitve, podobno kot one v »Efeški vdovi«, lahko razumemo kot približevanje potencialni domači publiku – torej nemara z mislijo na objavo).

Tako kot pozneje Prešeren se je tudi Zois zvesto držal metrike izvirnika in je ohranil osemvrstično trohejsko kitico, v kateri se menjajo moške in ženske rime (T8/9 AbAbCCdd). Kidrič je do Zoisa tudi tokrat izrazilo kritičen: »V prevodu kaže marsikaj, kako pravilno je ravnal Zois, ko je iskal spretnejših slovenskih verzifikatorjev: ritmični pogreški; namigavanje, da je "revščina jezika" kriva prevodilčevih težkoč pri iskanju rim; trditev, da Bürgerjev refren ni prevedljiv, nedosledna raba naglasnih znamenj; itd.«³⁷ Kidrič tu meri na Zoisove marginalije ob rokopisu, ki jih je prvi objavil Ivan Grafenauer.³⁸ Toda te robne zapise, ki so izredno dragoceni, je mogoče brati tudi drugače: pričajo namreč o težavnosti pionirskega prevajalskega soočanja z zahtevno materijo, o zahtevnem procesu vzpostavljanja pesniškega

³⁵ Gspan, *Cvetnik*, str. 233.

³⁶ Pintar, *Književne drobtinice*, str. 164.

³⁷ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 267.

³⁸ Grafenauer, *Iz Kastelčeve zapuščine*, str. 87–88.

repertoarja v jeziku, ki šele postaja literarni, pa tudi o Zoisovem resnem pristopu do vprašanja rime in njene sistematizacije. Še bolj neupravičene postanejo Kidričeve opazke v luči novoodkritih pesmi, ki dokazujejo, kako hitro se je Zois v tem pogledu učil.

Zoisov prevod »Lenore« je resda bolj okoren od Prešernovega, a je vsebinsko vendarle dovolj jasen in mestoma tudi pesniško prepričljiv. Če ga premerimo po formalni plati, na ravni detajlov hitro naštejemo nekaj nerodnosti; povsem verjetno je, da ga je Zois želel še izpiliti, a je zaradi težavnosti obupal.³⁹ Pojavljajo se krajsanje, podaljševanje in prirejanje besed zavoljo metrične sheme (toda, ali tega ne počne tudi Prešeren?), rime pogosto prihajajo iz iste besedne družine (siv–živ, zajčala–žalovala), včasih pa so le pisne (besede–prede) in zanemarijo dejansko kakovost vokala; tu in tam se pojavi tudi miselni prestop (enjambement). Da se je Zois tovrstnih težav dobro zavedal, je znano, saj je Vodniku v pismih vse to odsvetoval: toda v tem primeru je bržkone lahko izkusil, kako je v pesniški praksi marsikdaj težko udejanjiti teoretične principe.

Posebej pomenljiva je Zoisova izbira predloge: »Lenora« namreč velja za prelomno besedilo in enega izmed osrednjih impulzov evropske (pred)romantične pandemije. Že prvi slovenski pesnik Anton Feliks Dev je v *Pisanicah* 1781 ravno ob »Lenori« boleče spoznaval, da ga je njegovega »petja sram«. Zois, ki nad Devovim petjem ni bil pretirano navdušen, je Bürgerja spoznal že pred tem, o čemer priča navedek iz dnevnika njegovega prijatelja Karla grofa Zinzendorfa, tržaškega guvernerja v letih 1776–1782. V zapisu 21. septembra 1778 Zinzendorf opisuje pot iz Malega Hudega (Pösendorf) pri Ivančni Gorici prek Višnje Gore in Šmarja ter obisk ljubljanskih prijateljev: »Večer sem preživel v hiši Zoisovih, ki so me seznanili z Meheganovo Tableau de l'histoire in zatem s Pesmimi Gottfrieda Augusta Bürgerja. Gospodična Zois se je opredelila za pesem Die beyden Liebenden.«⁴⁰ Zois je torej očitno najpozneje septembra 1778 imel v rokah prvo knjižno izdajo Bürgerjevih pesmi, ki je istega leta izšla v Göttingenu, v njej

39 Weiss na podlagi manjkajočih ločil meni celo, da gre le za nedokončani osnutek (Weiss, *Problem Zoisovih poetoloških nazorov*, str. 18).

40 Zinzendorf, *Europäische Aufklärung*, str. 268. V izvirniku: »Je passois ma soirée dans la maison de Zoys qui me fit connoître le Tableau de l'histoire du chevalier de Méhégan, ensuite Gedichte von Gottfried August Bürger. Mlle Zoys se déclara pour le morceau Die beyden Liebenden.« »Mlle Zoys« je najmlajša Zoisova sestra Ivana Zois (s krstnim imenom Marija Felicita Ivana Nepomucena). Za opozorilo na pasus v Zinzendorfovem dnevniku se zahvaljujem kolegu muzikologu Marku Motniku.

pa sta bili tako »Lenora« kot omenjena pesem »Die beyden Liebenden«. Sodobno poezijo se je torej pri Zoisovih bralo več kot ažurno.

Dejstvo, da Bürgerjeve zbirke v Zoisovi knjižnici danes ni več, pa tudi katalog za 1821 je ne beleži (je pa ohranjena Meheganova knjiga iz leta 1766, o kateri poroča Zinzendorf), vnovič potrjuje, da o Zoisovem literarnem obzorju ne smemo soditi zgolj na podlagi ohranjene knjižnice. To velja tudi za njegov odnos do predromantike. Gotovo se je mogoče strinjati z ugotovitvijo Sonje Svolfšak, da »vsebina zbirke, kakršna je ohranjena danes, ne kaže, da bi [Zois] sistematično spremljal (pred)romantične tokove v književnosti in umetnosti«. ⁴¹ Toda obenem izbor zahtevne in radikalne Bürgerjeve pesmi za predlogo prevoda vendarle kaže na določeno odprtost (mladega) Zoisja za predromantične ideje – vključno z emancipacijo individualne ljubezni, ki je osrednja tema te »bogokletne« balade.

Kdaj se je Zois lotil prevajanja? Zgornje ugotovitve problema datacije v ničemer ne olajšajo. Da v času, ko je palačo na Bregu obiskal grof Zinzendorf, prevod še ni nastal, je jasno zaradi spremembe časovnega okvira vsebine pesmi. Kidrič o tem meni takole: »Ponašitev je torej nastala pod svežim vtisom vesti o miru, ki ga je sklenil Leopold II. s Turki 14. avg. 1791 v Svištovem.« ⁴² Gspan, ki je sprva datiral pesem po letu 1795, je pozneje datacijo popravil v »ok. 1792« (*Cvetnik*), morda tudi pod vplivom Kidričeve domneve o *svežini* vtisa. A ker je to spet le domneva, moremo zanesljivo reči le, da pesem ni nastala pred letom 1791. Tako bi prevod – če že moramo domnevati – na podlagi rastočih Zoisovih pesniških kompetenc časovno najlažje umestili nekam med okorne začetke (»Letas kaže«, ca. 1794) in najbolj dodelana pesniška poskusa (»Mačka«, »Efeška vdova«, ca. 1806–1808).

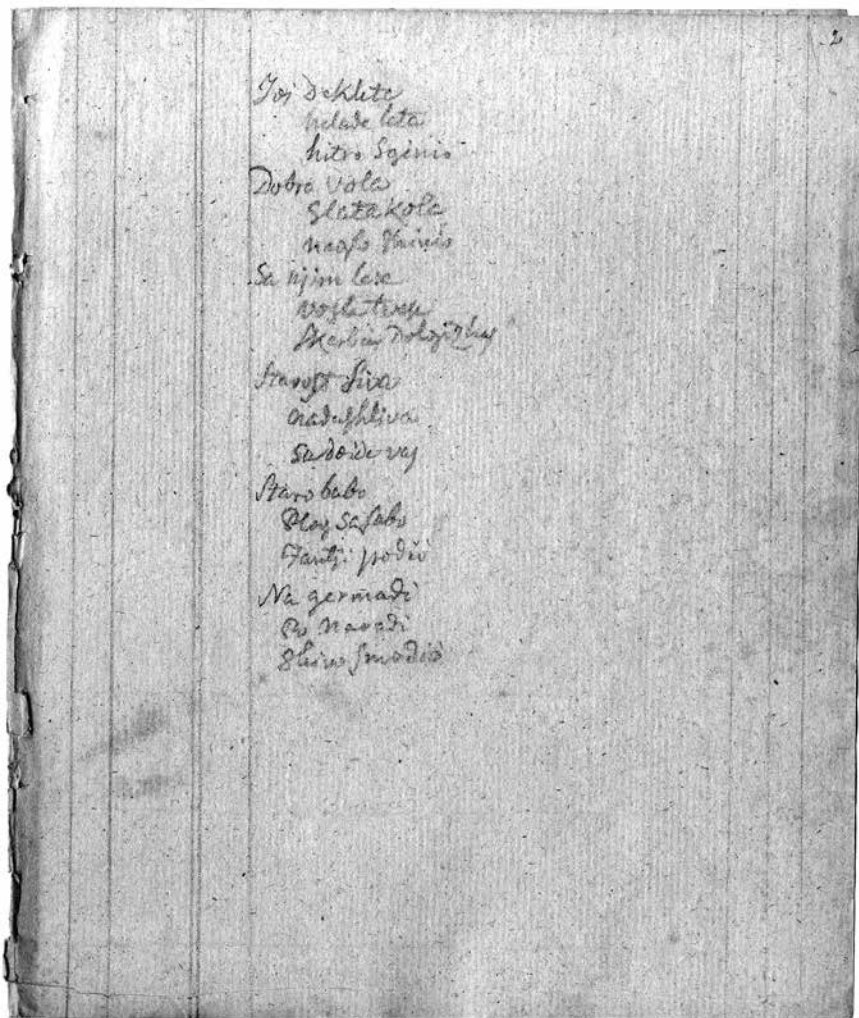
A kakorkoli že datiramo ta pionirski prevodni dosežek, ki je hkrati tudi prvi Zoisov literarni tekst, znan širši javnosti, bo vsekakor treba priznati, da je »Lenora« edino Zoisovo pesniško besedilo z dejanskim vplivom – prek Prešerna – na sočasno slovensko literaturo.

⁴¹ Svolfšak, *Knjižnica Žige Zoisja*, str. 63.

⁴² Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 267.

4. Joj dekleta

V zapuščini Mihe Kastelica se je ohranil še en Zoisov lastnoročni zapis, ki ga je leta 1910 prvi objavil Ivan Grafenauer. Rokopis je sicer pripisal Kastelicu, a je že pravilno domneval, da utegne biti Zoisov. Tu je prvič objavljen v faksimilu, prepis pa je prečrkovan iz bohoričice (po Grafenauerjevi objavi).

Slika 4. »Joj dekleta«.
© NUK, Ms 368 (Zoisov rokopis).

Joj, dekleta	
Mlade leta	
hitro zginio	
Dobra vola	
Zlate kola	
naglo šinio	
Za njim leze	-U-U a
Vosle tveze	-U-U a
skerb in dolgi čas	-U-U- B
Starost siva	-U-U c
Nadušliva	-U-U c
zadoide vas	-U-U- B
Staro babo	
Plog za sabo	
fantje podiò	
Na germadi	
Po navadi	
živo smodiò. ⁴³	

Če pesem po oblikovni plati primerjamo s prav tako trohejsko »Letas kaže«, ugotovimo, da so verzi tokrat okretnejši in manj monotoni. Struktura pesmi deluje mnogo bolj definirano, saj je členjena v enote po šest verzov, ki jih lahko razumemo kot nekakšne kitice (T4/5 aaBccB). Verzi imajo nekaj formalnih (moteča je raznaglašenost tretjih in šestih verzov, kjer bi pričakovali naglašeno moško izglasje; *zginio*–*šinio*; pri *podìò*–*smodiò* dodana naglasa vtisa ne popravi) pa tudi vsebinskih težav, kakršne so nam že znane od prej. Prvi kitici sta pomensko razmeroma jasni: hitro minevanje ženske mladosti, ki jo nadomestijo nadušljiva, siva starost, skrb in dolgčas – tema torej, ki jo je pozneje zelo rad obujal Prešeren. Toda nejasna oziroma dvoumna ostaja sklepna kitica: kaj je mišljeno s »staro babo / plog za sabo« in njenim zažigom na grmadi?

V pomensko razlago pesmi se doslej še nihče ni podrobneje spuščal. Kidrič je previdno domneval, morda na podlagi že omenjenih Kopitarjevih navedb, da utegne iti za prevod kakšne od italijanskih opernih arij: »a

⁴³ Grafenauer, *Iz Kastelčeve zapuščine*, str. 86.

morebiti je Zoisova in iz 1799–1808 tudi popevka “Joj dekleta”«. ⁴⁴ V tem primeru bi seveda lažje razumeli vsebinske težave prevajalca, odpadli pa bi tudi formalni pomisleki: metrična »strogost« je v poeziji, namenjeni petju, pač manj umestno načelo vrednotenja.

Toda Kidričeva domneva je skoraj gotovo napačna, zato se zdi tu bolje slediti Gspanu, ki pesem šteje za Zoisov izviren tekst. Gspan sicer ne ponuja natančnega branja pesmi in zgolj navrže, da gre za »nagajivo popevko, naslonjeno na pustni običaj posmehovanja neomogućenim postarnim ženskam«. ⁴⁵ Takšna razlaga se zdi kredibilna, saj etnologija pozna sorodne šege, ki so bile v pustnem času splošno razširjene po slovenskem ozemlju: ⁴⁶

Posebna šega pepelnice dne pa je *ploh*. Dekleta, ki se v predpustu niso omožila, bi morale na pepelnico vleči ploh. [...] Za dekle je ploh kajpak huda sramota. Zato so ponekod običaj omilili, tako da se fantje preoblečejo v ženske in se vprežejo v ploh ter pojo porogljive pesmi. [...] Tu in tam obenem s plohom privlečejo pred hišo slamnatega moža, ki ga zažgo [...]. ⁴⁷

Nobena izmed številnih inačic pepelnice rituala, opisanih v Kuretovem *Prazničnem letu Slovencev*, kajpada ne vsebuje *smodenja žive stare babe na grmadi*. Toda referenca na tradicijo vlečenja ploha (*plog* v Zoisovem zapisu je treba brati kot *ploh*) – v času #MeToo revolucije ta seveda zbuja nelagoden priokus – je v Zoisovi pesmi nedvoumna. Od tod pa se seveda zastavlja vprašanje, za kakšne vrste besedilo gre. Možnosti je več: gre zgolj za nevtralen zapis pesmi, kakršno so peli fantje? Gre za deloma izvorno predelavo ljudskega motiva ali, vendarle, za Zoisovo povsem izvorno ubeseditev? To bo seveda težko dognati.

⁴⁴ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 410.

⁴⁵ Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 119.

⁴⁶ Navado vlečenja ploha omenja že Valvasor in se nad njo huduje; Trdina pa podrobneje poroča, da na pepelnice sredo na Mirni in po drugih dolenskih krajih »vlačijo po babje oblečeni fantje ploh – deščico in se valjajo po snegu in blatu, žalujoč, da se [ženske] niso omožile« (Trdina, *Podobe prednikov*, str. 27). Za podatke o »plohu« se zahvaljujem kolegu etnologu Janezu Bogataju.

⁴⁷ Kuret, *Praznično leto*, str. 78–80.

5. Preljube ženice

Prav posebna je zgodba še enega Zoisovega besedila, ki se v nasprotju z ostalimi ni ohranilo v rokopisu, temveč – nekoliko nepričakovano – v (francoski) knjigi. V četrtem zvezku svoje *Voyage en Autriche*, objavljenem leta 1814, se je Marcel de Serres, Napoleonov informator o na novo osvojenih deželah, odobravaljoče razpisal o literarnih zmožnostih slovanskih jezikov nasploh. Kot dokaz takšnih zmožnosti je objavil tudi kratko kranjsko pesem (»chanson carniolienne«) in njen italijanski prevod.

EN AUTRICHE.

331

CHANSON CARNIOLIENNE.

Pregliube Xenizze
 Ko b'wam blo verzeti
 Nar lepsei na sweti
 Vasvati bi bló
 Al vé ste porédne
 Obétat lé snate
 Pa usaziga golfate
 Xé véste koko.

TRADUCTION ITALIENNE.

O care donette
 Se foste sincere
 Sarebbe un piacere
 Il farvi l'amor
 Ma voi furbachiotte
 A noi le ficcate
 E ci corbellate
 Col tra là, là, là.

Slika 5. »Pregliube Xenizze«.
 Serres, *Voyage en Autriche*, str. 331.

De Serres pri tem ni navedel nobenega vira in je pesem objavil kot izvirno kranjsko besedilo z dodanim italijanskim prevodom. V slovenskem prostoru je zadevo prvi opazil Ivan Prijatelj, ki je leta 1911 v *Vedi* »obširneje posnel« (mestoma pa celo prevajal, ne da bi to posebej označil) odlomke iz knjige de Serresa in objavil tudi omenjeno pesem. Prijatelj še ni vedel, za kaj gre, zato je pesem objavil enako kot de Serres in pri tem navedel tudi prevod njegovega spremnega besedila: »Da se razvidi miloba in harmonija tega jezika, naj sledi tu v italijanskem prepisu majhna kranjska pesmica, napisana v svrhu lažje izgovorjave po beneškem pravopisu.«⁴⁸

⁴⁸ Prijatelj, *Slovenščina pod Napoleonom*, str. 133. Izvirnik: Serres, *Voyage en Autriche*, str. 330.

Da ne gre za slovenski izvirnik z italijanskim prevodom, temveč obratno, da gre za slovenski prevod neke italijanske arije, katerega avtor je Zois, je razkril šele mnogo pozneje preučevalec Zoisove korespondence France Kidrič.⁴⁹ Pismo Jerneja Kopitarja 26. oktobra 1809 je nedvoumno: v njem Zoisu poroča o svoji pošiljki de Serresu in zraven omeni, da je Francozu poslal tudi baronov prevod arije »O care donette«, ne da bi mu pripisal prevajalčevo ime.⁵⁰ Toda kljub prizadevanjem Kidriča, ki je domneval, da naj bi prevod nastal med 1803 in 1806, in Stanka Škerlja, ki je podrobno preučil sočasne italijanske predstave v Ljubljani, je izvor arije dolgo ostal neznan. Šele nedavno je Nataša Cigoj Krstulović ugotovila, da gre za »prevod arije "Mie care donnette", speva iz 2. dejanja nekdanje popularne komične opere *Le donne cambiate* (*Donne cambiate*) skladatelja Marcosa António da Fonseca Portugala na italijansko operno besedilo, ki ga je po znani predlogi napisal Giuseppe Maria Foppa«.⁵¹ Ta opera bi lahko bila v Ljubljani uprizorjena leta 1810 na slavnosti v čast maršala Marmonta, Zoisov prevod pa bi po mnenju raziskovalke lahko nastal med letoma 1797, ko je bila opera krstno uprizorjena v Benetkah, in 1809 – vsekakor mnogo pozneje kot doslej najzgodnejši znani poskus te vrste iz leta 1782, Linhartov prevod arije iz opere *La frascatana* (o tem gl. nadaljevanje). Oglejmo si jezikovno in črkopisno nekoliko posodobljen zapis Zoisovega prevoda:

Preljube Ženice,	U-UU-U	a
Ko b' vam blo verjeti	U-UU-U	b
Nar lepši na sveti	U-UU-U	b
Vasvati bi blo	U-UU-	C
Al ve ste poredne	U-UU-U	d
Obetat le znate	U-UU-U	e
Pa vsaciga golfate	U-U(U)U-U	e
Že veste koko.	U-UU-	C

Ni dvoma o tem, da je Zoisova priredba te italijanske operne arije vsebinsko in formalno zelo posrečena. Ohranjen je amfibraški metrum originala

49 Prim. Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 410.

50 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, str. 115. V izvirniku: »E. G. Übersetzung von o care donette [...] ohne E. G. zu nennen [...]«.

51 Cigoj Krstulović, *Odkritje Linhartovega prevoda*, str. 480–486.

(Amf6/5 abbCdecC), namesto prve in pete vrstice (izvirnik) pa se v prevodu moško rimata četrta in zadnja (C: blo–koko). Pesmica je ritmično gladko tekoča, sporočilo jedrnato, pomen povsem jasen. Adaptacija je bila očitno uspešna in priljubljena, kar je mogoče sklepati že iz tega, da je Kopitarju pesem ostala v spominu še mnogo let pozneje; morda je ravno zaradi nje v avtobiografiji pisal o tem, kako je zvenenje slovenske besede »navdalo parterje in lože z domoljubnim zanosom«. Ne nazadnje velja omeniti še, da je njena nagajiva vsebinska poanta sorodna tisti v pesmi »Hej Mina«, ki poje o nezanesljivi in goljufivi ženski naravi.

Naključnost najdevanja slovenskih prevodov opernih arij seveda navaja k misli, da Zois in njegovi kolegi tem delom niso posvečali posebne pozornosti in jih nikakor niso šteli za dosežke, ki bi jih bilo vredno ohraniti.⁵² Vseeno pa so ti poskusi pomenili pomemben dogodek v javnem uveljavljanju slovenščine – ravno zaradi kulturnega prestiža opernega žanra. Doslej je za začetnika prevajanja iz oper veljal Zois, ki naj bi po Kopitarjevem pričevanju takšnih prevodov ustvaril več. Toda nedavno se je izkazalo, da bo prvenstvo v tem pogledu za zdaj treba priznati njegovemu mlajšemu kolegu Antonu Tomažu Linhartu.⁵³ Kot kaže nedavno odkritje muzikologinje Nataše Cigoj Krstulović, je Linhart že leta 1782 prevedel in dal natisniti nemški prevod libreta tedanje operne uspešnice *La frascatana*, vanj pa je presenetljivo vstavil tudi slovenski prevod speva »Amor non so che sia«.⁵⁴

Zois potemtakem verjetno ni bil prvi slovenski prevajalec italijanskih opernih arij, bil pa je vsekakor tisti, ki je s svojo pobudo in avtoriteto omogočil, da je bila slovenska péta beseda vpeljana na oder ljubljanske opere.⁵⁵

52 Tudi Kidrič ugotavlja, da svojih priredb »Zois po vsej priliki ni čuval« (Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 291).

53 Linhart je ljubezen do glasbeno-literarnih amalgamov izpričal že v svojem nemškem pesniškem prvencu *Blumen aus Krain* (1781), ki ga presenetljivo odpira nemški prevod Metastasieve spevoigre *Das öde Eiland*, v razdelku »Gedichte« pa izvorni pesmi (»An Liebchen« in »Lied«) dopolnjujeta uglasbitvi v preprostem klasicističnem slogu, ki sta morebiti celo njegovi. Linhart, *Zbrano delo*, str. 219–223; prim. tudi prevoda Alfonza Gspana in Lili Novy, str. 386–387, in opombe, str. 496, 506–507. Gspan je pri pripisovanju skladateljstva Linhartu negotov: pri »An Liebchen« skladatelj »utegne biti« Linhart, medtem ko je »Lied« »gotovo Linhartova kompozicija« (str. 506–507).

54 *La frascatana* Giovannija Paisiella (originalni libreto je napisal Filippo Livigni) je bila v Benetkah krstno uprizorjena leta 1774. Doživela je bliskovit uspeh in je v izvedbi družbe Emanuela Schikanederja 9. in 11. februarja 1782 gostovala tudi v Ljubljani. Ob tej priložnosti je Linhart italijanski libreto prevedel v nemščino in ga z naslovom *Das Mädchen von Fraskati* natisnil pri ljubljanskem tiskarju Egerju. Na naslovnici originalni libretist ni omenjen, prevajalec pa je označen z inicialkama A. L. (prim. Cigoj Krstulović, Odkritje Linhartovega prevoda).

55 Cigoj Krstulović, Odkritje Linhartovega prevoda, str. 480–486.

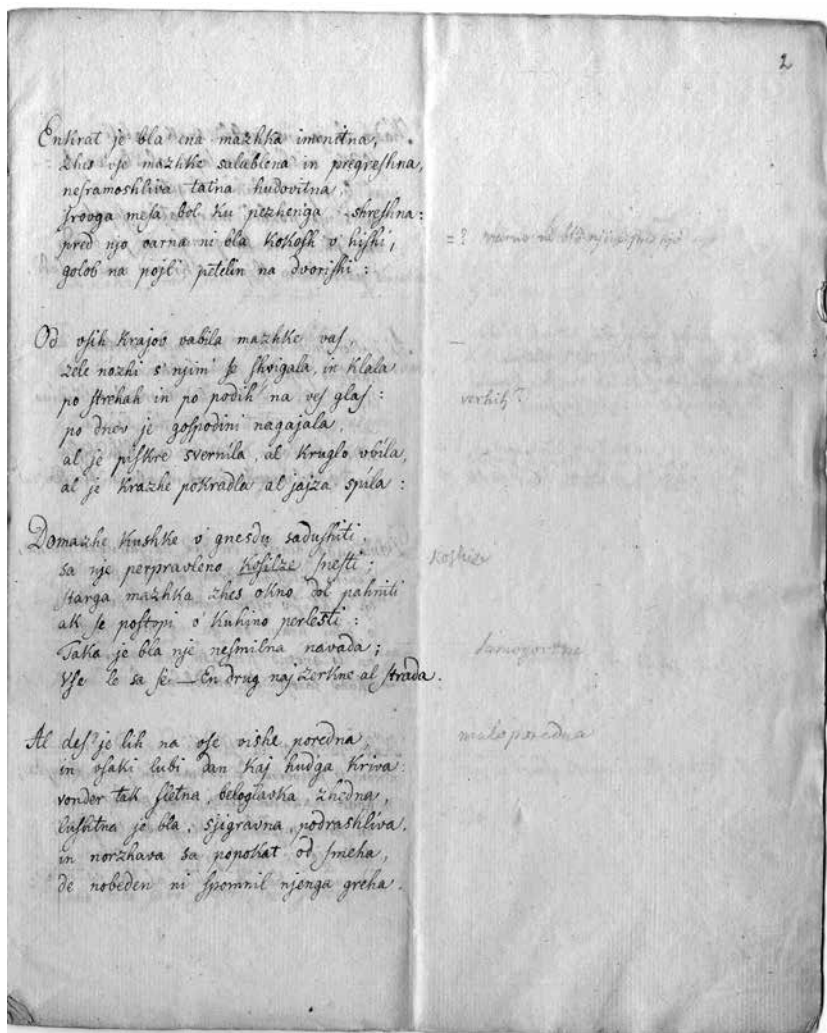

13

Navem, zhe je kei fletno,
 Sa Lubo sdihuvat,
 Al jokat fe perjetno,
 Ien sladko shaluvat.
 Nekterga možhno greva,
 K'ni Luba dobra s'nim.
 Jest onder boga Reva
 Salubit fe shelim.

Slika 6. »Ne vem, če je kej fletno«, Linhartov prvi slovenski prevod operne arije.
 Filippo Livigni, *Das Mädchen von Fraskati*, 1782, str. 13.

6. Mačka

Doslej obravnavano gradivo – izvzemši »Lenoro« – je razmeroma skromno po obsegu in še ne omogoča, da bi si o Zoisovih pesniških zmognostih oblikovali določnejšo podobo. Več je o Zoisovih verzifikacijskih potencialih mogoče sklepati ob dveh rokopisih, ki sta v evidenco prišla šele pred nekaj desetletji, torej več kot stoletje in pol po nastanku. Leta 1960 so bili namreč v zapuščini Frana Ilesiča odkriti trije neznani Zoisovi pesniški poskusi, že omenjena pesem »Letas kaže« v baronovem avtografu in daljši pesmi v prepisu Jerneja Kopitarja s Zoisovimi marginalijami, ki ju poznamo pod imenoma »Mačka« in »Efeška vdova«. Vse tri pesmi je v prepisu z vzporedno transliteracijo in rahlim posodobljenjem prvič objavil šele Alfonz Gspan leta 1969. Besedilo prve, »Mačke«, je obsežno; tu objavljamo faksimile prve strani rokopisa in posodobljeni prepis prve od skupno dvainštiridesetih kitic.

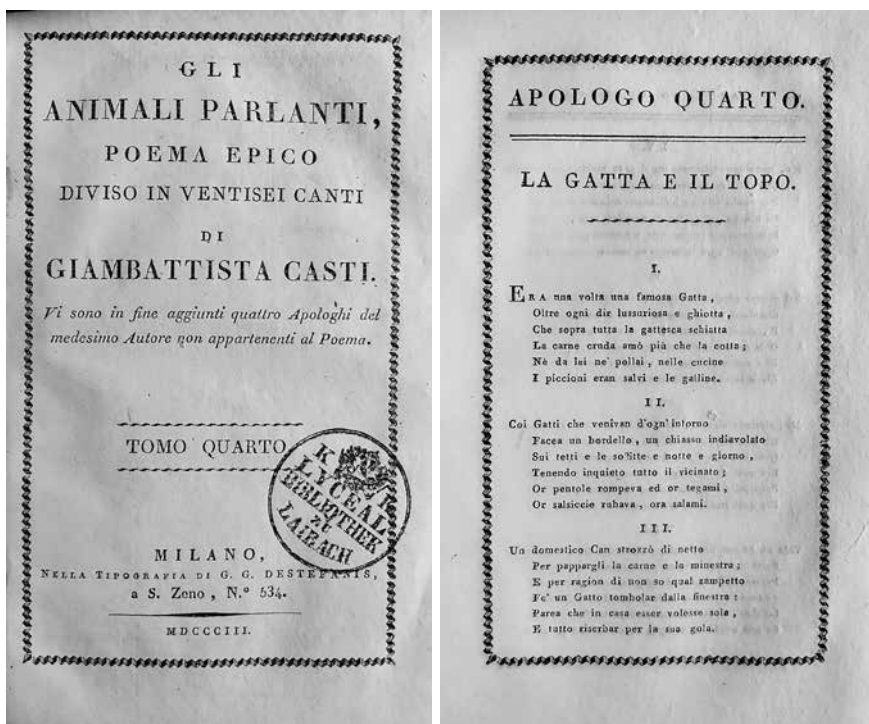

Slika 7. »Mačka«.

© NUK, Ms 1492, mapa 97e, prva stran (prepis Jerneja Kopitarja).

Enkrat je bla ena mačka imenitna,
 čez vse mačke zalublena in pregrešna,
 nesramožлива, tatna, hudovitna,
 srov'ga mesa bol ku pečen'ga žrešna;
 pred njo varna ni bla kokoš v hiši
 globob na pojl', petelin na dvoriši.⁵⁶

Gspan je v obsežni analizi prepričljivo pokazal, da gre za Zoisov (in ne Kopitarjev) prevod živalske pesnitve »La gatta e il topo« (»Mačka in miš«) v Zoisovem času priljubljenega italijanskega pesnika Giambattiste Castija.⁵⁷ Casti je omenjeno pesem objavil v četrtem, zadnjem zvezku svoje knjige *Gli*

Sliki 8 in 9. Giambattista Casti, *Gli animali parlanti*, naslovna stran četrtega zvezka, 1803; Giambattista Casti, *Gli animali parlanti*, prva stran pesnitve »La gatta e il topo«.

© NUK.

⁵⁶ Gspan, *Cvetnik*, str. 241.

⁵⁷ Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 144.

animali parlanti (*Govoreče živali*), ki je izšel leta 1803, in sicer kot zadnjo od štirih »basni« (»Apologi«), ki so dodane prav na koncu obsežne zbirke. (Zois je Castijevo knjigo najverjetneje imel v knjižnici, čeprav je danes v zbirki ni več, pa tudi katalog iz leta 1821 je ne beleži.)

Tu ni prostora za podrobnejšo obravnavo pesmi, ki jo je imenitno razčlenil že Gspan, zato le nekaj ključnih poudarkov. Prevod v oblikovnem pogledu zvesto sledi izvorniku in uporablja zahtevno obliko italijanske *sekstine*: vsaka kitica ima šest italijanskih enajstercev (endekasilabov) s prevladujoče ženskimi rimami (vzorec ababcc). Kot je pokazala Gspanova podrobna metrična razčlemba, Zois drugače kot Prešeren uporablja ritmično zelo pestre silabične enajsterce, ki se ne nagibajo k (nemški) silabotonični adaptaciji tega verza, v kateri prevladuje striktno menjavanje naglašanih in nenaglašanih pozicij (U–U–U–U–U–U), temveč po italijanskem vzoru naglase razporeja mnogo bolj svobodno. Prevladujeta zlasti dva tipa enajsterca, »endecasillabo *a maggiore*«, v katerem sta fiksna poudarka na 6. in 10. zlogu, ter »endecasillabo *a minore*« s fiksnimi poudarki na 4., 8. in 10. zlogu. Mnogo pogosteje od Prešerna Zois enajsterce nadomešča z deseterci (z naglasom na zadnjem zlogu, pri čemer nastajajo verzni pari z moško rimo), saj je takšnih kar 10 % verzov. Gspan torej empirično pokaže, da je »Zoisov enajsterec zelo dinamičen in raznolik ter da se močno loči od adaptacije tega verza v nemščini, kjer je le-ta znatno enoličnejši. Tako je torej italijanska ritmična šola posredovala Zoisu dragoceno spoznanje, da se slovenskemu jezikovnemu ustroju bolje prilega italijanski naglasno-številčni princip.«⁵⁸

Vse to seveda opozarja na dejstvo, da verzološke dileme slovenske poezije v Zoisovem času še niso bile povsem razrešene. Zois je sicer dobro vedel, da se je v slovenski verzifikaciji dotlej dodobra utrdil silabotonični princip, ki je značilen že za večino starejše ljudske in nabožne poezije, v posvetni poeziji pa sta ga odločno uveljavila zlasti Dev in Vodnik. Toda kljub temu je skušal Zois izrazne možnosti slovenskega pesnjenja razširiti z vpeljavo italijanskih form v njihovi izvorni obliki. Njegove poskuse v to smer moremo torej razumeti kot praktično dopolnitev poskusa, da omenjene principe razloži Vodniku in svojega učenca navduši nad italijanskim tipom endekasilaba – za kar pa vemo, da mu ni najbolje uspevalo.⁵⁹

⁵⁸ Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 148.

⁵⁹ Zois, *Pisma*, str. 36; Zois, *Briefe*, str. 53.

Zoisovo formalno in vsebinsko posrečeno priredbo Castijeve obsežne pesnitve je mogoče razmeroma zanesljivo datirati v leta 1804–1808.⁶⁰ Še bolj izrazito kot pri »Lenori« je Zois tudi tokrat svoboden in vsebino podomačuje, zato gre bolj za priredbo kot za prevod. Zois, kolikor je v zgodnjih poskusih še nebogljen, v »Mački« dokazuje zmožnost slovenščine, da gre v korak s trendovsko italijansko poezijo, njegovo jezikovno suverenost pa izpričujejo tudi ljudska rekla, učinkovito integrirana v besedilo. Toda pomenljive utegnejo biti tudi vsebinske implikacije Zoisove izbire: zakaj se je odločil ravnno za verzificirano basen, ki jo je že Casti postavil na izpostavljeno mesto – prav na konec svoje obsežne zbirke?

Gspan je kot eno izmed možnih razlag, zakaj je pesem Zoisu posebej ustrezala, poudaril njeno konservativno, protirevolucionarno poanto. Kot izvemo iz sklepne nauka, je potrebna trda (plemiška?) roka, da se uporna »lakotna nesnaga« ne razrase, da ne gre vse »na zgubo hiše gospodarja«: »s kolmi železnim' jo mor' te krotiti / de zavol nje ne bo soseska cela / nadloge in škode vse trpeti imela.«⁶¹ Nemara je podoba razjarjenega kuharja, ki s kljukastim železnim kolom neusmiljeno premlati lakomne hišne živali, kot metaforična odslíkava Zoisovih socialnih nazorov vseeno nekoliko pregnana. (Pa vendar: spomnimo se izrazito *trde roke*, s katero je Zois obračunal s svojimi upornimi kmečkimi podložniki na Gorenjskem v letih 1781–1783).⁶² A če se že gibljemo na področju domnev, bi morda veljalo dodati še en, doslej neopažen pomislek. Namreč tale – mar mačka, protagonistka pesmi, kot utelešenje »lakotne nesnage« ne prevzema ravno tistih lastnosti, ki jih Zois tudi v nekaterih drugih verzifikacijah stereotipno razpozna kot *ženske*: potuhnjena je, prevzetna, goljufivo preračunljiva in zahrbtna? O možnosti in nemožnosti takšnega razumevanja bi lahko še enkrat premislili ob zadnjem besedilu, ki nedvomno predstavlja Zoisov pesniški vrhunec.

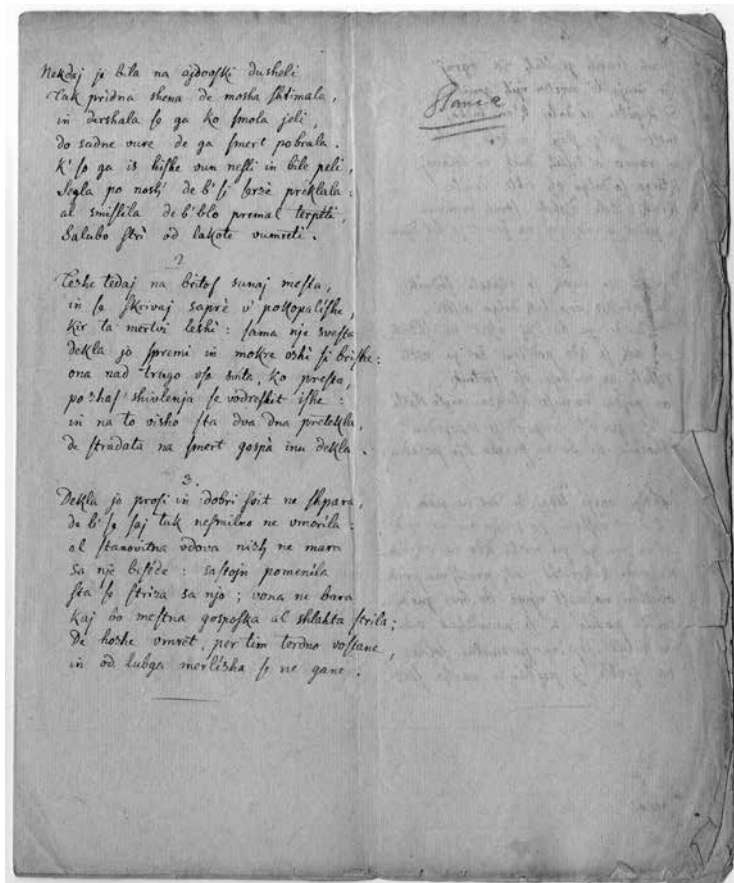
60 Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 145.

61 Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 139.

62 Prim. Žontar, *Upor podložnikov. Klasični narativ o slovenski zgodovini, ki fevdalce na Kranjskem brez milosti prikazuje kot tujo izkoriščevalsko zalego, je kljub tej mučni epizodi do Zoisova od nekdanj neverjetno popustljiv.*

7. Efeška vdova

Še zadnja med prej neznanimi pesmimi, ki jih je odkril in leta 1969 objavil Gspan, je tako kot »Mačka« ohranjena v nenaslovljenem Kopitarjevem prepisu z robnimi dodatki Zoisove roke. Tu objavljamo faksimile prve strani rokopisa in posodobljeni prepis prve kitice t. i. »Efeške vdove«, ki je po Gspanovih dognanjih nastala med letoma 1806 in 1808.

Slika 10. »Efeška vdova«.

© NUK, Ms 1492, mapa 97e, prva stran (prepis Jerneja Kopitarja).

Nekdaj je bila na ajdovski deželi
 Tak pridna žena, de moža štimala
 In držala se ga ko smola jeli
 Do zadne vure, de ga smrt pobrala.
 K' so ga iz hiše ven nesli in bile peli,
 Segla po nož, de b' si srce preklala;
 Al zmislila, de b' blo premal trpeti:
 Zalubo stri od lakote vumreti.⁶³

Gre za verzno priredbo zgodbe o vdovi iz maloazijskega mesta Efez, ki jo je v romanu *Satirikon* proslavil Petronij. Literarni zgodovinarji so sicer ugibali o morebitni verzni predlogi, po kateri bi lahko nastala adaptacija (npr.

Slika 11. Naslovna stran izvoda Petronijevega *Satirikona*, ki je še danes ohranjen v Zoisovi knjižni zbirki v NUK.

© NUK.

⁶³ Gspan, *Cvetnik*, str. 249.

italijanski, kot v primeru »Mačke«). Toda nemajhnemu trudu navkljub se takšna predloga doslej ni razkrila, tako da za zdaj velja, da gre za izvirno priredbo, narejeno neposredno po Petronijevem proznem tekstu. Takšna domneva se zdi povsem verjetna, saj je bil Zois imenitno založen z antičnimi klasiki in je v njegovi knjižni zbirki še danes ohranjen izvod *Satirikona* v kakovostni bipontinski izdaji (Zweibrücken) iz leta 1790.

V formalnem pogledu je Zoisova »Efeška vdova« presenetljivo dodelana: njeno jedro so odlično grajene *stance* (oktave): torej po osem endekasilabov italijanskega tipa z vzorcem rime abababcc.⁶⁴ Pesem je izrazno okretna, v nasprotju z zgodnejšimi Zoisovimi vseskozi ostaja razumljiva, krasi jo nazorna slikovitost, naracija pa smiselno prehaja iz preteklika v pripovedni sedanjik. Uporabljeni so številni pesniški tropi in figure, pa tudi učinkovito integrirana slovenska ljudska rekla, ki si jih je Zois sistematično beležil. Največja odlika pesmi, še bolj izrazito kot pri »Mački«, je komika. Ta je resda značilna že za original, a Zoisova verzificirana različica mestoma prerašča v grotesko in (obešenjaški) humor ter učinkovito nadgrajuje Petronijev izvirnik.

A pomudimo se še nekoliko ob vsebinskih poudarkih pesmi. Kakor koli obračamo zadeve, očitno je, da je ena izmed središčnih tem spet ženska nestanovitnost:

Poglejte, kaj premore ena večerja,
Kako perložnost ženam h' do nagaja!
Vedova, že zalublena v žolnirja,
Tak potolažena in krotka perhaja,
De za sladke dari von jo že terjja.
[...].⁶⁵

Tu je Zois bolj slikovit, a manj ekspliciten od izvirnika, zadovolji se z dvoumnim namigom na spolnost (»sladke dari«).⁶⁶ Kot je znano, se med

⁶⁴ Za podrobnejšo metrično in formalno analizo gl. Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 165–172.

⁶⁵ Gspan, *Cvetnik*, str. 251. V izvirniku: »Sami pa dobro veste, v kakšne skušnjave po navadi zapelje človeka poln želodec. Kakor je vojak v gospe z dobrikanjem spet obudil veselje do življenja, tako se je lotil še njene sramežljivosti« (Petronij, *Satirikon*, str. 128).

⁶⁶ Petronij je nazornejši: »Tudi temule delu gospejinega telesa tukajle se ni bilo treba postiti [...]. Skupaj sta spala ne samo tisto noč, ko sta praznovala svatbo, ampak tudi drugo in tretjo« (Petronij, *Satirikon*, str. 128).

tem, ko ljubimca uživata ljubezensko srečo, zgodi katastrofa: Klukčevi »tovarši« zlezejo »na galge« in snamejo njegovo truplo – za kar je neskrbnemu stražniku zagrožena smrtna kazen. Junak hoče že »scagat« (Zois uporabi evfemizem: v izvirniku vojak ponuja kar samomor), a naposled tudi v Zoisovi različici zmaga »pravična srčnost, lubezen živa«. Pobuda je tokrat odločno na strani vdove, ki predlaga nadomestitev Klukca s truplom pokojnega soproga. »Rancga moža iz truge vzemiva / In dejva ga na galge namest tata« – vsekakor zamisel, ki soldata navda z občudovanjem: »O, lub'ca zlata! [...] o, ti si kos ...«; še en poudarek, ki ga v izvirniku ni.

Zois je torej mestoma manj ekspliciten (bolj »spodoben«) od Petronija, spet drugod pa lapidarnemu izvirniku dodaja povsem nove pripovedne poudarke. Pomisliti je mogoče, da ima nemara v tem pogledu posebno težo Zoisova sklepna poanta o ženski premetenosti (in, obenem, nestanovitnosti), ki je v Petronijevem izvirniku ne najdemo – tiči pa v zadnji kitici, ki z uvedbo fiktivnega dialoga med kraljem in kraljico napravi didaktični epilog in pesnitev na ta način nekoliko približa basni:

Lepo fletno tedaj sta ga vobésla
 In oslepila mém' gredoče zjale,
 De sta po sreč' svoje glavé odnesla.
 Al nazadnje so jih babe ven dale
 In cló do krala se je réč iznêsla.
 Spoznal žensko premétnost, vredno hvale;
 Proti kralici pa je djal na strani:
 »Žena, k jo lepo pros', težko se ubrani ...«⁶⁷

Nekaj sklepnih opažanj

Zoisove zadnje verzifikacije, še posebej »Efeška vdova«, vsekakor puščajo tako imeniten vtis, da se ne moremo izogniti vprašanju, kako naj si razlagamo sintagmo »prvi kranjski pesnik«, ki jo Zois uporabi v enem izmed pisem Valentinu Vodniku? Ravno ta pisma pričajo o baronovem

⁶⁷ Gspan, *Cvetnik*, str. 253. V izvirniku tega ni: »Vojak se je ravnal po domiselnem svetu bistroumne žene in naslednjega dne se je ljudstvo čudilo, kako neki je mrtvec prišel na križ« (Petronij, *Satirikon*, str. 128–129).

suverenem razgledu po evropski literaturi in literarni teoriji, pa tudi o njegovi sposobnosti kritične refleksije dilem nastajajočega slovenskega literarnega sistema.⁶⁸ Prva velika mentorska figura v slovenski literaturi torej deluje, če nekoliko karikiramo, kot »Čop pred Čopom«: že Zois si je zamislil prerod slovenske literature in njen vzpon na »evropsko raven«, ki naj bi se med drugim udejanjil z udomačevanjem elitnih italijanskih form (endekasilabo, sekstina, oktava). Še več: lahko bi rekli, da je pri Zoisu romanofilski poudarek izrazitejši, saj je italijanske oblike skušal uvoziti v paketu z njihovo izvorno silabično metriko.⁶⁹

Ker sicer nadarjeni Vodnik na tej točki mentorju ni sledil, je bil nemara Zois toliko bolj motiviran, da se je tudi sam lotil pesnjenja v slovenščini, se v njem hitro uril in napredoval. Vrhunec njegovih prizadevanj je gotovo »Efeška vdova«, ki jo Gspan upravičeno šteje za eno najboljših »verzifikacij, kolikor jih do danes poznamo iz dobe našega razsvetljenskega klasicizma«. ⁷⁰ Gre za mojstrsko pesnitev, ki je, kot poudari Peter Svetina, premišljeno komponirana, povsem v skladu z antičnimi merili, saj se »drži načela tako imenovanega zlatega reza: razmerje celotne pesnitve proti prvemu delu je enako razmerju med prvim in drugim delom pesnitve«. ⁷¹

Toda če še enkrat premerimo ves Zoisov ohranjeni pesemski opus z vidika njegovih vsebinskih poudarkov, se ne moremo ubraniti nekega značilnega vtisa, ki doslej – presenetljivo – sploh še ni bil artikuliran. Če namreč izvzamemo polemično satiro »Letas kaže«, se namreč vsi preostali teksti na neki način ukvarjajo z ženskami, ljubeznijo in erotiko. Ni mogoče spregledati, da se težišče Zoisove poezije vrtili okrog ljubezni: ženska nestanovitnost je eksplicitno tematizirana v treh pesmih (»Planšar«, »Preljube ženice«, »Efeška vdova«), ljubezenska čustva so vsebinsko jedro Lenorine tragedije, minljivost ženske lepote pa je vodilna tema pesmi »Joj dekleta«. Celo v priredbi iz Castija, »Mački«, je pri naslovni junakinji mogoče razbiti lastnosti, analogne z žensko nestanovitnostjo. Ali je torej mogoče sklepati, da Zoisa – neporočenega in od leta 1797 dalje nepovratno obsojenega

68 Npr. problem slovenščini ustreznega verzifikacijskega sistema ali problem vsebini ustrezne oblike; prim. Dovič, *Slovenski pisatelj*, str. 63–65, 88–89.

69 Že Peter Weiss pravilno ugotavlja, da »Zois ni bil nedeljski verzifikator, temveč prenašalec italijanskega zlogovnega metričnega sistema v slovenski prostor in pesništvo« (Weiss, *Problem Zoisovih poetoloških nazorov*, str. 1).

70 Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 173.

71 Svetina, *Kritične oblike*, str. 60.

na invalidski voziček – na neki poseben način obsedajo ženske? Ga nemara preganjajo neprijetne izkušnje, celo frustracije iz preteklosti? Seveda je pri bolj določnih domnevah potrebna velika zadržanost – najprej zato, ker je, kot smo že opazili, Zois vendarle pretežno *izbiral* predloge drugih (in ni iskal izvirnih tem in motivov). Še zlasti pa seveda zato, ker o Zoisovem ljubezenskem in erotičnem življenju nimamo nobenih podatkov, tako da iz njegove biografije ne moremo sklepati ničesar konkretnega.

Kar je mogoče s tem v zvezi zanesljivo reči, je vsaj tole: člani Zoisovega omizja so se zasebno zelo zanimali za ljubezenske in erotične teme. O tem ne priča le zbiranje erotičnih viž, temveč poleg Zoisovih tudi nekatere Linhartove, Vodnikove in zlasti Japljeve pesmi. Vsekakor pa se svet (Zoisovega) razsvetljenskega salona kaže kot svet, v katerem je intelektualno življenje skoraj izključno stvar *moškib*. Ti moški z današnje perspektive v najboljšem primeru izkazujejo nekakšen pokroviteljsko prizanesljiv odnos do žensk, če že ne vsaj blage patriarhalne mizoginije – kakršna je bila bržkone tipična za intelektualce Zoisove epohe. Svet baronove palače na ljubljanskem Bregu je torej svet, v katerem ženske nemara lahko komentirajo ljubezensko poezijo (in se, kot Zoisova sestra Ivana, opredelijo za »Die beyden Liebenden«), niti slučajno pa ne morejo kandidirati za naziv »prvega kranjskega pesnika«.

***

Na koncu si je treba seveda zastaviti še zadnje, skoraj neizogibno vprašanje: zakaj se Zois ni odločil za objavo svojih besedil? Ali, rečeno z Gspanovimi besedami, zakaj se ni »javno postavil na čelo našega posvetnega slovstvenega in kulturnega življenja«?⁷² Medtem ko je Gspan leta 1969 ob objavi treh novih pesmi menil še, da pesmi niso prišle v javnost »skoraj gotovo zaradi čuječnosti borniranih varuhov devištva naše književnosti, namreč janzenistov in njim podobnih ozkosrčnežev«,⁷³ je leta 1978 ugotavljal – in to bo nemara točneje –, da se »Zoisovim objavam pač ne bi mogle upirati ne cenzurne ne gmotne zapreke«. ⁷⁴ Od tod pa je mogoče izpeljati odgovor, ki se Gspanu zdi »boleč«: »Ker pač kljub vsemu ni bil tako povezan s *slovenskim človekom*, kakor sta bila Vodnik in Linhart in ker je zaradi tega

72 Gspan, *Cvetnik*, str. 299.

73 Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 173.

74 Gspan, *Cvetnik*, str. 299.

bilo pisanje slovenskih verzov zanj le *plemenita zabava*, a ne tisto *usodno* "opravilo eno", o katerem poje Prešeren.«⁷⁵

K temu vprašanju se seveda da pristopiti tudi nekoliko manj dramatično. Pri razmisleku je za začetek treba upoštevati, da je Zois tudi sicer le malo objavil: zanesljivo je njegov članek o človeški ribici v *Laibacher Wochenblatt* (1807), najverjetneje pa tudi poročilo o krstni uprizoritvi *Županove Micke* (*Laibacher Zeitung*, 1789) in morda še nekaj drugih anonimnih objav. Biografi so si to neskladje med baronovim bogatim znanjem in pasivnostjo pri objavljanju razlagali z njegovo skromnostjo: »Osebna skromnost, za premožnega fevdalca kar neverjetna, je izključevala častihlepje in težnjo po uveljavitvi.«⁷⁶ Seveda ni mogoče izključiti možnosti, da je v ozadju samokritičnost, kakršno izkazujejo denimo pripisi k »Lenori«, ali celo negotovost spričo dejstva, da Zois kot pesnik praktično ni posegal po izvirnih motivih in temah. Toda vsekakor drži, da se je Zois »z izjemo nekaj objav odpovedal poti samostojnega pisca in se odločil za mentorstvo«.⁷⁷

Omenjene »skromnosti« najbrž ne bo nikdar mogoče do konca razložiti, toda Zoisov umik v ozadje in spodbujanje Vodnika k pesništvu deluje manj nenavadno, če ga premerimo z nekoliko širše perspektive. V resnici ne bi smeli pozabiti, da je tisto, kar še danes najbolj osuplja v zvezi s Zoisom, ravno njegov obrat v slovenstvo. Kot ugotavlja Luka Vidmar: »Ta Zoisova identifikacija [s slovanstvom in slovenstvom] je bila za plemiča v avstrijskih deželah tako izjemna, da jo je še danes težko popolnoma pojasniti.«⁷⁸ In Zoisov preobrat je bil resnično daljnosežen, njegova vizija kranjsko-slovenskega jezikovnega in kulturnega preroda pa izrazito mnogostrana. Če se nanjo ozremo z nekaj distance, se jasno pokaže, da je Zoisu literatura lahko pomenila zgolj enega od kamenčkov v kompleksnem mozaiku. Pri tem je značilno, da je Zois – lastnemu talentu in nagnjenju navkljub – pesništvo načelno podrejal utilitarni funkciji in je zato želel tudi Vodnika ukrojiti po »ljudski« meri.⁷⁹ Namesto patetičnega obžalovanja je torej treba preprosto pripoznati, da pri Zoisu, ki je nekoliko presenetljivo prevzel vlogo pionirja zgodnje faze slovenskega kulturnega nacionalizma, še ni izpeljan prehod

75 Gspan, *Cvetnik*, str. 299.

76 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein.

77 Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 21.

78 Vidmar, Zoisova zbirka, str. 87.

79 V tem duhu je treba razbirati Zoisovo odklonilno stališče do estetsko dovolj ambiciozne Devove poezije, ki je tudi zaradi Zoisova dolga ostajala podcenjena (prim. Koruza, Prvi slovenski pesnik).

od razsvetljenske k romantični paradigmi, v kateri literarne prakse pridobijo izrazito privzdignjen status. V Zoisovi perspektivi je literatura gotovo pomembna, nikakor pa (še) ne more biti najpomembnejša, konstitutivna prvina nacionalnega preroda. Takšno usodnostno razumevanje literature je namreč utemeljila naslednja, Prešernova generacija – in sicer dokončno šele potem, ko je njen protagonist skozi mladoslovenski estetski prevrat doživel triumfalno posmrtno kanonizacijo.⁸⁰

---

80 O tem procesu prim. Dovič, *Prešeren po Prešernu*.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

- SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 19, *Katalog der Bücher, die sich in der Bibliothek des Herrn Baron Sigismund Zois Freyherrn v. Edelstein befinden*. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-JFN3IFU5> (dostop: 30. 8. 2023).

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK):

- Ms 363, Žiga Zois, »Letas kaže« (Zoisov rokopis).
- Ms 368, Žiga Zois, *Slavische Sammlung*, 3, »Joj dekleta« (Zoisov rokopis).
- Ms 486, Žiga Zois, »Lenora« (Zoisov rokopis).
- Ms 519, list 94, Žiga Zois, »Hej Mina« (»Planšar«) (Zoisov rokopis).
- Ms 667, *Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus*. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HPBII5XS> (dostop: 30. 8. 2023).
- Ms 1492, mapa 97e, Žiga Zois, »Efeška vdova« (prepis Jerneja Kopitarja).
- Ms 1492, mapa 97e, Žiga Zois, »Mačka« (prepis Jerneja Kopitarja).

Literatura

- Berkopec, Oton: Kopitarjevi prepisi slovenskih ljudskih pesmi v zapuščini Josefa Dobrovskega. *Slavistična revija*, 13, 1962, str. 253–267.
- Casti, Giambattista: *Gli animali parlanti: Poema epico diviso in ventisei canti: Tomo quarto*. Milano: Destefanis, 1803.
- Cigoj Krstulović, Nataša: Odkritje Linhartovega prevoda italijanskega opernega besedila La frascatana (1782). *Slavistična revija*, 64/4, 2016, str. 475–488.
- Dovič, Marijan: *Prešeren po Prešernu: Kanonizacija nacionalnega pesnika in kulturnega svetnika*. Ljubljana: LUD Literatura (Novi pristopi, 67), 2017.
- Dovič, Marijan: *Slovenski pisatelji: Razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu*. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria), 2007.
- Grafenauer, Ivan: *Iz Kastelčeve zapuščine: Rokopisi Prešernovi, Kastelčevi in drugi*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1911.
- Gspan, Alfonz: *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja*, 1. Ljubljana: Slovenska matica, 1978.
- Gspan, Alfonz: Tri nova Zoisova slovenska pesemska besedila. *Slavistična revija*, 17/2, 1969, str. 119–181.

- Kacin, Marija: *Žiga Zois in italijanska kultura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.
- Kidrič, France: *Zgodovina slovenskega slovstva: Od začetkov do Zoisove smrti: Razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929–1938.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1808–1809*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 1), 1939.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1809–1810*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 2), 1941.
- Kopitar, Jernej: *Selbstbiographie. Barth. Kopitars kleinere Schriften*, 1 (ur. Franc Miklošič). Wien: Beck, 1857, str. 1–14.
- Koruza, Jože: Prvi slovenski pesnik Anton Feliks Dev. Jože Koruza: *Slovstvene študije* (ur. Jože Pogačnik). Ljubljana: Filozofska fakulteta (Razprave), 1991, str. 257–267.
- Kuret, Niko: *Praznično leto Slovencev: Starosvetne šege in navade od pomladi do zime*, 1. Ljubljana: Družina, 1989.
- Linhart, Anton Tomaž: *Zbrano delo* (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1950.
- Livigni, Filippo: *Das Mädchen von Fraskati* (prev. Anton Tomaž Linhart). Ljubljana: Eger, 1782.
- Petronij: *Satiricon*. Biponti: ex typographia Societatis, 1790.
- Petronij: *Satirikon* (prev. Primož Simoniti). Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Pintar, Luka: Književne drobtinice. *Zbornik znanstvenih in poučnih spisov*, 4, 1902, str. 147–185.
- Prijatelj, Ivan: Slovenščina pod Napoleonom. *Veda*, 1, 1911, str. 27–42, 125–137, 223–237, 320–336, 417–435, 584–600.
- Richter, Franz Xaver: *Sigmund Zois, Freyherr v. Edelstein*. [Laibach]: Sassenberg, 1820.
- Serres, Marcel de: *Voyage en Autriche ou essai statistique et géographique sur cet empire: Tome quatrième*. Paris: Bertrand, 1814.
- Svetina, Peter: *Kitične oblike v starejši slovenski posvetni poeziji*. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria), 2007.
- Svoljšak, Sonja: Knjižnica Žige Zoisa: Med osebnimi in javnimi razsvetljskimi agendami. *Knjižnica barona Žige Zoisa: Središče razsvetljske kulture na Slovenskem* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2019, str. 9–81.
- Štrekelj, Karel: Neizdana Vodnikova pesem. *Letopis Slovenske matice*, 1895, str. 247–250.
- Trdina, Janez: *Podobe prednikov: Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879: 27 zvezkov rokopisa v 3 knjigah*, 1 (ur. Snežana Štabi, Igor Kramberger). Ljubljana: Krt, 1987.

- Valenčič, Vlado, Ernest Faninger, Nada Gspan Prašelj: Zois pl. Edelstein, Žiga (1747–1819). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi872726/> (dostop: 8. 8. 2023).
- Vidmar, Luka: *Zoisova literarna republika: Vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov*. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria), 2010.
- Vidmar, Luka: Zoisova zbirka slovenskih, slovanskih in slavističnih knjig: Po sledovih baronovega svinčnika. *Knjižnica barona Žige Zoisa: Središče razsvetljenske kulture na Slovenskem* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2019, str. 83–139.
- Vodnik, Valentin: *Zbrano delo* (ur. Janko Kos). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1988.
- Weiss, Peter: *Problem Zoisovih poetoloških nazorov in pesemskih poskusov: Diplomaska naloga*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1980.
- Zinzendorf, Karl: *Europäische Aufklärung zwischen Wien und Triest: Die Tagebücher des Gouverneurs Karl Graf von Zinzendorf, 1776–1782, 2: Die Tagebücher 31. Mai 1776 bis 31. Dezember 1778* (ur. Grete Klingenstein, Eva Faber, Antonio Trampus). Wien: Böhlau, 2009.
- Zois, Žiga: Briefe des Freih. Sigm. Zois an Vodnik. *Vodnikov spomenik / Vodnik-Album* (ur. Etbin Henrik Costa). Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1859, str. [45]–62.
- Zois, Žiga: Pisma barona Žige Zoisa Vodniku. Marko Pohlin, Žiga Zois, Anton Tomaž Linhart, Valentin Vodnik: *Izbrano delo* (ur. Janko Kos). Ljubljana: Mladinska knjiga (Naša beseda), 1973, str. 15–58.
- Žontar, Jože: Upor podložnikov gospostva Brda pri Kranju v letih 1781–1783. *Kronika*, 4/1, 1956, str. 24–29.

The Poetry of Sigmund Zois and the Question of the “First Carniolan Poet”

In Slovenian cultural history, Baron Sigmund Zois is widely acknowledged as an erudite promoter and patron of Carniolan (Slovenian) culture, literature and science. In literary history, his role as a mentor to poet Valentin Vodnik has received particular attention. While the German-language letters in which Zois dubbed the parish priest of Koprivnik the “first Carniolan poet” were published as early as the mid-nineteenth century (in the publication *Vodnikov spomenik*, 1859), the Baron’s own attempts to write poetry in Slovenian were hardly taken into account, and his major texts remained unknown until the 1960s. Three poems, published in 1969 – a satirical poem that mocked the opponents of the Enlightenment, a Slovenian version of Giambattista Casti’s poem “La gatta e il topo”, and an original verse treatment of the Petronius’s popular “The Widow of Ephesus” – shed a completely new light on Zois’s mentorship of Vodnik, as well as on his attitude towards poetry in Slovenian.

Already in his adaptation of Casti’s poem about a cat, composed in fine Italian-style *sestinas*, Zois demonstrated excellent language skill, originality (faithfulness to the original was not a dogma at the time) and a tendency to organise the Slovenian verse material according to the freer principles of Italian syllabic metrics (in contrast to syllabo-tonic adaptation of Italian forms, which was much more common in Slovenian poetry). Even more artistically convincing is Zois’s version of “The Widow of Ephesus”, created between 1806 and 1808 and written in *ottava rima*, which Zois mastered perfectly. The poem is outstanding not only in form but also in content: as Alfonz Gspan noted, the original and humorous adaptation of the ticklish ancient theme is “one of the best Slovenian versifications from the age of Enlightenment Classicism”.

Zois’s poetic works undoubtedly suggest that the mentor was more educated and even more gifted than his disciple. It seems, however, that the early strategist of Slovenian “cultivation of culture” wrote poems just for fun, while he deliberately assigned the function of the “first Carniolan poet” to Vodnik. Unlike many poets and intellectuals of the coming epochs, Zois never really favoured poetry in his exceptionally broad vision of the

---

cultural and intellectual progress of his homeland. Thus, unfortunately, his original Slovenian works remained locked away in a drawer: apart from the early translation of Bürger's "Lenore", which later served France Prešeren as a new translation of this famous ballad, Zois's Slovenian versifications had no influence on his poetic contemporaries and their immediate successors.

ZOISOV PRISPEVEK K RAZVOJU SLOVENSKEGA JEZIKA IN JEZIKOSLOVJA

Irena Orel

1 Vsebina

Prispevek ponovno osvetljuje Zoisova mnogostranska prizadevanja za razvoj slovenskega, tedaj še deželno zamejenega kranjskega jezika na raznovrstnih področjih humanističnega in naravoslovnega delovanja ter literarnega ustvarjanja, predstavlja njegovo jezikoslovno preučevanje slovenščine in vrednotenje dosežkov predhodnikov na podlagi izbrane strokovne literature, rokopisne ostaline in korespondence ter oriše glavne značilnosti njegovega jezika, tudi primerjalno z jezikom nekaterih članov njegovega kroga in njegovih sodobnikov.

2 Zoisova slovenska in slovanska prerodna dejavnost

2.1 Zoisove zasluge za slovensko prerodno gibanje

Baron Žiga/Sigmund/Sigismondo Zois pl. Edelstein (* 23. 11. 1747, Trst, † 10. 11. 1819, Ljubljana) je poznan kot najbolj izobražen in najpomembnejši razsvetljenec¹ na Kranjskem evropskega slovesa na prelomu 18. v 19. stoletje, »veliki Slovenec«,² gospodarstvenik, veleposestnik, industrialec, veletrgovec; polihistor, vodja prerodnega krožka/kroga/salona/omizja, pobudnik in pospeševalec slovenskega znanstvenega, kulturnega, literarnega, jezikovnega, narodnoozaveščevalnega preroda; mentor in mecen; pesnik, gojitelj gledališke in ljubitelj vseh umetnosti; jezikoslovec, terminograf, lektor, kritik; naravoslovec (botanik, zoolog (ornitolog), mineralog, geolog, metalurg, montanist ...); izumitelj, dobrotnik itd.

Kot je znano, je Zois v svojem kulturnem krogu posvečal posebno prerodno pozornost mater(i)nemu jeziku,³ zanj se je zavzemal na različ-

---

1 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein: »središče in steber slov. razsvetljenstva«.
2 Prijatelj, *Duševni profili*, str. 44.

3 Slovenskega rodu je bil po materi Ivani Katarini Kappus pl. Pichelstein, hčeri rudarskega

nih ravnih pisanja in govorjenja, na umetnostni, kulturni, publicistični, poslovni, strokovni (naravoslovni: montanistični, fužinarski, botanični, zoološki, mineraloški, geološki idr.; jezikoslovni, literarnoteoretični, bibliotekarski ipd.). Kot »vsa gibajoča in vsa vplivajoča sila naših del«⁴ je v svojem krogu spodbujal k rabi domačega jezika in raziskovanju ter ustvarjanju v njem svoje slovenske razsvetljenske somišljenike: B. Kumerdeja, A. T. Linhart, J. Japlja, V. Vodnika, A. Makovca, J. Debevca, J. Kopitarja, J. Zupana, M. Ravnikarja, F. Metelka idr.⁵ Zasnova je prerodni načrt, zbiral, vodil in usmerjal njihovo jeziko(slo)vno in književno delo, spodbujal sodelovanje, pa tudi umirjal nesoglasja. Ob odgovornem in zahtevnem vodenju železarskega podjetništva je vseskozi pospeševal humanistični prerodni razvoj, organiziral, mentoriral, nadzoroval dejavnosti svojih varovancev in jih podpiral kot mecen (izdaje, objave idr.), jim nesebično pomagal in svetoval. Obenem je spremljal evropsko znanstveno in knjižno ustvarjalnost ter zbiral stare in redke tiske ter rokopise, slaviko in sloveniko.⁶ Zoisovo zbirateljsko pridobivanje del iz slovenske in slovanske literarne zakladnice ni pomenilo zgolj bibliofilsko strast, temveč je temeljilo na prerodnem prizadevanju s spoznavanjem predhodne erudicije in ustvarjalnosti za duhovni, znanstveni in kulturno-jezikovni napredek. V NUK je ohranjen seznam slovenskih knjig *Inter Carniolana desiderantur* njegovega tedanjega knjižničarja J. Zupana iz ok. 1810, ki bi jih bilo treba še pridobiti za barona; seznam je Zois sam v naslednjih letih dopolnjeval s svinčnikom: med njimi so na prvi strani knjige P. Trubarja (nedeljski in praznični evangeliji s pismi, prevod *Novega testamenta*, *Catechismus*, cerkvena pesmarica, cerkveni

nadzornika Franca Žige Kappusa pl. Pichelsteina iz Kamne Gorice, delujočega v Ljubljani (Valenčič, Zois pl. Edelstein). Ivana Katarina, s katero se je prvorojenec pogovarjal slovensko (Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein), je bila druga žena Michelangela Zoisa (1694–1777), rojenega v kraju Cacodelli blizu Bergama v Italiji, ki je v dvajsetih letih 18. stoletja služboval kot trgovec v Ljubljani pri veletrgovcu z železnino in železom Petru Antonu Codelliju (Valenčič, Zois pl. Edelstein).

⁴ Linhart v pismu Kuraltu 18. 2. 1785; po Prijatelj, *Duševni profili*, str. 50, op. 87.

⁵ Prim. Tavzes, *Slovenski preporod*, str. 5: »Celokupno preporoditeljsko gibanje je imelo že preko trideset let hrbtnico v baronu Zoisu, ki je bil mecen, vzgojitelj, svetovalec. Njemu gre hvala za Linhart, Vodnika, Kopitarja in druge.« Navede preroditelje v Ljubljani (Zois, Vodnik, Ravnikar, Balant, Debevec, Šober itd.), na Štajerskem (Zagajšek, Lipold, Alič, Jaklin, Modrinjak, Narat, Harman, Zupančič), na Koroškem (Jarnik), Goriškem (Stanič), Dunaju (Kopitar, Zupan, Erberg) in poudari oporo v enakem gibanju pri drugih Slovanih.

⁶ Poslovna potovanja je izkoristil tudi za izpopolnitev svoje knjižnice (Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein).

red), Dalmatinov *Pentatevb* iz l. 1578,⁷ Dalmatinov (= Juričičev⁸) prevod celotne Spangenbergove *Postile* iz l. 1578, tudi z omembo Gubanca, *Catechismus* iz l. 1615 M. Mikca, *Kratki Sapopadek potrebnih kath. navukou* (1685) M. Kastelca, dela F. M. Paglovca in drugih, pa tudi novejša (npr. Vodnikove *Pefmi sa Brambovze*, 1809).⁹ Mentor je s svojo knjižnico varovancem omogočil vire in izobrazbo. Z ljubiteljsko vnemo je zbiral šaljive gorenjske ljubezenske alpske poskočnice¹⁰ in dajal zgled z lastno ustvarjalnostjo v slovenskem jeziku s prevajanjem italijanskih opernih arij in pesnjenjem: ohranilo se je sedem pesmi, med njimi trije prevodi, ki so neposreden dokaz o Zoisovem občudovanju vrednem obvladanju slovenskega knjižnega jezika.

Pomen materine slovenske govorice in poudarjanje obvladanja slovenskega jezika navaja več virov (od Kopitarja, po njem Kidriča (1939),¹¹ biografski sestavek o njem idr.¹²). Kidrič po pismu Vodniku 4. 10. 1795 omenja, da se je Zois »istovetil s Slovenci in Slovani, za katere hoče delo-

7 Omenjen je tudi iskalec knjig, kmet Anton Gubanc iz kraja Vojsko pri Skaručni v župniji Vodice, v zvezi z lokacijami knjige.

8 Kopitar je v uvodu v svojo slovnico prevod Spangenbergove postile iz leta 1578 pripisal Dalmatinu, v Pripisu, po najdbi Kreljevega prvega dela prevoda iz l. 1567 v dunajski biblioteki, pa navedel kot avtorja Krelja (Kopitar, *Grammatik*, str. 424; prim. Merše, *Slovenski knjižni jezik*, str. 148, op. 241, z omembo opozorila Jožeta Toporišiča iz leta 1980 o tem Kopitarjevem popravku). Da je celotno postilo izdal Jurij Juričič oz. po Oblaku Jurišič, razlaga podpis na koncu slovenskega predgovora »Georgius Jurishitzh« (Oblak, *Protestantske postile*, str. 205, 206), ime Juričič pa omenja že leta 1893 Elze, ki natančno navaja naslove vseh treh prevedenih delov postile, verjetno po stuttgartskem izvodu (Elze, *Die slovenischen protestantischen Postillen*, str. 127–129). Alenka Jelovšek (Jurij Juričič, str. 114) navaja podatek, da je Elze že leta 1863 v pregledu kranjskih superintendentov (Elze, *Die Superintendenten*, str. 31–32) navedel Juričiča kot nadaljevalca prevoda Spangenbergove postile; po pregledu virov ugotavlja, da »v slovenska dela o reformaciji ta informacija ni takoj prodrla«. Pri Elzeju (1863) se res nahaja podatek, ki to potrjuje, saj je »Georg Juritfchitzh« po Kreljevi smrti naveden kot prevajalec poletnega dela *Postile* l. 1570.

9 Prim. Vidmar, *Zoisova zbirka*, str. 129, kjer je naveden podatek o številu zbranih knjig: Zoisu je uspelo »zbrati približno 150 do 200 knjig, to je slabo tretjino vseh slovenskih in slovenističnih tiskov med letoma 1550 in 1819«.

10 Prim. Berkopec, *Kopitarjevi prepisi*, kjer navaja, da je del (25. do 47.) od 112 pesmi, ki naj bi bile izgubljene, ohranjenih v zapuščini Dobrovskega v Pragi, ker jih je iz Zoisove zbirke zanj prepisal Kopitar. Poleg ljudskih je zbirka vsebovala tudi nekaj umetnih pesmi (avtorji Japelj, Vodnik in Zois, med njimi sta »Hej Mina« in »Joj dekleta«).

11 »Mati je iz neznanih razlogov v nasprotju z drugimi Ljubljancankami višjih slojev po vsej priliki rajši govorila z njim slovenski nego nemški, tako da se je res od nje naučil odlično govoriti slovenski.« (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 35, op. 42; po Kopitar, *Selbstbiographie*, str. 8).

12 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein; Kopitar, *Selbstbiographie*, str. 9; Vidmar, *Zoisova zbirka*, str. 87–91.

vati«. ¹³ Zasluga za slovansko in slovensko usmerjenost se pripisuje njegovemu sodelavcu Blažu Kumerdeju, šolniku, l. 1779 pobudniku obnovitve Academie operosorum Labacensium, ¹⁴ ki ga je Zois podpiral pri njegovem slovaropisnem in slovničarskem delu: »Zois se je k slovanstvu in slovenstvu odločilno pomaknil v sedemdesetih letih 18. stoletja pod vplivom Blaža Kumerdeja.« ¹⁵ Tudi Vidmar izpostavi Zoisovo presenetljivo jezikovno poistovetenje – »njegovo rastoče zanimanje za slovanske jezike, posebej slovenščino, ki je preraslo v poistovetenje s slovanstvom in slovenstvom ter v dejavna prerodna prizadevanja. Ta Zoisova identifikacija je bila za plemiča v avstrijskih deželah tako izjemna, da jo je še danes težko popolnoma pojasniti.« ¹⁶

V maternem jeziku, ki je nudil uspešno komunikacijo z nižjimi sloji, se je ustno sporazumeval razen z materjo tudi v pogovorih s preprostimi ljudmi (obrtniki, kmeti), ki jih je obiskoval na svojih popotovanjih po deželi, ¹⁷ s svojimi podložniki, zaposlenimi, nadzorniki in rudarji na Bohinjskem, Koroški Beli in Javorniku, in si tako »z ljubeznivo domačo besedo odpiral srca vseh«, ¹⁸ domnevno ga je uporabljal vsaj občasno tudi s člani svojega kroga. Za svoj dopisovalni jezik pa ni izbral slovenščine: ohranjena pisma vsebujejo le nekaj slovenskih navedkov (leksemov, frazemov, stavkov). ¹⁹ Zoisova pobuda za slovensko gledališče je omogočila uprizoritev *Županove Micke*, ki je prva znana posvetna gledališka predstava v slovenščini.

2.2 Zoisovo prerodno delo v očeh literarnih zgodovinarjev, biografov in najpomembnejšega jezikoslovca njegovega kroga

Z lastnim raziskovanjem in dopisovanjem o slovenskem jeziku, pa tudi pisanjem, pesnikovanjem v njem, prevajanjem vanj in načrtnim zbiranjem zapisov

13 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 36. Navedek v pismu se glasi: »übrigens sind wir ja nur Slaven und befeissen uns unserer Muttersprache.« (Zois, Briefe, str. 58).

14 Kumerdej je za akademijo pripravljajl v začetku leta 1779 pravopis (*Versuch Über die Krainersche Rechtschreibung*), ker se ni strinjal s Pohlinovim. Na Zoisovo pobudo se je nato lotil slovnice (Logar, Kumerdej, Blaž).

15 Vidmar, *Zoisova zbirka*, str. 89; po: Gspan, *Razsvetljenje*, str. 381.

16 Vidmar, *Zoisova zbirka*, str. 87.

17 Štrekelj, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 526.

18 Štrekelj, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 526.

19 Prim. Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 113–114; zahvaljujem se tudi za odgovor po e-pošti.

v njem, kot tudi z usmerjanjem preroditeljev v njegovo sistematično znanstveno raziskovanje je pripomogel k izjemnemu razmahu kranjskega knjižnega jezika tako za javno rabo med ljudstvom, meščani, izobraženci kot za strokovna in umetnostna besedila. Bil je »vodja najagilnejšega slovenskega prerodnega krožka s programom regeneracije slovenskega literarnega jezika (Zoisova izjava) in pritegnitvijo posvetnih književnosti«. ²⁰ Polnovredno so ga uresničevali v njegovem krogu zlasti A. T. Linhart, J. Japelj, V. Vodnik, M. Ravnikar in jezikoslovno predvsem J. Kopitar. Zoisove zasluge za vsestransko prerodno delo slovenskih razsvetlencev so celostno povzete v bibliografskem sestavku o njem: ²¹

Z-ovega deleža pri nastajanju del v njegovem krogu ne moremo vselej točno določiti, vendar je po rezultatih nesporen: Kumerdeju je omogočil filol. delo, pri Linhartu sprožil jezikovno-kulturno preorientacijo, Z-ovo navdušenje za gledališče in glasbo je usmerilo Linharta k slov. drami, podpiral je njegovo pisanje zgodovine, nazadnje tudi gmotno. Iz Kopitarja je po Z-ovi zaslugi nastal jezikoslovec evropskega formata. Vodnika je vzgojil v vsestranskega kult. delavca in pesnika, pri čemer je korespondenca z njim pomemben prispevek k razvoju liter. teorije na Slov. Največja Z-ova zasluga je, da se je Vodnik vrnil k liter. ustvarjanju. S podporami in odlično založeno knjižnico je Z. dal krožku idealne pogoje, omogočil razsvetljsko delo, ki je ustvarilo osnove za pravilen razvoj knjiž. jezika in literature. Te osnove so pospešile nastanek jezik. del in priročnikov, prve kritične zgodovine, razvoj poljudne proze in umetnega pesništva ter vpeljavo sloven. v gledališče.

Kidrič je izpostavil tudi navezavo na predhodne preroditelje in kontinuiteto njegove dejavnosti ter opozoril, da Zois ni iniciator preroda, ampak »nadaljeval« Pohlinovega, Japljevega, Kumerdejevega in Devovega dela, ²² vendar je imel njegov vpliv veliko večji domet in ugled. Njegov prerodni pomen za slovenstvo je ubesedil tudi K. Štrekelj:

V našem slovstvu ob koncu osemnajstega in začetku devetnajstega stoletja najuplivnejša oseba je baron Žiga Zois. Brez njega bi se ne bilo zbudilo toliko pisateljev, niti bi tisti, ki so se zbudili, ne mogli delati tako uspešno in v tisti

²⁰ Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 35.

²¹ Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein.

²² Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 35.

meri, za katero jih določil Zois. [...] Slovenščina je bila torej njegov materinji jezik, katerega je ljubil čez vse druge in delal zanj kakor malokdo.²³

Baron Zois je dobro vedel, kako zapuščen je slovenski narod glede omike, kako silno zanemarjen je njegov jezik; prizadeval si je tedaj z besedo in z djanjem buditi narodno otplost tedanjo.²⁴

Njegov varovanec J. Kopitar, ki ga je Zois prepoznal za najbolj nadarjenega jezikoslovca, ga je v pismih označil z naslednjimi besedami:

Zois je bil vzpodbujajoč, s tihim in vztrajnim ognjem za vse lepo in dobro sodelujoč mecen na Kranjskem, najbogatejši in najizobraženejši in zato tudi najboljši mož Kranjske.²⁵

Baron Zois tvori kulturno središče na Kranjskem. On ni samo pospeševatelj, marveč tudi v visoki meri poznavatelj slovanščine. Glagolsko in cirilsko bere spretneje nego gospodje strokovnjaki.²⁶

Zois je od l. 1778 ustvarjal pogoje za nadaljnji razvoj prerednega gibanja na Kranjskem s svojo budnostjo, mecenstvom in biblioteko. Kidrič izpostavi tudi slabosti te dejavnosti, ki jo ovrednoti po pomembnosti: med njimi spomni na odsotnost socialnega preroda, manjši ozir na književnost za izobražence in meščane, Zois ne išče stikov z obmejnimi pokrajinami,²⁷ ne čuti potrebe po slovenskem pogovornem in korespondenčnem jeziku. Na koncu pa mu izreče priznanje in zaključí: »Toda: Zois je bil med preroditelji edini, ki je imel jasen preredni načrt in umel najti ljudi, ki so se posameznih točk mogli lotiti.«²⁸

I. Prijatelj je ob omembi neuspelega poskusa obnove akademije »operatorum« leta 1781 poudaril Zoisov samostojni dosežek: »[N]jegov krožek je postala prava pravcata narodna akademija slovenska in njegova hiša slovenski nacionalni muzej. Ti možje, ki so se zbirali v Zoisovi hiši, so položili temelje poznejši slovenski literaturi in kulturi.«²⁹

23 Štrekelj, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 526.

24 Štrekelj, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 523.

25 Prijatelj, *Duševni profili*, str. 47.

26 Prijatelj, *Duševni profili*, str. 44–45; po Kopitarjevem prvem pismu Dobrovskemu.

27 V *Slovenskem biografskem leksikonu* mu priznavajo, da je »utrjeval zavest o skupni pripadnosti Slovencev, čeprav so bili polit. in pokrajin. razdrobljeni« (Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein).

28 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 36.

29 Prijatelj, *Duševni profili*, str. 44.

3 Zoisova jezikovna in jezikoslovna prizadevanja in razvijanje kranjskega knjižnega jezika na različnih področjih

3.1 Zoisov jezikovni prerodni program

Zoisov jezikovni čut in nadarjenost za jezike sta prevevali slovensko rodoljubje in zavzemanje za slovansko vzajemnost, s katerima je okužil tudi svoje varovance. Kako so se Zoisova jezikoslovna prizadevanja razvijala, lahko razberemo iz korespondence in njegove rokopisne ostaline. Zoisova pisma odstirajo njegovo prerodno in hkrati mentorsko vlogo v odnosu do sodelavcev tudi na področju jezikoslovja, zlasti slovničarstva, slovaropisja, leksike in slovstva. V njih je nanizal mnogo dobrih zamisli, ki so jih njegovi somišljeniki uresničevali in udeležili, razkril tudi svoj prerodni slovenistični program in zakoličil repertoar potrebnih del ter sodelavce uspešno vodil ali spodbujal pri njihovem delu. V pismu Vodniku 23. marca 1794³⁰ je razgrnil svoj jezikoslovni načrt: zavzemal se je za filozofsko-kritično slovnico, s slavistično usmeritvijo in slovansko razširitvijo, kar je uresničeval Kumerdej s Zoisovo pomočjo,³¹ in za tedanjemu stanju umetnosti in znanosti ustrezajoč slovar – slovensko-nemškega je sestavljal Kumerdej, nato nemško-(latinsko)-slovenskega Vodnik, zanj je zbiral besedje tudi Zois.

Zoisova pisma Vodniku (1794–1795),³² Vodnikova Zoisu,³³ Kopitarjeva Zoisu in Zoisova Kopitarju³⁴ ter Kopitarjeva Dobrovskemu³⁵ pričajo, da je mecen nadzoroval, žanrsko, vsebinsko usmerjal sodelavce (npr. Vodnika k sestavljanju poljudnostrokovnih besedil, kot je pratika,³⁶

30 Zois, Briefe, str. [45].

31 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein: »Na Z-ovo prigovarjanje se je tudi Kumerdej posvetil slovnici; štirikrat jo je zasnoval, nikoli končal. Sprva je v njej nameraval opisati le sloven., ko je bila knjiga že pred natisom, se je odločil za pisanje splošne slovan. slovnice: *Versuch einer historisch-kritischen krainisch-slavischen Grammatik ...* (NUK, Ms 180), ki pa je bil že ob nastajanju zaradi napredka slavistike zastarel. Znova se je lotil predelave, tokrat z Linhartovo pomočjo, in prišel do § 49. Po Linhartovi smrti je Z. popravljaj § 49–375, zlasti stilistične nerodnosti, a tudi to je ostalo nedokončano.«

32 Zois, Briefe.

33 Prijatelj, Nekaj Vodnikovih pisem.

34 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*; Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*; *Korespondenca Žige Zoisa*.

35 Jagić, *Briefwechsel zwischen Dobrowsky*.

36 Priprave na izid pratike za 1795 so omenjene v pismu Vodniku 23. 3. 1794. *Velika pratika* je izhajala med letoma 1795 in 1797, *Mala pratika* pa od 1798 do vsaj 1806 (Kos, Toporišič, Vodnik, Valentin).

za katero mu je posredoval tujejezične knjige,³⁷ ga spodbudil k izdajanju časnika *Lublanske novice* (1797–1800), s katerim je slovenščino vpeljal v publicistično zvrst³⁸. Presojal je (z Linhartom) tudi Vodnikovo pesniško delo (verzološka, slovnična in pomenska kritika).³⁹ Tudi ostale je Zois zalagal s strokovno literaturo, naročal aktualne knjige, preskrboval podatke, določal, koordiniral in korigiral, pilil, spremljal, komentiral ter strokovno in jezikovno pregledoval njihovo delo (npr. z Linhartom Kumerdejevo slovnico, Linhartova dramska besedila (*Miss Jenny Love*, *Županovo Micko*), Ravnikarjev prevod *Zgodb svetega pisma za mlade ljudi* (1815–1817) in Vodnikov prevod *Babištva* (1818), čeprav ju je marca 1819 pohvalil kot zgled čiste slovenščine, Jarnikov prevod *Sadje-Reje* iz leta 1817),⁴⁰ zavračal pa je nepotrebne novosti.⁴¹

3.2 Zoisovo poslednje razmišljanje o slovenski jezikovnokulturni zaostalosti

Ob zatonu življenjskih moči njegov um v zavzetosti za slovenski jezik in kulturo ni presahnil, saj je marca 1819 v nemškem rokopisu z naslovom *Über Krainerische Lexikographie*⁴² na štirih straneh podal tudi zgoščen sociolingvistični pogled na slovensko jezikovnokulturno zaostalost v preteklosti in predstavil sedanji napredek,⁴³ hkrati s pregledom slovenskega slovaropisja (6 strani) in dvema seznamoma leksikalnega gradiva iz slovarjev (6 in 4 strani), na začetku rokopisa pa je prevod treh strani iz knjige P.

37 Prim. Zoisovo pismo Vodniku 20. 3. 1794: Zois, Briefe, str. 46–47.

38 Prim. Kalin Golob, Valentin Vodnik, str. 131.

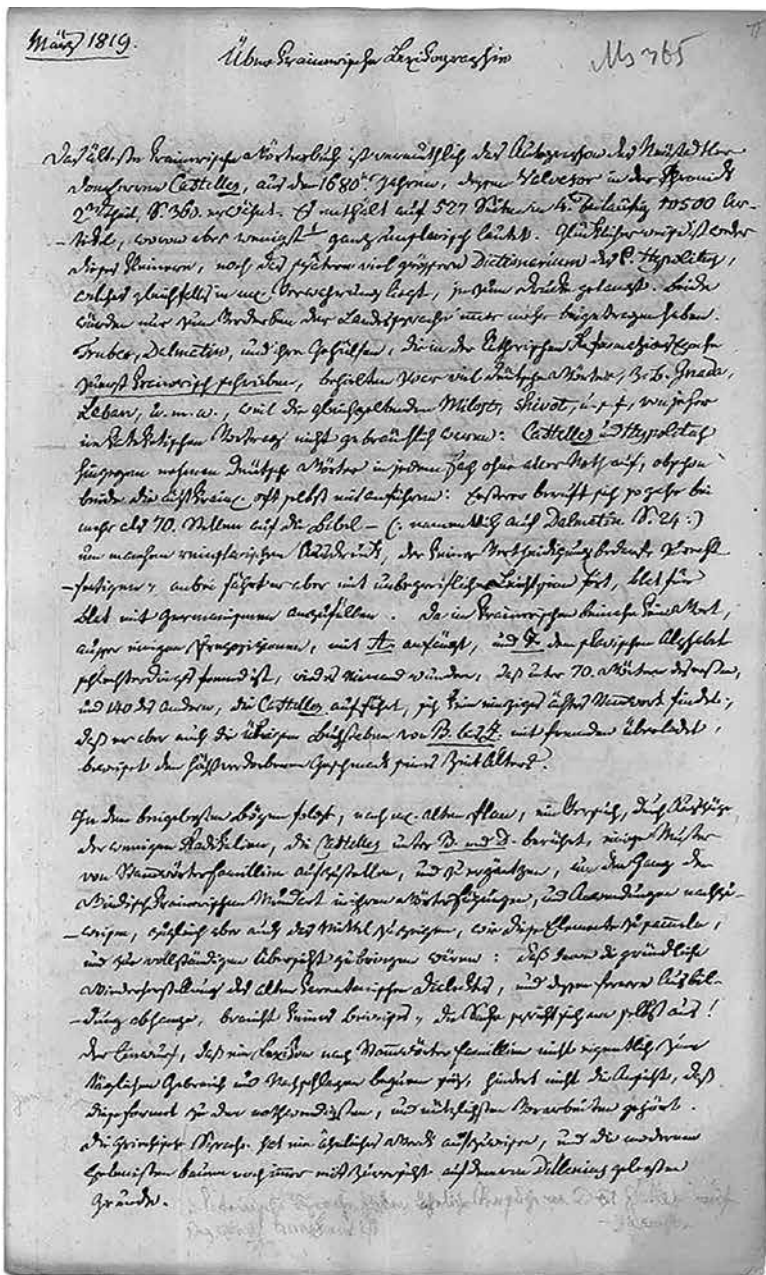
39 Npr. za Vodnikovo basen »Pravlica« je Zois ugotavljal, da je brez ritma, in predlagal 8-zložno varianto (Ljubljana, 30. 11. 1795: Zois, Briefe, str. 61). V pesniški zbirki je Vodnik pripombe upošteval.

40 Prim. Vidmar, Zoisova zbirka, str. 117, z navedkom, da je baron tudi v zadnjih letih spremljal nove tiske, saj so v izvodih teh del iz njegove knjižnice, zlasti v Ravnikarjevem, kritično označeni neustrezni izrazi, germanizmi, nenavadni frazemi, kar pomeni, da besedil ni predhodno pregledal.

41 Pri pratiki je za koledar poskrbel Debevec, Zois je zavrnil njegovo uvedbo y za fonem i, kar je korektor Kumerdej upošteval.

42 NUK, Ms 365. V ovojju: *Slovenisch Lexikales namentlich Vodnik's Wörterbuch betreffend* (18 listov) (Katalog rokopisov NUK). Za transkripcijo nemškega rokopisa se zahvaljujem Mariji Mojci Peternel in Julijani Visočnik.

43 Podrobneje ga obravnava Kidrič, Zois 1819, ki pomembne odlomke tudi prevede. Gl. poglavje Luke Vidmarja v tej monografiji.

Slika 1. Žiga Zois, Über Krainerische Lexikographie, prva stran. © NUK, Ms 365.

Solarića *Rimljani slavenstvovavšiji* (Budim, 1818) v nemščino,⁴⁴ ki se ponovi v čistopisu na koncu rokopisa.⁴⁵ Njegova metoda ga je verjetno navdahnila za lastno iskanje slovenskih korenskih besed.⁴⁶

V jezikovnokulturnem pregledu Zois razpravlja »o vzrokih slovenskih jezikovnokulturnih zamud in o stopnjah, ki jih vidi v gibanju«. ⁴⁷ Izrazi svojo sodbo, da so »zunanje razmere vsilile karantanskemu⁴⁸ jeziku praktičen postranski jezik.⁴⁹ Germanski vpliv prepozna pri pokristjanjevalcih, deželnih upraviteljih in učiteljih, posledično se izkazuje pri slovaropiscih. Šolski sistem je onemogočil kultiviranje kranjskega jezika, saj so bili učenci deležni, ob učenju »nemščine, latinščine in morda grščine, pokvarjene germanizirane kranjščine svojih učiteljev in mojstrov«⁵⁰, ki so jim od 16. do srede 18. stoletja dajali zgled, da so za šolsko in cerkveno govorno nastopanje v nemščini uporabljali tudi latinščino, v kranjskem jeziku pa nemščino. Za jezikovni napredek (da je »stari materin jezik iznova oživel«) se mu zdi pomembna terezijansko-jožefinska reforma šolstva in uvedba normalnih šol (1775–1779), saj so mnogi domoljubi za pouk priskrbeli »knjige v izboljšanem slogu«, kot so npr. Japelj-Kumerdejev prevod *Svetega pisma*, Linhartova zgodovina Kranjske (1788, 1791) in gledališki poskusi (1789), Vodnikovo pesniško, slovniško in slovarsko delo (po 1794). Ne prezre pa niti Pohlinovega shizmatičnega dela, od *Abece dike* (1765), predvsem njegovega slovarja *Tu malu besedishe treh jefikov* (1781), ki »je kritiki dalo snov in duha«⁵¹, čemur je sledila Kopitarjeva revizija kranjske literature (1808), ki ji Zois pripisuje združevalno in spravno vlogo. Med »francosko invazijo« izpostavi pomen Vodnikove *Pismenosti* (1811) in oznanilo slovarja (1813),

44 Prim. Bonazza, Literarische Beziehungen; Bonazza, Sigmund Zois.

45 Solarić govori o seznamu 600 slovanskih korenskih besed v rimskem jeziku (»in der Römischen Sprache«), kar jih z izpeljankami in zloženkami da ok. 6000, in omenja sezname, ki skušajo najti izvor najstarejšega ali najbolj razširjenega narečja, ter novejši poskus besedne primerjave med nemščino in perzijsčino. Vse te primerjave besed, ki jih je bilo doslej premalo in so jih delali Neslovani, so izhajale iz jezika vzhodnih Indijcev sanskrita, ki je po besedah Herderja prvi jezik. Rojake in jezikoslovce spodbuja k sodelovanju pri raziskovanju samo vseh starih in novih evropskih jezikov, da v njih najdejo, kar je slovanskega. Od abbéja Dobrovskega se nadeja slovnice za staroslovanski in srbski jezik z nemškim pomožnim jezikom. Prizadeva si za novo srbsko slovnico, posebej za Srbe na jugu in zahodu, drugo slovnico pa za vse ostale.

46 Gl. razdelek 3.3.

47 Kidrič, Zois 1819, str. 24.

48 Po Kidriču (Zois 1819, str. 24) notranjeavstrijski Slovenci in kajkavci.

49 NUK, Ms 365; Kidrič, Zois 1819, str. 24.

50 Kidrič, Zois 1819, str. 24.

51 Kidrič, Zois 1819, str. 25.

po odhodu Francozov pa odredbe avstrijske vlade na področju šolstva (pouk v deželnem jeziku v številnejših župnih šolah, ustanovitev stolice za slovenski jezik na liceju in bogoslovcem zapovedan študij deželnega jezika) ter skrb za »prevajanje cesarskih patentov v čisto kranjščino, neodvisno od utesnjevanja doslovnega nemškega stavka«⁵², pridobitev dovoljenja za tisk šele po cenzurnem preverjanju jezikovne čistosti. Med uspehi navede Ravnikarjeve *Zgodbe svetega pisma za mlade ljudi* (1815–1817) in nabožna besedila, Vodnikov prevod Matouškovega *Babištva* (1818), nato pa pohvali »vstajenje čiste kranjščine na področju biblijske poezije v psalmih in himnah«⁵³, za katero Kidrič ni našel avtorja.⁵⁴ Od izobraženih teologov in duhovnikov »v čistem slavizmu« si Zois obeta veliko, saj bodo med župljani zbirali »njegove elemente«. Razvil se bo tudi strokovni jezik: »zadošča kopa tehničnih izrazov vsem zahtevam praktičnih doktrin«.⁵⁵ Sklene, da bo srbski znanstvenik Solarić, ki je v svoji knjigi *Rimljani slavenstvovavšiji* kranjsko narečje izključil iz slovanske družine, moral svoje mnenje spremeniti.

3.3 Zoisova slovaropisna dejavnost

Zois je bil pospeševalec in tudi uresničevalec slovaropisnih načrtov na Kranjskem in zbiranja avtohtone slovenske leksike ter strokovnega izrazja. Usmerjal je leksikografsko delo svojih sodelavcev: Kumerdeja je podprl pri slovarskem delu za veliki slovensko-nemški slovar *Dictionarium slavo-carniolicum* (I. del 1787) po zgledu Adelunga,⁵⁶ zaradi preobremenjenosti mu

52 Kidrič, Zois 1819, str. 25.

53 Kidrič, Zois 1819, str. 25.

54 Morda je mišljen Jožef Škrin(j)ar, prevajalec *Svetega pisma* z boljšim jezikom kot Japelj, ki je prevedel tudi graduale, ki so ostali v rokopisu. *Slovenski biografski leksikon* navaja: »Poslovenil in razložil štiri evangelije in Stopniške psalme (v tisku samo: Vir in svirek vñih svelizhanfkñih naukov, to je: Raslaganje evangelija Sv. Matevsha. Isbral in saloshil Fr. Metelko. Lj. 1849. I [edini] del.« (Uršič, Škrinar, Jožef). Leta 1804 je izšel njegov molitvenik s sedmimi spokornimi psalmi z naslovom *MOLITU Grešhnika per usákimu Is sedem Pjalmov od POKORE k' Bógu sdibujózhiga*, ki je precej razširjen izšel leta 1807 in 1817; vsi so iz Zoisove zbirke in dostopni v Digitalni knjižnici Slovenije.

55 Kidrič, Zois 1819, str. 25.

56 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein: »Začel ga je že 1779 v Celju. Prvo knj. (A–F) je končal 1787, drugo (Gab–Lib) 1798 (NUK, Ms 349). Zbiral pa je gradivo tudi za nem.-slov. slovar in še drugo besedje.«

je za pomočnika pri nekaterih črkah določil Vodnika,⁵⁷ ki pa se je nato sam lotil sestavljanja velikega nemško-(latinsko)-slovenskega slovarja.⁵⁸ Zois je bedel nad Vodnikovim delom in ga spodbujal tudi ob kritikah drugih, toda slovar zaradi spleta okoliščin, zlasti čakanja na novi črkopis, kljub zbiranju prednaročil l. 1813 ni doživel natisa.

Zoisova mentorska vloga pri jezikoslovnem in tudi slovaropisnem delu s spremljanjem in komentarji je razvidna tudi iz pisem, ki so mu jih pisali sodelavci. Npr. Vodnik v pismu Zoisu 27. 6. 1813⁵⁹ poroča o napredovanju slovaropisnega dela: dve tretjini vpisov je gotovih, slaba tretjina ni razrešenih, kar namerava dokončati v nekaj tednih; dodal bo še spodnještajerski slovar (tj. nemško-slovenski slovar Mihaela Zagajška)⁶⁰ in Hipolita.⁶¹ Istočasno ga obvešča o prednaročilih za slovar (125 naznanil pošlje Kopitarju) in o tisku (avgusta se začne tisk, »naj bo kar hozhe«). Z njim se posvetuje tudi o imenu slovarja in ga sprašuje, kako bi ga krstili: *slovar* ni všeč Kopitarju, na Kranjskem ni bilo ugovorov, sam omahuje med izrazoma *slovník* in *besednik*, ki ga na koncu izpostavi (»Ergo tamen Besèdnik??«), kar je že mnogo prej predlagal Kopitar.⁶²

Svoje leksikografsko delo je Zois zasnoval šele po Vodnikovi smrti v že omenjenem rokopisu (NUK, Ms 365). Načrtoval je slovar po besednih družinah, o katerem je razmišljal že v pismu Jerneju Kopitarju leta 1812, a ga Vodnik ni hotel uresničiti.⁶³ Omenjeni rokopis iz l. 1819, ki vsebuje tudi liste z naslovom *Über Krainerische Lexikographie*, vsebinsko opiše Kidrič:⁶⁴ »Ms 365: deli Zoisove lastne literarne ostaline (koncept članka o kranjski leksikografiji iz marca 1819, ki priča, da je Zois hotel po Vodnikovi smrti

57 Zoisovo pismo Vodniku 20. 3. 1794: Zois, Briefe, str. 46.

58 Valentin Vodnik, *Slovensk Besednjak / Slowenisches Wörterbuch*, 1806–1817 (<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-2A1G51TD>).

59 Prijatelj, *Korespondenca med Vodnikom*, str. 135; Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 16–19; *Korespondenca Žige Zoisa*, MP 57, pismo Valentina Vodnika Žigi Zoisu, Ljubljana, 27. 6. 1813.

60 Zagajškov slovar mu je poslal Primic (Prijatelj, *Korespondenca med Vodnikom*, str. 135).

61 Vprašanje je, kako bi bilo mogoče vse navedeno izvršiti v tako kratkem času.

62 Nato Vodnik seznanja Zoisa z Nodierjevo omembo Abrahama Frencla (Frentzla), avtorja lužiškosrbske slovnice, v časopisu *Télégraphe officiel*, in z njegovim dobrim poznavanjem slavistike ter o *Etymologiconu* iz Pariza z izpisi in razmišljanjem o iskanju izvora leksemov (Adelung, Herder).

63 Prim. *Korespondenca Žige Zoisa*, MP 35, osnutek pisma Žige Zoisa Jerneju Kopitarju, Ljubljana, 6. 4. 1812: »Ein Lexicon nach Familien war ja immer auch mein Stecken Pferd, aber Vodnik hat sich dazu nie bequemen wollen etc.« (Leksikon na osnovi družin je bil že od nekdaj tudi moj konjiček, toda Vodnik se zanj nikoli ni hotel potruditi itd.)

64 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 10.

vplivati na njegov slovar)«. Zois v njem na kratko predstavi zgodovino slovenske leksikografije in zapiše, da je najstarejši kranjski slovar avtograf novomeškega kanonika Matije Kastelca iz 1680,⁶⁵ ki ga omenja že Valvasor v drugem delu svoje kronike (str. 360). Po preverjanju Valvasor v II. delu v šesti knjigi *Slave vojvodine Kranjske* (1689) na tem mestu res navaja med deli pod točko 11. Kastelčev »*Dictionarium Latino-Carniolicum oder Lateinisch-Crainerisch Wörter=Buch*«. ⁶⁶ Zois navaja izpis slovenskih korenskih besed iz (po njegovem mnenju) Kastelčevega slovarja *Dictionarium latino-carniolanum* iz leta 1680, ki pa ima latinsko izhodišče. Kot je ugotovil prvi že Fran Levstik v *Ljubljanskem zvonu* (1881) in o tem pisal France Kidrič ter vse podatke združil in razložil Jože Stabej v spremni besedi »O Kastelec-Vorenčevem slovarju« k izdaji *Slovensko-latinskega slovarja* iz l. 1997,⁶⁷ Zois ni upošteval Kastelčevega slovarja oz. katerega od njegovih ohranjenih prepisov,⁶⁸ temveč slovensko-nemško-latinski rokopisni slovar, razširjen s slovanskimi ustreznici, ki mu je dal na hrbitišče natisniti naslov *Krajnsko besediſche piſano*, ki se nahaja v rokopisni zbirki NUK (Ms 173).⁶⁹ Ta slovar, po Brezniku neznanega gorenjskega pisca,⁷⁰ je nastal na podlagi slovarja Hieronima Megiserja *Thesaurus polyglottus* (1603), ki vsebuje tudi

65 Podoben podatek je še vedno naveden v Cobissu: »Avtor: Kastelec, Matija, 1620–1688; Naslov: [Krajnsko besediſche piſano]; Drugi avtorji: Zois, Žiga, 1747–1819; Opombe: Izvod iz knjižnice Žige Zoisa (pred tem v lasti barona Erberga); NUK: Ms I 173«. <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/289197056#full>.

66 Valvasor, *Die Ehre*, II, 6, str. 360. Prim. tudi Stabej, *Slovensko-latinski slovar*, str. 565.

67 V historiatu njegove prepoznavnosti Stabej (*Slovensko-latinski slovar*, str. 564, op. 6) zapiše: »V Bibliotheca Sigism. L. B. de Zois Catalogus, str. 130, zap. šte. 3938 (NUK Ms 667), je bil slovar vpisan takole: Krainerisch deutsch lateinisches Wörterbuch in 4.º 527 Seiten, mit Vergleichen u. Beziehungen auf Dalmatins Bibel /:Von Can. Castelliz: 1680:/.« Po Stabeju ta podatek navaja tudi M. Čop v Šafařikovi *Geschichte der südslawischen Literatur* (Praga, 1864, str. 65) in po njem Glaser v *Zgodovini slovenskega slovstva*, 1 (Ljubljana, 1894, str. 158, op. 1), Kidrič pa v »Opombah k protiref. (katol.) dobi«, str. 76, ugotavlja zgodnjo vključitev slovarja v Zoisovo biblioteko in vpis v Zoisov katalog »Carniolica 1« s Kastelčevim imenom in vprašajem ob njem, ki ga je navedel tudi Erberg v *Collectanea*. Na podlagi teh podatkov je nastal zapis na prvem listu rokopisa po Zoisovem naročilu: »Krainisches Wörterbuch vom Probst Castelliz in Neustadt 1680. /:Zois vermuthet das Manuscript zu besitzen:/ Es ist in 4°, 527 Seiten stark, zwar ohne Datum, ohne Chiffre. V. Baron Erbergs Collectanea /:Zois in litt. an Erberg:/ Lusthalter Archiv«. Pleteršnik je med viri pri Kraticah v *Slovensko-nemškem slovarju* (1894, str. XIV) pod Kast., Matija Kastelec, zapisal: »(W.) Krain. Wörterbuch, rokopis v licejski knjižnici ljubljanski, o katerem se misli, da je Kastelčev.« Prvi daljši opis slovarja je objavil Breznik, *Slovenski slovarji*, str. 116–121.

68 *Dictionarium latino-carniolicum* s signaturo NUK, Ms 169 in *Dictionarium latino-carniolicum* od A do Obscuritas pod signaturo Ms 803.

69 Breznik, *Slovenski slovarji*, str. 116.

70 Po narečni leksiki ga umesti med Škofjo Loko in Bohinj (Breznik, *Slovenski slovarji*, str. 120).

citare iz Dalmatinove *Biblije* in se ujema s Zoisovim opisom po obsegu (527 strani in 10.500 člankov). Da je Zois vedel za izvorni Megiserjev slovar, ni dvoma, saj je ta naveden v Kopitarjevi slovnici s podatkom, da se nahaja v Semeniški knjižnici v Ljubljani in vsebuje 445 jezikov, našteje tudi zajeta slovanska narečja pod naslovom »Sclavonica seu Illyrica lingua«. ⁷¹ Zois pa slovarja gotovo ni pregledoval, sicer bi besedje povezal z njim.

V rokopisu ugotavlja o izvoru leksemov, da je vsaj »1/9« neslovanskih in da je dobro, da niti ta niti veliko obsežnejši Hipolitov slovar nista bila natisnjena, saj bi prispevala k propadu deželnega jezika. Trubar in Dalmatin sta v luteranskem reformacijskem obdobju obdržala sicer veliko nemških besed, npr. *Gnada*, *Leban* za enako veljavni *Milost*, *Shivot* itd., ki niso bile v uporabi že od nekdaj, »Kastelec« in Hipolit pa nasprotno uporabljata nemške besede brez vsake potrebe, čeprav oba vpeljeta ob njih tudi pristne kranjske besede. Slovaropisec (po Zoisu Kastelec) se sklicuje na več kot 70 odlomkov iz *Svetega pisma* (zlasti na Dalmatina, npr. str. 24), ⁷² da bi upravičil nekatere čisto slovanske izraze, ki ne potrebujejo nobene obrambe, nato pa polni stran za stranjo z germanizmi. Za 70 besed na *a*, razen nekaterih predlogov, in 140 na *f*, ki so slovanski abecedi na splošno tuje, se ne bi nihče čudil, da med njimi skoraj ne najdemo pristnih korenskih besed. Tudi za ostale črke od *b* do *z* Zois ugotavlja, da so preobremenjene s tujimi besedami, kar kaže na zelo pokvarjen okus tedanje dobe. Žal – kot že omenjeno – ni vedel, da slovar *Krajnsko besediſche pisano* izhaja iz jezika 16. stoletja in da je večino slovenskih ustreznice zapisal nemški humanist in leksikograf Megiser, ki je služboval v Celovcu, druge pa neki Gorenjec, in ne Kastelec.

Po kritičnem uvodu Zois predstavi na priloženih listih po svojem starem načrtu poskus izločitve nekoliko korenov, ki jih navaja omenjeni slovar pod črko *b* in *d*, da bi vzpostavil nekaj vzorcev družin korenskih besed in jih dodal k toku slovenskokranjskega narečja kot njegov besedni dodatek in za dokaz rabe, pa tudi za prikaz načinov zbiranja teh elementov in njihovega popolnega pregleda. Ugovor, da slovar, ki temelji na družinah korenskih besed, ni primeren za vsakodnevno uporabo, ne preprečuje stališča, da

⁷¹ Kopitar, *Grammatik*, str. 436–438, a je iz Kopitarjevega pisma 16. 1. 1809 (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 132–134) znano, da je besedilo za *Thesaurus polyglottus* napisal Vodnik (po Stabej, *Hieronymus Megiser*, str. XIX).

⁷² V rokopisu *Krajnsko besediſche pisano* zapisa ni videti na tej strani ne po prvotni paginaciji na strani ne po drugotni na liste, ima pa na nekaterih mestih navedene svetopisemske citate, npr. pri omenjenem *rotim*, *rovnati* idr. (NUK, Ms 173, str. 349).

vzorec spada med najpotrebnejša in najkoristnejša predhodna dela. Za zgled daje Zois grški jezik, ki se je podobno spremenil, sodobni helenisti pa še vedno samozavestno gradijo na temeljih, ki jih je postavil Dillenius.

Sprašuje se o možnosti izpolnitve deziderata Dobrovskega, najbolj učnega Slovana, v njegovih »Glagoliticis in Etymologicis«, zbrati univerzalni slovanski besednjak iz vseh dialektov in ga združiti v zgoščenem pregledu, ki se žal še ni uresničil, samo posamezno sestavljeni izboljšani češki, poljski, ruski in ilirski slovarji pa ne ustrezajo splošnemu cilju. Kdo bi zmozel narediti prečiščen izvleček iz ogromnega dela Lindeja, ki je prevedel »celoten latinski jezik« v poljščino, ali od drugih slovanskih sorodnikov vse sprejeti brezpo- gojno brez kritike, kot je pri nas storil Pohlin, ali kot Stulli, ki je medsebojno vrednotil hrvaška in bolgarska narečja ter sam ustvaril kup besed. Nato se Zois vrne k svojemu poskusu, ki lahko sprva pokaže le, kako malo korenskih besed ima »Kastelec« oz. kako so besedne družine precej okrnjene. Od Hipolita, ki ima po latinskih Friesovih⁷³ 30 tisoč (?)⁷⁴ člankov, ni zaradi izredno pogostih germanizmov pričakovati več kot polovico izkoristka. Med tiskanimi slovarji p. Marka, *Besedishe* (1781) in *Glossarium* (1792), ki se oba začneta s kranjščino, ni več kot 13.500 besed, v Gutsmanovem slovarju (1789) pa »20/22« (tisoč). Zato Zois pričakuje, da jih bo po odpravi vsega heterogenega in enostranskega (na drugi strani s skrbnim zadrževanjem vseh pristnih slovenskih (»windisch«) besed in kranjskih na meji s Hrvaško) komaj 15.000. Dobre stare besede so verjetno ohranjene v večjem številu v ustih ljudi. Naši stari in novi leksikografi so sami dokaz dejstev in njihovi učinkov, saj so kmečki otroci morali zamenjati svoj čisti materni jezik v šolah, pred in pod jezuiti ob študiju nemščine, latinščine in morda grščine, za pokvarjeni germanizirani kranjski jezik svojih učiteljev in mojstrov.

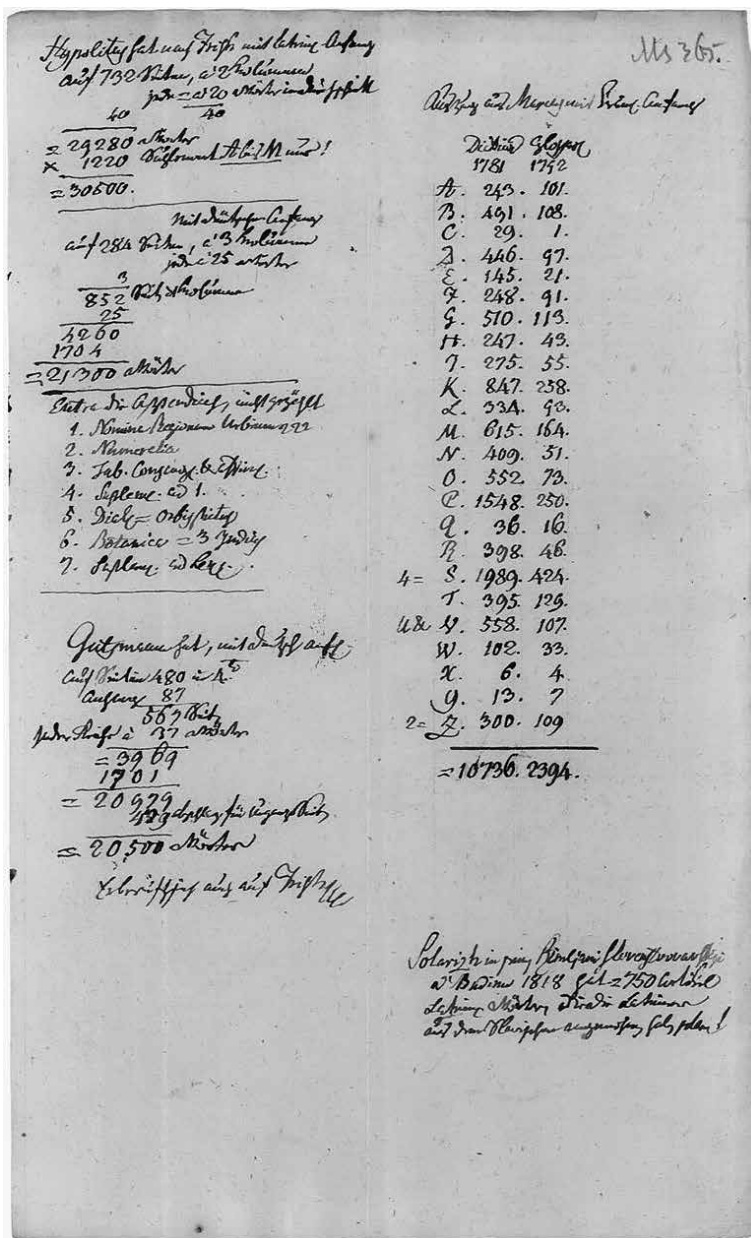
Seznam slovenskih besed iz »Kastelčevega« slovarja ima podnaslov *Verfuch!!! Auszug der krainerische Nomenklatur aus Castellez k. Lexikon [...] 1686*⁷⁵. Sledi podatek, da so z »x« označeni njegovi »dodani

73 Znan po latiniziranem imenu Johannes Frisius (1505–1565), švicarski teolog in leksikograf, avtor slovarja *Dictionarium Latino-germanicum* iz 1541 in 1556 in s poznejšimi izdajami, npr. z dodanim nemškimi indeksom iz leta 1701.

74 Slovenskih ustreznice je 323.000 (Stabej, *Slovensko-latinski slovar*, str. 565). Po Stabejevi obrnjeni obliki Hipolitovega slovarja na lističih, vključno z vsemi prilogami, ki so jih v sekciji za zgodovino slovenskega jezika skenirali in dodali na portal Fran, pokaže 39.193 slovenskih (pod)iztočnic, v Uvodu pa je podatek: »skupno število slovenskih besed je okrog 324.000«.

75 V besedilu je navedena letnica 1680.

Slika 3. Zadnja stran Zoisovega izpisa iz slovarjev k rokopisu *Über Krainerische Lexikographie* z navedbo številskih podatkov.

© NUK, Ms 365.

poganjki«,⁷⁶ tj. tvorjenke iz njih. Seznam je razporejen po besednih družinah pod črkama *b* in *d*, z nemškimi in latinskimi ustreznici, in ima za vsako črko po tri strani zgledov, na zadnji strani pa še seštevek posameznih skupin besed iz različnih slovarskih virov, verjetno so od skupnega števila odšteti germanizmi (npr. pri črki *d*: 180 besed, 325 – 180 = 145). Nekaj primerov slovenskih iztočnic iz Zoisovega rokopisa (= Z) bomo primerjali s slovenskimi v viru *Krajnsko besediſche piſano* (= KB), nato pa še v Megiserjevem delu *Thesaurus polyglottus* (= TP) iz 1603 po Stabejevem obrnjenem slovarju, Kastelec-Vorenčevem obrnjenem slovarju *Slovensko-latinski slovar* (= KV), in preverili kontinuiteto v *Besedju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, ki podaja izpis vseh besed z navedbo del; kjer je ni, je upoštevan tudi Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* (1894–1895):⁷⁷

Z: **Baba**, *Bàbiza*. Altes Weib. Großmutter. Hebaſne. Mutterſchraube ‘matica’.

x *Bàbnik*. *Bàbjek*. *Bàbiti*. *Babjſtvo*⁷⁸;

KB: **Baba**, *ſtara ſhena*; **Babiza**, na desni strani je dodana raba v prenesenem pomenu: *fibula*, *sanka* item *Babiza pèr podporni* (str. 9);

Z: **Beli**, Weiß. **Belak**. das Eiweiſſ [...]; x *Belènje*. *Belòſt*. **Bèliti**; x *Sabela*, *Sabeliti*; x *Pobeliti*, *Ausweiſſen*, x *iſbeliti*⁷⁹;

KB: **Bel et beel**; **Bèlak**; *Bel et Beel kakor mleku*; **Belenie**⁸⁰, *Pobelenie*; **Beliti pobeliti**; **Belust**, *belu* (str. 12);

Z: **Befeda**, Wort, **befednik**, Sprecher; *befediti*, *befèdvati*,⁸¹ **befedenje**;

KB: **Beffeda**, Wort, verbum; *Beffeda*, v. *Jesik*; v' *Beffedo paſti*, v' *Beffedo ſkoz-bit v' govorjeniu eniga motit*; *Beffeda modra*, *befèdenie ſanikèrnu*, *marini nepridni*, *ſrajanie*, *klaffanie vide kreig*; **Beffediti ſe** v. *kregati ſe*; **Beffednik**, *pomožnik*, *savetnik*, *odvetnik*; **Beffednik**, der Redner, orator (str. 12–13);

76 »(:die mit x bezeichneten sind von mir nachgetragene Sprößlinge):«.

77 V navedkih Zoisovih izpisov (Z) so krepko označene besede iz Megiserjevega TP, s podčrtavo pa iz KV. V vzporednih navedkih iz KB pa so krepko označeni leksemi, ujemalni s Zoisovimi.

78 Med zgodovinskimi slovarji na Franu ima izraz kot novoknjižen samo Pleteršnik, navaja pa Vodnika ter Murkov, Janežičev in Cigaletov slovar.

79 *Izbeliti* ima le Pleteršnik.

80 KV: *albarium*, *bèlenie*, *karkuli béli*, *ali ſzbim ſe béli*. Zapisovanje fonema *j* samo za *n* s streſico nad *i* (*i*) je enako kot pri Kastelcu, kar je bil lahko razlog za določitev avtorja. Domnevamo lahko, da ga je avtor prevzel po Kastelčevem slovarskem gradivu ali tiskih.

81 Glagol *befediti* ima le Trubar 1558, *befediti ſe* Krelj 1566, *befedovati* pa Trubar 1557.

Z: **Blagò**. Ware. [...], *Blågno, Blågor, Blagoſlòv* Segen,⁸² **Blagofloviti**, x *Blågat*, *blagàj* divitas;

KB: **Blagu** na prodai; *Blagu* v. *bogastvu*; na desnem delu 14. strani: **blagur** dobru; **blagofloviti** shegnati (str. 14);

Z: **Brat**, *Bratez*, Bruder; **Bratovſhna**. [...]; *Bratranzi*, Patruelles; x *Pobratiti ſe*;
KB: **Brat**, *Brat od ozheta inu matere, lastni brat .... le od matere*; **Bratovſz-**
hina rod *sblabta*; *Bratovszhine ozha* v. *ozha*; **Bratranzi**, *bratranſhifſhi*,
ſtrinizhi, ſeſtrizhi (str. 19–20);

Z: *Brav*, *Pecus*⁸³ *Collectivè*;

KB: **Brav** v. *shivina* (str. 20);

Z: **Brati**, lesen, *Berilu*, *Lek(?)zìon*, *Braviz*, Leser. *Branje*, *Epistola(?)*;

KB: **Brati**, lesen lego, *naprei brati et tergat*; **braviz**, leser, lector; **braniè**⁸⁴,
lesen, *lectio* (str. 20);

Z: **Brod** [...], **Brodnik**, *Schiffman*, **Brodovina**;

KB: **Brod** et *brud*; **Brodnik**, *zholnár et zbulnar*; **Brodovina**, *mornarina*,
lon od ladie (str. 21);

Z: x **Duh**, odor, Geruch; *Dahniti, vojmati, diſhati*; *Odahniti (odehniti)*, *Dah-*
*niti, dahnil je ta shivi duh, Dahniti, ſmerdeti !: Nekaj zhubne !,*⁸⁵ **Dihati, ſopſti**:/;

KB: 1. **Dahniti, voniati, diſhati**; 2. **dahniti, ſmerdeiti, obolev /p/ zhubne, nekai zhubne** (str. 25);

KB: **Dihati, ſopſti, ſapo pustiti, athmen, ſpiro**; Item, *anhelo.*, **odehniti** [...];
Item halo. *dihniti v'eniga* (str. 31);

(na desni strani) **Dahnil je v'njegov nuff ta shivi duh** inspiravit; *Dahniti vun*
expiro (str. 31);

KB: **oddahniti, oddihati**, [...], *reſpiro, oddahniti v. dihati; oddahnenie, oddeh*
[...] *reſpiratio* (str. 218);

Z: **Duh** spiritus *Deſhati, vobati Carinth.*; **Duhovni, Duhoven**⁸⁶ *spiritualis*;
Duša, Seele, Spiritus;

KB: **Duh**, item *ſapa. Duhovni v. Bogabojezh*; **Duhovni, duhoven, kar ſapa**
ima (str. 39);

82 Izglagolska izpeljanka je vpeljana v 19. stoletju, ima jo ſe Pleterſnikov ſlovar, ki jo označi za novoknjižno, glagol pa imajo poleg Krelja 1567 ſamo Register k *Bibliji* 1584 v vzhodnoslovensko-kajkavskem stolpcu in po njem oba Megiſerjeva ſlovarja.

83 KV ima pod *pecus* le zvezi *delovna ſhivina, drobna ſhivina*; *brav* ima v 16. stoletju le Krelj 1567.

84 Glagolnik ima dva pomena: 'čitanje' in 'trganje'.

85 *Čubniti* v pomenu 'ſmrdeti, zaudarjati' ima le Pleterſnik.

86 Posamostaljeno obliko v pomenu 'duhovnik' ima v 16. stoletju le Krelj 1567 in DB.

Z: **Desb, Desha**, vide vedru, **Deshela**, *Deshja ploha*,⁸⁷ **Desbiti**, *deshi*;⁸⁸
 KB: **Desha** v. *vedru*; **Deshela**; *Deshela barbarska, Mavretania*; **Desb**, *godni matutinus, posni, vezherni*; **Deshja ploha**, *nagl desh v. ploha*; **Desbiti**, *desh jiti, regnen, pluit* (str. 30);
 Z: **Dolg**, i, a, o. Lang. Longus; **Dolgoft**. Länge. Longitudo. x *dolgati, Podolgati*.
 KB: **Dolg**, lang, longus; *dolg inu shirok; Dolga sbtanga, shiba, palza*; **Dolgoft**. Länge. Longitudo (str. 35).

Iztočnice, preverjene po Stabejevem obrnjenem slovensko-latinsko-nemškem slovarju Megiserjevega dela *Thesaurus polyglottus* (1603) (označene pri Zoisovih zgledih s krepkim tiskom), potrjujejo, da je bil vir KB. Primerjava s KV (označeno pri Zoisovih zgledih s podčrtavo) izkazuje po eni strani ujemalnost leksike, po drugi pa neujemalnost s pri Zoisu dodanimi tvorjenkami (z oznako x), ki razširjajo besedne družine z novimi člani. Primerjava z rokopisom KB pa izpričuje pravi vir (npr. pri *Bel*), z »x« označenih besed iz izbranega vzorca v njem ni (izjema je glagol *pobeliti*, ki ga KB vsebuje). KB ima še pisne dvojnice ter zelo veliko (frazeoloških) zvez in sopomenskih vzporednic (npr. pri *beseda*).

Če primerjamo dodane iztočnice in besednozvezne ali stavčne ponazoritve na desni polovici strani rokopisa KB, ugotovimo, da so različnih vrst glede na besedje, zastopano v 16. stoletju, zlasti pri Dalmatinu v *Bibliji* iz 1584 (DB), pri Megiserju (*Dictionarium quatuor linguarum* iz 1592 (MD)), kar lahko preverimo na portalu Fran po *Besedju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*) ali pri KV. Navajam primere pod črko *b* in *d*, kjer uporabljeni Megiserjev slovar TP (1603) leksema nima; če ga ima DB, *Register* k DB ali KV, je to pripisano med oklepajema, gre za dva tipa:

a) vnos novega besedja, (stalnih) zvez, tudi v stavčnih opisih, kot razlage pomena:

npr. *dabniti* (DB, KV): KB: *dabnil je v'njegov nuff ta shivi dub* in spiravit; *dabniti vun*, ausathmen, expiro (str. 25);
 KB: vzporedno z *drugi dan* ima *pred pol dnem* vormittag, antemeridianus;
 po = *proti pol dne, pruti poldan* mittagig, meridionalis, auftralis (str. 25);

⁸⁷ Pri KV je besedni red obrnjen: *nagla ploha deshja* (repentina pluvia).

⁸⁸ Pod *dež* združi tudi izvorno razlikovalna izraza *deža* in *dežela*.

KB: *datili* (DB, MD, KV), *fad od palme* (str. 27);
 KB: *dobrava* (DB, KV) v. *log* (str. 35);
 KB: *paperkovati* (DB, KV) ob *repikovati* (DB) (str. 245);
 KB: *Nesapopadliv. / Kir se ne more sapopasti, ali saštopiti.* unbegreiflich. incomprehensibilis (str. 361), dodano pri *sapopadenie, sapopadek, pamet* (Pleteršnik ima pridevniško iztočnico ob nadrejenki *nezapopaden*);
 KB: *splašiti* (DB): *splashena ferna, jih nihzbe ne bode splashil; jest hozhem nyh kojne splashit, inu nyh jesdize omamiti* (str. 436);
 KB: *spodpolzniti* (Trubar 1566, 1595, Tulščak 1579, s se ima tudi DB), *opotekati* (le DB), *spodderkniti* (le DB), *spodtakniti* (s se DB poleg štirih del (Krelj 1567, Juričič 1578, Dalmatin 1575, Trubar 1595), KV⁸⁹); *spodek* v zvezi *pram na spodku suknje* (le Pleteršnik); *spodrezati se* (DB, KV), *spodresal se bode* Luc 12 (str. 436);

b) na desni strani so dodane manjkajoče iztočnice, ki jih pri prvem zapisu na levi strani ni upošteval, gre za vstavljene sestavke, vir je TP in drugi iz 16. stoletja: npr. *dišhati, vuniati, /carint./ vohati* (str. 32) – *dišati* in *vohati* ima TP, *vonjati* pa le Trubar (TL 1561);⁹⁰ vzporedno z *dolg* (debitus) je sopomenski niz *dolgovanje, djanje, opravilu* (str. 35), vsi znani v 16. stoletju, v TP in KV.⁹¹

3.4 Zoisova prizadevanja za slovenski strokovni jezik in slovenska naravoslovna terminologija

Zoisovo navdušenje nad naravoslovjem lahko povežemo že z njegovo študijsko izbiro v Ljubljani pri G. Gruberju in z očetovo rudniško in železarsko dejavnostjo ter tedanjo znanstveno usmerjenostjo evropskih razsvetljenčev,⁹² med njimi tudi dveh, službujočih in raziskujočih na Kranjskem,

89 KV ima pri **labare** še druge sopomenke: *se spotakniti, spotikati, spoderfniti, spoderkniti, pafti, doli telebniti, bušhiti*.

90 Pod *dabniti* ima tudi *dišati*, ne pa *vohati*, pri *vohati* pa ima le kazalko k *dišati*.

91 Ponekod si je Zois zabeležil tudi povedi s frazeološkimi zanimivostmi, npr. na koncu pod črto za izpisi naravoslovnih izrazov na polovičnem listku je zapisana poved: *Kaj bo ta sabavlal? al ni on sam tudi pod Sgonam stal?* Podobni zapisi se nahajajo še drugod. Na prepognjenem listku z zapisom pesmi »Letas kaže« (Ms 363) so na desni strani navedeni stavki: npr. *Bog pomagaj ka je prav; Poidi paperk proti burji šzati*.

92 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein: »Z. se je odlično spoznal na mineralogijo, kemijo, metalurgijo, geologijo in rudarstvo, pritegovala sta ga tudi zoologija in botanika. Strokovnost je izpričal v korespondenci z najpomemb. naravoslovci tedanjega časa. Dopisoval

tirolskega zdravnika in naravoslovca G. A. Scopolija in francoskega kirurga, naravoslovca in etnologa B. Hacqueta, s katerim je strokovno sodeloval in ga sprejemal v svoji hiši. Zavzemal se je za zbiranje slovenske terminologije s področja naravoslovja in tehnike (mineralogije, botanike, zoologije, montanistike, metalurgije idr.), k delu pritegnil tudi druge v svojem krogu, zlasti V. Vodnika⁹³ (zbiranje kamnin v Triglavskem pogorju, zbirke izrazov za rastline, živali, minerale ipd.). Pospeševal je razvoj slovenskega strokovnega jezika in se verjetno že leta 1784 lotil sestavljanja deželne nomenklature,⁹⁴ pri kateri je sodeloval s sezname botaničnih, zooloških in drugih poimenovanj vneti zbiralec F. A. Breckerfeld.⁹⁵ Tudi sam je zbiral slovenske strokovne izraze: rastlinske, živalske, zlasti ornitološke, mineraloške, somatološke⁹⁶ (npr. *Abrad* Clytoris, *Arba* of vulvæ; *Bedro* Femur; *Berkla* Of, oflis; trije

---

si je npr. z A. G. Wernerjem (prof. mineralogije na rudarski vis. šoli v Freibergu), M. H. Klaprothom (prof. kemije na univ. v Berlinu), Petrom Jordanom (prof. naravoslovja na medic. fak. na Dunaju), obiskala sta ga mineralog F. Mohs (prof. in kustos na Joanneumu v Gradcu) in D. L. G. Karsten (prof. na rudarski vis. šoli v Berlinu).«

- 93 Kos, Toporišič, Vodnik, Valentin: »Zanimal se je npr. tudi za področje rudarstva in železarstva, za svet ptic in rastlin vsaj v izrazijskem (terminološkem) pogledu [...]. V rkp zapuščini (NUK) je še več zasnutkov slovarja, pa tudi posebnih izrazij, npr. rudarskega (npr. rkp Wocheiner Bergsprache, Krainische Berg- und Hüttensprache; NUK, Ms 444), za nekatere obrti, za sorodniško in prijateljsko drevo, imena "več kot 550 rastlin, mnogih rib, mineralov in vseh v deželi pojavljajočih se domačih ptic selivk, teh čez 220".«
- 94 Prim. Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein: »Številni so naravosl. zapisi in sezname (Catalogus botanicus, Aves Terrestres-Europeae, Aves Europeae-Germanicae, Hauptverzeichnis d. Alpensamen) ip., ki pričajo, da se je ok. 1784 ukvarjal z mislijo, zbrati in izdati "Landwörterbusch" (slov. rastlinska in živalska imena). Morda je s tem nameraval zapolniti vrzeli, ki jih je opazil v Pohlinovem Besedišu (1781), hkrati pa, kot pravi Z. v predg. k Botanische Nomenklatur (NUK, Ms 155), obogatiti Kumerdejev slovar. Pri tem mu je izdatno pomagal F. A. Breckerfeld: sept. 1784 mu je poslal seznam rastl. imen, jan. 1785 pa seznam slov. imen za ptice, žuželke in ribe. Pozneje je Z. misel na izdajo opustil, zlasti ko je 1806 Breckerfeld u. Kljub temu je še naprej izpisoval in zbiral takšne izraze.«
- 95 Prim. Grum, Breckerfeld, Franc Anton: »Zoisu je 1784 poslal obsežen seznam slovenskih imen rastlin, naslednje leto še seznam slovenskih imen za ptice, žuželke in ribe. Ohranil se je del njegovih zapisov slovenskih poimenovanj za rastline, ptiče, žuželke, ribe, vrste prsti, najrazličnejša orodja in njihove sestavne dele (npr. delov pluga, stiskalnice) ter za različna opravila (npr. izrazi pri tkanju, gradnji hiš). Zapisoval je tudi slovenske pregovore, krajevna in ledinska imena ter popisal običaje v dolenskih krajih. Zbrano gradivo je pošiljal slovenskim znanstvenikom.«
- 96 NUK, Ms 368, 3. ovoj, kjer je med drobnimi slovarskimi zapiski pred listkom s pesmijo »Joj dekleta« tudi slovensko izrazje za dele človeškega telesa na treh straneh v dveh stolpcih, 142 besed od *Abrad* do *Zusek*, zapisanih s svinčnikom, z latinskimi in ponekod še nemškimi ustreznici. Izrazi se ujemajo z iztočnicami iz Pohlinovega slovarja *Tu malu besedisbe treh jefikov* z nekaj pisno-glasovnimi razlikami: npr. *Abrat*, *Uvát*. Razlagal jih je večinoma samo z latinskimi, občasno še nemškimi ustreznici, medtem ko ima Pohlin zaporedje *Kraynsku, Deutsch, Latine*.

sopomenski izrazi za členek: *Ganek* Articulus, Gelenck; *Gib* Articulus, Gelenck; *Zhlank*, Articulus; *Herbet* Dorsum; *Herbtanz* Spina Dorsi; *potip* Tactus; *Shivot* Corpus; *telò* Corpus; *Vrat* Collum; *Shinjek* Cervix). Prispevek za slovenski strokovni jezik se odraža v zbiranju slovenske terminologije z raznovrstnih področij, npr. v večjezični botanični nomenklaturi (slovensko-nemško-latinski) z imeni rastlin, dreves, žit, gob, v zooloških seznamih (npr. ptiči, žuželke, ribe), seznamih mineralogije, rudarstva, fužinarstva idr.

3.4.1 Botanična terminologija

Zois se je načrtno lotil zbiranja botaničnih izrazov. V rokopisu *Botanische Nomenklatur* (Ms 368/VI, ok. 1793)⁹⁷ je iz različnih naravoslovnih in slovarskih virov 18. stoletja, ki jih je navedel na začetku besedila, izpisal in opredelil slovensko botanično izrazje, kot pravi, za obogatitev Kumerdejevega slovarja. Omenja dva tuja naravoslovca, ki sta službovala v slovenskem prostoru in zbrala tudi slovensko izrazje: pod 2. G. A. Scopoli, *Flora Carniolica, editio prima* (Dunaj, 1756) s 325 imeni, ki jih je avtor sam zbral na gorskih potovanjih in »ovekovečil«; pod 6. B. Hacquet, »Centuria prima« in »Plantae venenae« z le malo kranjskimi imeni (178). Zois je črpal tudi iz dveh seznamov kranjskih rastlin: pod 3. omenja fragment seznama, ki ga je za začetnike napisal kaplan mestne bolnišnice v Ljubljani Mae(n?)strazzi in zajema velik delež Scopolijevih imen, med drugim tudi takšna, ki so posebej pogosta na območju okoli Ljubljane, pod 5. pa seznam znanih rastlinskih imen Breckerfelda (rokopis iz leta 1784), ki poleg Scopolijevih vsebuje še 550 sopomenk, za katere omenja, da so bile zabeležene večinoma na Dolenjskem in na meji s Hrvaško. Upošteval pa je tudi dva predhodna slovenska slovarja iz 18. stoletja: terminološki dodatek k slovarju *Dictionarium trilingue* (1711) kapucina p. Hipolita z 830 kranjskimi imeni, za katera ni podatka, ali jih je sam nabral ali prepisal iz starejših zbirk, in *Parvum dictionarium trilingue* (1781), tj. *Tu malu besedishe treh jefikov* diskalceata Marka (Pohlina) s 430 imeni, ki so verjetno zbrana v celjskem okraju. Določitev je Zois

⁹⁷ Ms 368, 6. ovoj: »Botanična nomenklatura. – Slovensko slovarsko gradivo: ribe, žito in zelenjava, ptice, druge živali, gobe, drevesa.« (Katalog rokopisov NUK).

podal po Scopoliju (2. izdaja iz l. 1772) in Linnéju (13. izdaja, Nürnberg, 1776–1778). Upoštevani so prevodi z nemškimi poimenovanji, kjer je bilo mogoče, so dodana avstrijskonemška. Pri Scopolijevih kranjskih izrazih opozori, da je poleg Mae(n?)strazzijevih popravkov izboljšal le pogoste tiskarske napake in pravopis. Breckerfeldovi, Hipolitovi in Pohlinovi zapisi so bili delno popravljeni po Linnéjevem registru 12. latinske izdaje. Če bi bil poskus uspešen, bi zagotovil popravljen kranjski seznam, vendar je težko izčrpati imena in sopomenke iz različnih delov države: tako je 150 imen iz Breckerfeldovega seznama brez nemških in latinskih ustreznic neuporabnih, nekaj jih ostaja neznanih ali nedoločenih. Zois poudarja dejstvo, da je jezik kranjskih Slovanov reven na prvobitnih slovanskih imenih, kar se kaže že iz zgodovine tega ljudstva in same botanike. Kljub temu pa smo ohranili v našem narečju različna imena, ki se pojavljajo v *Ostroški bibliji* iz leta 1581 in so v rabi pri Rusih, npr. *Rosh*, *Pelin*, *Zbmerika*. Drugim imenom, ki so jih tvorili od sprejema krščanstva, primanjkuje jezikovnega okusa in pokrajinske starožitnosti, npr. *Ajdovsko Sele*, *Divize Marije Ozhi*. Še več je ne lastnih kranjskih, temveč latinskih ali nemških imen, ki so bila spremenjena po našem jezikovnem pravilu ali celo prevedena v kranjščino iz tujih jezikov. Izpostavi, da si po lastni presoji ni dovolil krstiti niti ene rastline niti je preimenovati. Po drugi strani pa poudarja, da je izpustil precejšnje število imen eksotičnih rastlin, zlasti iz seznamov o. Hipolita, ki jih naši rojaki ne poznajo, ker se taka tuja imena ne tičejo našega jezika in ker bi bilo zelo smešno prenesti celotno nomenklaturu s prevajanjem grških in latinskih korenov v kranjščino. V nadaljevanju ugotavlja, da je v Breckerfeldovem in Pohlinovem seznamu veliko imen z različnimi priponami: npr. *Rakita*, *rakitovz*, *rakitov(u?) je*, *rakitovna*⁹⁸ [str. 4] ali *Abarat*, *aborad*;⁹⁹ *abrata*, *abratizh*, *abrazha*;

98 Pohlin 1781 ima le pomensko različna *Rakita*, Eine Bachweide, Siler, in *Rakitje*, Weidenwald, Salicetum.

99 Obe različici ima Pohlin, npr. *Abarat*, Stabwurz, Abrotonum; *Aborad*, Schoßwurz, Abrotonum (A). Wikipedija: »Abrašica ali Abraščica (znanstveno ime Artemisia abrotanum) je zdravilna rastlina iz rodu pelina, ki je razširjena tudi v Sloveniji.« Prim. KV: **abarat** m, **abrótonum**, -ni, trava prefliza, a pomivanje, *abarat*; Pleteršnik: **áborat**, m. die Stabwurz (artemisia abrotanum), Medv. (Rok.); (abarat) Pohl., Mur., Cig., Jan.; – prim. nem. Aberraute, Abraute, stvn. avarúza, Mik. (Et.). Prim. Snoj, *Slovar Pohlinovega jezika*, str. 24: »**aborad** [áborad] (abarad) samostalnik moškega spola **rastlina abraščica**, latinsko Artemisia abrotanum 617: vrsta zelike TMB: **Aborad** -a m. NEM.: Schoßwurz LAT.: Abrotonum GS: Aborad – vide Abarat.« Snoj za *abrata*, *abratič*, *abrača* za latinsko Tanacetum navaja slovensko ustreznico *vratič*. Ima ga tudi Pohlin: Uratizh, Reinfahrenkraut, Tanacetum. Snoj *abronka*, *abrončena*

*abronka, abronzhena*¹⁰⁰. Zois meni, da bo, kdor pozna pravila izpeljave in okus slovanskega jezika, z veseljem pogrešal neskončne spremembe imena v kranjski leksiki, razen v primerih, ko so v običajnem govoru izpeljanke pogostejše od korenskih besed, npr. *Jel, Jelka; Lom, lomovz* ali *Lemovz*. Opozarja na pomanjkljivosti obeh Pohlinovih slovarjev, saj se je treba varovati pred neskončnim številom napak, ki jih vsebujeta, ker avtor ni naravoslovec in pogosto meša ne le sort in vrst, ampak celo rodove, npr. Pohlin 1781: »*Bôr*, a, m. Ahornbaum; Acer, Pinus«, med katerimi *Bor* = Pinus spada v družino iglavcev, Achorn = Acer 'javor' pa listavcev. Da bi preprečil nadaljnje širjenje napak, bo priložen seznam podobnih mest. Zois pri tem poudarja, da naravoslovec in jezikoslovec Popovič ni kriv za neuspešno delo svojega nadaljevalca, saj je znano, da je Popovičev naslednik, učeni jezuit Denis, zbrane zapise podaril o. Marku. Po Zoisovem mnenju je jasno, da predstavlja povzetek teh zapisov osnovo Pohlinovega glosarja, zlasti primerjave s koreni iz starih mrtvih jezikov in severnih narečij, ki jih je Popovič dobro poznal. Zois nato za »gorečnega kompilatorja« Pohlina zapiše, da je zaradi pomanjkanja potrebnega pomožnega znanja in filozofskega okusa veliko pokvaril. Zois je torej med prvimi opozoril na Pohlinovo uporabo Popovičevega gradiva v *Glossariu* brez navajanja vira.

Sledijo sezname izrazov, ki se verjetno zaradi izpisa iz različnih virov lahko ponavljajo:

a) seznam nekaterih vrtnin na eni strani, pisano s črnilom in drugo pisavo: npr. *Brókole, Sgodne / posne; Vohróvt, plavi glavhati / posni / plavi kraushasti / šhtruzasti / Mandelnasti / Kazpinarski(?)*;

b) abecedni tristolpčni seznam slovensko-latinsko-nemških izrazov za drevesa po Pohlinovih virih: npr. *Adraſh Quercus ilex*,¹⁰¹ *Bęla Jagned Populus alba; Bęla murba Morus alba*;

---

transkribira kot: »**obrončina** [obrõnčina] (abrončina) samostalnik ženskega spola **rastlina njivska češnjica**, latinsko *Anagallis arvensis* 617: vrsta zelike TMB: **Abronzhena**, fęl fh. NEM.: Gauchhaarkraut LAT.: Pappi herba.«

100 Pohlin 1781: *Abrata*, Baureif, Reinfahrę, Tanacetum; *Abtratizh*, *abrazha*, *Ebend*, *Idem*; *Abronka*, *Gauchhaar*, *Pappus*; *Abronzhena*, fęl, *Gauchhaarkraut*, *Pappi herba*.

101 Pohlin, *Tu malu besedishe*, str. A 1b: **Adraſh**, Wilde Eiche, *Ilex*, robur; Pohlin, *Glossarium Slavicum*, str. 7: **Adraſh**, quasi *od hrasta*, degenerans *quercus*; Snoj, *Slovar Pohlinovega jezika*, str. 31: »**adraſ** [adráš] samostalnik moškega spola **hrast z zimzelenimi listi; črnika**, latinsko *Quercus ilex* 605: drevesna vrsta«; Pleteršnik: **adráš**, m. die Stecheiche (*quercus ilex*), Medv. (Rok.); – prim. črnika.

c) latinsko-nemško-slovenski seznam vrtnin (4 strani): npr. Asparagus Spargel *špargel*; 2 strani sadnih vrst in rož: npr. *Zhešhne*: *Arlize*, *Arlišhke* (wälsche Kirfchen), *Hrustavke*, *Tizhenze*, *Zeplenze*, *Zhernavke*, *Višhne*;

č) 3 strani latinsko-nemško-slovenskih imen dreves (npr. Pinus, *Hojka*, *Hoja*, *Hivojka*?, abies, *šmreka*, *Zherna Hoja*, cembra, *Pashulek*¹⁰² 'cemprin', Larix, *Mezefen*, mugus Scopoli, *Gorski borovz*, *Ruſh*, *Ruſhuje*, picea, *Jel*, *Jelka*, *Jelkovz*, fylvestris, *Avtiza*, *Bor*, *Borovz*);

d) seznam gob (Fungi. Schwämme, *Gobe* auch *Glive*) na črtastem papirju z večjo pisavo na eni in z manjšo na drugi strani, nekateri izrazi se ponovijo (npr. Agaricus Cantarellus, der Pfifferling, *Leſiza* / 2. *Leſize*; Caesareus, der Kaiferling, *Jeseràn* / 2. *Kárshelni. Jeseráni*; Deliciosus, Lactifluus, der Brätling, *frovka* 'sirovka', *pezheniza*, *mlézhniza* / 2. *frovke*, *pezhenize*, *mlézhnize*; Muscarius, der Fliegenschwamm, *múſhniza*, *muhna goba* / 2. *Múſhenze. Muhne gobe*; Boletus Bovinus, der Pelzling, *juri* auch *gobojna* / 2. *Jurji. Gobojne*; Clavaria Coralloides, *leſizhji pàrkliž* / 2. *Leſizhni parkelzi*; Phallus Esculentus, ein Morchel, *šmerzhèk* / 2. *Mávrohi*) ipd.;

e) 3 strani slovensko-(latinsko)-(nemških) rastlinskih poimenovanj v treh stolpcih iz Pohlinovih slovarjev: npr. *Abronzhena*, *Adraſh*; *Basilka*. Basilik; *Boſurak*; Paeonia officinalis 'potonika'¹⁰³; *Epatka*, Anacardium, Elefantenlaus¹⁰⁴; s kazalkami za glasovne dvojnice: *Arh* für *Oreb*;

f) seznam z naslovom *Shitu. Sozhivje* izhaja iz kranjskih iztočnic ob latinskih in nemških in vsebuje tudi kazalke z narečnimi glasovnimi ali besedotvornimi dvojnicami: npr. *Ajda*, s kazalko nanjo pri *Hajda* in *Jeda*; *Ježhmen*; *Kaſhneta Yeda*, *Bar*, *Beliza*, *Bèla ſevka*, *Bira* – *Pira*, *Pirovz*, *Bob*, *Feshèk*, *Feshol*, *Goliza*, *Gorzhiza*, *Grah*, *Graſhiza*, *Kaſhneta Pſheniza*, *Konople*, *Kuren*, *Lan*, *Lezha*, *Ovf* – *Avf*, *Ovfinka* – *Avſinka*, *Pſheniza*, *Proſú*, *Ribjek* vide *Graſhiza*, *ſheniza* vide *Pſheniza*, *Sirk*, *ſirzhuje*, *Turſhiza*, *Turſhka Pſheniza*, *Zhizerka*, *Zifar* = *nofek* (pripis s svinčnikom), *Laſhki bob* (Phaſolus);

g) tri strani (Flora Roffica) z ruskimi, poljskimi in ukrajinskimi izrazi (npr. Daphne altaica – *Jagodkij altaiskije*);

h) na zadnji strani so še slovenska imena (npr. (?) *Szavnik*. Herna-

102 Pleteršnik: **pázulok**, -lka, *m.* der Pinienbaum (pinus pinea), Cig., Jan.

103 Snoj, *Slovar Pohlinovega jezika*, str. 76, geslo *bozurak*.

104 Enako Pohlin, *Tu malu besediſhe*. Prim. Snoj, *Slovar Pohlinovega jezika*, str. 164: »drevo indijski orešek, latinsko *Anacardium occidentale*, ali njegov plod«.

ria; *Lúlika*, *Lolium*; *šhetiza*, *Dipfacus* 'ščetica'); pod črto pa so pripisana gorenjska narečna imena, ki jih je pridobil od domačinov: od rudarskega nadzornika Polca *Kluzhavenza* = *Narciffus ponticus*; *Rofnik* = *Alchemilla*(?)¹⁰⁵ *vulgaris*; *Pogázhiza* = *Trolius*; *Ozhún* = *Crocus vernus* 'pomladanski podlesek'; *Berkonzhiza* = *Primula veris* 'trobentica'; *Faršhka kapza* = *Aquilegia vulgaris*¹⁰⁶; informator Suhar(?) = *Môzhiz* (?) *Polygala chamaebuxuf*; sledi nekaj samo latinskih imen, ob enem je imenovan gorski vodnik Andrej Legat.

105 V Pleteršnikovem slovarju so navedeni slovenski sopomenski izrazi za *alchemilla vulgaris*, *devet grbov trava* (gemeiner Frauenmantel), *božja plahčica* in *plahčica device Marije*, *device Marije plašč/plašček/plenica*, in celo druga rastlina pod istim latinskim imenom: *hribja resa* (der Löwenfuß) (*alchemilla vulgaris*). *Plahčica* spada v red *Rosales* (šipkovci) in družino *Rosaceae* (rožnice), od koder morda poimenovanje (Wikipedija).

106 Izraz je v narečni rabi za rastlino 'trdoleska' z latinsko ustreznico *Evonymus vulgaris*, prim. SSKJ²: **farški**: 2. nar., v zvezi farške kapice *grm z rdečimi plodovi, ki raste po gozdovih in mejah*, trdoleska; KV: iz Slovarja Pohlinovih pripisov: **farški** prid., evonymus, -mi *farske kapeze* [Scopoli, 324: *Evonymus vulgaris, diciturquae ab Incolis Farshe capzales*; v seznamu Nom. Carn.: *Farshe capza les*]. V rokopisu pa izraz poimenuje drugo rastlino z znanstvenim imenom *Aquilegia vulgaris* 'orlica': SSKJ²: 4. bot. *nižinska ali gorska travniška rastlina z navadno modro vijoličastimi cveti, katerih cvetni listi so podaljšani v ostrogo, Aquilegia*.

<u>Shitu</u>	<u>Gutman's Arkiv</u>	<u>und</u>	<u>Sozh.</u>
Ajda	Polygonum fagopyrum		a
Nas	Panicum Vulgare		
Belija	Canabij Sativa Mas		
Bglavertka			
Pisa <u>Čra-Lijoz</u>			
Bob	Vicia Fabal		
Čestek	Chaeolus nanus		
Čestol	..... Conunij		
Čolija	Hordeum Vulgare multum		
Čorškija	Brassica Napus		
Črah	Pisum Sativum		
Čraškija	Vicia Sativa		
Hojda	vide Ajda		
Čmeč	Humulus Lupulus		
Čeda	vide Ajda		
Čehmen	Hordeum Vulgare		
Kajhota Čhenja	Triticum		?
Konopla	Canabij Sativa		

Slika 6. Žiga Zois, »Shitu. Sozhivje« (Botanische Nomenklatur).

© NUK, Ms 368/VI.

? Sawnik . *Hernaria*
 Divja Kupa . *Mniophyton*
 Ger. Gerovna . *Sty. Trifolium*
 Lilička . *Lolium*
 Merskihnik } *Chamaedrys montana*
 Kvednik }
 Popstnik *Cotyledon*
 Shtetja . *Dipsacus*
 Telgramnišnja . *Diophobogonum*
 Borština mavca . *Epilobium* ... a *Matthiola*
 Zveznik . *Diopisnik* . *Erionomyx*
 Šterlik . *Hypochaeris* *Dravja* . *Eupatorium Agrinonia*
 Perjovca . *Frumentum Anycellum*
 Tristhor . *Gnaphalium*
 Sleznica . *Milkyhrand*
 Glava . *Juniperus* *sp.* , an *Juniperus* ?

Čaj = *Klobovca* = *Narajus posticus*
 Rožnik = *Albunilla vulgaris*
 Prohizica = *Trochis*
 Ošum = *Orum vorum*
 Pektobaza = *Primita usq*
 Farška Kupa = *Agrostis vulgaris*
 Škar = *Mizhik* = *Polygonum chamaedrys*
 = *Hypoxylon* *crisp* *Andre* *Legat* *pr. m...*
 = *Cinny* *mingny* — *der Juniperus* *z...* *war* *1778*

Slika 7. Žiga Zois, zadnja stran rokopisa *Botanische Nomenklatur*.

© NUK, Ms 368/VI.

3.4.2 Zoološko izrazje

Zois je prepoznan kot začetnik ornitologije na Slovenskem, saj je prvi zapisal slovenska poimenovanja za 230 tedaj znanih vrst ptic s Kranjskega (od 430 evropskih), kar navaja Jakob Smole.¹⁰⁷ Omenja, da je Zois v svoj izvod Scopolijevega dela *Annus I. Historico-Naturalis* s svinčnikom pticam iz drugega dela te publikacije (»Descriptiones Avium«), ki ima tudi kranjska imena, pripisal slovenska imena. Nomenklatura za ptiče se nahaja v dveh zvezkih rokopisnih zapiskov in študij, prvi je poimenovan *Aves terrestres Europeae* (1780–1800)¹⁰⁸ oziroma *Nomenclatura carniolica*.¹⁰⁹ Celota predstavlja prvo zbirko slovenskih poimenovanj ptičev, nekatera imena so ohranjena do danes, tudi Zoisova. Smole navaja, da »/d/rugi rokopis vsebuje terenske zapiske, ki so morda vir dragocenih zgodovinskih informacij o pticah na natančno določenih lokalitetah« in da je ta del še neraziskan zaradi težko berljive nemške pisave.

Na razstavi *Razsvetljeno naravoslovje: Scopoli in Zois* (med 15. 11. 2019 in 31. 12. 2020) v Prirodoslovnem muzeju Slovenije je bil Zois v povezavi z naravoslovjem prikazan na 12 panojih.¹¹⁰ Med pticami so bile predstavljene na sliki 17: *Vjede. Velki skopec, Orel, Jastreb, Skol, Sova*; na sliki 18: *Skol* (sokol selec); *Velika sova, Gvir* (Sova uharica); *Čuk* (Veliki

107 Smole, Baron Žiga Zois, str. 31.

108 Po Katalogu rokopisov NUK ima signaturo Ms 167, vsebuje 46 listov (1b–46b) in je digitaliziran (www.dlib.si). Na prvem nepaginiranem listu je zapisan naslov »Nomenclatura carniolica!« in razdelitev ptic na pet vrst in 36 rodov v latinskem in slovenskem stolpcu: npr. »1. Divisio. Aves terrestres – 1. Rasdejlek. Tize na fúhim; I. Ordo. Accipitres – I. Verfta, Vjède; 1. Genus. Vultur. – 1. Rod. Velki Skopez. 2. ... Falco – 2. ... Orel. Jastreb. Skol. 3. ... Strix – 3. ... Sova.« (1b). Na listu 2a je na sredini naslov *Aves terrestres /europeae/* in nato v treh stolpcih (latinskem, slovenskem in nemškem, v katerem so izrazi tudi latinski, slovenski z nemškim metajezikom) navedeni rodovi s sistemizacijo in poimenovanji v različnih jezikih (francoščini, italijanščini, angleščini idr.) po različnih naravoslovcih, ponekod z obsežnejšo razlago slovenskih izrazov po narečjih, slovarjih idr. v nemščini, ne vedno z navedenim slovenskim poimenovanjem, včasih pa tudi brez nemškega: npr. »Ordo I. Accipitres = Skopzi = Raubvögel; 1. Genus. Vultur cinereus. Latham. 2 / Gmel :l. p.:247 / Legrand Vautour Buff. / cinereous Vulture – Velki Skópiz – [obsežnejše besedilo v nemščini]; Vultur Milvus. 37 / Lin: 12, Gmel 261 / Le Milan royal / Kite. Il Nibbio. – Poftojna / fknarjek« itd. Na zadnjem praznem listu je v spodnjem levem kotu seštevek kopenskih (280) in vodnih (182) imen ptičev (462).

109 Smole, Žiga Zois, str. 31.

110 »Najbogatejši Kranjec v času razsvetljenstva, Zoisovo železo, Plemeniti kamni, Zois v slovenski paleontologiji, Zoisove "sirene", Nomenklatura na Kranjskem znanih ribjih vrst, Bakrorez z upodobitvijo kirnjice, Zoisovo ornitološko delo, Zoisova slovenska imena ptic, Zoisova entomološka dejavnost, Zois kot botanični mecen in Zois ljubitelj rastlin.«

skovik); *Veliki Srakoper* (Veliki srakoper, avtor Scopoli); *Mali srakoper* (Rjavi srakoper); *Zelena vrana* (Zlatovranka); *Črna žolna, krehovt* (Črna žolna, avtor Scopoli); *Povodni kos, Višneli Kos* (Vodomec); *Legat* (Čebelar); *Bud, Dap, Odap, Smerdakavra* (Smrdokavra, avtor Scopoli); *Krivoklúnc, Prébrač* (Krivokljun, avtor Žiga Zois); *Mrovlinčar, Podhujka* (Podhujka, avtor Žiga Zois); *Divji petelin, Veliki lesni petelin* (Divji petelin, avtor Žiga Zois); *Divji petelin ta mali, Škerjanc, Ruševac* (Ruševac, avtor Žiga Zois).¹¹¹

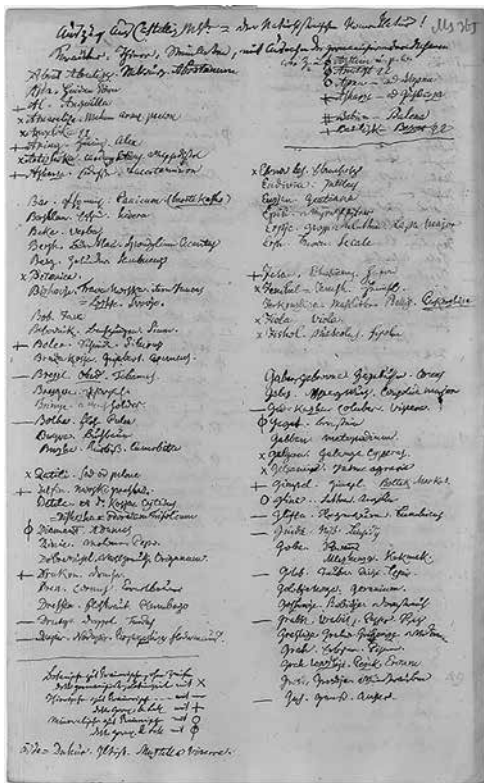
Ms 368/VI vsebuje tudi poimenovanja rib: npr. *Shlajn* [...] Tinea; *Karf*, Karpfen, Carpis; *Mřena, Klin, Zhep* idr. Štiri strani dolga priloga imen žuželk (*Namen den Infekten*) je sestavljena iz 105 slovenskih, nemških in znanstvenih imen živali, ponekod so zapisani tudi avtorji zapisa (Scopoli, Linné, Poda): npr. *Babur* [...] Julus lagurus; *Berbez, Keber*, Maykeffer, Scarabeus melolontha; *Boshi volek*, Marienkeffer, Coccinella punctata; *Farfla* [...] Phalana noctua quadra (Poda). Kot občudovalec človeških ribic (Proteus anguinus) jim je Zois nadel lastno poimenovanje – *sirene*.

3.4.3 Izpis naravoslovnih izrazov iz slovarja Krajsko besedishe pisano

Še leta 1819 (NUK, Ms 365) je Zois iz slovarja, za katerega je mislil, da je Kastelčev, po abecedi izpisoval slovenske naravoslovne izraze, razen imen nemškega izvora (*Auszug aus Castellez Wr^{tb} der Naturhistorischen Nomenclatur (Kräuter, Thiere, Baumarten) mit Ausnahme der germanisierenden Nahmen* – 7 strani), večinoma z nemškimi in latinskimi ustreznici, tako da jih je spredaj razločevalno označil s simboli glede na izvor: botanični krajski so brez oznake, nemški ali latinski so označeni z x, zoološki neprevzeti z –, prevzeti s +, ribe z #, mineraloški domači izrazi z o, prevzeti z ø (legendo je pripisal levo spodaj pod črto). Ob nekaterih ima slovenske sopomenke ali glasovne dvojnice. Navajam primere do črke f (gl. Sliko 8): *Abrat Abratica*; + *Aring*; *Ajda*; x *Angelika*; + *Al*; x *Artizhoka*; x *Amareliza*; *Ašharza* (na desnem delu strani zgoraj doda še: ø *Agstein*; ø *Ametišt*; o

¹¹¹ Smole, Baron Žiga Zois, str. 31, ugotavlja za Zoisovo ornitološko imenje: »Nekaterih slovenskih imen ptic brez teh zapiskov ne bi nikoli poznali, saj so se z razvojem jezika in spremembami v okolju sčasoma spremenila ali pa izginila. Najbolj znan primer je gotovo klavžar (Geronticus eremita), vrsta, ki je še pred Zoisom v naših krajih izumrla, njeno ime pa se je ohranilo v Zoisovem rokopisu.«

Apnu – od *Vapnu*; + *Asharza* – od *Jášherza*; # *Babion* – *Balena*; + *Basilisk* – *Bezoar*); *Bar*; *Barfblan*; *Beka*. *Verba*; *Berfsh*; *Besg*; x *Betonica*; *Bizhovje*. *Trava* *Morska* item *Juncus* = *Lozhje*, *fitovje*; *Bob*, *Bobovnik*; + *Boler*; *Brada* *kosja*; – *Brezel*; *Bresqua*; *Brinje*; – *Bolha*; *Buqua*; *Buzha*; x *Datili*, *sad* *od* *palme*; + *Delfin*; o *Diamant*; *Dobramisel*; + *Drakon*; *Detela*, *d. kosja* = *dishhezha*; *Dinia*; *Dren*; *Dressen*; – *drug*; – *Dupir*, *Nadopir*; x *Ebena*, *lef*; *Endivia*; *Enzian*; *Epib*; *Erpje*; *Ersh* idr., + *Fasan*; x *Fenikel* = *Janesb*; *Ferkonzhiza* ‘*trobentica*’, pripis na desnem robu: *Perkonzhiza*, fonetične variante za gorenjsko *brkončica*¹¹²; x *Fiola*; x *Fishol*.

Slika 8: Žiga Zois, *Auszug aus Castellez Wrth der Naturhistorischen Nomenklatur* (Kräuter, Thiere, Baumarten).
© NUK, Ms 365.

112 Prim. razdelek 3.4.1; NUK, Ms 368/VI, zadnja stran.

3.5 Zoisova uvedba slovenščine za poslovno in tehnično poročanje

Zois je zaslužen tudi za nastanek poslovno-strokovnega slovenskega jezika, saj je spodbudil poslovno korespondenco in dokumentacijo v slovenščini. Svojim rudarskim nadzornikom A. Lipovcu, A. Žerovniku, L. in V. Polcu v Bohinju in na Belščici je od leta 1788 za uradno dopisovanje in tehnična poročila določil slovenščino¹¹³ ter obenem razvijal geološko, mineraloško in montanistično izrazje, ki pa je bilo večinoma neslovensko.¹¹⁴ Pisma rudarskega nadzornika Lukasa Polca Zoisu pomenijo prvo poslovno rabo slovenščine sploh.¹¹⁵ Slovenska rudarska poročila so nastajala od l. 1788 do 1816 (od l. 1824 so spet v nemščini) v dveh rudiščih pod Stolom v Karavankah na posebnih obrazcih s tehničnimi podatki o geološki in mineraloški sestavi, o delovnih zadolžitvah, izjemnih dogodkih ob vdorih vode in plina. V Bohinju naj bi rudokopni nadzornik Anton Žerovnik popisal obratujoče jame¹¹⁶ in sestavil slovensko-nemški slovar *Wocheiner Bergsprache – Bohinski rudarski jezik* (1796) na 14 straneh, ki so ga kasneje (zmotno?) pripisali Vodniku (NUK, Ms 444/1–4).¹¹⁷

113 Prim. Schmidt, *Slovenska rudarska poročila*, str. 8.

114 Schmidt, *Slovenska rudarska poročila*, str. 26, omenja, da ob koncu 18. stoletja slovenskih poimenovanj kamnin in mineralov »sploh še ni bilo«.

115 Prim. Schmidt, *Slovenska rudarska poročila*, str. 22, kjer je navedeno, da so imeli poročevalci težave pri oblikovanju slovenskih besedil (Žerovnik stavkov, Lipovec je prosil za ustno poročanje, L. Polc je razlagal slovenske izraze in kalke z nemškimi ustrezniciami).

116 Schmidt, *Slovenska rudarska poročila*, str. 10, op. 9, omenja svoj tipkopis z naslovom *Slovenski opisi kopanja železove rude v okolici Bohinja s konca 18. stoletja za Sigismonda (Žiga) Zois* z Geslovníkom (357 strani), ki vsebuje »Pisma, Opise rudnih jam na Pokljuki in slovensko-nemški pojmovnik *Wocheiner Bergsprache*«. V op. 10 navede, da ima pojmovnik »14 strani (gl. NUK, rokopisni oddelek, Ms 444/1)«.

117 O avtorstvu prim. Schmidt, *Slovenska pisma*, str. 12, kjer pa ni podana utemeljitev: »[...] je Žerovnik 1796 na štirinajstih straneh napisal še slovensko-nemški slovar *Wocheiner Bergsprache* (NUK, Ms 444/1–4), torej "Bohinjski rudarski jezik", vendar se ni podpisal. Neznana roka je kasneje dodala "Von Vodnik gesammelt" ("zbral Vodnik", misljen je župnik in pesnik Valentin), in tako zakrila pravo avtorstvo.« V knjigi *Slovenska rudarska poročila*, str. 11, op. 15, Schmidt opiše štiri enote različnih besedišč pod signaturo NUK, Ms 444, s podobnimi naslovi: 1. besedišče rudokopov (*Wocheiner Bergsprache*) z osnutkom v 3. z alternativnim naslovom *Slovenziſche Bergſprache*, 2. fužinarsko besedišče (*Krainiſche Berg- und Hütten Sprache*) z osnutkom v 4. z alternativnim naslovom *Sloveniſche Berg- und Hüttenſprache*. Prim. še Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein: »Kidrič (Zgod. 290) sodi, da je Z-ova tudi osnova Vodnikovega rkp *Krainische Berg- u. Hüttenſprache* iz 1796.« To delno drži, saj je Zois gotovo pregledal zbrano rudarsko in fužinarsko izrazje. Prim. op. 93.

G. Schmidt je leta 2015 v *Scopolii*¹¹⁸ objavil dolgo razpravo, v kateri je predstavil 22 strani slovenskih pisem iz Arhiva Republike Slovenije, ki jih je med letoma 1789 in 1798 pisal rudarski nadzornik Lukas Polc Zoisu v Ljubljano in obravnavajo podatke o ogledu rudnih jam na Gorjušah pod Pokljuko, o odpiranju novega rudnika železove rude na Koroškem na levem bregu Drave in o metalurških poskusih in mineraloških raziskovanjih, o kopu glin v Selcah pri Škofji Loki, o poslanih vzorcih rud, zadnje pismo pa je osebna zahvala Zoisu za prireditve hčerine poroke na Javorniku. Iz njih so vidne nekatere starejše knjižne glasovne prvine in dvojnice, značilne še za starejšo dolensko knjižno in pisno normo ter večje število gorenjskih prvin, ki jih Zois kasneje v pesmih ni upošteval. Članek vsebuje tudi geslovník slovenskih terminov iz pisem.

4 Zoisov kranjski jezik v njegovih pesmih

4.1 Zoisovo pesništvo

Zoisovi pesniški poskusi v slovenskem jeziku, ki so ostali v rokopisu, so nastali v razponu 15 let in so »prav posrečen rezultat uresničevanja Zoisovih nazorov o poeziji, ki jih je razvijal v pismih Vodniku in jih tudi sam preskusil v praksi«. ¹¹⁹ Pred letom 1969 so bile znane štiri Zoisove pesmi: izvirna »Hej Mina«, ¹²⁰ ki ima naslov tudi »Planšar« ¹²¹ in »16 viž o Mini«, po Gspanu vasovalska humoreska, nekako razširjena gorenjska poskočnica; izvirna »Joj dekleta«, nagajiva popevka, naslonjena »na pustni običaj posmehovanja neomženim postarnim ženskam« ¹²² (NUK, Ms 368/3), napisana po zgledu »viž«, ki jih je zapisoval Zois na Gorenj-

118 Schmidt, Slovenska pisma, str. 1–142.

119 Gspan, Tri nova Zoisova, str. 173: »Njegovo teoretično razpravljanje je temeljilo na lastnem poskušanju in je bilo zato tako stvarno in plodno.«

120 Štrekelj (Neizdana Vodnikova pesem, str. 249) jo je objavil kot Vodnikovo z njegovimi zadnjimi popravki iz Kasteličeve zapuščine, ki jo je kupila Slovenska matica, navaja pa pravopisne razlike, ki bi jih lahko pripisali tudi Zoisu (namesto *les – sim, govori – Ohlad' se, znabiti – Al mor'dè, jjsbi – jizpi, tak – tok* idr.). Štrekelj med razlogi, zakaj je v izdaji Vodnikovih pesmi ne upoštevatata ne Smole ne Levstik, navaja njeno ljudskost, saj je prepis ohranjen tudi v Vrazovi ostalini (ta se prav tako delno jezikovno razlikuje in ima še dodatne popravke).

121 Ta naslov je zapisan v Vrazovem prepisu (Štrekelj, Neizdana Vodnikova pesem, str. 248).

122 Gspan, Tri nova Zoisova, str. 119.

skem;¹²³ »Iz težkih sanj, k' še dan ni siv ..., prevod ali bolje – prepesnitev znamenite predromantične balade G. A. Bürgerja Lenore«; »Preljube ženice«, prevod arije »Mie care donnette« iz opere *Le donne cambiate*.¹²⁴ Gspan je nato objavil še »tri Zoisove verzifikacije – dva izvirnika in en prevod v skupnem obsegu 439 verzov. Danes poznamo torej 785 Zoisovih verzov.«¹²⁵ Najdene so bile leta 1960: izvirna pesem »Letas kaže« (ok. 1794; NUK, Ms 363), 43 izvirnih verzov brez kitic za potrebe pratike; priredba verjetno Petronijeve snovi o nezvesti vdovi »Efeška vdova« (ok. 1806–1808; NUK, Ilešičeva zapuščina),¹²⁶ 18 kitic v laškem enajstercu; prevod 42 kitic pesnitve Giambattiste Castija »La gatta e il topo« z naslovom »Mačka«¹²⁷ (ok. 1804–1806). Gspan meni, da je jezik obeh zadnjih, izredno dolgih pesnitev izrazno zelo bogat, če ga primerjamo z drugimi slovenskimi besedili tistega časa, laški enajsterec pa tekoč.

123 Weiss, *Problem Zoisovih poetoloških nazorov*, str. 14: »Pesem je prvič iz Kastelčevega prepisa objavil Ivan Grafenauer leta 1911 in predvideval, da je Zoisova, medtem ko jo je France Kidrič z gotovostjo pripisal Zoisu; postavil je tudi mejni letnici, med katerima bi morala nastati (med 1799 in 1808). Alfonz Gspan je našel tudi avtograf te pesmi in tako potrdil Grafenauerjevo domnevo in dokazal Kidričevo trditev.«

124 Weiss, *Problem Zoisovih poetoloških nazorov*, str. 119–120. Kranjska pesem (»chanson carniolienne«) je bila brez avtorjevega imena objavljena v četrtem zvezku knjige Marcela de Serresa *Voyage en Autriche* na strani 331, vzporedno z italijanskim besedilom, ki ga je avtor napačno interpretiral kot prevod, čeprav je prevod kranjsko besedilo. Besedilo o jeziku Slovanov in omenjene verze je avtorju posredoval Kopitar in odgovore poslal v pismu Zoisu (26. 10. 1810), iz katerega je razvidno baronovo avtorstvo prevoda: »(Und E. G. Übersetzung von o care donnette, se foste sincere, sarebbe piacere il farvi l'amor, ohne E. G. zu nennen versteht sich zu échantillon)« (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, str. 115). Pesem je objavil Prijatelj (Slovenščina pod Napoleonom, str. 133), nato tudi zapis v gajici, in mislil, da gre za prvo avtentično Zoisovo pesem (str. 231, op. 1). Nataša Cigoj Krstulović (Odkritje Linhartovega prevoda, str. 480–486) je ugotovila, da gre za prevod arije »Mie care donnette«, speva iz komične opere *Le donne cambiate* skladatelja Marcosa António da Fonseca Portugala.

125 Gspan (Tri nova Zoisova, str. 120) ugotavlja, da je to skoraj dvakrat toliko, kolikor jih vsebuje Vodnikova pesniška zbirka *Pesme za pokušino* iz leta 1806. Na podlagi vsega tega dovolj obsežnega gradiva je zdaj laže opredeliti Zois kot tvorca slovenskih pesemskih besedil ter mu določiti mesto v razvoju našega leposlovja.

126 »Ta spretno verzificirana in dobro zgrajena galantna novela je še danes presenetljivo živa, polna humorja, izvirnosti, barvitosti, nazornosti, sočnosti in naravnega izražanja. Zato jo je treba šteti med najboljše verzifikacije, kolikor jih do danes poznamo iz dobe našega razsvetljenkega klasicizma.« (Gspan, Tri nova Zoisova, str. 173).

127 O tem Valencič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein.

4.2 Jezik Zoisovih pesmi¹²⁸

Zois je ob besednih in terminoloških zbirkah svoje obvladanje slovenščine izpričal s prevodi pesmi in pesnjenjem v njej ter dal svojim rojakom »odličan« jezikovni in slogovni zgled.¹²⁹ Kot ostali člani njegovega kroga je pisal v tedanjem kranjskem pokrajinskem knjižnem jeziku, ki se je na prelomu iz 18. v 19. stoletje osvobodil vplivov dolenjsko obarvane glasoslovne tradicije. To le še deloma ohranja normodajalni zgled prevoda *Svetega pisma* sodelavcev Japlja in Kumerdeja ter kasnejših prevajalcev (1784–1802), ki ga je Zois sprejemal¹³⁰ in se z njegovim jezikom delno ujemal. Ni sledil Pohlinovemu jezikovnemu zgledu, vidnemu v pesmih Devovega almanaha *Pisanice od lepeh umetnost* (1779–1781). Bolj kot z jezikom Linhartovih in Kumerdejevih slovenskih del se Zoisovo pesnjenje sklada s kasnejšo Vodnikovo in Kopitarjevo slovnično normo, ki se je na Kranjskem vzdrževala v prvi polovici 19. stoletja. Sedem ohranjenih slovenskih rokopisnih pesemskih besedil¹³¹ potrjuje zgleden jezik tako na črkopisno-pravopisni¹³² kot tudi na slovnični ravni ter izkazuje izborno in izbrano besedje, delno ujemajoče se s Zoisovim purističnim stališčem.

4.2.1 Glasoslovne značilnosti¹³³

Na glasoslovni ravni se izkazuje gorenjski enoglasniški naglašeni samoglasniški sestav, z dolgim ozkim *e* za praslovanski stalno dolgi jat in z ozkim *o* za zgodaj podaljšani cirkumflektirani *o* z redkimi izjemami,

128 Jezikovne posebnosti obravnavanih pesmi je predstavil in razložil že Gspan, Tri nova Zoisova, str. 121 (»Letas kaže«), 138–141, 144, 146, tudi primerjalno z drugimi Zoisu pripisanimi pesmimi (»Mačka«, str. 158–161, 164 (»Efeška vdova«); Gspan, *Cvetnik*, str. 300–309.

129 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj (Zois pl. Edelstein) baronovih verzov ne pripišejo izpovedni potrebi, temveč »duhu preporodnih načel ter bolj za vajo in v zabavo«, vendar jih skupaj s prevodi pohvalno ovrednotijo tako glede jezika kot izrazne moči (»izredno poznavanje sloven. in spretnost izraza«).

130 Gspan (Tri nova Zoisova, str. 170) navaja, da je zaradi zavestnega odklanjanja Pohlinove slovnice in slovarja kot dela »jezikovnega malikovalca« »prav Zoisov preredni krožek štel Kumerdej-Japljev prevod biblije za normo knjižne slovenščine«.

131 V obravnavi so navedene z začetnicami naslovov: EV = »Efeška vdova«, JD = »Joj dekleta«, L = »Lenora«, LK = »Letas kaže«, M = »Mačka«, P = »Planšar«, PŽ = »Preljube ženice«.

132 Njegova poezija ne vsebuje interpunkcije, razen vprašajev, vsak verz je pisan z veliko začetnico.

133 Prepoznavanje pravih glasovnih pojavov je oteženo zaradi podrejanja pesniškimi merilom in upoštevanja slogovnih učinkov.

npr.: *svesde, vezbna, Na svetu*, toda: *Vejft; Bog, pokora, koko, fkos'* (L), toda: *fkus'* (M), *lepó, h'dó* (EV), *blagó* (P). Dvojnični odraz za cirkumflektirani *o* je bil značilen za pisce na prelomu v 19. stoletje in redko kasneje, ne pa za Pohlina, pisaničarje, Linhartu in Kumerdeja, in je posledica upoštevanja starejše dolenske knjižne norme na eni strani in na drugi mlajše gorenjske, delno izkazane že od 17. stoletja pri gorenjskih piscih, npr. pri Adamu Skalarju, neznanem piscu *Slovenskega evangelistarija* z latinskimi osnutki za pridige po Stapletonu v 17. stoletju, v 18. stoletju pa pri Jerneju Basarju, Frančišku Mihaelu Paglovcu, Juriju Japlju¹³⁴ in drugih.

Kratkonaglašeni in nenaglašeni samoglasniški sestav ima nekatere ožjenarečne gorenjske prvine predvsem v (delnem) samoglasniškem upadu v kratkih in nenaglašeni zlogih, z dvojnicami z nespremenjeno izrazno podobo:

– posplošen je preglas *a > e* pred in za *j* ter za *d*: *tedej, krej, jes 'jaz'*, toda: *naj* (M), *tje, kej 'kaj'* (L); *vonder* (s prilikovanjem polglasnika ob *v*), *de 'da', delj*, toda: *dalj* (L);

– praslovanski preglas za *j* po narečni rabi ni upoštevan: npr. *topirjov* (L), *krajov* (M);

– dvojnično je ejevsko akanje v nikalni predponi *ne-* > *na-*: *nazhedne 'nečedne'* (L), napok 'nepokoj' (M), toda: *neufmiln* (L), *nezhedna, nefmilna, neframoshliiva* (M); nikalni členek pa je samo *ne*: *ne pride, ne najde* (L); *ne pregleda* (LK);

– kratki in nenaglašeni polglasnik ima odraz *i*: *šim 'sem'* kot že pri Dalmatinu v *Bibliji, oginj* (L idr.), *majhina, kratik* (L); *sobzhik, okroshiz, piskrize* (P), toda: *perftez* (P);

– izglasni *-o* nima dolenskega odraza *-u*: *grosno, naglo, posno* (L); *dobro, nefmilno* (EV); *hitro* (P);

– opazna je (delna) redukcija *i, e, o, u* v polglasnik oz. onemitev samoglasnika, kar je lahko slogovno sredstvo¹³⁵: *nezoj, štriti, slodja, velke, koj*

134 Japelj je v prevodu *Svetega pisma* posploševal že pretežno *o* (*Gofpod, Bog, kdó*), vendar se vseeno pri nekaterih besedah ali v izglasju ohranja tudi dolenski odraz *u* (npr. *pruti, fkusi, taku*), kar se kaže tudi pri Zoisu, Vodniku in drugih sočasnih piscih.

135 Gspan (Tri nova Zoisova, str. 170–172) ugotavlja, da ima Zois »dublete«, ki opozarjajo, da uporablja pesniške »svoboščine« ne le za oblikovanje ritmično ustreznega enajsterca, ampak mu služijo tudi »kot posebno stilno sredstvo«, npr. »*aferezo* – 'z, 'koj, 'če, 'boga; *elizijo* ali *sinkopo* – b'lo, zalúba, nesmilno, lub'ga, kapél'ca, k'terga, d'žela, imen'ván, d'jan, st'ri, živ'ga, ranc'ga, vaš'ga, vel'ka, druž'ga, h'do [...]; *apokopo* – ak', al', b', bit', kak', tak', tud', morebit'

‘takoj’ (L); *hudga, ftarga*, toda: *dobrega; pergnat, perpele*, toda: *prijasnost; dolg* ‘dolgo’ (M); *fam* ‘samo’ (L); *tak* ‘tako’ (EV); *al* (LK; P); *lubga, drusga, velke, doft, nameft, shalovat* (EV);

– razokrožitev končniškega *u* za *m* v *o*: *mojmo, mo* ‘mu’ (M), izjemoma (*poteklo*) – *na fhteklo* (na štekliju ‘tečaju’) zaradi rime (M);

– vokalna harmonija: *a – o > o – o*: *lohkò* (L), *koko* (PŽ);

– ojevsko akanje je izjema v prislovu *domov: damu/damo* (L); toda: *doma*;

– morfonološki zapis *l z v* za zložni *l*: *ov* za *ol*: *shovnir* ‘žolnir’, *dopovni* ‘dopolni’ (EV).

V soglasniškem sestavu so opazne naslednje spremembe in variante:

– protetični *v* pred *o-*, *u-* > *vo-*, *vu-*: *vutihne* (L); *vodrefhit, von, vòna*; toda: *ona, na vunmu svet, vuftam* (EV); *savupi* ‘upi’, Imn. m. samostalnika *up, vosko pot, vokna*, toda: *okno, vojftre* (s prehodnim *j* pred *s*), *vude* ‘ude’ (M);

– protetični *j-* pred *i* in izjemoma *e*: *jjshe* (M), *jjskati* (L), *jisbi* ‘izbi’ (P); *jénih* ‘enih’ (EV);

– *l̂ > l/lj*: *lubza, pelale, pluzhe*, toda: *dalj, v veseljah* (L), toda: *veselam* (EV); *skolejo, lubesen, kople, ludmi, valali, kluzh, kozhlive, poftli, bol* (M);

– *ń > jn/n/nj*: *na kojna, iz kojna, samaknene* ‘zamaknjene’, toda: *oginj, konj, zunjo* (L); *narmejn, tokajn, sabstojn, nekdayne, pogofstvayne, kopajne; kuhino, skušnava, gofpodini; nje* ‘njej’ (M); *korenák* (EV);

– *šč > š*: *veshe* ‘veščé’, *bleshi* (L); *shipale* ‘ščipale’, *felišhe* ‘selišče’, *shegetali* (M);

– *čr > č*: *polne zheva* (M); *zhepine* (EV); *žr > ž*: *shebiz* ‘žrebec’ (L);

– *tj > kj*: *kje* in *tje* ‘tja’ (M), *tje* (L);

– *(o)lk, (o)lst > (o)k, (o)st*: *tokajn* ‘tolikanj’ (M), *toste* ‘tolste’ (LK);

– *h(o)- > ø/o-*: *zhe, ota* (M);

– *dst > st*: *poftopi* ‘podstopi, si upa, drzne’¹³⁶ (M); *vpr > pr*: *prashaj* (P);

– praslovanska palatalizacija *k > c, g > z* pred *i*, ki je tu onemel (*-iga*): *ranzga* ‘rajnkega’, *drusga* ‘drugega’ (EV);

– variantno prekozložna asimilacija *s - š > š - š*: *vušblishal*, toda: *flihih* (L);

[...] ter vrsta kratkih nedoločnikov: *vodréšit, umret, žalovat* [...]. [...] *sinalefe*, tj. zlitje dveh vokalov ali zlogov v medbesednem položaju v podaljšan vokal ali v diftong: *na_ajdovski, ga_iz, mokre_oči* [...]. [...] če hoče z vokalom predidoče besede dobiti diftong: *ne_ymorila, hoče_ymret, so_ukazáli* [...]. [...] Med nadaljnje akustične in ritmične posebnosti gredo tudi že omenjena *proteza z v* (tip *vókno*), *epenteza*: vedova (za vdova) in *izpust besede*: al zmisliła ..., ak ti pobegníl proč.<

136 Gspan, Tri nova Zoisova, str. 138.

– oblikoglasno je v zaporniškem zvenečem izglasju upoštevan nezveneč izgovor: *-d > -t*: *povfot* (L); *-g > -k*: *slek* ‘zleg, hudič’ (EV); *-ž > -š*: *Lubefš* ‘ljubež, ljubček’ (L), enkrat je *š* zapisan s *s*: *ozhenaf* (L); nasprotno pa pri *plog*, če pomeni ‘ploh’ (JD).

4.2.2 Oblikoslovne posebnosti

Pri samostalnikih in pridevnikih je posplošena v 18. stoletju standardizirana raba sklonskih oblik pred novimi oblikami leta 1850 in nekatere druge neknjižne oblike ali dvojnice:

– roditelj ednine samostalnika *tat* in *strah* ima končnico *-a*: *tata*, *straha* (EV);
 – tožilnik ednine samostalnika *klop* ‘žival’ ne izkazuje podspola živosti (M);
 – mestnik ednine moškega in srednjega spola ima pogosto končnico *-u* (*na svetufvet*’, *po logu*, *v gnesdu*, toda: *na mešti*, za mehкими soglasniki pa *-i*: *per pokoji*, *na dvorišbi* (M); tudi s tedaj od dajalniške razločevalno mestniško končnico *-i*: *na tim sveti* (LK), *na štriki* (zaradi rime s *šodniki*) (EV); *per hladu*, *po logu* (L);

– pri samostalnikih moškega in srednjega spola v orodniku ednine in dajalniku množine *-am*: *z veselam*, *h’ vustam* (EV), *nad širam* (M); *pred Duhom*;¹³⁷ *s punklizam*, *sa bobnam* (L);

– posebno obliko s posplošeno končnico *-a* za moški spol imenovalnika dvojine ima samostalnik *dan*: *dva dná* ‘dni, dneva’ (EV);

– imenovalnik množine pri samostalniku *prod* je podaljšan z *-ov-*: *prodovi* (L); pri *mož* in *tat* pa je uporabljena končnica *-jé*: *moshje*, *tatjé* (EV), toda neknjižno: *zobe* ‘zobje’ (M), tudi s Pohlinovo končnico *-ji* za poimenovanje oseb: *fantji* (JD);

– v tožilniku množine ima samostalnik *ljudje* obliko imenovalnika množine: *Ludjé* (L); tako tudi *Lafjé* ‘lase’; samostalnik *dar* ima starejšo narečno končnico *-í*: *darí* (EV);

– mestnik množine srednjega spola ima končnico *-ah*: *v’ veseljah*, *v’ nebefah* (L);

– orodnik množine moškega spola ima končnico *-mi*: *s kolmi* (M); enako končnico ima tudi samostalnik ženskega spola 1. sklanjatve, čeprav je značilen za 2.: *s’ lopatmi* (L);

¹³⁷ Oblika z *-om* je lahko pomota pri prepisu (Pintarjev zapis »Lenore«).

– roditelj množine samostalnika *solza* ima končnico *-á* (EV);
 – samostalniki srednjega spola izkazujejo v množini normirano feminizirano obliko, vidno po končnici v pridevniški obliki: *mlade leta*, *slate kola* (JD), *polne zbeva* (M), *pred shelesne vrata* (L), redko pri samostalniku: *pluzbe* (L), medtem ko se v ednini ohranja srednji spol in ne pride do maskulinizacije¹³⁸: *to bogato mešt'* (M);
 – nepričakovane sklonske končnice so večinoma izbrane zaradi rimanja: *fe ga dershi k' obrozhi* (namesto roditelja 'kot obroča' ali pa gre za imenovalnik množine); *refshi fe s'pefteh* 's pestmi'¹³⁹ (L).

Pri osebnih zaimkih uporablja tudi navezne oblike: *sanj*, *nadme* (L), pri zanikanju ne upošteva roditelja: *nizh jo ne smoti* (EV).

Pridevniško-zaimenske končnice roditelja ednine moškega spola so starejše knjižne *-iga*: *lepiga*, *pohlevniga* (L), *ranziga* (EV), pa tudi z redukcijo *i* brez opuščaja (*lubga* 'ljubega', *ktirga* 'katerega', kjer se *e* ob *r* zoži v *i*, *i* v končnici *-iga* pa onemi (EV)); v mestniku tudi po naliki z dajalniško obliko: *na vunmu svet'*, toda *na tim sveti* (LK).

Pri glagolu so v rabi v današnjem knjižnem jeziku zaznamovane oblike: starejša kratka oblika 3. osebe množine sedanjika: *pojo* (L), *stojé*, *vlekó* (EV), 2. osebe množine prihodnjega pomožnika: *bote* 'boste' (L), daljša in krajša oblika v 3. osebi ednine: *bode* (M) ob večinski *bo* (EV), narečno-pogovorna končnica *-e* za *-i* v 3. osebi glagolov s sedanjiško pripono *-i-*: *vide* 'vidi' (EV), *grude* 'grudi' (M) in takšni glasovni obliki naklonskih glagolov *morati* in v zanikanju *hoteti*: *morem* 'moram', *nezhe* 'noče'; za oddaljeno preteklost uporabi predpreteklik: *nad Turka bil potegnil Jur* (L); namenilnik je morda zaradi rime ali ritma izražen z nedoločnikom: *ga jiskáti gré*, *hiti / da se greva spozhiti* (L), takšne so tudi dvojnične oblike nedoločnika *-ti* in *-t* z onemitvijo *-i*. Na Franu izkazuje le Dalmatinova *Biblija* enako glagolsko pripono *-a* *pregreshati* 'pregrešiti' (L). Glagol *dejati* ima ob sebi predložni morfem *proti*: *proti kralici pa je djal* (EV).

Zois uporablja starinske in narečne oblike prislovov: krajevne *les* 'le-sem' (P), z njegovim popravkom *sem* v Lenori, *sprék*, *na kvijshk*, priredne stalne prislovne zveze: *na krish'm in shev*¹⁴⁰ (L), *fem ter kje* (M), časovni *natégama*

138 Tako te oblike razlaga Gspan, Tri nova Zoisova, str. 144: »Pogostna je maskulinizacija nevter: v Mački — za del' (80), težko del' (73), tožljivo del' (168), ta vsóko mest' (60)«. Vendar pridevniška srednjepolska oblika in opuščaj te razlage ne potrjujeta.

139 Gspan, *Cvetnik*, str. 235: v *pesteh*.

140 Gspan, *Cvetnik*, str. 303, navaja Bürgerjevo izvorno zvezo »links und rechts und links«.

‘neutegoma’ idr. Nekateri se glasovno razlikujejo: *enomalo, enmal* (EV). Oblika primernika prislova je enaka pridevniški moškega spola: *hujšhi poteklo* ‘huj(š)e’ (EV).

Pri veznikih je najbolj raznolika izrazna variantnost izkazana pri obeh primerjalnih veznikih *kakor* (*kakor, koker*) in *kot* (*ko, ku, k*¹⁴¹): (*klenka ko pozhen svon* (L); *rumen ku svezha; kakor polh, koker vefsr poprej iz sebe dati* (M); pri vezalnem vezniku *in*, ki ima starejšo knjižno obliko *inu* in istočasno, že od 1792 splošno novejšo *in*, prvo verjetno prilagojeno ritmu: »slek *in* prekuz, zhepine *inu* drobish« (EV). Dopustni veznik je *des* ‘dasi’ (EV) in *des’lih* ‘dasiravno, čeprav’, ki je rabljen tudi dvodelno: *des’ je lih* [...] poredna (M). Med členki so opazni nikalni *nak* ‘naka’, sklopljena sta merni časovni prislov *lihkar* in soglašalni členek *kajpada*, naklonska *morebiti, snabiti* (P) idr.

Dvojino Zois ohranja celo v ženskem spolu, vendar je zaradi rime ne uresniči pri samostalniku. P: *Dve sami besede / premisli dō srede*; v oblikah pomožnika in povedkovega določila jo nadomesti množinska oblika: *En dan k’šta ble nad sfram ku pijane, sva premagale; šta ga shipale* (M); ohranja se tudi v zaimku (*naju, njima, k nam’ obedvema* ‘k nama dvema’), ne pa v tožilniku 3. osebe (*ju*): *jih* (M, EV).

4.2.3 Glasovne in oblikovne spremembe zaradi ritma in rimanja

Glasovne prilagoditve so uvedene večinoma zaradi potrebnega števila zlogov, tako da je opust samoglasnika zaznamovan z opuščanjem, vendar ne dosledno:¹⁴² npr. *T’ so teshave / de nobena / mozh narave* (LK), *k’ med prvim’ Jur ne pride* (L), *s kolmi shelesnim’ jo mor’te krotiti* (M), *pešt / ta v’foki grad in to bogato mest’*; *le hitro s’ oglas’ / sem poshle me vas* (P). Glasovne dvojnice so posledica pesniških zakonitosti, tako ima v EV poleg *vdova* enkrat tudi *vedova* (verjetno ne po italijanski izrazni podobi), ampak zaradi

s katero je Zois »hotel izraziti kaotično vrtenje pokrajine pred Lenkinimi očmi«, ki ga Prešeren ne izrazi.

141 Reducirani *k’* je v rabi tudi za oziralni *ki* v prilastkovih (*she zhuti verv, k’ je mu krog vrata opleta* (EV)), za *ker* v vzročnih (*Lenko strah obide / k’ med prvim’ Jur ne pride* (L)) in *ko* v časovnih odvisnikih (*K’ fo ga is bihe vun nesli* (EV)).

142 To je pri »Lenori« opazil že Pintar (Književne drobtinice, str. 160), objavil in komentiral pesem, ki jo je odkril Levstik ob pripravi kritične izdaje Prešernovih pesmi in pravilno pripisal prevod Zoisu (Gspan, *Cvetnik*, str. 301–303).

ritma, podobno ohranja tudi neobstojni polglasnik v ženski sedanjiški obliki *ujedeta* 'ujesta'¹⁴³.

Zois uporablja t. i. prisilne rime, kot jih poimenuje Luka Pintar,¹⁴⁴ tj. da zaradi glasovnega ujemanja izrazno prilagaja ali izbira besede, končniške morfeme, predstavlja naglasna mesta: uvede zamenjavo nenaglašene samoglasnika z njegovo delno reducirano različico in z naglasno prilagoditvijo: *pregrúde* 'pregrize' / *vude*,¹⁴⁵ *pohvale* / *sta ga šípale* (M) = pregrudi, pohvali, primer za zamenjavo dvojinske končnice z množinsko pri rimanem samostalniku gl. pod 4.2.2 (str. 114); dajalniško obliko (-*im*) zaradi glasovnega ujemanja nadomesti z orodniško (-*mi*): *Prid' lubca, les h' durmi* [...] *vesele to stur' mi* (P); rodilniško zamenja z mestniško: *kosteh* 'kosti' (L), ali jo opusti: *prebračna ku zleg* [...] – *de b' vergel te z breg* (P), ali uporabi z rimo ujemanje končnico: *k se med nami / tak brez srámi* 'sramu, srama' / *okol vlač' jo* (LK, 37–39) idr.

4.2.4 Jezikovni popravki pesmi, objavljenih v *Cvetniku slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja*

Zoisove pesmi, objavljene v *Cvetniku slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja* (1. knjiga, 1978), so bile pri prečrkovanju tudi jezikovno posodobljene in ne zrcalijo Zoisovih jezikovnih značilnosti, razen »Planšarja«, ki ohranja njegove glasovne značilnosti (*po versti, te skarbi; podvuči; lubca, jizbi, oluški*), v večji meri (z izjemo *er > r*: npr. *mrtvi*) ostajajo nespremenjene tudi v »Efeški vdovi« in »Mački«. Popravki zajemajo pravopisno posodobitev (dodana so ločila, ki jih Zois ne piše, posodobljeni sta velika začetnica ter pisava skupaj in narazen (LK: *deb' > de b'*, *nelashe > ne laže*), opuščena so naglasna znamenja (*grè vfè > gre vse*), dodan je manjkajoči opuščaj, ki določa dvoizložnost glagolskih oblik: LK: *vlazhio, pazhio > vlač' jo, pač' jo*), posodobljen je zapis za zložni *r*: *terme > trme*. Delno pa gre za glasovno posodobitev, npr. v LK: *na tím sveti > na tem sveti, nih > njih*), nekatere

143 Prim. Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 141, ki opozori na naknadno onaglašanje *ujedeta* zaradi rime s *snédeta*, ki je tudi prisiljena.

144 Pintar, *Književne drobtinice*, str. 167.

145 Prim. Gspan, *Tri nova Zoisova*, str. 138–141, kjer so navedeni Zoisovi popravki v Kopitarjev prepis besedila za »Mačko«, prevod živalske pripovedke iz dela *Gli animali parlanti* Giambattiste Castija.

glasovne posebnosti tedanjega kranjskega in Zoisovega knjižnega jezika pa ostajajo (*de, toste* 'tolste' idr.).

Največ (tudi nedoslednih) posodobitev je vidnih v »Lenori«, ki je po dataciji zapisa (1792) najstarejša,¹⁴⁶ npr.:

– pisava polglasnika ob zložnem *r* je opuščena: *er – r: terte – trte, mertev – mrtev,*

– uveden je etimološki zapis *ol* namesto *ov*: *žovnir > žolnir, dopovni > dopolni,*

– izpuščen je protetični *v-*, a ne vedno (*vu- > u-*): *Vufmilje – Usmil' se, nevumniga – neumnega, toda: vurno.*

Opuščene so danes neknjižne s(am)oglasniške prvine:

– *i* za *e* ali *a* je zamenjan z *e*: *oginj – ogenj, ši – še, žebic – žrebec, majhina – majhena,*

– *o* z *a*: *lobko – labko,*

– opuščeno je zoženje *e* v *i* ob *r* in zlitje z *j*: *kir – kjer,*

– delno reducirani *i* zamenja prvotni *i*: *šhenena – ženina,*

– odpravljen je narečni preglas *a > e*: *kei > kaj, jes – jaz, toda dalj popravi v delj,*

– uveden je praslovanski preglas *-ov > -ev* (*mladenzhov > mladenčev*),

– vpeljani so nepremenjeni in neprilиковani soglasniški sklopi *lj, nj, šč, čr, žr*: *lubco – ljubco, bile – bilje, pelem – peljem, mil – milj, prekuplenca – prekupljenca, zgol – zgolj, Hajdukine – hajdukinje, kojna – konja, drejn – drenj, veše – vešče, žebic – žrebec.*

Pesem je tudi oblikovno delno posodobljena:

– orodniško edninsko in dajalniško množinsko končnico moškega in srednjega spola *-am* zamenjuje nova oblika *-om/-em*: *otrokam – otrokom, kropilam – kropilom, punklizam – punkeljcem, Prijatlam – prijatljem,*

– mestniško množinsko *-ah* posodobi v *-ih*: *nebefah – nebesih, toda: veseljah,*

– tedanje pridevniške končnice z *-i-* nadomestijo nove oblike z *-e-*: npr. *-iga* nadomesti *-ega*: *nevumniga – neumnega, sovrašniga – sovražnega* ipd.

¹⁴⁶ Gspan, Cvetnik, str. 233–240.

4.2.5 *Leksika*

Zois je v slovenskih pesmih uporabljal izborno in izbrano besedje, ne docela prečiščeno v skladu s svojimi purističnimi nazori, saj gre neredko za nekatere ustaljene prevzete besede, germanizme ali tvorjenke iz njih ter kalke, sprejete v različnih obdobjih, redko iz stare, večinoma iz srednje visoke nemščine, tudi narečne bavarske, avstrijske, redki pa so madžarizmi in romanizmi. Prevzeti leksemi ali podstave v posameznih pesmih so naslednji, npr.:

- v LK samo *pratka*,¹⁴⁷ *šeme* (srvnem.);
- v JD le romanizem *fant*, morda germanizem *plog* ‘ploh’¹⁴⁸;
- v P samo *kregati*, *kreg* (stvn.), *piskrc* (izpeljanka iz srvnem. podstave), *študirati* (ak *pefmi studerash*);
- več germanizmov najdemo v M: npr. *fleten* (srvnem.¹⁴⁹), *friščen* (*zamet*) ‘svež omet’, *krugla* ‘vrč’ (Snoj, Svetokriški: narečno nemško, Pleteršnik: bavarsko), *kušnit*, *lušten*, *molter* ‘morter, malta, omet’, *muja* ‘trud’ (stvnem.), *pisker* (srvnem. iz lat.), *punt* (ob izvorno slovanski sopomenki *prekuc*), *nezmasno* in *spremasno* s prevzeto podstavo *-mas-* ‘(ne)zmerno’, *šparati*, *špas*, *špegati* ‘oprezati’, *špogati*, *štenge*, *štekelj* ‘tečaj’ (Pleteršnik: bavarsko), *verbas* ‘jerbas, okrogla košara’, *na to vižo* ‘tako, na ta način’, *žlahhta* (stvnem.), *žmah* ‘okus’, *žlak* ‘udar(ec)’¹⁵⁰; romanizem: *štirati na kaj* ‘imeti rad’ (iz italijanščine iz lat.);
- EV: *britof* (ob izvorno slovanskih sopomenkah *pokopalise* in *groble*), *galge*, *gnada*, *lešerba*, *obšlatati* ‘pretipati’, *rihta* ‘sodišče’, *žovnir* (srvnem.), *štrik*, ki ga Vodniku v pratiki odsvetuje, *truga*, madžarizem *tolovaj*; romanizma *soldat* (furl. ali it.), *štirati* ‘ljubiti’;
- L: *bajtica* (narečno it., furl., iz stvnem.¹⁵¹), *cagati* ‘obupovati’, *hajduki-*

147 Snój, *Slovenski etimološki slovar*: »Prevzeto iz star. nem. *Praktik* ali it. *pratica* ‘pratika’ v enakem pomenu, kar je prek lat. *practica* izposojeno iz gr. *praktikē* ‘uporabna znanost’.« Tudi pri ostalih leksemih je izvor povzet po tem viru.

148 Snój (*Slovenski etimološki slovar*) poleg možne izposoje iz srvnem. *bloch*, bav. nem. *ploch*, ki je istega izvora kot kasnejša izposojenka *blok*, predvideva tudi izpeljavo iz narečnega slovenskega pridevnika *plôh* v pomenu »*‘plosk, raven kos lesa’, beseda pa dalje sorodna s pslovan. *ploskō», sloven. *plôsk* in tam navedenim gradivom«.

149 Bezljaj, *Etimološki slovar*, 1, str. 130.

150 Gspan, *Cvetnik*, str. 303.

151 Snój (*Slovenski etimološki slovar*) pri *bajta* navaja tudi možnost razlage stvnem. besede iz slovske *pojata* ‘gospodarsko poslopje, skedenj’.

nja (*hajduk* preko hrvaščine iz madžarščine), *karnar* 'kostnica' (stvnem.¹⁵²), *mežnar*, *pandur* 'vojak, birič' (preko hrvaščine iz madžarščine), *pare*, *punkelj-c* (iz bavarsko-avstrijske podstave¹⁵³), *viža* 'napev', *žovnir* 'vojak'.

Presenetljivo redko pa Zois glede na očetovo poreklo in tudi italijanske pesemske predloge uporablja romanizme, npr. L: *bajt-ica*; JD: *fantji*¹⁵⁴; M: *bron*, *koraža*, *part* 'del(ež)', *spartiti* 'deliti'; LK: *pratka*; EV: *soldat*, *štimatei*.

Uporablja tudi glagolske kalke po nemščini: *po(d)stopiti se* 'upati si, drzniti si'¹⁵⁵, *slišati* 'pripadati', *zapopaden* 'vpleten', *potegniti proč* 'oditi'; s smernim prislovom: *so jih babe ven dale* 'izdale', *doli otvezli* 'sneli z vešal, odvezali'.

Slovensko slogovno in časovno zaznamovano, ekspresivno besedje, tudi besedotvorno posebno, in leksikalizirane zveze najdemo v vseh pesmih. Izpričujejo slikovitost Zoisovega izražanja in besedno igrivost, npr. LK: *in gosposka / nikar troska / ne pregleda*¹⁵⁶; *de nobena moč narave / ne premore / te nebore*¹⁵⁷ / *terme vtreti, in zialam*¹⁵⁸ / *pot pristregla*¹⁵⁹; P: *Okrožic*¹⁶⁰ *na persti* 'prstan'; *danica prehitna*¹⁶¹, *dol malo se izspi*¹⁶²; *Si jezik zgubila? / Te zobčik boli?*; M: *mačka se ji permuzne in jo pozdravi / z enim milim pogledam, se oddahne / in ves nje sladni strup iz srca pahne; od stropa dol do praga*; L: *plaveč galop, nekdo iz konja ropne* ('pasti'); *Lenka iz sedla kane* 'pasti kot kaplja'; *k' še komej gaba* (*gabati* 'premikati se, gaziti'); *In s prstanam neutegamā / na Lenčin okno poterklā; obseže ženena za pas, Kako leti vesolni svet / na daljo in na širjavo* 'na vse strani'; za grobarje oz. pogrebnike uporabi Gutsmanov slovanski izraz *žulec*¹⁶³; EV: *pojde meglo žreti, je padel v roke in na smrt je bil djan* 'je bil ujet in obsojen na smrt'. Stopnjevalno Zois naniza tudi glagole

152 Bezljaj, *Etimološki slovar*, 2, str. 20.

153 Bezljaj, *Etimološki slovar*, 3, str. 136–137.

154 Uporablja se že od konca 16. stoletja (Megiser (1592), Trubar, *Hišna postila* (1595), po eSSKJ16).

155 Gspan, *Cvetnik*, str. 304.

156 *Ne spregledati niti troska* 'trohe, trohice': Snój, *Slovenski etimološki slovar*: **trōska** -e ž 'maslene tropine, žlindra' (18. stol.); podobno moškega spola pri Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*: 2) *pl. troski*, die Schmalz- oder Butterhefe, *vzhŠt.*, *jvzhŠt.*

157 SSKJ2: zastarelo *ubog*.

158 SSKJ2: slabšalno.

159 *Prestregla*.

160 Ima samo Pleteršnik v drugačnem pomenu 'krog, kolo, kolobar', tu ima pomen 'prstan', *perstan* se pojavi v »Lenori«. Štrekelj (Neizdana Vodnikova pesem, str. 250) omenja v »Planšarju« prvotna zapisa po Vrazovi ostalini, ki sta germanizem *rinka* in *perstanec*, pripis pa ima *kambica*.

161 Verjetno 'prehitra', ki ni izpričana na Franu, s Zoisu ljubim obrazilom *-en*.

162 *Izsuti se, izspem se* namesto današnje oblike *izsujem* 'usuti se iz česa'.

163 Izraz *žulec* 'grobar' imata le Pohlinov in Pleteršnikov slovar po Gutsmanu in Vodniku.

istega pomenskega polja, npr. M: *tedej sline požira in sir v mislih liže, grude, hrusta; ujedeta, snedeta, pozobala; se luča [...] in dela skoke; kaj s'ona zmisli in kaj namen'*. Mačkino glodalsko pomočnico poimenuje tako *miš* kot *podgana*. Tudi izbira lastnostnih pridevnikov, ki opisujejo mačko, kaže na ironičen odnos in smešenje: *boga mačka, boga miš; imenitna, čez vse mačke zalubljena in pregrešna, nesramožлива, tatna, hudovitna; poredna, [...] kriva, vonder tak fletna, beloglavka, čedna, luščna [...], zigravna, podražljiva in norčava; žival spremetna, potuhnena in prevzetna, ena prekleta para*; njen premeteni značaj opredeljujejo zveze kot *sladko mrda, s perliznim gobcam, nečedna mačka* ipd.

Ekspresivnost je dosežena tudi z uporabo:

– stalnih zvez ter frazemov, npr.: LK: *[se] okol vlačio*; EV: *de ji para ni blo, de sta po sreč' svoje glave odnesla, o ti si kos, de se ne vid' pred nosam vam koraka*; M: *ji koj zobe pokaže*;

– z uporabo primerjalnih frazemov: M: *ku blisk skuz' vrata šine; ne tolk' počí, de b' muha skrit se mogla; napeto kožo nosi od masti kakor polb; Tak govori med sabo in premišluje / bol ku Lavdon tam dol pod Belim gradam / kir turške straže obhod' in zalezuje* (doda celo razširjeno primero z zgodovinskim kontekstom); L: *'z trte b' ga zvila*; EV: *usa zvita ko presta, držati se ko smola jeli, sama ko sova*;

– redko z uporabo pregovorov ali sentenc: *de nam zima in gosposka nikar troska ne pregleda* (LK) 'zima in oblast nam ne prizanašata'.

Slogovno vlogo imajo tudi t. i. dvojne formule, sopomenske ali stopnjevalne priredne dvojice, tudi medsebojno protipomenske, npr. v »Mački« so čustveno zaznamovane: *in s tem kolam za njima maha in kresa; bod' pes al' maček; ga strgam na kosce in na kocine; moja jeza se ve, je strašna in silna / moja prijaznost občutliva in smilna; Tak bo večno med nama to prepirajne [...] in večni nepokoj*; LK: *grè vsè napak in narobe; jale 'n breje*. V prevodu »Lenore« dinamiko dogajanja izraža z ustreznimi (ponavljajočimi se) medmeti in (iz njih izpeljanimi) glagoli, izražajočimi ali posnemajočimi zvoke in zvočne ali svetlobne učinke, (burno) gibanje, pa tudi oklepanje, mirovanje (*hajda, vudri vudri, hop hop hop, trop trop trop; bliskati, bobneti, godrnjati, grmeti (mostovi), klenkati, klicati, krokati (vran), lajati (duhovi), peketati, pihati, potrkljati, prhniti, regljati, utihniti (zvon), vekati, zaškripati, (za)peti, zaropotati, zatuliti, (za)vršati; bežati, držati se, hiteti, leteti (k pogrebu), naklanjati, natiskati, obseči (za pas), peljati, preganjati, spustiti se (v galop), sprijeti, skočiti, stiskati, šiniti; ležati, počivati* idr.). Pospesevanje dejanja je izrazito tudi

v »Mački«: npr. *Tak jih 'z hrama podi in jih raztepa, pes renči, mačka piha, kuhar trobi; popade kol, poganja, terga, leti dol na tla, skuz vrata šine, strašni šum in napok, boj in tepež* ipd.

Uporablja tudi gorenjske narečne izraze ali besedotvorne različice, sopomenski par: *lepo fletno tedaj sta ga vobesla* (EV), *zijalo* (LK, EV); L: *deklič, ljubič/ljubež* (?), *cunja, vekati, vek* 'jokati, jok', *striti* za tedanje knjižno *sturiti* idr., *z' kovaške ješe* 'kovaško ognjišče'¹⁶⁴. Nekaj besed je danes starinskih: npr. *barati* 'vprašati' (EV), *tožljiv* (P) 'otožen', *pametovati* 'spominjati se' (L).

Tudi besedotvorno je bil Zois izviren in domiseln: za tvorbo vrstnih pridevnikov namesto *-ji* ali *-ski* pogosteje uporablja priponsko obrazilo *-en*, npr. M: *mačna zgovornost* 'mačja', *tatna* 'tatinska', *z vročno skomino, jedni hram, sladna* 'osladna', *zigravna* 'igriva', *hudovitna* 'huda'; EV: *vražno noč, lešerba mrtvačna*; P: *Mina nesmilna* 'neusmiljena', toda L: *Neusmiljen Bog*; za feminative uporabi obrazilo *-(i)n(j)a*: *sosedna* 'sosedinja, sosedja', *tovaršna* 'tovaršinja, tovarišica' (M); drugačne glagolske predpone: *primuzniti se* 'namuzniti' (M) idr. Besede prilagaja verzološkim zahtevam in jih ustrezno okrne, npr. v LK: *ravna beseda* (v pratiki) 'naravna' (M)¹⁶⁵.

Zoisovo skrb za rabo izvorno slovanskih leksemov in odsvetovanje rabe ustaljenih germanizmov razberemo iz njegovih leksikalnih popravkov v sodobnih slovenskih knjigah (npr. Vodnika, Jarnika, Ravnikarja). V njih je Zois označeval oz. popravljajl germanizme ali druge neustrezne besede¹⁶⁶ ali si jih izpisoval za druge namene, npr. za slovar, nanje opozarja v korespondenci. Tako je Vodnika v pismu (25. 6. 1794) opozarjal na neprimerne izraze v *Veliki pratiki*: (*žabe*) *quakajo, gvišni, štriki* (za katerega je navedel bohinjski zgled rabe ustrežnejšega leksema: *veru, veruci*), *natirlih*; za *rihtenga, cev* (Zeug) je predlagal *orodje, arcniya* pa ga ni motila. Predlagal je tudi ustrežnejšo glagolsko tvorjenko: *terganje ga spomini na bližni dež – terganje pomeni*.¹⁶⁷ Zamenjavo besed in delov besedila, upoštevajoč pomensko ustreznost, sta Zois in Linhart predlagala tudi za Vodnikovo pesem »Zadovolne Krajnc« in mu jih poslala v pismu 24. 7. 1794.¹⁶⁸

164 *Ješa* ima v pravopisu oznako pokrajinsko, ima jo Pohlinov in Pleteršnikov slovar, zadnji jo opredeli izvorno (iz nem. Esse).

165 Prim. Gspan, *Cvetnik*, str. 300.

166 Prim. op. 40.

167 Zois, Briefe, str. 48–49.

168 Zois, Briefe, str. 50. Neprimeren jima je bil izraz *truplo* v pomenu telo (*lepa je trupla tvojiga rast*), *trden ku hrast* pomensko ne ustreza pohvalni lastnosti *lepa rast*, pomensko nejasna sta verza: *na štilu je glava vsajena / lastnost mu ne manka nobena*.

5 Sklep

Vsestranski razsvetljenec baron Žiga Zois je posvetil svojo prerodno dejavnost kulturno in strokovno »zanemarjenemu« mater(i)nemu jeziku, omogočal in podpiral večfunkcijski razvoj kranjskega knjižnega jezika in s sposobnimi slovenskimi izobraženci utrdil njegov obstoj na jezikoslovni, literarni, publicistični, poslovni in strokovni ravni, spodbujal njegovo uveljavitev v javni rabi in znanstveno raziskovanje ter književno ustvarjanje v njem, zato je zaslužen za njegov nadaljnji razcvet in ohranitev.¹⁶⁹

---

169 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave (P6-0215), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Besedilo je bilo pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola, ki ga je v ZRC SAZU razvil Peter Weiss.

Viri in literatura

Arhivski viri

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK):

- Ms 167, *Aves terrestres Europaeae*.
- Ms 173, *Krajnsko besedische pisano*.
- Ms 363, Žiga Zois, »Letas kaže«.
- Ms 365, Žiga Zois, *Slovenisch Lexikales namentlich Vodnik's Wörterbuch betreffend*.
- Ms 365, Žiga Zois, *Über Krainerische Lexikographie*.
- Ms 368, Žiga Zois, *Slavische Sammlung*, 3, »Joj dekleta«.
- Ms 368, Žiga Zois, *Slavische Sammlung*, 6, *Botanische Nomenklatur*.
- Ms 486, Žiga Zois, »Lenora«.

Spletni viri

Fran: Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. www.fran.si (dostop: 12. 12. 2024).

Katalog rokopisov NUK. https://www.nuk.uni-lj.si/sites/default/files/dokumenti/2024/Katalog_rokopisov_2024.pdf (dostop: 12. 12. 2024).

Literatura

Berkopec, Oton: Kopitarjevi prepisi slovenskih ljudskih pesmi v zapuščini Josefa Dobrovskega. *Slavistična revija*, 13, 1962, str. 253–267.

Bezljaj, France: *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 1–5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976–2007.

Bonazza, Sergio: Literarische Beziehungen zwischen Sigmund Zois und Pavle Solarić. *Münchener Zeitschrift für Balkankunde*, 6, 1990, str. 79–92.

Bonazza, Sergio: Sigmund Zois als Übersetzer von Pavle Solarić. *Münchener Zeitschrift für Balkankunde*, 7–8, 1991, str. 55–74.

Breznik, Anton: Slovenski slovarji. *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani*, 3, 1926, str. 110–174.

Cigoj Krstulović, Nataša: Odkritje Linhartovega prevoda italijanskega opernega besedila La frascatana (1782). *Slavistična revija*, 64/4, 2016, str. 475–488.

- Elze, Theodor: Die slovenischen protestantischen Postillen des XVI. Jahrhunderts. *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus*, 14, 1893, str. 121–133.
- Elze, Theodor: *Die Superintendenten der evangelischen Kirche in Krain während des sechzehnten Jahrhunderts*. Wien: Carl Gerold's Sohn, 1863.
- Grum, Martin: Breckerfeld, Franc Anton, pl. (1739–1806). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi148545/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (dostop: 15. 4. 2021).
- Gspan, Alfonz: *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja*, 1. Ljubljana: Slovenska matica, 1978.
- Gspan, Alfonz: Razsvetljenstvo. *Zgodovina slovenskega slovstva, 1: Do začetkov romantike* (ur. Lino Legiša). Ljubljana: Slovenska matica, 1956, str. 327–440.
- Gspan, Alfonz: Tri nova Zoisova slovenska pesemska besedila. *Slavistična revija*, 17/2, 1969, str. 119–181.
- Jagić, Vatroslav: *Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar (1808–1828)*. Berlin: Weidmann, 1885.
- Jelovšek, Alenka: Jurij Juričič: Hrvat in slovenski knjižni jezik 16. stoletja. *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: Slovenski pogledi* (ur. Vanja Kočevar). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 105–130.
- Kalin Golob, Monika: Valentin Vodnik – predhodnik, in ne začetnik novinarskega stila. *Oživiljeni Vodnik: Razprave o Valentinu Vodniku* (ur. Andreja Legan Ravnikar, Irena Orel, Alenka Jelovšek). Ljubljana: Založba ZRC (Linguistica et philologica, 39), 2019, str. 125–134.
- Kidrič, France: Iz prvih časov slovenske umetne pesmi. *Veda*, 1/2, 1911, str. 155–168.
- Kidrič, France: Opombe k protireformacijski (katoliški) dobi v zgodovini slovenskega pismenstva. *Časopis za slovenski jezik, književnost in literaturo*, 3, 1922, str. 73–133.
- Kidrič, France: Zois 1819 o prerodu slovenskega jezika. *Slovenski jezik*, 4, 1941, str. 24–25.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1808–1809*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 1), 1939.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1809–1810*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 2), 1941.
- Kopitar, Jernej: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach: Korn, 1808.
- Kopitar, Jernej: Selbstbiographie. *Slavische Bibliothek* (ur. Franc Miklošič). Wien: Braumüller, 1851, str. 1–18.

- Korespondenca Žige Zoisa* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2007. <https://nl.ijs.si/e-zrc/zois/html/zois.html> (dostop: 16. 2. 2024).
- Kos, Janko, Jože Toporišič: Vodnik, Valentin (1758–1819). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi797061/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop: 7. 1. 2021).
- Logar, Janez: Kumerdej, Blaž (1738–1805). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi309876/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop: 13. 7. 2021).
- Merše, Majda: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja: Razprave o jezikovnem sistemu, besedju in prevodni problematiki*. Ljubljana: Založba ZRC (Linguistica et philologica, 29), 2013.
- Oblak, Vatroslav: Protestantske postile v slovenskem prevodu. *Letopis Slovenske matice*, 1894, str. 202–219.
- Orel, Irena: Krajnsko besedishe pisano – prvi ohranjeni obrnjeni slovar iz 17. stoletja. *Diabronija in sinbbronija v dialektoloških raziskavah* (ur. Mihaela Koletnik, Vera Smole). Maribor: Slavistično društvo (Zora, 41), 2006, str. 501–507.
- Pintar, Luka: Književne drobtinice. *Zbornik znanstvenih in poučnih spisov*, 4, 1902, str. 147–185.
- Pleteršnik, Maks: *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana: Knezoškofijstvo, 1894–1895.
- Pohlin, Marko: *Glossarium Slavicum in supplementum ad primam partem Dictionarii Carniolicum*. Viennae: literis Grosserianis, 1792.
- Pohlin, Marko: *Tu malu besedishe treh jesikov, das ist: Das kleine Wörterbuch in dreyen Sprachen: 1781*. München: Rudolf Trofenik (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 9), 1972.
- Prijatelj, Ivan: *Duševni profili slovenskih preporoditeljev*. Ljubljana: Merkur, 1935.
- Prijatelj, Ivan: Korespondenca med Vodnikom in Kopitarjem. *Časopis za slovenski jezik, književnost in literaturo*, 5/1–4, 1926, str. 121–143.
- Prijatelj, Ivan: Nekaj Vodnikovih pisem Kopitarju. *Časopis za slovenski jezik, književnost in literaturo*, 4/1–4, 1924, str. 147–167.
- Prijatelj, Ivan: Slovenščina pod Napoleonom. *Veda*, 1, 1911, str. 27–42, 125–137, 223–237, 320–336, 417–435, 584–600.
- Schmidt, Goran: Slovenska pisma rudarskega nadzornika Lukasa Polca Sigismundu (Žigu) Zoisu v letih od 1789 do 1798. *Scopolia*, 85, 2015, str. 1–142.
- Schmidt, Goran: *Slovenska rudarska poročila iz rudišča Belščica v Karavankah s preloma 18. in 19. stoletja za Sigismonda (Žiga) Zoisa*. Ljubljana: Založba ZRC (Thesaurus memoriae: Fontes, 11), 2015.

- Smole, Jakob: Baron Žiga Zois – slovenski razsvetljenski ornitolog. *Svet ptic*, 4/3, 2008, str. 30–31.
- Snoj, Marko: *Slovar Poblinovega jezika: Na osnovi njegovih jezikoslovnih del*. Ljubljana: Založba ZRC (Slovarji), 2020.
- Snoj, Marko: *Slovenski etimološki slovar*³. Ljubljana: Založba ZRC, 2015. <https://www.fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar> (dostop: 13. 12. 2024).
- Stabej, Jože: *Hieronymus Megiser: Thesaurus polyglottus: Slovensko-latinsko-nemški slovar*. Ljubljana: SAZU, 1977.
- Stabej, Jože: *Slovensko-latinski slovar po: Matija Kastelec – Gregor Vorenc: Dictionarium Latino-Carniolicum (1680–1710)*. Ljubljana: Založba ZRC (Slovarji), 1997.
- Škrinar, Jožef: *Molitu grešbnika per usákimu is sêdem psalmov od pokore k Bógu sdihujózhiga*. Ljubljana: Rezer, 1804.
- Štrekelj, Karel: Neizdana Vodnikova pesem. *Letopis Slovenske matice*, 1895, str. 247–250.
- Štrekelj, Karel: *Zgodovina slovenskega sloustva*, 1–2 (ur. Matija Ogrin). Ljubljana: Založba ZRC, 2012–2014.
- Tavzes, Janko: *Slovenski prepород pod Francozi: Inavguralna disertacija*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1929.
- Uršič, Milena: Škrinar, Jožef (1753–1825). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi656916/> (dostop: 27. 3. 2021).
- Valenčič, Vlado: Zois pl. Edelstein, Michelangelo (1694–1777). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi872267/> (dostop: 21. 3. 2021).
- Valenčič, Vlado, Ernest Faninger, Nada Gspan Prašelj: Zois pl. Edelstein, Žiga (1747–1819). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi872726/> (dostop: 7. 2. 2021).
- Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Nürnberg: Endter, 1689.
- Vidmar, Luka: Knjižnica Žige Zoisa kot žarišče slovenskega kulturnega nacionalizma. *Knjižnica*, 59/3, 2015, str. 33–46.
- Vidmar, Luka: *Zoisova literarna republika: Vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov*. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria), 2010.
- Vidmar, Luka: Zoisova zbirka slovenskih, slovanskih in slavističnih knjig: Po sledovih baronovega svinčnika. *Knjižnica barona Žige Zoisa: Središče razsvetljenske kulture na Slovenskem* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2019, str. 83–139.

Weiss, Peter: *Problem Zoisovih poetoloških nazorov in pesemskih poskusov: Diplom-
ska naloga*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1980.

Zois, Žiga: Briefe des Freih. Sigm. Zois an Vodnik. *Vodnikov spomenik / Vodnik-
Album* (ur. Etbin Henrik Costa). Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1859,
str. [45]–62.

Zois's Contribution to the Development of the Slovenian Language and Linguistics

This paper sheds light on the diverse accomplishments of Baron Sigmund Zois, a patron of the Slovenian Enlightenment, who was, *inter alia*, a mentor, a patron, a naturalist, a terminographer, a bibliophile and a poet. His accomplishments were important for the development of the Slovenian language (then the local language of Carniola and other provinces) in the context of several fields of the humanities and natural sciences (linguistics, literature, journalism, business-technical and professional activities, etc.), all of which were undergoing a cultural revival at the time. The paper presents Zois's linguistic study of Slovenian and his assessment of the accomplishments of his predecessors, as well as outlining the main idiolectal features of the variety of Slovenian he spoke and wrote and comparing them to the language of his contemporaries.

In the spirit of the ongoing Slovenian cultural revival, Zois was an advocate of the otherwise "neglected" Slovenian language, promoting its use and cultivation as a language fit for research and literary creation among other like-minded and educated Slovenians. He designed a linguistic programme based on the scientific approach to grammar and on the word family dictionary. He also promoted the use of Slovenian in general education and communication through works such as farmer's almanacs, newspapers, business and technical reports, and translations of opera arias, poems and songs. In addition, he compiled a collection of technical terms and lexica used in older and contemporary Slovenian and Slavic studies. With such endeavours, he made a significant contribution to the wider use of the Carniolan literary language and accelerated the development of scientific research in general.

Zois's contribution to the development of the professional variety of Slovenian is reflected in his terminographic work, as well as in his collection of Slovenian terms and compilation of nomenclature systems for botany, zoology (especially ornithology), mineralogy, geology, ironworks, somatology, etc. He also compiled a collection of extracts from older and contemporary dictionaries (Hipolit, M. Pohlin) and terminological sources (A. Scopoli, B. Hacquet, F. A. Breckerfeld).

At the end of his life, Zois offered a brief insight into Slovenian backwardness from a language-cultural and sociolinguistic perspective. In addition, he was the first to provide an overview of Carniolan lexicography, starting with the Carniolan dictionary (1680), which he attributed to Matija Kastelec. Zois thought he was studying Kastelec's manuscript, but he actually owned a Slovenian dictionary compiled on the basis of Hieronymus Megiser's dictionary *Thesaurus polyglottus* (1603) with added newer lexemes. Zois also reviewed terminographic work by Hipolit (1711), Pohlin (1781, 1792) and Gutsman (1789), giving a critical assessment of their vocabularies, which he considered to be riddled with unnecessary Germanisms. From their work, he extracted originally Slavic words, classified by word families, and provided numerical data for them.

Seven of Zois's preserved Slovenian manuscript original and translated poems showcase his exemplary use of the Carniolan provincial literary language, which, in comparison to the language of Anton Tomaž Linhart and Blaž Kumerdej, deviates more visibly from Marko Pohlin's norm and language in the almanac *Pisanice*. Pohlin's language retains elements of the phonemic tradition of the Dolenjska dialect and displays more pronounced influences of the Gorenjska dialect, some of which Zois omitted or eliminated. Zois's language was exemplary among contemporary writers, even in comparison with what was considered to be the perfect language of the contemporary translation of the Bible. His language is distinguished by excellent, selective, stylistically varied and even dialectally coloured vocabulary, which does not fully correspond to his otherwise purist views.

ZOIS, VODNIK IN SLOVENSKI JEZIKOVNO-POLITIČNI PROGRAM V NAPOLEONOVI ILIRIJI¹

Janez Šumrada

Valentin Vodnik, »vodja latinskih, prvih in delavskih [= obrtnih, J. Š.] šol« v Ljubljani, glavnem mestu novonastale Napoleonove državne tvorbe po imenu Ilirske province, je na kresni dan, 24. junija 1811, končal predgovor k svoji *Pismenosti ali Gramatiki za prve šole*, ki je potem izšla julija² na stroške ilirske vlade, kajti bila je uraden učbenik. Tako kot vse druge Vodnikove šolske knjige iz tega časa,³ pač v skladu z odlokom glavnega guvernerja Ilirskih provinc maršala Marmonta z dne 4. julija 1810⁴ o organizaciji šolstva in uvedbi *deželnega jezika* (*langue du pays*) – v slovenskih predelih Ilirije torej slovenščine – kot predmeta in učnega jezika na primarni in nižji srednješolski stopnji.

Če na tem mestu zavestno pustimo ob strani slavno Vodnikovo odo na Napoleona, »Ilirijo oživljeno«, prvič objavljeno prav v *Pismenosti*, ker velja o njej podrobno razpravljati posebej – tu naj samo obrobno opozorimo, da gre za upesnitev *tóposa*, ki ga najdemo v času Ilirskih provinc tudi v

1 Razprava se opira na tipkopis z naslovom »Vodnikov narodno-politični program v dobi Ilirskih provinc«, ki sem ga 21. novembra 1989 predstavil kot referat na mednarodnem kolokviju »Odmev francoske revolucije in spomin nanjo v narodni zavesti v 19. in 20. stoletju« v organizaciji Slovenske matice. Ostal je neobjavljen, saj je naletel na ostro odklonilno stališče zdaj že pokojne korifeje slovenskega zgodovinopisja. Prav zavoljo te burne, a na mojo srečo osamljene reakcije v svojo doktorsko disertacijo (1993) nisem vključil poglavja o enem od za Slovence bistvenih vprašanj iz časa Napoleonove Ilirije. – Danes z zadoščanjem ugotavljam, da so moje poznejše raziskave povečini potrdile poglede, zapisane ob koncu osemdesetih let, prav tako pa so jih potrdile in dopolnile ugotovitve kolege Luke Vidmarja.

2 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 509.

3 Vodnikovi slovenski učbeniki naj bi bili pripravljani do septembra 1810, izšli pa naj bi do junija 1811 (Kos, Toporišič, Vodnik Valentin, str. 515, 522–525), kar je vprašljivo, saj nosijo nekateri letnico 1812. Gre za naslednje šolske knjige, ki so bodisi Vodnikovo avtorsko delo ali pa prevod oziroma priredba: *Abeceda za Perve šole* (1811, 32 str.); *Pismenost ali Gramatika za Perve Šole* (1811, XVI + 190 str.); *Početki Gramatike, to je Pismenosti Francozke, Za latinske francozke šole v Illirii* (1811, 118 str.); *Keršanski navuk za Illirske deže ele vzét iz Katehizma za vse cerkve Francozkiga Cesarstva* (1811, 2. izdaja 1812); *Abecéda ali Azbuka, Das ABC-Buch, L'Abécé* (1812, 16 str.). V rokopisu pa sta ohranjeni: *Laska pismenost ali gramatika za latinske francozke šole v Illirii* (NUK, Ms 441, 40 str.) in *Števstvo za slovenske šole* (NUK, Ms 412).

4 Odlok je bil najprej objavljen v vladnem časopisu *Télégraphe officiel* (TO) 10. 10. 1810 (št. 3, str. 9–12) in začel veljati 1. oktobra 1810. – Prim. Šumrada, Načrti francoskih oblasti, str. 517–518.

nekaterih znanih govorih visokih predstavnikov francoskega režima –, bi v predgovoru zastoj iskali globljih razlag ozadja nastanka in izdaje omenjenega učbenika. Avtor je uvod napisal skoraj samo z gledišča svoje pedagoške prakse in najprej pragmatično ugotovil, da je na razpolago mnogo slovnice v nemščini in latinščini, iz katerih se učijo tako Nemci kot drugi Evropejci »slovenski jezik pisati in govoriti«, da pa razen slovnice Smotrickega (v prevodu Mateja Sovića) in Lomonosova, napisanih za »Rose in Serbliane«, ne pozna slovnice priročnikov, »slovensko pisanih za domačo potrebo«. Vodnik torej v predgovoru k *Pismenosti* še vedno uporablja termin »slovenski jezik« tudi v starem, generičnem pomenu »slovanski«, saj je očitno le počasi sprejemal semantični premik tega termina k njegovemu sedanjemu pomenu. To spremeno je sprožil z objavo svoje slovnice Jernej Kopitar, ki tudi sam svoje lastne nove terminologije ni sistematično uporabljal (!), nekateri mlajši slovenski izobraženci – med prvimi Janez Nepomuk Primic in Urban Jarnik – pa so novo poimenovanje naglo prevzeli.⁵ »Tujce smo tedaj učili našo besedo znati, sebe pa ne.« Zatem Vodnik polemizira s tistimi skeptiki, ki bi se maternega jezika ne učili, ker da ga že znajo, in opozarja, da začnejo Nemci, Italijani in Francozi svoje otroke najprej učiti domačega jezika, da ga mladi hitro osvojijo in da je »to prva stopnja k vsem višjim učenostim«. Vodniku je jasno, da se bodo pri pouku pojavile učencem neznane besede, ki v resnici niso neznane, »ker so vzete iz drugih, že vsem znanih«. Kar ilustrira z mlinarskim besediščem in z bohinjsko rudarsko terminologijo, ki pač ne moreta biti vsem znana. Poudarja, da si besed ne izmišlja on sam, »Smotriski in Lomonosov mi jih dajeta v svojih bukvah«. Nekaj »srbskih imen« (terminov) da ni prevzel v svoj učbenik, kajti njihove »korenine so pri nas zelo neznane. Namesto teh dam naše druge, take, da jih bodo tudi Srbljani lahko razumeli; tako si bomo roke podali, in eden k drugemu brez težave v šolo hodili.« Pouk maternega jezika kot šolskega predmeta bo »našo slovenščino zbrusil, zlikal in obogátil«, mladim olajšal učenje tujih jezikov, utegne pa tudi omogočiti »nove domače pridelke lepih umetnosti«.

⁵ Prim. Šumrada, *Rojevanje slovenskega diplomatskega jezika*, str. 104–106. – Da je Vodnik v začetku leta 1810 uporabljal termin »slovenski« celo v pomenu »ilirski«, gl. njegov prevod sodbe francoskega vojaškega sodišča v Ljubljani z dne 30. 1. 1810 v zadevi t. i. rokovnjačev iz Črnega grabna: ARS, SI AS 1077, Zbirka spisov iz francoske dobe, fasc. 2, 2/I (zadnja objava: Šumrada, O napadih na Francoze, str. 91–94). – V svojem pismu Kopitarju z dne 1. marca 1810 se Vodnik tako rekoč poigrava s sočasnim večplastnim, neustaljenim pomenom besed »slovenski, Slovenec«; gl. Prijatelj, Nekaj Vodnikovih pism Kopitarju, str. 160–161; Vodnik, *Zbrano delo*, str. 284–286.

Vodnik sicer naravnost pove, da je učbenik v slovenski inačici nastal na ukaz francoskih oblasti, »je prav prišla zapoved našim mladeničem dati v roke pismeni nauk«, da ga je pa v nemški verziji pripravil že leta 1807.

Samo na prvi pogled je nenavadno, da je Vodnik mesec dni pozneje, torej prav v času izida *Pismenosti*, dne 23. julija 1811, dokončal svoje detajlno pojasnilo o ideološkem in političnem ozadju omenjene knjige. Naslovil ga je z *Nota über die Pismenost ali Gramatika*, in sicer v nemščini in v obliki spomenice, ki je ohranjena kot avtograf. Ker je po obliki spomenica, promemorija, dokument gotovo ni bil namenjen Žigi Zoisu, v čigar arhivu se je ohranil, temveč vrhovom ilirskih oblasti, čeprav ni sestavljen v jeziku, ki bi ga najvišji predstavniki vlade razumeli. Verjetno ga je hotel Vodnik, preden bi ga dal prevesti v francoščino, predložiti Zoisu in pridobiti njegovo mnenje o vsebini.

Nota je po naši oceni temeljni dokument o smotrih in dolgoročnih ciljih šolskega pouka v *deželnem jeziku*, v slovenskih predelih Ilirije torej v slovenščini. Prvzaprav gre kar za dolgoročno vizijo jezikovne politike, pri kateri je v prvi fazi razvoja Ilirskih provinc, med Marmontovo vladavino, odigral Zoisov krog eno od nadvse pomembnih vlog in oblikoval intelektualno podlago Marmontovega šolskega odloka. Marmont je jeseni 1809, ko je bil imenovan za ilirskega guvernerja in je zatem prispel v Ljubljano, živel v prepričanju (nastalem v tesnih stikih z dalmatinskim intelektualnim krogom v letih 1806–1809⁶), da lahko t. i. ilirščina, v resnici dalmatinska štokavščina, kot »antični prajezik«, kar je o njej »dokazoval« Appendini, postane skupni jezik vsega slovanskega prebivalstva Ilirskih provinc. Na guvernerjevo povabilo je aprila 1810 celo dopotoval v Ljubljano dalmatinski duhovnik Sivrić, da bi začel na Kranjskem poučevati štokavščino. S prvotno Marmontovo koncepcijo jezikovne politike v francoski Iliriji bi bil, če bi bila obstala, ogrožen nadaljnji razvoj slovenščine, kakor so si ga želeli Zois in njegovi sodelavci, ki so verjeli v enakopravnost obeh jezikov s stoletnim literarnim izročilom.⁷

Lahko si je predstavljati, da je prav z argumenti, kakršne je približno leto dni pozneje zapisal Vodnik v *Noti*, Žiga Zois v prvi polovici leta 1810 prepričeval guvernerja Marmonta, da je treba v slovenskem delu Ilirije uvesti pouk v slovenščini. Mladi, za poklicnega vojaka dobro izobraženi maršal

⁶ O Marmontovi jezikovni politiki v Dalmaciji po letu 1806: Šimunković, Pregled jezične situacije; Šimunković, Plurilinguismo in Dalmazia; Baras, Maršal Marmont.

⁷ Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 272.

je namreč redno zahajal v Zoisovo palačo na ljubljanskem Bregu, ne samo na obiske k paraliziranemu učenjaku mednarodnega slovesa, temveč tudi dvorit njegovi duhoviti in čedni nečakinji ter z njo muzicirat.⁸ Z razlogi, pozneje predstavljenimi v *Noti*, pa je Vodnik sam v istem času »lobiral« pri svojem novem prijatelju Raffaellu Zelliju, sicer glavnem inšpektorju za javni pouk v ilirski vladi, in pridobil tudi njegovo dragoceno podporo.

Zadeva vendarle ni napredovala brez težav, saj je bila nekaj časa v igri možnost, da bi Vodnik v Ljubljani namesto Sivrića predaval – štokavsko hrvaščino ...⁹ Zoisova in Vodnikova akcija je bila verjetno okronana z uspehom šele proti koncu prve polovice leta 1810, vsekakor pred 4. julijem, saj je Marmontov odlok, ki je bil podpisan s tem datumom, z uvedbo *deželnega jezika* na primarno in nižjo srednjo stopnjo šolskega sistema spremenil njun predlog v uradno politiko ilirske vlade. Vsebina odloka je obenem pomenila poraz predloga o uvedbi hrvaščine med Slovenci; tudi to bi moglo biti, glede na znane vire, omejeno na čas pred uskladitvijo in podpisom šolskega odloka.¹⁰ Kljub svoji zmagi, zapisani v šolskem odloku, se je Zoisov krog še dolgo bal uvedbe ilirščine in je utrjeval svoje pozicije z nadaljnjimi akcijami pri Marmontu, Zelliju in Siauvu.¹¹ Poraja se nenavadna misel, da kljub dobrim zvezam z vrhovi oblasti slovenski činitelji morda dolgo niso bili seznanjeni z vsebino Marmontovega šolskega odloka, datiranega s 4. julijem, in da so se jim strahovi razblinili šele 10. oktobra, ko je bil odlok objavljen v ljubljanskem uradnem časniku *Télégraphe officiel*. Po drugi strani pa tudi ni mogoče izključiti možnosti, da bi mogel biti šolski odlok opremljen s starejšim datumom od svojega dejanskega nastanka (antedatiran), kar je občasno praksa v vseh državnih birokracijah ...

Zakaj je bilo torej treba *uradno* politiko ilirske vlade glede pouka v *deželnem jeziku* ob izidu *Pismenosti* tako obširno pojasnjevati, pravzaprav

8 Paulin, *Les Souvenirs du Général*, str. 236–237. – Iz dosedanje literature je znano, da je na dobre odnose Žige Zoisa s prvim ilirskim guvernerjem v svojih pismih večkrat namigoval tudi Jernej Kopitar.

9 O morebitni nastavitvi štokavskega učitelja Sivrića v Ljubljani in zatem možnosti, da namesto njega zasede načrtovano katedro na centralnih šolah Valentin Vodnik, vendar kot profesor hrvaščine, iz česar pa se navsezadnje ni izcimilo prav nič, gl. Vodnikovo pismo Kopitarju z dne 1. 3. 1810 (Prijatelj, Nekaj Vodnikovih pisem, str. 160–161; Vodnik, *Zbrano delo*, str. 284–286) ter Kopitarjeva pisma Zoisu z dne 12. in 13. 3. 1810, 25. 4. 1810 in 20. 5. 1810 (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, št. 43, str. 142–146; št. 46, str. 152–158; št. 52, str. 165–168).

10 Drugače o tem: Kos, Toporišič, Vodnik Valentin, str. 515; Kos, Valentin Vodnik kot nacionalnopolitični pesnik, str. 25.

11 Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 272–274.

zagovarjati v *Noti*? Enostavno: pred nastopom pomladi 1811 so se v Ilirskih provincinah popolnoma spremenile dotedanje politične razmere in med drugim v jedru zamajale Marmontovo šolsko ureditev, uvedeno komaj prejšnjo jesen! Kot je poročal *Télégraphe officiel* v drugi polovici aprila,¹² je bil Marmont, vojvoda Dubrovniški, formalno na odobrenem izrednem dopustu zunaj Ilirije; v resnici pa je bil odpoklican z mesta glavnega guvernerja in imenovan za komandanta enega od korpusov v francoski Portugalski armadi. Za njegovega naslednika je bil postavljen cesarjev pribočnik, divizijski general grof Bertrand, ki je prispel v ilirsko glavno mesto 29. junija 1811 s soprogo in dvema majhnima otrokoma in prevzel prvo prestižno funkcijo v svoji karieri.¹³ Dobro poučeni, takšni, ki so imeli informacije iz krogov blizu ilirske vlade, so že ob Marmontovem odhodu vedeli, da bije plat zvona vrsti njegovih ukrepov, ki so dolge mesece dvigovali pritisk cesarskih oblasti v Parizu, saj zanje glavni guverner praviloma ni iskal in tudi ne pridobil njihovega soglasja. Še konec februarja 1811, torej tik pred odhodom iz Ilirije, je Marmont odgovoril na očitke iz Pariza, češ da je ilirsko šolstvo prepotratno organizirano, s (pre)držno odločitvijo, da do objave cesarskega organičnega dekreta na tem področju niso potrebne nikakršne spremembe! Skratka, do konca svoje vladavine je Marmont deloval tako, kot je opisal v spominih: »Z eno besedo, bil sem, v celotnem pomenu termina, podkralj, katerega oblast ni imela omejitev.« (»En un mot, j'étais, dans toute l'étendue du terme, un vice-roi dont le pouvoir n'avait pas de bornes.«)¹⁴ Po njegovem odhodu¹⁵ je Zelli – ne po svoji volji in bržčas na ukaz glavnega intendanta Redona de Bellevilla – v prvih dnevih aprila 1811 pripravil osnovni predlog o preuredbi, v katerem je šolski sistem približal francoskemu, dotlej načrtovane stroške za njegovo delovanje pa zmanjšal kar za polovico. Prvi Zellijev preureditveni načrt¹⁶ je že odpravljal

12 TO, 20. 4. 1811, št. 32, str. 128.

13 TO, 3. 7. 1811, št. 53, str. 212.

14 Marmont, *Mémoires du maréchal*, 3, str. 338.

15 Marmont, ki je, tako kot njegovi nasledniki, v zimskih mesecih običajno rezidiral v Trstu, je, ko mu je bil odobren izredni dopust, zapustil Ilirijo »konec februarja« (»à la fin de février«) in pripotoval v Pariz »prve dni marca« (»dans les premiers jours de mars«) 1811. Prim. Marmont, *Mémoires du maréchal*, 3, str. 448.

16 CHAN, F1e 61, Projet pour améliorer l'état de l'instruction publique d'Illyrie et la rapprocher du système établi dans l'Empire, en diminuant de la moitié la dépense qu'on y fait actuellement, ki ga je Zelli 9. 4. 1811 predal glavnemu intendantu Ilirije Redonu de Bellevillu, ta pa poslal v Pariz; NUK, Ms 1467, Illyrica, mapa V, št. 493. – Prim. Polec, Ljubljansko višje šolstvo, str. 38; Bundy, *The Administration of the Illyrian Provinces*, str. 172; Šumrada, Načrti francoskih oblasti, str. 518.

Marmontove gimnazije (*gymnases*) kot nižje srednje šole s poukom v *dežel-nem jeziku*, namesto njih pa uvajal po francoskem vzoru kolegije (*collèges*), iz katerih je bil *deželni jezik*, torej slovenščina, izrinjen in potisnjen izključno v sfero primarnega šolstva. Po objavi Napoleonovega organičnega dekreta za Ilirske province¹⁷ je Zelli nekoliko dodelal predlog iz aprila, vendar je ta ostal glede ukinitve *deželnega jezika* v šolah nespremenjen, »varčevalna« zamisel, ki je predvidevala ukinitve za Slovence najpomembnejše dejanske pridobitve francoske dobe, pa je bila v celoti vključena v dokončno verzijo Bertrandove šolske reforme, ki je začela veljati konec leta 1811. Od celotne Marmontove ureditve je ostala slovenščina samo v začetni šoli, njen največji nasledek pa Vodnikovi učbeniki, večinoma natisnjeni, dva pa zaradi spremenjene šolske politike do danes v rokopisu!

Zakaj pa je Vodnik sestavil *Noto* šele malo pred koncem julija 1811, če so se glede rabe slovenščine v javnem šolskem sistemu pripravljale korenite spremembe na slabše že ves čas od Marmontovega odhoda, za katerega je sčasoma postalo jasno, da je dokončen? Nekaj dni pred Vodnikom je, kot že omenjeno, Zelli pripravil drugi, nekoliko dodelani predlog preoblikovanja ilirskega šolstva, ki se je oprl na vladarjev objavljeni organični dekret. Ni mogoče izključiti, da sta bili njuni akciji dogovorjeni in usklajeni, saj sta bila moža prijatelja in sta to ostala tudi po zatonu francoske Ilirije, vse do Zellijeve smrti leta 1817. Morda sta Zois in Vodnik ocenjevala, da bo mogoče kaj doseči pri novem guvernerju, a takšno pričakovanje, če sta ga imela, je bilo *peine perdue*, trud zaman. Zvesti in vestni izvrševalec Napoleonovih ukazov Bertrand je povečini samo izpolnjeval naročeno, politični prioriteti njegovega mandata pa sta bili, kot je zahteval Pariz, na eni strani veliko zmanjšanje javnih izdatkov, po drugi pa postopna institucionalna integracija Ilirskih provinc s Francoskim cesarstvom. Baron Jean-Joachim Pellenc, cesarjev tajni agent na misiji v Iliriji v pozni jeseni 1811, je imel drugega guvernerja za pretirano meščanskega in pripoveduje o njem v enem od svojih poročil, »da se je bati, da bo ne ravno skop, ampak do pretiranosti varčen. Tudi najmanjše račune, ki ga zadevajo, daje natančno preverjati in klestiti.« (»Il est à craindre qu'il soit, non pas avare, mais économe à l'excès. Il fait examiner scrupuleusement les plus petits comptes qui le concernent, et les fait réduire.«)¹⁸

¹⁷ Šumrada, Statut juridique, str. 34–41.

¹⁸ CHAN, AF IV 1713, dossier 6, pièce 17, rapport 38; Dahan, Charles Nodier, str. 257, op. 484.

Resnici na ljubo je Bertrand občasnno vendarle dokazal, da tudi samostojno razmišlja o ključnih problemih dežel, ki jih upravlja, in da si jih prizadeva reševati. Toda dotedanje jezikovne in šolske politike, ki je bila mogoča samo zavoljo velike samostojnosti in osebnih razsvetljenskih preferenc njegovega predhodnika Marmonta, obenem pa v neskladju s prioriteto sistemsko integracijo Ilirije v Francosko cesarstvo, ni ne mogel ne hotel ohraniti pri življenju. Za »ilirščino«, namreč (srbo)hrvaščino, je Bertrand sicer imel nekaj posluha, saj je – povsem brez uspeha – priporočil Parizu, naj v Dubrovniku ustanovijo ilirsko akademijo ter objavijo ilirsko-francosko slovnico in nekatere učbenike za začetno šolsko stopnjo v cirilici. Neuresničen je ostal tudi načrt o ilirski izdaji uradnega glasila *Télégraphe officiel*, ki so jo oblasti v začetku leta 1811, še pod Marmontom, poverile Šimetu Starčeviću in naj bi nadomestila leta 1810 ukinjeni dalmatinski uradni časopis *Kraljski Dalmatin*.¹⁹ Najbolj pa je Bertrandu treba šteti v dobro, da je s trmastim zavzemanjem obdržal pri življenju ljubljansko visoko šolstvo in ga celo hotel preoblikovati v popolno univerzo francoskega tipa.²⁰ Toda pariška ministrstva so ostajala povsem neodzivna za vse guvernerjeve predloge s kulturnega in prosvetnega področja!

Sistemska izločitev pouka slovenščine in v slovenščini iz nižjih srednjih šol je bila hud udarec za vse Slovence v Iliriji, za Zoisov krog pa tudi popoln poraz tiste politike, s katero jim je leta 1810 uspelo prodreti pri Marmontu in Zelliju. Zois, ki je bil z Marmontom v rednih in dobrih odnosih in za katerega je še Pellenc konec leta 1811 ocenjeval, da je »zelo naklonjen francoski vladi«, ²¹ se je morda tudi zaradi preobrata v francoski jezikovni in šolski politiki umaknil od dotedanjih rednih stikov z uradnimi strukturami; v svojih pogovorih z zadnjim guvernerjem Fouchéjem ga je Charles Nodier ocenjeval kot »zelo rezerviranega barona Zoisa« (»le très réservé baron Zoïs«).²² Zagotovo ga ni ogrelo niti odlikovanje viteza Legije časti, ki mu ga je na predlog glavnega guvernerja Junota malo pred razkrojem francoskega režima leta 1813 podelil Napoleon, istočasno pa še ljubljanskemu škofu Antonu Kavčiču – oba sta se tudi

19 *Hrvatske zemlje*, št. 51, str. 117; Vince, Zasluge Šime Starčevića, str. 157–201.

20 CHAN, F1^e 61, *Règlement pour les facultés de l'académie des Provinces illyriennes*, ki ga je konec leta 1811 pripravil Zelli. Objavljen je pri Šumrada, Načrti francoskih oblasti, str. 524–532.

21 Pivec, Drobline izza časa, str. 51–52.

22 Nodier, *Souvenirs de la Révolution*, str. 308; Dahan, Charles Nodier, str. 273; Vaissière-Orfila, *Général Bertrand*, str. 108.

izognila obveznosti, da bi oblastem predložila predpisano pisno prisego zvestobe francoskemu cesarju.²³

Ali je Zois navsezadnje ocenil, da prevod Vodnikove spomenice v francoščino in njeno posredovanje Bertrاندovi vladi ne bi spremenila ničesar, saj se ukinitve slovenskega pouka na nižji srednji stopnji ni dalo ustaviti? Baron tudi ni mogel biti resnično naklonjen viziji postopnega oblikovanja knjižne ilirščine, v kateri bi bila enakomerno zastopana slovensko in hrvaško »narečje«, kar je Vodnik očitno zagovarjal v spomenici, Zoisu pa je poprej ideja morda služila samo kot navidezni argument, verbalna opora pri prepričevanju Marmonta o uvedbi šolstva v *deželnem jeziku* ... Da umetnih jezikovnih stvaritev ni maral, dokazuje že Zoisovo nasprotovanje skupnemu knjižnemu jeziku v pismu Kopitarju z dne 28. septembra 1810.²⁴ Glede na Kopitarjeve zamisli o jezikovnem približevanju kajkavščine s slovenščino in štokavščine s srbsščino na podlagi karantansko-panonske teorije je bila Vodnikova *Nota* v nasprotju tudi z njegovimi prepričanji.²⁵ Zdi se, da sta bila to ključna vzroka, zakaj je Zois pregovoril Vodnika, naj odneha, *Nota* pa je obležala v baronovem arhivu. Nobenih dokazov namreč nimamo, da bi bila kdaj posredovana ilirski vladi, saj v dokaj dobro ohranjenih uradnih arhivih o njej ni sledov. Če bi se bilo pa to vendarle zgodilo, bi z visoko stopnjo verjetnosti ne bila izročena v nemščini, ki je niso razumeli ne Bertrand, ne Redon de Belleville in ne Zelli (z zadnjim je Vodnik komuniciral v njegovi materni italijanščini).

Zelo zanimivo se zdi, da Vodnikova *Nota*, ki jo je poznal, analiziral in v slovenskem prevodu v celoti objavil že Ivan Prijatelj pred dobrimi 110 leti, doslej še ni bila objavljena v nemškem izvirniku. Nenavadno pomanjkljivost odpravljamo, neposredno za prepisom Vodnikovega nemškega koncepta pa objavljamo še jezikovno nekoliko posodobljeni Prijateljev prevod.²⁶

23 Šumrada, Doslej neznano pismo, str. 9–12.

24 Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 272.

25 Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 276.

26 Ivan Prijatelj je »nacionalno, nacionalnost« prevajal kot »narodno, narodnost«. Pri tem ni osamljen, saj naštete besede celo v poglobitnih sodobnih slovenskih slovarjih še vedno veljajo za sinonimne, prim. *Slovar slovenskega knjižnega jezika: Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja: Prva knjiga A–Pa*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, Cankarjeva založba, 2014, str. 849–850; *Sinonimni slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016, str. 466. V obeh naštetih virih je »nacija« še danes sinonim za »narod«, kar se pa predvidljivo semantično zaplete pri izpeljankah »nacionalizacija, nacionaliziranje, nacionalizirati«, ki v istih virih seveda pomenijo »podržavljenje« ... Na srečo je drugače v veljavnem pravopisu, kjer »nacijo« ustrezno razlagajo z »državnim narodom«, prim. *Slovenski pravopis* (ur. Jože Topo-

Osnutek spomenice, brez dvoma sestavljen v Vodnikovi značilni, skoraj kaligrafsko lepi gotici, ni našel mesta v njegovem *Zbranem delu* (!),²⁷ čeprav ga je njegov urednik poznal in ga – prav tako kot v geslu v *Slovenskem biografskem leksikonu* – obravnaval tudi v svoji razpravi o Vodniku kot nacionalnopolitičnem pesniku slovenskega razsvetljenstva.²⁸ Poleg Prijatelja se je lotil resne analize Vodnikove *Note* Luka Vidmar, njegovi rezultati pa se v poglavitnih črtah ujemajo z mojimi.²⁹

---

rišič). Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2001, str. 895. V zadnji izdaji Snojevega etimološkega slovarja je »nacija« sopomenka celo za »državotvorni narod«, ki pa kot družbeni fenomen vendarle ni omejen na 20. stoletje, saj je v Evropi prisoten od konca 18. stoletja (Snoj, Marko: *Slovenski etimološki slovar: Tretja izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016, str. 452; portal Fran: <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=nacija>, dostop: 28. 3. 2022). – Poleg tega je Prijateljev prevod problematičen še na enem mestu: Vodnikove francoske »Terminaisons« sloveni dvakrat s »tehničnimi izrazi«, kar je precej preširoko, beseda pomeni v francoščini zgolj »obrazila, končnice«. – To sta tudi edini terminološki tančini, pri katerih s Prijateljevim prevodom ne moremo soglašati; sicer smo nekaj Prijateljevih izrazov zaradi zastarelosti (*lebko, podrastajoče, obogačenje, uporaba, svota* itn.) zamenjali z njihovimi sodobnejšimi ustreznici.

²⁷ Vodnik, *Zbrano delo*.

²⁸ Kos, Valentin Vodnik kot nacionalnopolitični pesnik, str. 24–26.

²⁹ Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 274–276.

1) Nota über die Pismenost ali Gramatika, M

Der Hauptwunsch der Illyriar in Hinsicht auf ihre
 Erziehung, Kultur und Nationalität ist Kunst und
 öffentliche Nützlichkeit ihrer Sprache, welche sie in zwei
 Hauptabtheilungen theilt, in der Prosa und der Poesie =
 Prosa. Man nennt ^{man} ~~man~~ in der Poesie die Illyrische
 Sprache als einseitig nur die Prosa. Unter einander
 sind sie begreiflich so unterschieden, wie Griechisch
 und Lateinisch, oder wie Slavisch und Romanisch,
 Slavonisch und Serbisch, in ihrer Sprache. Einige
 können im gemeinen Leben und in kurzen Reden
 einander nicht verständlich werden, und ein viel
 langer Umgang bildet den Mund so weit, daß er die
 Illyrische ^{allgemein} ~~man~~ ^{Rede} und sich verständlich macht, so wie
 es unglücklicherweise mit dem Prosa gesehe die Poesie zu
 verstehen. Ein Terminus und ein ~~einzelner~~ ^{einzelner}
 in verschiedenen Worten, die jedoch allemal dieselbe
 Composition unbeständig gemacht werden, ist alles, was die
 Differenz zwischen beiden macht. Daher sieht man nicht
 ein, daß es nur Grammatik und orthographische
 Regeln bedürftig, und daß man diese in dem Prosa erklärt,
 und in Anwendung bringt, so wird die jetzt erklärten

Slika 1. Faksimile osnutka spomenice Valentina Vodnika z naslovom *Nota über die Pismenost ali Gramatika*, str. 1. Nemško besedilo je napisano v njegovi značilni, skoraj kaligrafski gotski pisavi in datirano v Ljubljani 23. julija 1811. Na koncu se je avtor podpisal in s krajšavo za latinski izraz »manu propria« potrdil, da gre za njegov lastnoročni podpis. Nemški izvirnik besedila doslej še ni bil objavljen. Unikatni avtograf hrani Knjižnica Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani.

© NMS, Zoisovi rokopisi, M 11 P 2 (foto: Tomaž Lauko).

[p. 1] Nota über die Pismenost ali Gramatika [prepis]

Der Hauptwunsch der Illyrier in Hinsicht auf ihre Vereinigung, Cultur und Nationalität ist Einheit und öffentliche Giltigkeit ihrer Sprache, welche sich in zwey Hauptdialekte theilt, in den Serbischen und den Slovenzischen. Jenen nannte man in der Hofsprache zu Wien den Illyrischen, diesen in Deutschland den Wendischen. Unter einander sind sie beyläufig so unterschieden, wie Niederdeutsch und Hochdeutsch, oder wie Friaulisch und Venezianisch, Piemontesisch und Toskanisch, in ihrer Sphäre. Beyde können im gemeinen Leben und in kurzen Sätzen einander leicht verständlich werden, und ein nicht langer Umgang bildete den Wenden so weit, daß er den Illyrier allzeit leicht verstand und sich verständlich machte, so wie es umgekehrt mit dem Serbier gegen den Slovenzen geschah. Die Terminaisons und ein [prečrtano: Viertel] Fünftel der verschiedenen Wörter, die jedoch allermeist durch die Composition unkenntlich gemacht werden, ist alles, was die Differenz zwischen beyden macht. Daher sieht man leicht ein, daß es nur Grammatiken und collationirende Wörterbücher braucht, und daß man diese in den Schulen erklärt, und in Anwendung bringt, so wird die jetzt aufkeimende [p. 2] Generation in den nächsten Jahren Serbische Schriften den Slovenzen erklären können; sie wird durch die in den Schulen gebildete Jugend die Stellen besetzen, welche die unterste Correspondenz mit dem Serbischen Antheile zu besorgen haben werden, und zugleich mit Französisch-Kündigen für die politische Verbindung mit der obersten Gewalt. – Noch mehr! Unsere Schuljugend und Schulanstalt wird unsere Mundart bereichern und uns mit der Kenntniß des übrigen Fünftels der Wörter vertrauter machen. Dann bleiben nur die Terminaisons übrig, die einerseits sehr leicht verständlich sind, andererseits aber auch in Croatien, Dalmatien u.s.w. nicht ganz untereinander übereinstimmen, folglich einen jeden nöthigen sich damit bekannt machen zu müssen, oder es auch schon jetzt zu seyn. Unsere Mundart in Krain, Villach, Görz und Triest ist über dies noch viel verständlicher der übrigen Hälfte Illyriens (Nota bene, unsere Hälfte zählt 650,000 Einwohner), wenn man sie geschrieben liest, als wenn man sie im gemeinen Leben reden hört.

Hieraus folgt, daß beyde Hälften ihre Grammatiken zum Grunde der Volksbildung legen, darin ihre technische Sprache nach Smotriski führen,

daß sie in ihren Lexicis die abweichenden Wörter durch Einschaltung der beyden Partheien angehörigen Benennungen aufführen; das übrige aber dem ohnedieß sprachliebenden Slaven überlassen, der sich bald in den Stand setzen wird, seine Nebenhälfte [p. 3] zu verstehen, auch dann wenn sie feyerlich und im gesuchten Styl sprechen wird.

In diesem Geiste, in dieser Hinsicht, schrieb ich die Pismenost. Die grammatische Sprache ist vom Smotriski entlehnt, dessen Urtext nebst der Übersetzung des Archidiaconus von Ossero Sovich ein Besitz der Zoisischen Büchersammlung zu Laybach ist, welches Manuscript sie mir gütigst zum nöthigen Gebrauche mitgetheilt hatte. Die Abweichungen davon sind selten, und nur durch unbezwingliche Gesetze der Verständlichkeit abgedrungen. Hiedurch wollte ich mich dem Serbier möglichst nähern. Die Spuren meiner Tendenz wird man im Buche selbst finden, und unser Slovenz wird der Bereicherung seines an Radicalien genug reichen, aber noch an abstracten Benennungen ziemlich mangelhaften Dialektes hoffentlich die Hände biethen. Ein gleiches erwiedere uns der Serbier! – Serbier nenne ich ihn, weil er zum Hauptdialekte desselben von mir gezählt wird; auch er nennt seine Sprache, wie wir, Slovinsko; nicht wohl von Slava, sondern von Slovo; slovinsko verständlich, redend, im Gegensatze des Némez, des Stummen, ihm unverständlich, das ist uns Deutschen, der hiegegen sich selbst deutsch, vielleicht von deutlich seyn, benannt.

Indessen, bis wir uns die Hände biethen, übersetze man die Actenstücke entweder in beyde Mundarten für jede dieser Par[p. 4]theyen besonders, oder man finde eine geschickte Hand, welche so die Übersetzung einzurichten sich getreuen könnte, daß sie beyden verständlich wird. – Eine andere allgemeine Sprache für unser Illyrien wird eben so wenig möglich seyn, wie es die deutsche geblieben ist. Die Italiäner sind unter uns eben das, was die Deutschen. Der Gottscheer erlernt unser slavisch, behält aber immer sein fränkisch. Die Lage des Görzers, Triesters und Krainers macht, daß er mehrere erlernte Sprachen spricht, aber die Mutter lehrnte ihn sein Slovénsko – und wer wird die Mütter in die Schulen schicken?

Um also uns jetzigen Illyriern Bildung, Einheit und nationalen Gehalt zu geben, befördere man gegenseitige Nachbarlichkeit, Identität und Dialekt [prečrtano: *Sprach*] nähierung. Buchstaben-Differenz, Tonverschiedenheit, Unähnlichkeit der Kleidung, und andere Kleinigkeiten sind wahre Kleinigkeiten; der Stamm ist und bleibt einer und ebenderselbe, und ist ein

doppelter Hauptzweig des ungeheuren Urstammes, der sich Slave nennt, ohne selbst bestimmen zu können, was slavisch oder slavonisch eigentlich a parte rei sey. – Es sind folglich mehrere Mundarten (Dialecti) (– dorisch, jonisch etc., doch alles griechisch). – Wer diese kleinen Unterschiede zur Einheit bringt, erit ille mihi alter Apollo. – Die Sprache ist der Spiegel des Characters eines Volkes, sie ist die Summe der Ideen der Fortschritte seiner besten Genies.

Laybach, den 23. July 1811

V. Vodnik m[anu] p[ropria]³⁰

Nota o Pismenosti ali Gramatiki [prevod]³¹

Glavna želja Ilircev z ozirom na njih z e d i n j e n j e,³² kulturo in narodnost je enotnost in j a v n a v e l j a v n o s t³³ njih jezika, ki se deli v dve glavni narečji, v srbsko in slovensko (*slovenzisch*). Prvemu se je reklo v dvornem jeziku na Dunaju ilirski, poslednjemu pri Nemcih vendski. Med seboj se razlikujeta približno tako, kakor spodnjenemščina in visokonemščina, ali kakor furlanščina in beneščina, piemontščina in toskanščina v svojem področju. Oba se lahko razumeta v navadnem življenju in v kratkih stavkih, in nedolgo občevanje je izobrazilo Slovenca toliko, da je Ilirca vedno lahko razumel in bil razumljen, kakor se je godilo tudi narobe s Srbom in Slovincem. Tehnični izrazi in ena petina različnih besed, ki pa jih je povečini razenačila kompozicija, je vse, kar sestavlja razloček med obema. Vsled tega je lahko umljivo, da je treba samo slovnice in primerjajočih slovarjev, ki se naj v šolah razlagajo in r a b i j o,³⁴ pa bo moglo sedaj odraščajoče pokolenje v prihodnjih letih razlagati Slovincem srbske spise; to bo zasedlo z mladino, izobrazeno v šolah, ona mesta, ki naj skrbijo za nižje dopisovanje s srbskim delom, obenem pa tudi z ljudmi, zmožnimi francoščine zaradi politične

30 NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 11 P 2, 4 strani. – Gre za Vodnikovo lastnoročno besedilo, prim. Faganel, Zoisovi rokopisi, str. 93, št. 453. Gl. tudi v razpravi objavljeni faksimile dokumenta. Prepis besedila je pregledal Boris Golec, za kar sem mu iskreno hvaležen.

31 Prevod Ivana Prijatelja v njegovi razpravi: Slovenščina pod Napoleonom, str. 321–323. – Gl. tudi op. 26.

32 Razprto zapisal Prijatelj.

33 Razprto zapisal Prijatelj.

34 Razprto zapisal Prijatelj.

zveze z najvišjo oblastjo. – Še več! Naša šolska mladina in šolski zavod bosta obogatila naše narečje in nas seznanila z ostalo petino besed. Ostanajo potem samo še tehnični izrazi, ki so po eni strani jako lahko umljivi, po drugi pa tudi na Hrvaškem, v Dalmaciji itd. ne povsem skladni med seboj, vsled česar je vsak prisiljen, da se jih bo moral naučiti, ali da je to že sedaj storil. Naše narečje na Kranjskem, v Beljaku, v Gorici in Trstu je vrh tega še bolj umljivo ostali polovici Ilirije (NB. Naša polovica šteje 650000 prebivalcev), ako se čita v pisavi,³⁵ nego če se slīši³⁶ v navadnem življenju govoriti.

Od tod sledi, da naj obe polovici naredita za podlago ljudske izobrazbe vsaka svojo slovnico; v njej naj uravnata svoj tehnični jezik po Smotrickem in v svojih slovarjih navedeta razlikujoče se besede, pristavljajoč jim izraze, lastne obema strankama; ostalo pa prepustita itak jezikoljubnemu Slovanu, ki se bo kmalu usposobil, razumeti svojo polovico, tudi v slučaju, kadar bo govorila svečano in v izbranem slogu.

V tem duhu, v tem smislu sem pisal Pismenost. Slovnični jezik je izposojen iz Smotrickega, čigar izvirnik se nahaja, obenem s prestavo naddiakona ozerskega³⁷ Sovića, v posesti Zoisove knjižnice v Ljubljani, kateri rokopis mi je dobrotljivo prepustila v uporabo. Odstopanja od Smotrickega so redka in samo po nepremagljivih zakonih razumljivosti pisatelju izsiljena. Na ta način sem se hotel po največji možnosti približati Srbu. Sledovi moje tendence se bodo našli v knjigi sami, in naš Slovenec bo – upam – ponudil roko obogatitvi svojega na debelnih izrazih dovolj bogatega, a na abstraktnih poznamenovanjih še precej pomanjkljivega narečja. Enako naj nam vrnejo Srbi! – Srba ga imenujem, ker ga prištevam h glavnemu narečju njegovega plemena; tudi on imenuje svoj jezik, kakor mi, slovinski, najbrž ne po 'slavi', ampak 'slovu'; 'slovinsko' = razumljivo govoreče,³⁸ v nasprotje k Nemcu, zanj nememu, nerazumljivemu,³⁹ imenujočemu pa samega sebe deutsch, morebiti od deutlich sein, oznamenovan biti.

Dotlej pa, dokler si ne podamo rok, se naj prevajajo akti ali v obe narečji za vsako teh dveh strank posebej; ali pa se naj najde spretna roka, ki bi si mogla upati, prirediti prestavo tako, da bo razumljiva obema. – Kakšen drugi občen

35 Podčrtal Vodnik.

36 Podčrtal Vodnik.

37 Namreč osorskega, po antičnem škofijskem središču Osor, ob prekopu med otokoma Cres in Lošinj, ki naj bi ga naredili še v antiki.

38 Podčrtal Vodnik.

39 Podčrtal Vodnik.

jezik za našo Ilirijo bo ravno tako malo mogoč, kakor je ostal nemški. Italijani so pri nas isto, kar Nemci. Kočevce se nauči naše slovenščine, a ohranja vedno svojo frankovščino. Lega Goričana, Tržačana in Kranjca povzroča, da govoré več priučenih jezikov, a mati jih je učila njih 'slovensko' – in kdo bi matere pošiljal v šole?

Da se torej dà nam sedanjim Ilircem izobrazba, enotnost in narodna vsebina, naj se pospešuje vzajemno sosodstvo, istovetnost in približevanje narečij. Razlika črk, izgovora, noše in druge malenkosti so res malenkosti; deblo je in ostane eno in isto ter je dvojna glavna veja ogromnega pradebla, ki se imenuje Slovan, ne da bi sam znal določiti, kaj je pravzaprav slovansko ali slavonsko⁴⁰ a parte rei. – Je torej več narečij (dialektov) (– dorsko, jonsko itd., a vse grško). – Kdor bo te male razločke spravil v enoto, erit mihi alter Apollo. – Jezik je zrcalo značaja narodovega, jezik je vsota idej napredka najboljših genijev naroda.

V Ljubljani, 23. julija 1811

V. Vodnik m. p.

Izjemno pomembni dokument velja po vsebini analizirati v njegovih glavnih potezah in izluščiti iz njega, kateri so bili njegovi dometi.

- *Vereinigung, Cultur und Nationalität (zedinjenje, kultura in nacionalnost)* [str. 142] *oziroma Bildung, Einheit und nationales Gehalt (izobraževanje, enotnost in nacionalna vsebina)* [str. 143]

V »ključnih besedah« (*keywords*) gre za oris enega od temeljnih postulatov francoske revolucije, namreč za opis nastanka sodobnega državotvornega naroda, torej nacije. Predpogoj zanjo je jezikovno in kulturno poenotenje, zedinjenje, kar je mogoče – seveda samo z neomajno, dolgoročno, načrtno državno politiko – doseči z izobraževanjem, enotnostjo in »nacionalno vsebino«, torej z oblikovanjem institucij, v prvi vrsti uprave in vojske ter skupnega predstavnostnega sveta oz. imaginarija.⁴¹

⁴⁰ Podčrtal Vodnik.

⁴¹ O procesih oblikovanja nacije obstaja obsežna literatura, od katere navajamo samo tisto, ki jo imamo za najpomembnejšo: Hroch, *Social Preconditions*; Hroch, *Das Europa der Nationen*; Hroch, *European Nations*; Hobsbawm, *Nations and Nationalism*; Thiesse, *La Création des identités nationales*; Dieckhoff, *La Nation dans tous ses états*; Hermet, *Histoire des nations*. – Knjiga *Imagined Communities*, ki je imela po mojem prepričanju nesorazmerno močan vpliv na teze nekaterih mlajših slovenskih zgodovinarjev, je dostopna tudi v prevodu: Anderson, *Zamišljene skupnosti*.

Da je Vodnik poznal ključne razsvetljenske avtorje, ki so načrtali tovrsten družbeni razvoj, najprej v zahodni Evropi, pozneje tudi drugod, dokazuje še stavek s konca spomenice: »Die Sprache ist der Spiegel des Characters eines Volkes, sie ist die Summe der Ideen der Fortschritte seiner besten Genies.« (»Jezik je zrcalo značaja narodovega, jezik je vsota idej napredka najboljših genijev naroda.«)

Glede na povedano se takoj postavlja temeljno vprašanje – ali si je Marmontov režim v Iliriji zastavil za dolgoročni politični cilj oblikovanje ilirske nacije, ki naj bi se ji v prvi fazi približevali z uvedbo pouka v *deželnem jeziku*, zatem pa z enotnim »ilirskim« knjižnim jezikom, v katerega bi se postopoma zljila na enakopravni osnovi t. i. srbsko in slovensko »narečje«?

Najprej je treba potrditi, da je z načrtno in izrazito dolgoročno politiko države, kakršna je nastala iz francoske revolucije, takšne cilje mogoče uresničiti! Jezikovno in nacionalno unifikacijo v Franciji, ki je potekala od revolucije naprej v prvi vrsti preko šolskega sistema, državne uprave in vojske, so za čas do šestdesetih let 19. stoletja analizirali de Certeau, Julia in Revel v svoji že klasični monografiji *Neka jezikovna politika*.⁴²

Luka Vidmar je ugotovil, da je Marmont najbrž želel »po francoskem zgledu povezati različna ljudstva Ilirskih provinc v trdnejšo narodnostno celoto«,⁴³ vendar pa je treba resnici na ljubo povedati, da guverner sam o tem molči oziroma da njegovih osebnih stališč o tem iz dostopnih dokumentov ne poznamo. A ni dvoma, da je poskus potekal pod njegovim okriljem in avtoriteto, saj brez njegove volje in podpore najbrž ne bi prišlo do šolskega odloka z njegovim podpisom. Po drugi strani je glede ilirske nacije kot dolgoročnega političnega cilja Marmontove vlade popolnoma jasen njen »minister za šolstvo«, ilirski glavni inšpektor za javni pouk Raffaella Zelli! Ko je sredi julija 1811 pri novem guvernerju Bertrandu skušal reševati, kar se je dalo od Marmontove šolske ureditve, je nedvoumno zapisal, da je ohranjanje šolstva bistveno predvsem zaradi izoblikovanja *enotne ilirske nacije*: »Ilirske province sestavljajo ljudstva, ki se tako razlikujejo po jeziku, navadah in nraveh, da je treba kar naprej ponavljati, da mora katerikoli šolski sistem, ki bi ga uvedli, stremeti k temu, da jih združi

42 Certeau, Julia, Revel, *Une politique de la langue* (prva izdaja 1975). – O (pogosto negativnih) posledicah jezikovno-kulturnega poenotenja nacije je na podlagi lastne družinske zgodbe napisala odlično knjigo znana zgodovinarica francoske revolucije: Ozouf, *Composition française*.

43 Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 272.

v **eno nacionalno telo** [poudaril J. Š.], pripravljajoč jih, da bodo postopoma vsi sprejeli iste ideje in si izoblikovali skupnega duha.« (»Les Provinces illyriennes se composent de peuples si différens par le langage, les habitudes, les moeurs, qu'on ne peut pas assez répéter que tout système d'instruction qu'on adopte, doit tendre à les unir **en un corps de nation** [poudaril J. Š.], en les disposant peu à peu à acquérir tous les mêmes idées et à former le même esprit.«)⁴⁴ Francoski termin »corps de nation« je še danes ustreznica angleškemu »nation« in nemškemu »Körper der Nation«.

Za nadaljnje izvajanje politike nastajanja ilirske nacije se je proti koncu leta 1811 zavzel tudi Jean-Joachim Pellenc, nekdanji Mirabeaujev tajnik na zaupni misiji v Iliriji, seveda ne da bi omenil Marmontovo ime. Že po odhodu iz Ilirije je zapisal, da obstaja en sam ilirski jezik, ki je pa razdeljen v številna narečja, tako da Kranjca Dalmatinec ne razume, ta pa se s težavo sporazume s Hrvatom. »Treba je širiti pravi ilirski jezik, saj lahko samo ta oblikuje skupno jezikovno osnovo teh raznolikih dežel. Uprava, institucije in zakoni jih bodo gotovo začeli združevati, vendar pa iz njih ne bo mogoče narediti enega samega ljudstva, če si ne bomo zastavili velikega cilja, da jih približamo skupnim političnim interesom in skupni nacionalni blaginji.« (»On a à propager la vraie langue illyrienne, qui seule peut former le commun langage de ces divers pays. L'administration, les institutions, les loix commenceront sans doute à les unir, mais on ne parviendra à en faire un seul peuple qu'en se proposant un grand but qui les associe aux mêmes intérêts politiques et à la même prospérité nationale.«)⁴⁵

Vendar pa je bila politika ilirske nacije – tako kot njeno orodje, šolstvo v *deželnem jeziku* – obsojena na propad, saj ni bila usklajena s pragmatičnimi cilji pariške vlade in sistemske integracije Ilirije v Francosko cesarstvo, ki se je začela z organičnim dekretom, močno pospešila pa januarja 1812, ko je začela v provincah veljati poglavitna francoska zakonodaja. Zgodil se je prelom z razvojem v Marmontovi dobi, Francozi so v šolskem sistemu od konca leta 1811 zastopali samo pragmatične in ne več dolgoročnih ciljev: podpirali so

⁴⁴ NUK, Ms 1467, Illyrica, mapa II, *Projet d'organisation des établissements d'instruction conformément aux articles 127, 128, 129 du Décret organique du 15 avril 1811*, ki ga je Zelli 12. 7. 1811 poslal v nadaljnjo obravnavo ilirskemu glavnemu intendantu baronu Redonu de Bellevillu.

⁴⁵ CHAN, AF IV 1713, dossier 6, pièce no. 28, Pellencovo poročilo francoskemu notranjemu ministru, Brescia, 8. 11. 1811. Prim. Šumrada, Poglavitne poteze napoleonske politike, str. 82–83.

liceje in višje- oziroma visokošolski študij, saj so potrebovali domače uradništvo in profesionalne poklice. Nastajanje izobraženske plasti so nadzorovali tudi zato, ker so imeli upravičeno za politično zelo nevarno odhajanje ilirske študentske mladine na tuje srednje šole in univerze, predvsem v sovražno sosednjo Avstrijo. Vse ostalo je bilo zanje ne- ali manj pomembno.

Po doslej zbranih podatkih je Vodnikova *Nota* – za Pohlinoim predgovorom h *Kraynski grammatiki* – kronološko naslednji pomembni dokument v slovenskem razvoju, ki terja *javno veljavo slovenskega jezika*, tukaj seveda kot enega od dveh narečij »ilirščine«.

- *Zwei Hauptdialekte, Serbisch und Slovenzisch (dve glavni narečji, srbsko in slovensko)* [str. 142] *oziroma slovinsko* [str. 143]

Tako Jernej Kopitar v svojih odgovorih Marcelu de Serresu⁴⁶ kot Valentin Vodnik v pričujoči spomenici delita ilirščino v dve narečji, ki ju Kopitar imenuje v francoščini *serbe* in *slovénien* (!). Kot je dobro znano, je imel Kopitar do hrvaščine ambivalenten odnos; povečini je sploh ni imel za samostojen jezik, saj pravi npr. v pismu z dne 18. oktobra 1809 Zoisu, da je v njej tisto, kar ni slovensko, srbsko: »Übrigens hat der sogennante Kroatische Dialekt gar nichts eigenthümliches: was nicht darin Windisch ist, ist Serbisch.«⁴⁷

Vodnik primerja razlike med t. i. srbščino – v drugem delu *Note* končno pojasni, da Srbi imenujejo svoj jezik tudi *slovinski*, kar pomeni, da pravzaprav ves čas govori o dalmatinski štokavščini in ne o srbskem jeziku v sodobnem pomenu besede – in slovenščino glede na nemška in italijanska narečja in trdi, da se med seboj razlikujeta po končnicah oziroma obrazilih (*Terminaisons*) in eni petini (popravljen iz prvotno zapisane »ene četrtine«) besedišča. Opozoriti je treba tudi na negotovost terminologije *Slovenec*, *slovenski* tako pri Vodniku (*Slovénz*, *slovenzisch* (!), *slovénsko*; prim. tudi našo op. 5) kot pri Kopitarju.

Gre za časovno sploh prvi doslej znani Vodnikov dokument, v katerem uporablja domača poimenovanja v današnjem pomenu (prej jih je bodisi v generičnem pomenu *Slovan*, *slovanski* ali pa celo v pomenu *ilirski*).

- *Grammatiken und collationierende Wörterbücher (slovnice in primerjalni slovarji)* [str. 143]

⁴⁶ Kopitarjevo gradivo za de Serresa je vključeno v njegovo pismo Žigi Zoisu z dne 26. 10. 1809, gl. Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, št. 33, str. 111–115.

⁴⁷ Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, št. 31, str. 105.

Vodnik je bil pristaš dolgoročnega in znanstveno podprtega zlivanja t. i. srbsčine s slovenščino, ki naj bi bilo zasnovano na slovnica in primerjalnih slovarjih obeh »narečij«. Njegovo pojmovanje nastanka skupnega ilirskega jezika je torej popolnoma drugačno od poznejšega ilirskega, novoilirskega ali integralno jugoslovanskega, saj so vsa ta jezikovno-politična gibanja terjala, naj se slovenščina v celoti podredi (srbo)hrvaščini in (srbo)hrvaščino sprejme za skupen knjižni jezik!⁴⁸ Zdi se, da se je Vodnik tudi popolnoma zavedal kompleksnosti in težavnosti tovrstnega podjetja, saj zapiše, da bo tisti, ki bi mu uspelo poenotiti obe »narečji«, zanj drugi Apolon: »Wer diese kleinen Unterschiede zur Einheit bringt, erit ille mihi alter Apollo.« (»Kdor bo te male razločke spravil v enoto, erit mihi alter Apollo.«)

▪ *Unsere Schuljugend und Schulanstalt wird unsere Mundart bereichern (Naša šolska mladina in šolski zavod bosta obogatila naše narečje)* [str. 142]

Gre za neposreden vpliv dikcije Vodnikovega predgovora k *Pismenosti*, ki ga v besedilu *Note* še nekajkrat začutimo.

▪ *Indessen, bis wir uns die Hände biethen (Dotlej pa, dokler si ne podamo rok)* [str. 143]

Tudi tukaj gre za neposreden vpliv predgovora k *Pismenosti*: »tako si bomo roke podali«.

▪ *Die Italiäner sind unter uns eben das, was die Deutschen (Italijani so pri nas isto, kar Nemci)* [str. 143]

V spomenici je posebej poudarjeno: »Eine andere allgemeine Sprache für unser Illyrien wird eben so wenig möglich seyn, wie es die deutsche geblieben ist.« (»Kakšen drugi občen jezik za našo Ilirijo bo ravno tako malo mogoč, kakor je ostal nemški.«) Smisel trditve je v tem, da so francoske oblasti v uradnem poslovanju, še posebej v zahodnih predelih Ilirije, rade spodbujale poslovanje v italijanščini, ki so jo deloma razumele, Vodnik pa je poudaril, da gre tudi v tem primeru za tuj jezik, ki ga govori in razume samo majhen del prebivalstva, tako kot nemščino.

▪ *Vodnik in »hrvatovanje«*

V razpravljanju o Vodnikovem odnosu in naravnosti do slovanskih južnih sosedov ne moremo molče mimo vztrajnega očitka o njegovem t. i. *hrvatovanju*. Kopitar je npr. 30. marca 1808 pisal Dobrovskemu, »da gre tukaj o njem [Vodniku, op. J. Š.] splošen glas: od V.** za njegovega življe-

48 Prim. Prijatelj, Slovenščina pod Napoleonom, str. 323–324.

nja ne bomo dobili ničesar, ali pa kaj hrvaškega« (»es ist eine allgemeine Stimme über ihn hier: von V. kriegem wir entweder sein Lebtage nichts, oder was kroatisches«).⁴⁹ To Kopitarjevo mnenje je Vodnik v času njunega sodelovanja pri pripravi Kopitarjeve slovnice za tisk pač dobro poznal, saj je pisal na Dunaj, da ne bo sestavil tabele enozložnih maskulin, kot ga je prosil Kopitar, kajti: »Jest sim preveč med Hrovati bil, imam preširoko slovensko [slovansko, op. J. Š.] vest, inu rad hrovátovam, tedaj nisim za to.« V prvotnem konceptu odgovora je Vodnik bolj strupen in se mu zapiše celo: »Na uni strani vidite vse težave, ktire imam, kako bi imena v'eno hlevo spravil, zlasti jez, ki hrovátovam, inu še več koncov tatovu dajem, ko vi.«⁵⁰ Dokazov o takšnem Kopitarjevem stališču je še več. Tako na primer v pismu Zoisu z dne 12.–13. marca 1810, v katerem dunajski študent prava, ki je bil izvedel, da je Vodnik kandidat za slavistično katedro v Ljubljani, razpreda, kakšen naj bi bil njen delovni program: vanj bi po njegovem poleg kranjskega, štajerskega in koroškega narečja slovenskega jezika (»das Windische in Krain, Steyer & Kärnten«) spadala še »tako imenovana hrvaščina iz okolice Zagreba« (»das sogennante Kroatische um Agram etc.«) in pa »stari slovenski jezik v ogrskih županijah ob Blatnem jezeru« (»das Windische /stari slovénski jezik/ in der ungarischen Komitaten am Plattensee«). Pristavlja, da bo Vodnik k temu rekel: »Po zdravi pameti govori Kop[itar], sicer me je lé za Hrovatáča špotvál.« (»Hier wird er sagen: redit ad sanam mentem Kop., sicer me je lé za Hrovatáča špotvál.«)⁵¹

Še bi lahko naštevali, a bodi dovolj. Na podlagi povedanega se vsekakor zdi vprašljiva razlaga, da bi naj šlo pri Vodnikovem hrvatovanju zgolj za zbadljivko, »ki jo je moral [Vodnik, op. J. Š.] najbrž pogosto čuti v Zoisovi hiši ... od Kopitarja«.⁵² Neodvisno od Kopitarja namreč obstaja še nekaj elementov, ki bi utegnili pričati, da ne gre ne za šalo in ne za opravljanje – zadnje je bilo sicer Kopitarju blizu. Najprej, v njegovi mladosti, Vodnikovo bivanje na Trsatu nad Reko in otoku Krku, kjer se je spoznal s hrvaško čakavščino, ki je po lingvističnih raziskavah pionirja dialektologije pri naših sosedih Mateja Tentorja v nekaterih govorih blizu slovenskemu jeziku.⁵³

49 Prijatelj, Nekaj Vodnikovih pisem, str. 152; Vodnik, *Zbrano delo*, str. 473.

50 Prijatelj, Nekaj Vodnikovih pisem, str. 148. – Prijatelj je nedatirano pismo postavil v čas med 7. in 9. decembrom 1808 (str. 151). Prim. Vodnik, *Zbrano delo*, str. 279–281.

51 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, št. 43, str. 142–146.

52 Prijatelj, Nekaj Vodnikovih pisem, str. 151–152; Vodnik, *Zbrano delo*, str. 473.

53 Tentor, *Leksička sлагanja*.

Zatem že omenjeni podatek, da si je Vodnik nekaj časa prizadeval, da bi postal v Ljubljani profesor hrvaškega jezika ... Vse to je bilo ostalim članom Zoisovega kroga seveda dobro znano.

Poleg *Pismenosti ali Gramatike* je skušal Vodnik pred koncem Napoleonove Ilirije napraviti še drugi korak, ki ga je bil julija 1811 predlagal v *Noti*: junija 1813 je oznanil v *Télégraphe officiel*, da bo izdal svoj dolgo pričakovani nemško-slovensko-latinski slovar,⁵⁴ ki pa zaradi spleta okoliščin ni nikoli izšel.

---

⁵⁴ TO, 27. 6. 1813, št. 51, str. 205.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

- SI AS 1077, Zbirka spisov iz francoske dobe, fasc. 2, 2/I.

Centre historique des Archives nationales de France (CHAN):

- AF IV 1713, dossier 6, pièce 17, rapport no. 38; dossier 6, pièce 28; F1e 61.

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK):

- Ms 412, Valentin Vodnik, *Števstvo za slovenske šole*.
- Ms 441, Valentin Vodnik, *Laška pismenost ali gramatika za latinske francoske šole v Ilirii*.
- Ms 1467, Illyrica (prejšnja signatura: Stari fond 332), mapa II.
- Ms 1467, Illyrica (prejšnja signatura: Stari fond 332), mapa V, št. 493.

Narodni muzej Slovenije (NMS), Knjižnica:

- Zoisovi rokopisi, M 11 P 2, Valentin Vodnik, *Nota über die Pismenost ali Gramatika* (rkp., 4 str.).

Spletni viri

Télégraphe officiel, 10. 10. 1810, št. 3, str. 9–12; 20. 4. 1811, št. 32, str. 128; 3. 7. 1811, št. 53, str. 212; 27. 6. 1813, št. 51, str. 205. <https://www.dlib.si/details/URN%3aNBN%3aSI%3aspr-VXBZAR5K> (dostop: 15. 3. 2022).

[Vodnik, Valentin]: *Pismenost ali Gramatika za prve šole*, 1811. <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-DU5DNOB1/f88d894e-d77b-463e-9172-19ca73fb39b6/PDF> (dostop: 15. 3. 2022).

Literatura

Anderson, Benedict: *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1998.

Baras, Frano: Maršal Marmont i hrvatski jezik. *Radovi Pedagoške akademije u Splitu*, 2, 1977, str. 57–79.

Bundy, Frank J.: *The Administration of the Illyrian Provinces of the French Empire, 1809–1813*. New York, London: Garland Publishing, 1987.

- Certeau, Michel de, Dominique Julia, Jacques Revel: *Une politique de la langue: La Révolution française et les patois: l'enquête de Grégoire*. Paris: Gallimard (Folio histoire, 117), 2002.
- Dahan, Jacques Rémi: Charles Nodier dans les Provinces illyriennes. *Napoleon na Jadranu / Napoléon dans l'Adriatique* (ur. Janez Šumrada). Koper, Zadar: Založba Annales, 2006, str. 249–280.
- Dieckhoff, Alain: *La Nation dans tous ses états: Les identités nationales en mouvement*. Paris: Flammarion (Champs), 2000.
- Eriksen, Thomas Hylland: *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives: Third Edition*. London, New York: Pluto Books, 2010.
- Faganel, Jože: *Zoisovi rokopisi: Popis*, 1. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Geary, Patrick J.: *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2002.
- Hermet, Guy: *Histoire des nations et du nationalisme en Europe: Édition revue et augmentée*. Paris: Éditions du Seuil (Points Histoire), 1996.
- Hobsbawm, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality: Second Edition*. Cambridge: Cambridge University Press (Canto), 1995.
- Hroch, Miroslav: *Das Europa der Nationen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.
- Hroch, Miroslav: *European Nations: Explaining their Formation*. London, New York: Versus, 2015.
- Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Hrvatske zemlje i francuska revolucija* (ur. Jasna Tomičić). Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1989.
- Kidrič, France: *Zgodovina slovenskega slovstva: Od začetkov do Zoisove smrti: Razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929–1938.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1809–1810*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 2), 1941.
- Kos, Janko: Valentin Vodnik kot nacionalnopolitični pesnik slovenskega razsvetljenstva. *Slavistična revija*, 36/1, 1988, str. 13–32.
- Kos, Janko, Jože Toporišič: Vodnik Valentin. *Slovenski biografski leksikon*, 14 (ur. Jože Munda). Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 1986, str. 509–528.
- Marmont, Auguste Frédéric Louis Ferdinand Vieusse de: *Mémoires du maréchal duc de Raguse de 1792 à 1832, imprimés sur le manuscrit original de l'auteur*, 1–9. Paris: Perrotin, 1857.

- Nodier, Charles: *Souvenirs de la Révolution et de l'Empire: Nouvelle édition*, 1–2. Paris: Charpentier et Cie, 1872.
- Ozouf, Mona: *Composition française: Retour sur une enfance bretonne*. Paris: Gallimard, 2009.
- Paulin, Jules: *Les Souvenirs du Général Baron Paulin (1782–1876)*. Paris: Plon, 1895.
- Pivec, Melitta: Drobtine iz časa Napoleonove Ilirije. *Čas*, 18, 1923–1924, str. 49–54.
- Polec, Janko: Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo. *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*. Ljubljana: Univerza kralja Aleksandra I., [1929], str. 1–229.
- Prijatelj, Ivan: Korespondenca med Vodnikom in Kopitarjem. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, 5/1–4, 1926, str. 121–143.
- Prijatelj, Ivan: Nekaj Vodnikovih pisem Kopitarju. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, 4/1–4, 1924, str. 147–167.
- Prijatelj, Ivan: Slovenščina pod Napoleonom. *Veda*, 1, 1911, str. 27–42, 125–137, 223–237, 320–336, 417–435, 584–600.
- Šimunković, Ljerka: Plurilinguismo in Dalmazia durante il dominio francese. *Napoleone e l'Adriatico: Congresso internazionale* (ur. Pier Fausto Palumbo). Ancona: Istituto internazionale per le relazioni adriatiche e l'Oriente mediterraneo, 1999, str. 156–167.
- Šimunković, Ljerka: Pregled jezične situacije u Dalmaciji u doba francuske uprave. *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 17, 2001, str. 327–347.
- Šumrada, Janez: Doslej neznano pismo Žige Zoisa iz leta 1813 in njegov odnos do francoske vladavine v Ilirskih provincah. *Kronika*, 35/1–2, 1987, str. 9–12.
- Šumrada, Janez: Načrti francoskih oblasti v Iliriji o ustanovitvi ljubljanske univerze. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 517–534.
- Šumrada, Janez: Napoleonova Ilirija in Slovenci. *Pod Napoleonovim orlom: 200 let ustanovitve Ilirskih provinc / Sous les aigles napoléoniennes: Bicentenaire des Provinces illyriennes* (ur. Anja Dular, Jože Podpečnik, Janez Šumrada). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2010, str. 24–49.
- Šumrada, Janez: O napadih na Francoze v Črnem grabnu in zgodovinskem ozadju romana Rokovnjači. *Zbornik občine Lukovica 2004: Ob 700-letnici prve pisne omembe Šentvida in Lukovice* (ur. Stanko Pelc). Ljubljana, Lukovica: Viharnik, 2004, str. 86–94.
- Šumrada, Janez: Poglavitne poteze napoleonske politike v Ilirskih provincah. *Zgodovinski časopis*, 61/1–2, 2007, str. 75–84.
- Šumrada, Janez: *Rojevanje slovenskega diplomatskega jezika: Janez Nepomuk Primic in njegovi Listi*. Celovec: Mohorjeva (Studia diplomatica Slovenica: Fontes, 4), 2021.

- Šumrada, Janez: Statut juridique et organisation administrative des Provinces illyriennes. *Napoléon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est: Guide des sources* (ur. Josip Kolanović, Janez Šumrada). Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005, str. 21–41.
- Tentor, Mate: Leksička slaganja creskoga narječja i slovenskoga jezika protiv Vukova jezika. *Razprave SAZU: Razred za filološke in literarne vede*, 1, 1950, str. 67–92.
- Thiesse, Anne-Marie: *La Création des identités nationales: Europe XVIIIe –XXe siècle*. Paris: Éditions du Seuil (L'Univers historique), 1999.
- Vaissière-Orfila, Suzanne de La: *Général Bertrand: Lettres à Fanny 1808–1815*. Paris: Albin Michel, 1979.
- Vidmar, Luka: *Zoisova literarna republika: Vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov*. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria), 2010.
- Vince, Zdenko: Zasluge Šime Starčevića za hrvatski književni jezik. *Filologija*, 7, 1973, str. 157–201.
- Vodnik, Valentin: *Zbrano delo* (ur. Janko Kos). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1988.

Zois, Vodnik and the Language Policy Programme for Slovenian in Napoleon's Illyria

“The educational system established by the French was one of the [Illyrian, J. Š.] General Government's least successful undertakings,” claims Frank J. Bundy in his book *Administration of the Illyrian Provinces of the French Empire, 1809–1813* (New York and London: Garland Publishing Inc., 1987, p. 191). The author shares this opinion, but from a different standpoint.

In the autumn of 1809, Marshal Marmont Duke of Raguse (Dubrovnik) was appointed Governor General of the newly established Illyrian Provinces and arrived in its capital Ljubljana (Laibach). Due to his close contacts with intellectual circles in Dalmatia in 1806–1809, he still believed that the so-called “Illyrian language”, which was actually the Shtokavian dialect of Croatian but was thought to be a primeval language from Antiquity by Francesco Maria Appendini, could become the common language of the entire Slavic population of Illyria. Upon the Governor General's invitation, the Dalmatian priest abbé Sivrić even came to Ljubljana to teach Shtokavian in Carniola, the central region of today's Slovenia. Once in the capital, Marmont established very good relations with Baron Sigmund Zois, the richest landowner and entrepreneur of Carniola, who was a longstanding patron of the cultural revival in Slovenian, a language that adopted a literary form in the second half of the sixteenth century, during the Lutheran Reformation movement. Although the first Illyrian Governor General left no written records of his views on language policy, there is enough circumstantial evidence to assert that his medium- and long-term ideas were oriented towards establishing the Illyrian nation with a common national Illyrian language. His “minister” of public education, *inspecteur général de l'instruction publique* Raffaele Zelli, is more than clear about Marmont General Government's long-lasting linguistic and political goals, when he writes in a letter to his superiors dated 12 July 1811: “Les Provinces illyriennes se composent de peuples si différents par le langage, les habitudes, les moeurs, qu'on ne peut pas assez répéter que tout système d'instruction qu'on adopte, doit tendre à les unir **en un corps de nation** [bold by J. Š.], en les disposant peu à peu à acquérir tous les mêmes idées et à former le même

esprit.” The political goal of establishing the Illyrian nation and its unified language can be found in other writings by high French officials, such as in a document by Baron Pellenc, Napoleon’s secret agent missioned to Illyria after Marmont’s departure. However, such concepts were never endorsed and supported by the Imperial Government in Paris, which explains why the nation building *rêverie* was completely forgotten under succeeding governors. From the start of General Count Bertrand’s mandate until the end of French rule, the only two political priorities were radical cuts in all public expenses and Illyria’s legal and institutional integration with the French Empire, both goals completely in line with Paris.

If the original concept of Shtokavian as the common language of Illyria had prevailed, the subsequent development of Slovenian, towards which Zois and his circle had been working, would have been seriously imperilled. However, Zois and his close associates in Slovenian language undertakings, Valentin Vodnik and Bartholomäus Kopitar, were conscient of the threat. They believed in the equality of the two “dialects”, fully aware that, in reality, both had developed into individual literary languages with centuries-long tradition. Zois was against artificial linguistic creations, that is, against a common literary language with the Croats (cf. Zois’s letter to Kopitar from 28 September 1810). Kopitar’s concept, based on his own Carantanian-Pannonian theory, was about drawing nearer Kajkavian Croatian and Slovenian, on the one hand, and Shtokavian and Serbian, on the other. In the first half of 1810, with a view to assuring the greatest possible place for Slovenian in public education, Zois (in his regular contacts with Marmont) and Vodnik (in his discussions about the language imbroglio with his new friend Zelli) argued that an artificially tailored common Illyrian could be only a very distant political goal, created on an equal basis from the two existing literary expressions. In order to manufacture a future common Illyrian in a scientific way, modern grammars and dictionaries of each of the two “dialects” should be prepared, on the basis of which a common grammar and dictionary would later be assembled and published. The newly concocted Illyrian language should then be introduced into schools and put in use by the bureaucracy. It would be an arduous, long-lasting project, and the person(s) in charge of the task “would be for me like the new Apollo,” says Vodnik in his *Nota*. To start this grand project, textbooks based on grammars and scientific dictionaries of each of the two “dialects” should be

introduced into the public education system of both respective geographical zones (the so-called *langue du pays*, the language of the country).

After many twists and turns, the Illyrian General Government endorsed the proposal, and Marmont's *arrêté* on the organisation of public schooling, dated 4 July 1810 but published in the *Télégraphe officiel* only on 10 October, inaugurated the language of the country – Slovenian in the Slovenian part of Illyria – into primary schools (*école primaire*) and lower secondary schools (*gymnase*). Vodnik commenced writing official textbooks in Slovenian for all subjects at the first two educational levels, all but two (preserved as manuscripts at the National and University Library in Ljubljana) of which were published at the government's expense. In our opinion, this big step forward in the public importance of the Slovenian language represents the most significant achievement for Slovenians under French rule. Unfortunately, Marmont's school reform did not last, as the first Governor General, who considered himself "un vice-roi dont le pouvoir n'avait pas de bornes", fell from power before the end of the 1810/1811 school year. His successor, Bertrand, brought with him strict orders from Paris to curb all budgetary expenses, and public education was no exception.

The first person to attempt to save Marmont's school system was Zelli, but to no avail, as he was ordered by his superiors to conceive, one after another, two cheaper public education models, the second of which was finally adopted by the new Governor General. Both solutions ousted Slovenian from secondary schools, confining it exclusively to the primary level. The second person to try to save Marmont's school system was Vodnik. Almost simultaneously with his friend Zelli, Vodnik wrote *Nota über die Pismenost ali Gramatika*, dated 23 July 1811 (Library of the National Museum of Slovenia, M 11 P 2), which is published here for the first time in its German original (!) together with Ivan Prijatelj's amended Slovenian translation from 1911. In the form of a memorandum, the document was conceived to explain in detail why *Pismenost ali Gramatika*, the official Slovenian textbook for primary schools, which came out of press precisely in July 1811, was written by Vodnik and printed by the government. In the following passage, we translate the content of Vodnik's *Nota* from the German original into English.

"The principal wish of the Illyrians with respect to their union, culture and nationality is the unity and public validity of their language, which is

divided into two dialects, *Serbisch* [in the second part of the autograph, the author is more specific and it becomes perfectly clear that he is referring to Shtokavian Croatian, not Serbian, J. Š.] and *Slovenzisch*, the former called *Illyrisch* at the court of Vienna and the latter *Wendisch* in Germany. They differ from one another as Lower German from High German or Friulian from Venetian and Piedmontese from Tuscan in their respective sphere. In everyday life and in short phrases, they are easily understandable. What makes the difference between the two are the endings and one fifth [crossed out: one fourth, J. Š.] of the vocabulary. Consequently, we only need the grammars and collating dictionaries and we need to teach them in schools and use them, and the incoming generation will be able to explain writings in Serbian to the Slovenians. The youth, educated in schools, will occupy places responsible of assuring correspondence with the Serbian part of Illyria, and simultaneously with people capable of French for relations with the supreme power. Even more, our school youth and the schools will enrich our dialect and will acquaint us with one fifth of the vocabulary. Then only endings will be left to arrange. What is more, our dialect in Carniola, Villach, Gorizia and Trieste is more easily understandable to the other half of Illyria (our part counts 650,000 inhabitants) if one reads it than hears it.

From this, it follows that the two halves take as a basis of the people's education their respective grammars, in which they adjust their technical language after Smotricki, and list in their dictionaries words that differ together with those belonging to both sides. The rest of the vocabulary is to be left to the language-loving Slav, who will quickly manage to understand his half, even in the case of a solemn and elevated style.

It is in this spirit that I wrote *Pismenost*. The grammatical language is borrowed from Smotricki, the original text of whom is to be found, together with the translation by archdeacon of Osor Sović, at the library of Baron Zojs in Ljubljana, by whose kindness I was able to consult the manuscript. Derogations from Smotricki are rare and forced only through the invincible laws of understanding. In this way, I wanted to approach the Serbian as close as possible. The traces of my tendency will be found in the book itself, and our *Slovenec* will – I hope – offer his hand to the improvement of his dialect, already rich with radicals, but fairly deficient in abstract terms. The same should return Serbians to us! Serbian, I call him whom I add to the main dialect of his kin; he calls his language, as we do, *Slovinsko*; probably

not from *slava* but *slovo*; *Slovinsko* = speaking understandably, in contrast to *Nemec*, dumb to him, not understandable, that is *Deutscher* to us, who names himself *Deutsch*, perhaps from *deutlich sein*.

Meanwhile, until we offer each other a hand, documents will be translated either in both vernaculars, separately for each of the parties, or a skilful hand will be found, which could hope to establish such a faithful translation to be intelligible to both. Another common language for our Illyria will be nearly as impossible as German has always remained. Italians are among ourselves the same as Germans. An inhabitant of Kočevsko [in German: Gottscheerland, J. Š.] learns our Slavic but keeps ever to his Franconian. The position of an inhabitant of Gorizia, Trieste and Carniola makes him speak several taught languages, but his mother taught him his *Slovénsko* – and who will send mothers to schools?

In order to give the current Illyrians unity and national substance, they require mutual neighbourly identity and dialectal proximity. Differences in spelling, tone, dress and other minor details are truly minor details; the tribe is one and the same and the twofold main branch of a tremendous original tribe that names itself Slavic, without being able to define what would be actually Slavic or Slavonic *a parte rei*. Consequently, there are various dialects (Dorian, Ionian, etc., but all Greek). He who will bring these small differences to unity, *erit mihi alter Apollo*. Language is a mirror of people's character; it is the sum of ideas of progress of its best geniuses."

Until now, no traces have been found of the memorandum in the fairly well-preserved archives of the Illyrian General Government. The document, undoubtedly Vodnik's autograph, is kept with Zois's papers, which could mean that it was handed over to him to comment upon and amend if necessary. That it is a draft is clearly visible from the fact that it was not written in French, the language that was usually used in correspondence with Governor Bertrand or the *Intendant Général* Redon de Belleville and Zelli (the latter, of course, being able to communicate as well in Italian, his mother tongue). Did Zois assess that the translation of the memorandum into French was not really worth the effort, as it was not possible to stop the planned changes in public education?

ZOISOVA REVIZIJA PRERODA SLOVENSKEGA JEZIKA (1819)

Luka Vidmar

Uvod

Žiga Zois je v okviru svoje slovaropisne razprave *Über Krainerische Lexikographie* (O kranjskem slovaropisju), napisane marca 1819,¹ obravnaval tudi prerod slovenskega jezika. Ta njegov razmislek je leta 1941 prvi predstavil France Kidrič,² v naši monografiji pa ga skupaj s Zoisovo celotno slovaropisno razpravo in drugimi jezikoslovnimi spisi obravnava še Irena Orel.

Kidrič je objavil vsebino Zoisovega razmisleka oziroma njegov prevod iz nemščine v slovenščino skupaj s kratkimi komentarji, vendar članek danes zahteva dopolnitev. Glavna pomanjkljivost so Kidričevi sprotni komentarji, ki so vključeni v prevod v navadnih oklepajih (npr. izvorni izraz v nemščini, letnica ali ime). Ker je pojasnila v oklepajih (npr. letnico) v rokopisu uporabljal tudi sam Zois, v Kidričevem prevodu na več mestih ni jasno, za čigavo besedilo gre. Po pregledu rokopisa se je poleg tega izkazalo, da je mogoče nekaj besed prebrati, prevesti ali interpretirati drugače kakor Kidrič. Ne nazadnje potrebuje Zoisov razmislek nov, obsežnejši komentar, ki bi upošteval spoznanja slovenske literarne zgodovine od Kidričeve objave naprej. Moj prispevek zato prinaša prvi prepis, nov prevod in nov komentar Zoisove revizije preroda slovenskega jezika.³ V prepisu in prevodu so v sprotnih opombah opozorila na besede, ki jih je Kidrič bral, prevajal ali interpretiral drugače.

Zoisov razmislek je ekskurz v treh odstavkih na 2., 3. in 4. strani razprave *Über Krainerische Lexikographie*,⁴ obsegajoče (brez prilog z leksikalnim gradivom) skupaj šest strani. Celotna razprava je datirana na začetku 1. strani: »März 1819«. Njen nastanek je spodbudila Vodnikova smrt 8. januarja 1819. Zois si je začel tedaj prizadevati za izdajo Vodniko-

---

1 NUK, Ms 365, *Über Krainerische Lexikographie*.

2 Kidrič, Zois 1819. Druga objava: Kidrič, *Izbrani spisi*, str. 61–62, 249.

3 Za prepis se zahvaljujem Vojku Pavlinu. Prevod je moje delo.

4 NUK, Ms 365, *Über Krainerische Lexikographie*, str. 2–4.

vega slovarja, hkrati pa (tudi zaradi lastne bolezni in starosti) razmišljati o preteklosti in prihodnosti slovenskega jezika. Razprava ni podpisana, vendar je avtorstvo nesporno: Zois je trikrat uporabil prvo osebo ednine (npr. pri opisovanju svojih slovaropisnih načrtov in prizadevanj za izdajo Vodnikovega slovarja). Nedvomno njegova je tudi pisava. Razprava je bila napisana z zanesljivo roko ter s peresom in črnilom, kar kaže, da je bil Zois tedaj v razmeroma dobrem zdravstvenem stanju, saj bi jo sicer – zaradi težav s protinom – napisal s svinčnikom in v težko čitljivi pisavi ali pa bi jo narekoval svojemu kopistu.⁵ Ni izključeno, da je pisal z mislijo na objavo, na primer v prilogi *Illyrisches Blatt*,⁶ gotovo pa vsaj z mislijo na svoj krog, ki so ga tedaj sestavljali Jernej Kopitar, Matevž Ravnikar, Jakob Zupan in Franc Metelko. Veliko število popravkov, posebej v ekskurzu, kaže, da ne gre za čistopis, ampak osnutek. Uresničitev kakršnegakoli večjega načrta v zvezi z razpravo je preprečila Zoisova smrt 23. novembra 1819. Rokopis je skupaj z drugimi Zoisovimi slavističnimi rokopisi prišel v Licejsko knjižnico, današnja Narodna in univerzitetna knjižnica, leta 1823 z državnim nakupom večjega dela baronove knjižnice.⁷

V prvem delu slovaropisne razprave (pred razmislekom o prerodu) Zois povzema zgodovino slovenskega slovaropisja in ugotavlja, da vsebujejo dosedanja slovarji, med njimi Hipolitov, Pohlinov in Gutsmanov, veliko germanizmov, tako da bi bilo mogoče iz njih dobiti komaj 15.000 pravih slovenskih besed, čeprav se jih je med ljudstvom najverjetneje ohranilo še več. Na tem mestu preide Zois v ekskurz – razmislek o prerodu slovenskega jezika. V zadnjem delu slovaropisne razprave (po koncu razmisleka o prerodu) se Zois ukvarja s svojo zamisljivo slovarja po besednih družinah in z možnostmi izdaje Vodnikovega slovarja.⁸

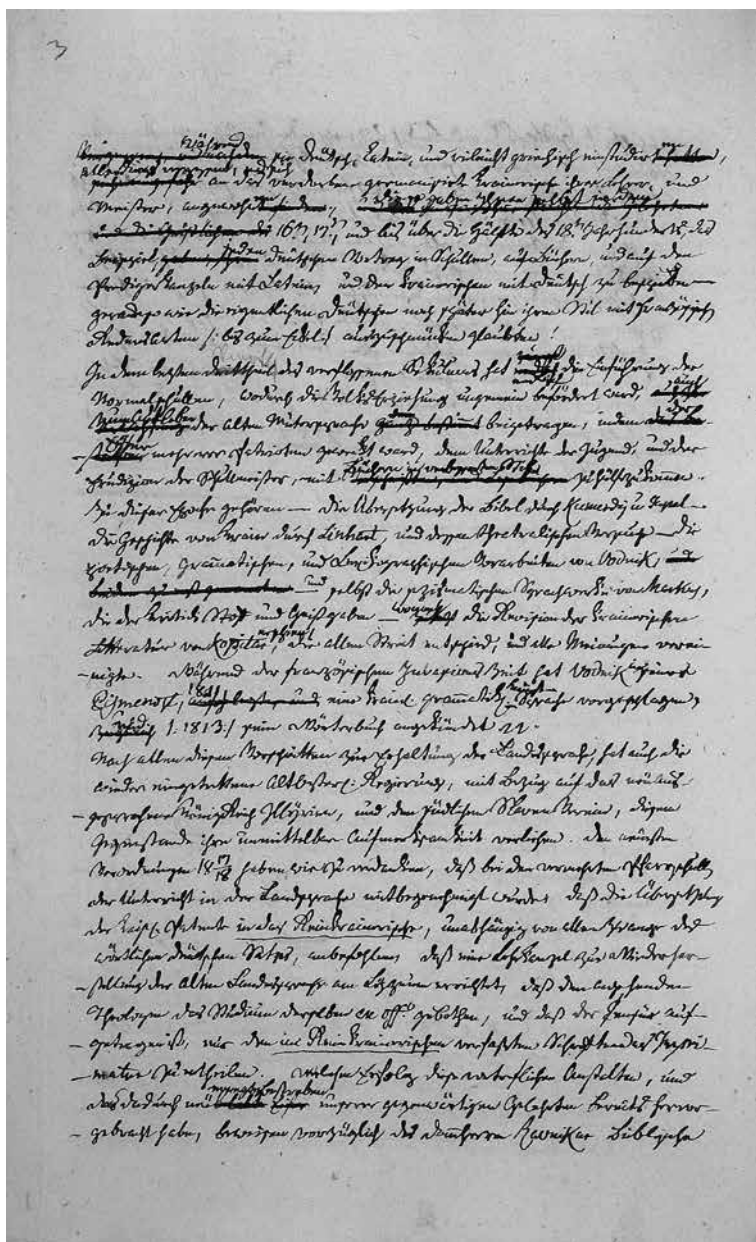
5 Prim. Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 28; Vidmar, *Zoisova zbirka*, str. 111.

6 Vidmar, *Zois in cenzura*, str. 71.

7 Stefan, *Geschichte der Entstehung*, str. 61–62; Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 8.

8 Gl. poglavje Irene Orel v tej monografiji.

Slika 2. Žiga Zois, *Über Krainerische Lexikographie*, tretja stran (z nadaljevanjem ekskurza o prerodu slovenskega jezika). NUK, Ms 365 (© ZRC SAZU, foto: Marko Zaplatil).

Prepis

Ich bin daher der Meinung, daß, nach Ausscheidung alles Getrogenen, und Einseitigen (hingegen mit sorgfältiger Beibehaltung aller ächten Varianten – der an Kroazien grentzenden Windischen, wie der an Istrien grentzenden Krainer) kaum 15/m gute alte Wörter im Auszug erscheinen werden, daß aber höchst wahrscheinlich sich noch viel mehrere im Munde des Volks erhalten, und daß unsere Landsleüte keinerdings ihren alten Dialeckt verlehrenet haben, wenn gleich der Karantanischen Zunge durch äüssern Umstände eine practische Aftersprach⁹ aufgedrungen wurde! Wie dies seit den Haidenbekehrern, Lands Verwesern, und Schulllehrern erfolgen musste, kann hier nicht ausführlich gesagt seyn: Unsere Alt und neüen Lexikographen sind selbst ein Beweis der Thatsachen, und ihrer Wirkungen. Wie konnte es auch anderst werden? Die Bauernkinder musten in den Schullen, vor und unter den Jesuiten, ihre reine Mutersprach während sie Deütsch, Latein, und vielleicht griechisch einstudiren allerdings vergessen, und sich an das verdorbene germanisirte Krainerische ihrer Lehrer, und Meister, angewohnen; diese gaben Ihnen selbst in dem 16., 17., und bis über die Hälfte des 18. Jahrhunderts, das Beispiel jeden Deütschen Vortrag in Schullen, auf Büchern, und auf den Predigerkanzeln mit Latein, und den Krainerischen mit Deütsch zu bespicken – gradeso wie die eigentlichen Deütscher noch später hin ihren Stil mit Französichen Redens Arten (bis zum Ekel) auszuschmücken glaubten!

In dem lezten Viertheil des verflossenen Sekulums hat die Einführung der Normalschullen, wodurch die Volks Erziehung ungemein befördert ward, auch zum Aufleben der alten Mutersprache beigetragen, indem der Eifer mehrerer Patrioten geweckt ward, dem Unterrichte der Jugend, und der Eruduzion der Schullmeister, mit Büchern in verbesserter Stil zu hülffzukommen. Zu dieser Epoche gehören – die Übersetzung der Bibel durch Kumerdej und Japel – die Geschichte von Krain durch Linhart, und dessen theatralischen Versuche – die Poetischen, Grammatischen, und Lexikographischen Vorarbeiten von Vodnik – und selbst die szismatischen Sprachwerke von Markus, die der Kritick Stoff und Geist gaben – wovon die Revision der Krainerischen Litteratur von Kopitar erschien, die allen Streit entschied, und

⁹ Kidrič, Zois 1819, str. 24: »Aftersprache«.

alle Meinungen vereinigte. Während der französischen Invasions Zeit hat Vodnik in seiner Pismenost (1811) eine Krain. grammatik. haupt-Sprache vorgeschlagen, und (1813) sein Wörterbuch angekündet etc.

Nach allen diesen Vorschriften zur Erhaltung der Landessprache, hat auch die wieder eingetretene AltOester. Regierung, mit Bezug auf das neüausgesprochene Königreich Illyrien, und den südlichen Slaven Verein, diesem Gegenstande ihre unmittelbar Aufmerksamkeit verlihen. Den neüesten Verordnungen 1817/18 haben wir zu verdanken, daß bei den vermehrten Pfarerschullen der Unterricht in der Landsprache mitbegenehmigt wurde, daß die Übersetzung der kais. Patente in das Rein Krainerische, unabhängig von allem Zwange des wörtlichen deutschen Satzes, anbefohlen, daß eine Lehrkanzel zur Wiederherstellung der alten Landessprache am Lyzeum errichtet, daß den angehenden Theologen das Studium derselben *ex off^o* gebothen, und daß der Censur aufgetragen ist, nur den im Rein Krainerischen verfassten Schriften das Imprimatur zu ertheilen. Welchen Erfolg diese vortreflichen Anstalten, und das dadurch neüerregte Bestreben unserer gegenwärtigen Gelehrten bereits hervorgebracht habe, beweisen vorzüglich des Dommherren Ravnikar Biblische Geschichte (Sgodbe §. P. in 3 Bänden) und mehr andere Geistliche Wercke – dann Vodnik's Übersetzungen, zuvorderst das Babishtvo, Hebammentunterricht von Profs. Matoshek, u. s. w. Was ferners zu hoffen sey, wann die nächst in die aktive Seelsorge übertretenden, für den reinen Slavismus vorbereiteten Geistlichen, die Elemente desselben aus dem Munde ihrer Pfarrgenossen eingesammelt werden, ist leicht zu denken, und bevorzusehen. Schon jezt hat der Aufschwung des gereinigten Krainerischen für Biblische Poesie in Psalmen, Hymnen, u. s. w., alle Erwartung übertrofen, so wie sich anderseits die Fülle der technischen Ausdrücke allen Forderungen des practischen Docktrinen genügend angebothen hat. Nun wird wohl der Gelehrte Serbe Paul Solarizh, der in seinem Buche (vide unten) den Krain. Dialectt bereits ganz aus der Klasse der slavischen ausgeschlossen hatte, sein Wort zurücknehmen müssen!

Prevod

Zato menim, da se bo po izločitvi vsega varljivega in enostranskega (vendar s skrbnim zadrževanjem vseh pristnih različic – slovenskih, ki mejijo na Hrvaško, in kranjskih, ki mejijo na Istro) v izvlečku pojavilo komaj 15.000 dobrih starih besed, da pa se jih je v ustih ljudstva najverjetneje ohranilo še več in da naši rojaki nikakor niso pozabili svojega starega narečja, čeprav so karantanskemu jeziku zunanje okoliščine vsilile praktično ponarejen jezik¹⁰! O tem, kako je to moralo potekati od časov spreobračevalcev poganov, deželnih upraviteljev in učiteljev, na tem mestu ni mogoče podrobno govoriti: naši starejši in mlajši slovaropisci so sami dokaz dejstev in njihovih učinkov. Kako bi sploh lahko bilo drugače? Kmečki otroci so morali vendar v šolah pred jezuiti in pod njimi – medtem ko so se učili nemščine, latinščine in morda grščine – pozabiti svoj čisti materni jezik in se navaditi pokvarjene, germanizirane kranjščine svojih učiteljev in mojstrov. Ti so jim sami dajali v 16., 17. in še po sredini 18. stoletja zgled, kako vsak nemški nagovor v šolah, knjigah¹¹ in na prižnicah preplesti z latinščino, kranjskega pa z nemščino – prav tako, kakor so tudi sami Nemci mislili, da lepšajo svoj slog (do ogabnosti) s francoskim načinom govorjenja!

V zadnji četrtini preteklega stoletja je uvedba normalke, ki je neizmerno pospešila ljudsko izobraževanje, prispevala tudi k oživitvi starega maternega jezika, tako da je prebudila vnemo več domoljubov, da so s knjigami v izboljšanem slogu pomagali pri pouku mladine in izobrazbi učiteljev. V to dobo spadajo Kumerdejev in Japljev prevod Svetega pisma, Linhartova zgodovina Kranjske in njegovi gledališki poskusi, Vodnikova pripravljalna pesniška, slovnična in slovarska dela in celo Markova shizmatična jezikoslovna dela, ki so dala kritiki snovi in duha, iz česar je nastala Kopitarjeva revizija kranjske književnosti, ki je končala vse spore in poenotila vsa mnenja. Med francosko invazijo je Vodnik v svoji Pismenosti (1811) predlagal kranjščino kot glavni jezik slovnice¹² in (1813) oglasil svoj slovar itn.

Po vseh teh dosežkih za ohranitev deželnega jezika se je tudi ponovno vzpostavljena stara avstrijska oblast neposredno posvetila tej zadevi – v zvezi

10 Kidrič, Zois 1819, str. 24: »praktičen postranski jezik«.

11 Kidrič, Zois 1819, str. 24: »odrih«. Kidrič je »Büchern« v izvirniku očitno prebral kot »Bühnen«.

12 Kidrič, Zois 1819, str. 25: »kranjski slovniški umetni jezik«.

z na novo razglašeni Ilirski kraljestvom in povezavo južnih Slovanov. Najnovejšim odlokom iz let 1817 in 1818 se moramo zahvaliti, da je bil v vse številnejših župnijskih šolah dovoljen pouk v deželnem jeziku, da je bilo zaukazano prevajanje cesarskih patentov v čisto kranjščino, neodvisno od vseh pritiskov nemškega stavka k dobesednosti, da je bila na liceju ustanovljena stolica za obnovo starega deželnega jezika, da je bil bogoslovcem uradno zapovedan njegov študij in da je bilo cenzuri naročeno, naj daje dovoljenje za natis le spisom, napisanim v čisti kranjščini. Kakšen uspeh so prinesle te izvrstne odredbe in z njimi povezana nova prizadevanja naših sodobnih učenjakov, dokazujejo predvsem biblijske zgodbe (Sgodbe Švetiga pišma v treh zvezkih) in več drugih nabožnih del stolnega kanonika Ravnikarja, potem Vodnikov prevodi, zlasti Babishtvo (pouk za babice) prof. Matouška, itn. Zlahka si lahko zamislimo in predstavljamo, na kaj je še mogoče upati, ko bodo duhovniki, ki bodo dejavno prevzeli dušno pastirstvo in bodo pripravljani v čistem slovanstvu, zbirali njegove elemente iz ust svojih župljanov. Že zdaj je vzpon očiščene kranjščine v biblijski poeziji, v psalmih in himnah, itn. presegel vsa pričakovanja, kakor po drugi strani obilica tehničnih izrazov zadošča vsem zahtevam praktičnih doktrin. Učeni Srb Pavle Solarić, ki je v svoji knjigi (glej spodaj) kranjsko narečje že povsem izključil iz slovanske skupine, bo torej zdaj moral preklicati svoje besede!

Komentar

Razmislek ni zasnovan kot pregled razvoja slovenske književnosti, ampak kot pregled razvoja slovenskega jezika glede na »čistost«, torej v perspektivi jezikovnega purizma. Zois najprej obravnava proces »kvarjenja« z germanizmi v starejših obdobjih (prvi odstavek) in nato proces »očiščenja« germanizmov v novejšem obdobju (drugi in tretji odstavek). Zadnji proces obravnava kot del preroda slovenskega jezika. V skladu s konceptom razmisleka ostaja osredotočen na jezikovno in jezikoslovno problematiko, vendar sproti omenja ali nakazuje tudi literarno, kulturno in družbeno problematiko.

Razmislek se začne s prepričanjem, da se je »karantanski« jezik v svojem bistvu ohranil med ljudstvom, čeprav se je zaradi zunanjih okoliščin vzporedno razvil »ponarejen« jezik, tj. jezik, kontaminiran z germanizmi. Izraz »karantanski jezik« (in v nadaljevanju »kranjščina«) skupaj z dru-

gimi viri dokazuje, da ni Zois nikoli posvojil Trubarjevega izraza »slovenski«, ki ga je okoli leta 1810 dokončno uveljavil Jernej Kopitar. Zois je v zadnjih letih uporabljal izraza »kranjski« in »karantanski« (včasih kot sopomenki, včasih kot podpomenko in nadpomenko), zadnjega posebej zaradi privrženosti karantanski in panonski teoriji oziroma prepričanja o starodavni staroslovenski poselitvi območja poznejše Karantanije.¹³ Začetek razmisleka vsebuje tudi izraz Zoisove pripadnosti Slovincem (»naši rojaki«) oziroma – z njegovimi besedami – (notranjeavstrijskim) Slovanom, Kranjcem in Karantancem,¹⁴ ne pa na primer Nemcem, ki so izločeni iz kranjstva in omenjeni v drugačnem kontekstu na koncu prvega odstavka.

Zois se v nadaljevanju ukvarja z vzroki za prisotnost germanizmov v slovenščini. Z omembo spreobračevalcev poganov in deželnih upraviteljev nakazuje, da bi bili lahko s tem povezani že prvi tuji misijonarji in oblastniki, ki niso obvladali slovanskega jezika v Karantaniji. Zois se nato – v skladu s konceptom razmisleka – ne ustavlja ob Primožu Trubarju in začetku slovenske književnosti, ampak nadaljuje z omembo učiteljev in obravnavo šolstva kot glavnega žarišča germanizmov v zadnjih stoletjih. Po Zoisovem mnenju so kmečki otroci v šolah, kjer so se učili drugih jezikov, pozabljali materni jezik in se navajali na »pokvarjeno«, germanizirano slovenščino. Zois ima očitno v mislih predvsem jezuitske srednje in višje šole med letoma 1597 in 1773, kjer je pouk potekal v latinščini, vendar tudi starejše šole, na primer stanovsko šolo v Ljubljani, kjer je bil učni jezik prav tako latinski, slovenščina pa se je uporabljala le na nižji stopnji in še manj od nemščine.¹⁵ Značilna je omemba kmečkih otrok (ki so res sestavljali velik del dijaštva v jezuitskih šolah), saj je bilo po prepričanju Zoisovega kroga nepokvarjeno slovenščino mogoče odkrivati samo med kmeti.¹⁶

Zois nato preide k »oživitvi« (»Aufleben«) slovenskega jezika. Ta izraz in celoten odstavek ne opisujeta specifično »očiščenja«, ampak celoten »prerod« slovenščine (ki ga Zois v pismu Kopitarju 8. oktobra 1818 imenuje »unserer Sprach Regeneration«),¹⁷ torej tudi prizadevanja za njeno

13 Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 143, 197–203; Vidmar, *Zoisova zbirka*, str. 91.

14 Za Zoisove samoopredelitve gl. npr.: Zois, *Briefe*, str. 58; Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 137; Bonazza, *Literarische Beziehungen*, str. 336; Vidmar, *Zoisova zbirka*, str. 89.

15 Gl. Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*; Vidmar, *Nastajanje novoveške stopenjske šolske strukture*.

16 Gl. npr. Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 449.

17 Vidmar, *A Slavic Republic of Letters*, str. 86.

emancipacijo v leposlovju, znanosti in javnosti sploh. Zois prerod časovno umesti v zadnjo četrtino 18. stoletja. V skladu s svojo predhodno tezo o šolstvu kot glavnem viru germanizmov do leta 1773 zdaj »oživitev« slovenščine pripiše uvedbi normalke, s čimer misli na celotno reformo osnovnega šolstva (vključno z razglasitvijo splošne šolske obveznosti), ki je leta 1774 praktično odprla vrata osnovne šole na Kranjskem tudi slovenščini, čeprav je bil učni jezik načelno nemški.¹⁸ Pohvala domoljubov, ki so s knjigami »v izboljšanjem slogu« (očitno pa še ne v povsem zadovoljivem jeziku) prispevali k pouku mladine in izobrazbi učiteljev, je v največji meri namenjena Kumerdeju, ki si je prizadeval (od leta 1773 naprej kot ravnatelj ljubljanske normalke) za osnovne šole s slovenskim učnim jezikom na Kranjskem in leta 1778 objavil učbenik *Vodenja za brati*.¹⁹ Seveda pa so mišljeni tudi drugi avtorji učbenikov, gotovo kranjski deželni šolski poročevalec Janez Nepomuk Edling (*Izvolečik tega velikega katehizma*, 1779), Jurij Japelj (*Ta velki katekizmus*, 1779) in Marko Pohlin (*Bukuvce za rajtengo*, 1781).²⁰

Zoisovo datiranje in povezovanje začetka preroda izključno z reformo osnovnega šolstva (ki je sicer res delovala zelo spodbudno) je vprašljivo. Kidrič je to opazil, vendar je skušal Zoisa zagovarjati: pasus naj bi nakazoval, da je bila šolska reforma »glavna pobuda za baronovo preusmeritev« v prerod v poznih sedemdesetih letih 18. stoletja.²¹ Ta domneva je zelo verjetna, ker je na Zoisovo pomikanje proti slovanstvu in slovenstvu ter njegovo vključitev v prerod ključno vplival šolnik Kumerdej.²² Toda Zois v pasusu ne govori o sebi, temveč o prerodu sploh. Kaj ga je torej nagnilo k takšni dataciji in interpretaciji?

Iz rokopisa je razvidno, da je Zois začetek preroda najprej postavil v zadnjo tretjino 18. stoletja, kar se ujema z dosedanjim raziskovalnim konsenzom, da se ta pojav začenja s Pohlinovo *Kraynsko grammatiko* (1768).²³ Toda Zois je ob ponovnem pregledu besedila očitno opazil, da se datacija (v obdobje po približno letu 1766) ne ujema s tezo o reformi osnovnega šolstva (iz leta 1774) kot glavnem vzroku za začetek preroda, zato je s svinčnikom

18 Prim. Okoliš, *Zgodovina šolstva na Slovenskem*, str. 41–45.

19 Gspan, *Razsvetljenstvo*, str. 368.

20 Prim. Kidrič, Edling Janez Nepomuk Jakob, str. 148.

21 Kidrič, Zois 1819, str. 25.

22 Gspan, *Razsvetljenstvo*, str. 381; Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois Žiga, str. 839.

23 Npr. Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*; Kos, *Razsvetljenstvo*, str. 60–63; Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 131–132.

prečrtal »Drittheil« in pripisal »Viertheil«. ²⁴ Teza skupaj s popravkom izdaja, da se je hotel Zois izogniti zgodnejši dataciji in posledičnemu priznavanju pomembnosti Marka Pohlina, ki je leta 1765 (devet let pred šolsko reformo) objavil slovenski učbenik *Abecedika*, leta 1768 pa se je v *Kraynski grammatiki* (ne da bi se osredotočal samo na šolsko problematiko) zavzel za uporabo »kranjščine« v vseh družbenih slojih na Kranjskem, tudi med dijaki in študenti, in posebej za pravico kmetov, da oblasti z njim govorijo v domačem jeziku. ²⁵

Primerjava z drugimi zgodnjimi obravnavami Pohlinove vloge v prerodu potrjuje domnevo o Zoisovi pristranskosti: Valentin Vodnik v »Povedanju od slovenskiga jezika« (1797–1798) kljub kritičnosti poudarja epohalnost Pohlinovih knjig, ²⁶ Matija Čop pa v *Literaturi Slovencev* (1828–1831) izrecno zapiše, da se s Pohlinom začenja »nova«, tretja doba slovenske književnosti (po protestantski in katoliški dobi). ²⁷ Celo Zois sam v pismu Vodniku leta 1794 Pohlinu kot marljivemu možu izreka »zasluženo priznanje« in omenja »epoho p. Marka«. ²⁸ Vse kaže, da je presenetljiva izključitev Pohlina iz začetka preroda v obravnavanem razmisleku posledica Zoisove osredotočenosti na »očiščenje« slovenščine. Zois v tem procesu Pohlinu kot »jezikovnemu krivovercu«, ²⁹ katerega jezik je bil obremenjen z germanizmi, preprosto ni bil pripravljen priznati posebnih zaslug, še manj prvenstva.

Zois začne nato v kronološkem zaporedju naštevati – po njegovem mnenju – glavna dela preroda. V skladu s svojo perspektivo, ki Pohlinu in njegovemu krogu zaradi ne dovolj izčiščenega jezika odreka prvenstvo, najprej ne omeni nobene Pohlinove knjige, prav tako ne *Pisanic* (1779–1781) Antona Feliksa Deva, s čimer pusti ob strani prvi slovenski pesniški zbornik in njegovo vzpostavitev neprekinjene tradicije slovenskega posvetnega pesništva. ³⁰ Namesto tega se seznam začenja z deli članov Zoisovega kroga. Ne glede na to je treba poudariti, da Zois – zaradi znane skromnosti – nikjer v razmisleku ne omenja svoje vloge pri nastanku teh del ali v prerodu

²⁴ NUK, Ms 365, *Über Krainerische Lexikographie*, str. 3.

²⁵ Pohlin, *Kraynska grammatika*, str. 12–13.

²⁶ Vodnik, *Zbrano delo*, str. 244–245.

²⁷ Slodnjak, *Pisma Matija Čopa*, str. 58, 61.

²⁸ Zois, *Briefe*, str. 47.

²⁹ Zois, *Briefe*, str. 48.

³⁰ Gl. npr. Koruza, *Značaj pesniškega zbornika*; Dovič, *Krajnskeh modric prebujenje*, str. 90–95; Vidmar, *Dev, Anton Feliks*.

sploh. Kot prvo pomembno delo navede prevod Svetega pisma (1784–1802), pri tem pa kot prevajalca – zanimivo – najprej Kumerdeja, morda zato, ker mu je bil bliže, šele nato Japlja, ki je bil na začetku glavni organizator prevajanja. Sledijo Linhartova »zgodovina Kranjske in njegovi gledališki poskusi«. Izraz »poskusi« nakazuje, da je Zois višje vrednotil delo *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* (1788, 1791), ki je vpeljalo obravnavanje zgodovine Slovencev kot narodnostne celote,³¹ kakor *Micko* (1789) in *Matička* (1790), prvi objavljeni komediji v slovenščini. Enako je razmišljal Linhart, ki je prevoda komedij označil za poskusa in se pod njiju ni podpisal,³² večji pomen pa je pripisoval svojemu zgodovinopisju.

Zois nadaljuje z Vodnikovimi pesniškimi, slovničnimi in slovarskimi deli (očitno s preloma iz 18. v 19. stoletje). Popolnoma ustrezno je, da ima za »pripravljalna« Vodnikova dela za slovensko slovnico in slovar, ki tedaj še nista dobivala končne oblike. Bolj preseneča, da Zois »pripravljalno« naravo pripisuje tudi Vodnikovim pesmim, ki se niso pojavljale le posamično, v *Veliki* in *Mali pratiki* ter *Lublanskih novicah*, temveč so bile objavljene v samostojni pesniški zbirki *Pesme za pokušino* (1806). Očitno je ostal Zois do konca zvest svoji vlogi Vodnikovega literarnega kritika.³³ Prav tako je nenavadno, da Zois med ključnimi Vodnikovimi deli ne omeni *Lublanskih novic* (1797–1800), prvega časopisa v slovenskem jeziku. Morda v njih – zaradi kratkotrajnosti in neuspeha – ni videl prelomnega dosežka, ki bi lahko kmalu spodbudil nasledstvo.

Šele sedaj Zois omeni Pohlinova »shizmatična jezikoslovna dela«, ki pa jim prizna le to, da so spodbudila kritiko. V mislih ima Pohlinov poskus uveljavitve kranjske različice knjižnega jezika med Kranjci in po možnosti slovensko govorečimi Štajerci in Korošci, čemur so se z vztrajanjem pri enotnem knjižnem jeziku na podlagi več slovenskih govorov med drugimi uprli Ožbalt Gutsman, Jurij Japelj in Mihael Zagajšek. Zoisove besede spominjajo – ne po naključju – na Kopitarjevo oceno v *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (1808), ki Pohlinov poskus prav tako označuje za »shizmo«.³⁴ Zois nato kot nasprotje Pohli-

31 Prim. Štih, Linhart kot zgodovinar.

32 Gspan, Pisma A. T. Linharta.

33 Gl. npr. Kos, Meditacija o kritiku; Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 145, 182–185.

34 Kopitar, *Grammatik der Slavischen Sprache*, str. XLIV.

novi slovnici izpostavi prav Kopitarjevo slovnico, »ki je končala vse spore in poenotila vsa mnjenja«, torej zajela vsa tedaj znana slovenska narečja in tako preseгла tradicionalni kranjski (osrednjeslovenski) oziroma štajerski (vzhodnoslovenski) partikularizem.

Zois nato preide v obdobje Ilirskih provinc. Ne preseneča slabšalna oznaka »francoska invazija«, saj je ostal Zois v letih 1809–1813 kljub dobrim odnosom s predstavniki francoskih oblasti zvest habsburški dinastiji in avstrijski državi.³⁵ Glede na to, kakšen pomen pripisuje v razmisleku o prerodu vlogi slovenščine v šolstvu, pa je zelo nenavadno, da ne omenja glavnega dosežka na tem področju v Ilirskih provincah, še posebej, ker je k njemu prispeval tudi sam: odlok o organizaciji šolstva v Ilirskih provincah je 4. julija 1810 – očitno zaradi Zoisovega in Vodnikovega prepričevanja generalnega guvernerja Marmonta in šolskega nadzornika Zellija – uvedel v slovenskih predelih kot predmet in učni jezik v osnovnih in nižjih srednjih šolah slovenščino (ne pa, kot je prvotno grozilo, hrvaščine).³⁶ Morda je Zois razširitev slovenščine v srednje šole zamolčal, ker je bila kratkotrajna (eno šolsko leto).³⁷ Še verjetneje ga je ustavila avtocenzura – misel na objavo slovaropisne razprave ali vsaj na njeno širitev v krogu sodelavcev (v tem primeru bi bila kakršnakoli pohvala francoskih oblasti neprimerna).

To domnevo potrjuje tudi nadaljevanje: Zois poudari, da je Vodnik v *Pismenosti ali Gramatiki za prve šole* iz leta 1811 (prvič) uporabil slovenščino kot (edini) metajezik slovnice, ne pove pa, da je njegovo delo nastalo po naročilu francoskih oblasti kot uraden učbenik.³⁸ Prav tako ne omeni drugih Vodnikovih učbenikov iz tega časa. Kot pomembno prerodno manifestacijo iz obdobja Ilirskih provinc navede samo še objavo Vodnikovega vabila k prednaročilu slovarja (1813).³⁹ Manjka eden najambicioznejših načrtov Zoisovega kroga – nov prevod Svetega pisma, ki sta ga v letih 1811 in 1812 pripravljala Jakob Zupan in Matevž Ravnikar.⁴⁰ Zois ga najbrž zamolči iz osebnega razočaranja: zaradi čakanja na Kopitarjevo prenovno črkopisa je zastala izdaja Ravnikarjevega prevoda Pentatevha, posledično pa celoten

35 Šumrada, Doslej neznano pismo.

36 Šumrada, Poglavitne poteze napoleonske politike, str. 81–82; Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 271–274.

37 Šumrada, Poglavitne poteze napoleonske politike, str. 82. Gl. poglavje Janeza Šumrade v tej monografiji.

38 Gl. poglavje Janeza Šumrade v tej monografiji.

39 Gl. Kos, Toporišič, Vodnik Valentin.

40 Gl. Skralovnik, Ditmajer, Ravnikar-Zupanov pozabljeni prevod.

podvig.⁴¹ Na prvi pogled je presenetljivo, da Zois v omenjenem obdobju izpusti tudi izjemen dosežek v višjem šolstvu – katedro za slovenski jezik, ki jo je na liceju v Gradcu leta 1811 ustanovil cesar Franc I. Najverjetneje se je Zois kot »vodja slovanstva na Kranjskem«, kot ga je imenoval Kopitar, pri pisanju osredotočal na Kranjsko in je bil manj pozoren na prerod na Štajerskem in Koroškem, kar je bilo zanj sploh značilno.⁴² Mogoče je tudi namerno obšel Janeza Nepomuka Primica, pobudnika graške katedre in njenega prvega profesorja,⁴³ ki ga je imel zaradi Kopitarjevega črnjenja za »odpadniškega« ali vsaj »sumljivega«.⁴⁴

Zois se nato posveti prerodu in spet bolj določno »očiščenju« slovenščine v zadnjem obdobju – po propadu Ilirskih provinc in vrnitvi Avstrijskega cesarstva. Izrecno sicer omenja samo leti 1817 in 1818, vendar dejansko govori o obdobju od leta 1815 naprej. Tokrat ne skopari s pohvalo administrativnih ukrepov v prid slovenskemu jeziku, ki jih neposredno poveže z ustanovitvijo Ilirskega kraljestva (1816) in povezovanjem južnih Slovanov v okviru habsburške monarhije. Na tem mestu ni popolnoma realističen oziroma odkrit: sam si je sicer res želel in pri zunanjem ministru Metternichu prizadeval, da bi imelo kraljestvo podoben obseg kakor Ilirske province, da bi dobilo prestolnico v Ljubljani in dvorno pisarno s kanclerjem na Dunaju ter da bi povezalo južne Slovane, vendar je bil nazadnje razočaran, ker se nič od tega ni izpolnilo.⁴⁵ Kljub temu je bil nedvomno iskreno navdušen nad novo avstrijsko jezikovno politiko na Kranjskem, ki jo opisuje v nadaljevanju razmisleka, še posebej, ker je nanjo uspešno vplival.

Zois našteje vrsto koristnih ukrepov, najprej večanje števila župnijskih šol (trivialnih šol na podeželju) z izključno slovenskim učnim jezikom na Kranjskem, za kar sta si od leta 1814 – najbrž z njegovo podporo – uspešno prizadevala Kopitar in Ravnikar.⁴⁶ Zois ima najbrž v mislih odlok dvorne komisije za centralno organiziranje iz leta 1815, naj se v trivialnih šolah v manjših krajih, v katerih prevladuje slovenščina, poučuje v tem jeziku.⁴⁷

⁴¹ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 532; Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 92, 214.

⁴² Prim. Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 138, 139.

⁴³ Šumrada, Janez Nepomuk Primic.

⁴⁴ Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 177–182.

⁴⁵ Vidmar, *Grandi speranze di bene*, str. 256–260, 262–263.

⁴⁶ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 598, 599; Snoj, Uršič, Ravnikar Matevž, str. 47;

Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 141.

⁴⁷ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 386; Kidrič, *Zois 1819*, str. 25.

Zois nato pohvali ukaz oblasti (ljubljskega gubernija), naj se cesarski patentni v nemščini prevajajo v »čisto kranjščino«, neobremenjeno z dobesednostjo. Ni jasno, ali je imelo to navodilo obliko uradnega dokumenta ali samo neformalnega priporočila.⁴⁸ Vsekakor je bilo njegovo oblikovanje in uresničevanje v domeni Zoisovega kroga, saj je bil tedaj uradni prevajalec patentov, uredb in drugih uradnih razglasov v ljubljanskem guberniju Vodnik.⁴⁹ Na tem mestu (in še enkrat v nadaljevanju) Zois uporabi in podčrta izraz »čista kranjščina«, s čimer izrecno opredeli enega glavnih ciljev preroda slovenskega jezika – njegovo »očiščenje« germanizmov in vrnitev v prvotno, »karantansko« stanje.

O tem purističnem idealu govori tudi formulacija, s katero Zois označi namembnost katedre za slovenski jezik, ki jo je leta 1815 v okviru bogoslovja na ljubljanskem liceju ustanovil cesar Franc I.: »za obnovo starega deželnega jezika«. Predlagatelj katedre je bil Ravnikar, ki pa je imel močno oporo v Kopitarju in Zoisu.⁵⁰ Zois upravičeno navaja kot poseben dosežek, da je bil študij slovenščine »bogoslovcem uradno zapovedan«. Ravnikarju je namreč s pomočjo ljubljanskega gubernija uspelo doseči, da je bil predmet od leta 1817 za bogoslovce drugega letnika obvezen, čemur sprva ni bila naklonjena dvorna komisija za centralno organiziranje, prav tako ne tržaški in goriški ordinariat ter ljubljanski bogoslovci.⁵¹ Zois kot naslednji koristni ukrep navaja navodilo cenzuri, naj dovoljuje natis samo za spise, napisane »v čisti kranjščini«. Kot pri prevajanju patentov tudi v tem primeru ni zanesljivo, da je šlo za uraden dokument,⁵² zelo verjetno pa je bil v pripravo in izvajanje navodila spet vpleten Zoisov krog. Zois je bil zelo nejevoljen, ker so leta 1814 lahko izšle nedeljske pridige frančiškana Paskala Škrbinca, čeprav jim je skupaj s sodelavci očital germanizme in slab pravopis, zato bi bil lahko lokalni cenzuri neformalno priporočil, naj bo v prihodnje pozorna na jezikovno ustreznost slovenskih del. Pri uveljavljanju navodila je vsekakor lahko računal na Kopitarja, ki je bil cenzor slovanskih knjig na Dunaju, in Ravnikarja, ki je bil škofijski cenzor v Ljubljani.⁵³

48 Prim. Kidrič, *Zois* 1819, str. 25.

49 Prim. Kidrič, *Zois* 1819, str. 25; Valenčič, *Slovenščina v uradih*, str. 334–335.

50 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 597–600; Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 34; Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 171.

51 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 601–603; Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 171–172.

52 Prim. Kidrič, *Zois* 1819, str. 25.

53 Vidmar, *Zois in cenzura*, str. 76, 77.

Zois je prepričan, da se uspeh opisanih ukrepov in z njimi povezanih prizadevanj sodobnih avtorjev kaže v novejših delih (ki so napisana v dotlej najčistejši slovenščini). Med temi avtorji Zois značilno omeni samo dva člana svojega kroga (Ravnikarja in Vodnika), čeprav je poznal in v svoji knjižnici imel tudi dela drugih kranjskih, koroških in štajerskih avtorjev, na primer Urbana Jarnika in Petra Dajnka.⁵⁴ Celoten tretji odstavek razmisleka kaže, da je prevzel v drugem desetletju 19. stoletja v prerodu – pod Zoisovim in Kopitarjevim pokroviteljstvom – pomembno vlogo Ravnikar. Zois navede kot zgledni deli Ravnikarjeve *Zgodbe Svetiga pisma za mlade ljudi* (1815–1817) in Vodnikovo *Babištvo ali Porodničarski vuk za babice* (1818). Enako oceno obeh prevodov (prav tako z Ravnikarjevim na prvem mestu) je Zois zapisal 8. oktobra 1818 v pismu Kopitarju.⁵⁵ Zois nato optimistično napove nova dela, ki jih bo spodbudila katedra za slovenščino v Ljubljani. Mladi duhovniki, »pripravljeni v čistem slovanstvu« (pod prvim profesorjem Metelkom izurjeni v govorjenju in pisanju enotnejše in pravilnejše slovenščine),⁵⁶ bodo namreč – po Ravnikarjevem, Zoisovem in Kopitarjevem načrtu – usposobljeni tako za pastoralo (in šolstvo) kot za zbiranje ljudskega slovstva (in pisanje lastnih del). Tudi to napoved je Zois izoblikoval v omenjenem pismu Kopitarju oktobra 1818.⁵⁷ Zois je torej o preteklosti in prihodnosti preroda slovenskega jezika razmišljal že vsaj štiri mesece pred Vodnikovo smrtjo.

Zois nato navede dva razloga za optimistično vizijo razvoja slovenščine (v literarni in strokovni sferi): uspešno prevajanje biblijske poezije, psalmov in himen, ki ga vzneseno označi za »vzpon očiščene kranjščine«, ter zadostno količino strokovnih izrazov. Kidrič ni identificiral prevodov biblijske poezije oziroma psalmov.⁵⁸ Ti so najbrž nastali v drugem desetletju 19. stoletja in v Zoisovem krogu, saj so v drugem in tretjem odstavku razmisleka omenjena in pohvaljena izključno takšna dela. Opisu ustreza eno samo delo – Ravnikarjeva priredba molitvenika *Sveta maša* (1813), ki vsebuje nove prevode sedmih spokornih psalmov.⁵⁹ Domnevo, da Zois misli na te prevode, potrjujejo sodobniki, med njimi Kopitar in Zupan, ki

54 Vidmar, *Zoisova zbirka*, str. 109.

55 Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 232.

56 Prim. Snoj, Uršič, Ravnikar Matevž, str. 47.

57 Prim. Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 172.

58 Kidrič, *Zois 1819*, str. 25.

59 Ravnikar, *Šveta maša*, str. 288–312.

so Ravnikarjevo izdajo zaradi zglednega jezika, očiščenega germanizmov, sprejeli s podobnim navdušenjem.⁶⁰ Čop jo je nekoliko pozneje označil za prelomno delo slovenske književnosti.⁶¹ Odprto ostaja vprašanje, katero delo ima Zois v mislih s »himnami«. Trditev o zadostni količini strokovnih izrazov, ki jih premore slovenščina, se vsekakor opira na Zoisovo lastno zbiranje slovenskih izrazov s področij botanike, zoologije, mineralogije, rudarstva in fužinarstva.⁶²

Zois se nato naveže na delo Pavleta Solarića *Rimljani slavenstvovavšiji* (1818), ki je dokazovalo rodovno zvezo med latinščino in slovanskimi jeziki ter povzdigovalo njihovo pomembnost. Barona je razprava tako pritegnila, da jo je prevajal v nemščino.⁶³ Razmislek o prerodu se zaključuje s prepričanjem, da bo moral Solarić (zaradi opisanega očiščenja slovenščine) preklicati svoje izključevanje »kranjskega narečja« iz skupine slovanskih jezikov.

Sklep

Zoisov razmislek je, kot je poudaril Kidrič,⁶⁴ eden redkih virov, v katerih protagonisti slovenskega preroda razpravljajo o razlogih za svoja prizadevanja oziroma pojasnjujejo lastno vizijo gibanja. Besedilo je toliko pomembnejše, ker je bil njegov avtor osrednja osebnost preroda.⁶⁵ Toda ravno zaradi tega, ker je Zois skupaj z Linhartom, Vodnikom, Kopitarjem in drugimi ključno sooblikoval slovensko nacionalno misel, moramo njegovo revizijo preroda obravnavati tudi kritično, kar se Kidriču še ni zdelo potrebno. Ponovna analiza besedila je pokazala, da se Zois izrazito osredotoča na svoj krog na Kranjskem, ki je bil sicer res daleč najpomembnejši, vendar ne edini. Od ostalih preroditeljev je omenjen le Pohlin, pa še ta pristransko. Povsem zunaj pregleda ostaja dogajanje na Štajerskem in Koroškem. Obdobje Ilirskih provinc obravnava Zois z očitnim predsodkom.

Seveda pa ne smemo zanemariti dejstva, da je razmislek kratek in posvečen predvsem procesu »očiščenja« slovenskega jezika, zato ne more

60 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 534–535.

61 Slodnjak, *Pisma Matija Čopa*, str. 114–116.

62 Gl. poglavje Irene Orel v tej monografiji.

63 Bonazza, Sigmund Zois als Übersetzer. Prim. Vidmar, Zoisova zbirka, str. 129.

64 Kidrič, Zois 1819, str. 24.

65 Gl. poglavje Janka Kosa v tej monografiji.

zajeti vseh prerodnih avtorjev, del in problemov. Jasno odraža Zoisovo večje zanimanje za jezikoslovno kot leposlovno problematiko, posebej v zadnjem življenjskem obdobju. Kljub nekaterim subjektivnim pogledom so Zoisove ocene, na primer vloge slovenščine v šolstvu, najpomembnejših prerodnih del in jezikovne politike avstrijskih oblasti, v glavnem trezne in utemeljene. Smiselni je tudi njegov poskus periodizacije razvoja slovenskega jezika, ki obdobje preroda ločuje od predhodnega in prihodnjega obdobja. Ne nazadnje je preroška Zoisova napoved zlate dobe slovenščine, ki je v pismu Kopitarju 26. avgusta 1819 označena za »tretjo literarno dobo«
Kranjcev in Karantancev.⁶⁶

---

⁶⁶ Bonazza, *Literarische Beziehungen*, str. 336.

Viri in literatura

Arhivski viri

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK):

– Ms 365, Žiga Zois, *Über Krainerische Lexikographie*.

Literatura

- Bonazza, Sergio: Literarische Beziehungen zwischen Sigismund Zois und Francesco Maria Appendini. *Germano-Slavistische Beiträge: Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag* (ur. Miloš Okuka, Ulrich Schweier). München: Sagner (Die Welt der Slaven, 21), 2004, str. 335–348.
- Bonazza, Sergio: Sigmund Zois als Übersetzer von Pavle Solarić. *Münchener Zeitschrift für Balkankunde*, 7–8, 1991, str. 55–74.
- Dovič, Marijan: Krajskeh modric prebujenje: Začetki slovenske posvetne poezije. *Jezik in slovstvo*, 65/3–4, 2020, str. 85–114.
- Gspan, Alfonz: Pisma A. T. Linhartar gornjeljužiškemu preroditelju dr. Karlu Gottlobu Antonu. *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja*, 2/8–9, 1966, str. 133–166.
- Gspan, Alfonz: Razsvetljenstvo. *Zgodovina slovenskega slovstva, 1: Do začetkov romantike* (ur. Lino Legiša). Ljubljana: Slovenska matica, 1956, str. 327–440.
- Kidrič, France: Edling Janez Nepomuk Jakob. *Slovenski biografski leksikon*, 1 (ur. Izidor Cankar, Franc Ksaver Lukman). Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925, str. 146–149.
- Kidrič, France: *Izbrani spisi*, 2 (ur. Darko Dolinar). Ljubljana: SAZU, 1978.
- Kidrič, France: *Zgodovina slovenskega slovstva: Od začetkov do Zoisove smrti: Razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929–1938.
- Kidrič, France: Zois 1819 o prerodu slovenskega jezika. *Slovenski jezik*, 4, 1941, str. 24–25.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1808–1809*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 1), 1939.
- Kopitar, Jernej: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach: Korn, 1808.
- Koruza, Jože: *Značaj pesniškega zbornika Pisanice od lepeh umetnost*. Maribor: Obzorja, 1993.

- Kos, Janko: Meditacija o kritiku. *Sodobni slovenski esej* (ur. Janko Kos). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1979, str. 413–426.
- Kos, Janko: *Razsvetljenje*. Ljubljana: DZS (Literarni leksikon, 28), 1986.
- Kos, Janko, Jože Toporišič: Vodnik Valentin. *Slovenski biografski leksikon*, 14 (ur. Jože Munda). Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 1986, str. 509–528.
- Mal, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda: Najnovejša doba*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1928–1939.
- Okoliš, Stane: *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2009.
- Pogačnik, Jože: *Zgodovina slovenskega slovstva, 2: Klasicizem in predromantika*. Maribor: Obzorja, 1969.
- Pohlin, Marko: *Kraynska grammatika: Bibliotheca Carnioliae* (ur. Jože Faganel). Ljubljana: Založba ZRC, 2003.
- Ravnikar, Matevž: *Šveta mašha*. Ljubljana: Retzer.
- Schmidt, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, 1. Ljubljana: DZS, 1963.
- Skralovnik, Samo, Nina Ditmajer: Ravnikar-Zupanov pozabljeni prevod Penatevha. *Edinost in dialog*, 78/2, 2023, str. 285–335.
- Slodnjak, Anton: *Pisma Matija Čopa, 2: Literatura Slovencev*. Ljubljana: SAZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 6/2), 1986.
- Snoj, Andrej, Milena Uršič: Ravnikar Matevž. *Slovenski biografski leksikon*, 9 (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: SAZU, 1960, str. 46–48.
- Stefan, Konrad: Geschichte der Entstehung und Verwaltung der k. k. Studien-Bibliothek in Laibach. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 20, 1907, str. 1–116.
- Štih, Peter: Linhart kot zgodovinar. *Anton Tomaž Linhart: Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (ur. Ivo Svetina, Francka Slivnik, Verena Štekar Vidic). Ljubljana, Radovljica: Slovenski gledališki muzej, Muzeji radovljiške občine, 2005, str. 291–310.
- Šumrada, Janez: Doslej neznano pismo Žige Zoisa iz leta 1813 in njegov odnos do francoske vladavine v Ilirskih provincah. *Kronika*, 35/1–2, 1987, str. 9–12.
- Šumrada, Janez: Janez Nepomuk Primic in ustanovitev stolice za slovenski jezik na liceju v Gradcu 1811. *Slavistična revija*, 50, 2002, str. 51–60.
- Šumrada, Janez: Poglavitne poteze napoleonske politike v Ilirskih provincah. *Zgodovinski časopis*, 61/1–2, 2007, str. 75–84.
- Valenčič, Vlado: Slovenščina v uradih in v uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 31/3, 1977, str. 329–360.
- Valenčič, Vlado, Ernest Faninger, Nada Gspan Prašelj: Zois Žiga (Sigismundus) pl. Edelstein. *Slovenski biografski leksikon*, 15 (ur. Jože Munda). Ljubljana: SAZU, 1991, str. 832–846.

- Vidmar, Luka: *A Slavic Republic of Letters: The Correspondence between Jernej Kopitar and Baron Žiga Zois*. Frankfurt am Main: Peter Lang (Thought, Society, Culture: Slovenian and South Eastern European Perspectives, 2), 2016.
- Vidmar, Luka: Dev, Anton Feliks (1732–1786). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi172059/> (dostop: 19. 11. 2024).
- Vidmar, Luka: Grandi speranze di bene: Metternich, Wr̄bna and Lažanský at the Zois Palace in May 1816. *Acta Histriae*, 28/2, 2020, str. 243–268.
- Vidmar, Luka: Zois in cenzura. *Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju* (ur. Marijan Dovič). Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria), 2023, str. 63–80.
- Vidmar, Luka: *Zoisova literarna republika: Vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov*. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria), 2010.
- Vidmar, Luka: Zoisova zbirka slovenskih, slovanskih in slavističnih knjig: Po sledovih baronovega svinčnika. *Knjižnica barona Žige Zoisa: Središče razsvetljenske kulture na Slovenskem* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2019, str. 83–139.
- Vidmar, Tadej: *Nastajanje novoveške stopenjske šolske strukture*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2005.
- Vodnik, Valentin: *Zbrano delo* (ur. Janko Kos). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1988.
- Zois, Žiga: Briefe des Freih. Sigm. Zois an Vodnik. *Vodnikov spomenik / Vodnik-Album* (ur. Etbin Henrik Costa). Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1859, str. [45]–62.

Zois's Revision of the Revival of the Slovenian Language (1819)

In the last year of his life, Sigmund Zois, a central figure of the Enlightenment in Carniola and a patron of Slovenian culture, wrote the treatise *Über Krainerische Lexikographie* (1819), in which he discussed, among other things, the so-called revival of the Slovenian language at the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century. At the beginning of this section of the treatise, Zois established that the “Carantanian” (i.e., “old” Slovenian) language was basically preserved among the peasants, although a “fake” language contaminated with Germanisms had developed in parallel. The main sources of Germanisms in the last centuries were – in his opinion – schools, in which peasant children learned other languages (especially Latin and German) and forgot their mother tongue. According to Zois, the revival began mainly thanks to the school reform (compulsory schooling), which in 1774 practically opened the doors of primary schools to the Slovenian language as well. Zois deliberately ignored the earlier pioneering work of Marko Pohlin. In the continuation, he listed the most important works of the revival until 1809, including the translation of the Bible under the leadership of Jurij Japelj and Blaž Kumerdej, Linhart’s history of Carniola and his plays, Vodnik’s poetic and linguistic work and Kopitar’s grammar. Since Zois was loyal to Austria, he did not mention the strengthening of the role of the Slovenian language in schools of the French Illyrian Provinces (1809–1813), nor did he mention – perhaps due to his focus on Carniola – the establishment of the chair of Slovenian language at the Graz Lyceum (1811). However, he highly praised the Austrian language policy after 1815, including the establishment of the Kingdom of Illyria, the increase in the number of Slovenian parish schools, the translation of imperial patents from German into “pure” Slovenian, and the establishment of the chair of Slovenian language at the Ljubljana Lyceum. Among the most important works of the revival in the last years, Zois singled out the translations of Matevž Ravnkar and Valentin Vodnik. The text ends with an optimistic vision of the rise of the Slovenian language in literature and science.

ŽIGA ZOIS IN RAZSVETLJENSKA GEOLOGIJA

Mihael Brenčič

1 Uvod

V eni od dvoran Umetnostnozgodovinskega muzeja¹ na Dunaju visi visok portret cesarja Franca I. Štefana (1708–1765), moža Marije Terezije (1717–1780), ki ga je po starejših predlogah v letih 1776 in 1777 naslikal dvorni slikar Johann Zoffany (1733–1830). Cesar stoji ob mizi in v desnici drži zlatnik s podobo svoje žene. Z levo stranjo je zasukan proti gledalcu, pogled pa ima uprt v daljavo, vizionarsko zazrt v prihodnost. Franc Štefan je bil podpornik umetnosti, znanosti in industrije, hkrati pa je bil nadarjen za finančne špekulacije, zaradi česar je obogatel. Veliko osebno premoženje mu je omogočilo, da je zbral in ustvaril obsežen *Naturalienkabinett* – kabinet naravnih čudes, ki je po njegovi smrti postal ena od ustanovnih zbirk Naravoslovnega muzeja² na Dunaju. Cesar je bil tudi podpornik prostozidarskega gibanja, ki je združevalo številne intelektualce in umetnike. Slika prikazuje razsvetljskega izobraženca in je hkrati prisposoda stremljenja k razvoju in razumu. Cesar je obdan s predmeti, ki simbolizirajo umetnost in znanost. Pred seboj ima teleskop, uperjen v nebo, in za seboj violino z notno knjigo, ob kateri stoji astrolabij. Vidimo še številne školjke in dva kosa rud. Izkušeno oko bo v njima prepoznalo galenit, svinčevo rudo, in malahit, bakrovo rudo, kar lahko razumemo kot simbol usmerjenosti v izkoriščanje naravnih bogastev. Na sliki bi cesarja zlahka nadomestil katerikoli drugi evropski razsvetljski naravoslovec iz vrst tistih plemičev ali *nouveau riche*, ki so v porajajočem se razsvetljskem naravoslovju in s tem povezanim uporabnim znanjem zaznali poslovno priložnost. Na njej bi zlahka stal tudi Žiga Zois, če bi ga le upodobil tako spreten slikar, kot je bil Zoffany. Vsi predmeti in simbolni elementi, ki obdajajo cesarja, so značilni tudi za Zoisova zanimanja in njegove zbirke.

Žiga (Sigmund, Sigismondo) Zois (1747–1819) je pomembna osebnost druge polovice razsvetljskega obdobja na Kranjskem in tudi v širšem sre-

---

1 Kunsthistorisches Museum Wien.

2 Naturhistorisches Museum Wien.

dnjeevropskem prostoru. Razpolagal je z izjemnim osebnim bogastvom, ki ga je istočasno tudi uporabljal v obče dobro. Zoisove vloge kot najmočnejšega stebra razsvetljenstva na Slovenskem ni mogoče zanikati. Njegov vpliv je bil pomemben pri vzpostavljanju slovenske narodne zavesti ter celotnega narodovega samozavedanja. V veliki meri se to kaže skozi vzpostavljanje in rast slovenskega jezika ter književnosti. Vloga Žige Zoisa je pomembna tudi v kontekstu zgodovine, saj so se različni avtorji k njemu znova in znova vračali in ga merili z različnimi vatli. Zoisu so se do sedaj največ posvečali literarni in kulturni zgodovinarji, le v manjši meri pa zgodovinarji, ki so se ukvarjali z zgodovino znanosti, naravoslovja in tehnike.³ Na področju odnosa Žige Zoisa do zgodovine znanosti nas čaka še veliko dela. Dosedanja dela, ki ga analizirajo kot industrialca, tehnika in naravoslovca, so pogosto premalo domišljena in nekritična. Sledijo romantičnim in nekritičnim interpretacijam, ki temeljijo na želji avtorjev po tem, da bi dokazali zgodnjo vzpostavitev nacionalne samozavesti in močne zgodovinske korenine naroda.

Zois je v času svojega življenja objavil zanemarljivo malo del, razen nekaj slovenskih pesmi pa tudi ni zapustil literarno pomembnih rokopisov, vse ostalo je očitno izgubljeno.⁴ Poleg (pripisanega) poročila o krstni uprizoritvi *Županove Micke v Laibacher Zeitung* iz leta 1789 je zanesljivo njegov le še članek o človeški ribici, ki je bil leta 1807 objavljen v prilogi *Laibacher Wochenblatt*.⁵ Ohranjenih pa je še nekaj Zoisovih zooloških rokopisov.⁶ Njegova tehnološka, naravoslovna in z znanostjo povezana razmišljanja so nam znana predvsem iz obsežne korespondence in dokumentov, ki pa jim zob časa v marsičem ni prizanesel. Kar nekaj pisem, povezanih z naravoslovno in tehniško problematiko, je znanih le s pomočjo posrednih objav⁷ ali izvlečkov. Velik del Zoisove korespondence je ohranjen v knjižnici Narodnega muzeja Slovenije, v Narodni in univerzitetni knjižnici in Znanstvenoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti,⁸ vendar kot celota še ni doživel temeljite kritične izdaje. Pomemben vpogled v Zoisovo življenje in delo nam dajejo arhivski dokumenti, ki so povezani z njegovimi rudniki in

3 Izjema je Ernest Faninger, kustos mineraloške zbirke v Prirodoslovnem muzeju Slovenije, ki je Zoisu posvetil velik del opusa.

4 Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 21.

5 Aljančič, *Žiga Zois*.

6 Jančar, *Nomenclatura carniolica*.

7 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*; Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*; Zois, *Pisma*.

8 Faganel, *Zoisovi rokopisi*.

fužinami.⁹ O Zoisovih pogledih na znanost in tehnologijo veliko povesta njegova knjižnica in mineraloška zbirka. Za tiste čase izjemna knjižnica je v veliki meri ohranjena v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.¹⁰ Za mineraloško zbirko, ki je ohranjena kot fragment, danes skrbi Prirodoslovni muzej Slovenije.¹¹ Pomemben vir za poznavanje Zoisovih idej so dela sodobnikov in piscev, ki so ustvarjali še nekaj desetletij po njegovi smrti.

Zois se je ukvarjal s področji, ki danes segajo na področje geologije, mineralogije, zoologije, botanike, metalurgije in rudarstva ter tudi drugih naravoslovnih in tehničnih ved. Ohranjena Zoisova pisma nam ne podajajo pogledov, ki bi jih lahko z vidika naravoslovja in tehnologije obravnavali kot sistematične in teoretično konsistentne. O njegovem teoretičnem znanju in pogledih, kar nas mora zanimati s stališča zgodovine znanosti, lahko sklepamo le posredno, na podlagi natančne analize ohranjenih arhivskih dokumentov. Interpretacije njegovih pogledov na naravoslovje so zaradi tega le bolj ali manj verjetne, nikakor pa jih ne moremo opredeliti kot gotove in nedvoumne. Arhivsko gradivo, korespondenca, knjižnica in mineraloška zbirka kažejo, da so bila področja naravoslovja in tehnike zanj pomembnejša kot literarno in jezikoslovno udejstvovanje.

Preučevanje Zoisovih naravoslovnih in tehnoloških pogledov je še danes relevantno. S svojim delovanjem in mecenstvom pri številnih dejavnostih je vplival na mnoge sodobnike, ki so za seboj pustili trajnejše sledi, bodisi z avtorskimi deli bodisi z delovanjem. Torej, zastavlja se nam vprašanje, v kakšni meri so bili njegovi neposredni vplivi vgrajeni v takratni znanstveni in tehnološki razvoj na območju Kranjske in tudi v širšem prostoru? In drugo, prav tako temeljno vprašanje je, kako je njegova dediščina vplivala na razvoj znanosti in tehnike v dveh stoletjih po njegovi smrti? Danes ga obravnavamo kot začetnika nacionalne znanosti, kar ne nazadnje dokazujejo po njem imenovane nagrade za najpomembnejše znanstvene dosežke, ki jih vsako leto podeljuje Republika Slovenija, ter druge nagrade, na primer mnogo starejša nagrada, ki jo podeljuje Prirodoslovni muzej Slovenije, ali pa republiške štipendije za nadarjene dijake in študente. Tudi na podlagi tega lahko sklepamo, da je vsakokratno razumevanje njegovega življenja in dela skozi čas vplivalo na to, kako sta se v Sloveniji razvijali znanost in tehnika.

9 Schmidt, Slovenska pisma.

10 Svoltjšak, Knjižnica Žige Zoisa.

11 Činč Juhant, Žiga Zois – naravoslovec; Jeršek, Zbirka mineralov.

Na nekatera od predhodno nanizanih vprašanj bo treba šele odgovoriti s podrobneje zasnovanimi raziskavami. V nadaljevanju se bomo osredotočili predvsem na Zoisovo delovanje, ki ga lahko povežemo z geološko znanostjo, deloma tudi z montanistiko, v katero spadata poleg geologije še rudarstvo in metalurgija. V okvir naših zanimanj spadajo njegove mineraloške in ekonomsko geološke aktivnosti ter pogledi, povezani s področji, ki jih danes zajamemo v temeljne geološke vede, kot so paleontologija, stratigrafija in regionalna geologija. Osredotočili se bomo na reinterpretacijo dosedanjega razumevanja nekaterih njegovih geoloških aktivnosti in teoretiziranj, kar bomo skušali osvetliti s pomočjo razumevanja razvoja in stanja razsvetljenske geologije.

2 Razsvetljenska geologija

Razsvetljensko obdobje se razteza skozi celo 18. stoletje, vendar ga ne moremo omejiti le na ta čas. Prve intelektualne aktivnosti, ki jih lahko pripišemo temu gibanju, so na vidiku že v sredini 17. stoletja, zadnje izzve-nevajo vse do prve polovice 19. stoletja, ko se poslavljajo pomembni pred-stavniki tega obdobja. Druga polovica 18. stoletja in začetek 19. stoletja sta formativno obdobje celotne geološke znanosti. Čeprav lahko o elementih geološkega znanja in znanosti govorimo že od vsega začetka artikulirane človekove misli, je razsvetljensko obdobje tisto, v katerem se vzpostavijo prve konsistentne geološke teorije v modernem pomenu. Zaradi tega se je v zgodovini in filozofiji znanosti za to obdobje uveljavil izraz razsvetljenska geologija. Poznavanje nastanka in razvoja razsvetljenske geologije ni pomembno le zaradi razvoja geološke znanosti kot celote, temveč je zanimivo tudi s stališča razvoja znanosti na območju današnje Slovenije. V drugi polovici 18. stoletja je to ozemlje geološko zanimivo ne le za domače naravoslovce, temveč tudi za širši evropski prostor. Brez pretiravanja lahko zapišemo, da je to čas, ki je za razvoj geološke znanosti na tem območju pomembnejši kot velik del obdobja do konca druge svetovne vojne.

V Sloveniji so najbolj pojasnjeni začetki geološke vede v povezavi z rudnikom živega srebra v Idriji, kjer sta delovala Giovanni Antonio Scopoli (1723–1788) in Baltazar Hacquet (1739/1740–1815), vendar je bil ta rudnik zanimiv tudi širše, saj so se zanj zanimali številni tehniki in znanstveniki

po Evropi. Kakor kaže ohranjena dokumentacija, je bil Žiga Zois tudi pomemben posrednik informacij in vzorcev z območja rudnika živega srebra. Vzorce iz rudnika v Idriji je pošiljal po celi Evropi, v zameno za vzorce iz italijanskih nahajališč jih je pošiljal tudi v Italijo.¹²

Prve temeljiteje geološke raziskave slovenskega ozemlja je opravil Hacquet. Rezultate je predstavil v štirih knjigah *Oriktografije Kranjske*, ki pa ni edino njegovo geološko delo, ki obravnava to območje.¹³ Pri navajanju geoloških raziskav v tem obdobju ne smemo pozabiti, da so skozi Ljubljano potovali mnogi pomembni naravoslovci, ki so prišli v stik s Zoisom in si z njim izmenjevali informacije. Razsvetljenske geološke raziskave na območju današnje Slovenije so bile prav tako intenzivne kot na območjih drugod po Evropi, kar je s svojim posredništvom in bolj ali manj aktivno udeležbo spodbujal tudi Žiga Zois.

Drugo polovico 18. stoletja, zlasti pa prehod iz 18. v 19. stoletje, je po sodobni interpretaciji razvoja geološke znanosti zaznamoval spor med neptunisti in plutonisti. Razumevanje razvoja razsvetljenske geologije zgolj na podlagi konflikta med plutonisti in neptunisti je sicer interpretacija, ki pretirano poenostavlja in zanemara druge, prav tako pomembne razvojne vidike. Poudarjanje spora med neptunisti in plutonisti izvira predvsem iz anglosaške interpretacije zgodovine geologije. Izrazito črno-belo, dualno interpretacijo je prvi podal angleški geolog Archibald Geikie (1835–1924) v knjigi *Ustanovitelji geologije*,¹⁴ s čimer je zaznamoval vse nadaljnje zgodovinske razprave o tej problematiki. Neptunizem je pridobil izrazito negativno konotacijo, plutonizem pa apriorno priznanje superiorne in pravilne teorije. Neptunistična teorija, katere glavni predstavnik je bil nemški geolog in mineralog Abraham Gottlob Werner (1747–1817), je v angleški literaturi obravnavana kot nazadnjaška teorija, ki je v veliki meri zavrla nadaljnji razvoj geologije.¹⁵ Anglosaška literatura v veliki meri in pristransko daje prednost plutonistični teoriji, saj je bil njen glavni predstavnik škotski geolog James Hutton (1726–1797), član edinburškega razsvetljenskega kroga, v katerem so sodelovali intelektualci različnih profilov; od Erasmusa Darwina (1731–1802), Adama Smitha (1723–1790) do Davida Huma (1711–1776).

12 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, mineraloški zvezek.

13 Brenčič, Potujoča geologija.

14 Geikie, *The Founders of Geology*.

15 Leddra, *Time Matters*, str. 82–86.

Črno-bel pogled na odnos med plutonizmom in neptunizmom je že nekajkrat doživel ostro kritiko,¹⁶ toda zdi se, da z močno prevlado sodobne literature v angleščini, zaradi katere je v zadnjih desetletjih literatura v drugih jezikih skorajda povsem zanemarjena, ta predsodek ostaja še naprej močno zakoreninjen. Izkrivljen pogled na ta spor izhaja tudi iz dejstva, da se premalo pozornosti posveča primarnim virom, predvsem originalnim objavam posameznih avtorjev.

Plutonizem in neptunizem sta bila teoretični paradigmi, ki sta razlagali nastanek mineralov in kamnin, pa tudi nastanek pokrajin in kontinentov. Ne glede na interpretacijo spora med neptunizmom in plutonizmom lahko ugotovimo, da sta oba pristopa pomembno prispevala k razvoju geologije. Neptunizem je tlakoval pot k sodobni sistematiki na področju mineralogije in petrologije ter k razumevanju sedimentologije, plutonizem pa je odprl pot sodobni petrologiji, stratigrafiji, historični geologiji in tektoniki. Obe teoriji sta bili v nekaterih segmentih napačni in v drugih ustrezni. Ne glede na to je treba plutonizmu in teoretičnim razmišljanjem Jamesa Huttona priznati vzpostavitev dveh temeljnih geoloških konceptov, ki sta veljavna še danes in ju neptunizem ni bil zmožen prepoznati ter sprejeti. Prvi koncept je, da čas nima ne začetka in ne konca, ter drugi, da je sodobnost ključ za preteklost. Obe načeli je kasneje podrobneje nadgradil angleški geolog Charles Lyell (1797–1875), s čimer je odprl pot za razvoj evolucijske teorije Charlesa Darwina (1809–1882). Nerazumevanje teh principov, predvsem pa Wernerjevo vztrajanje, da je bazalt sedimentnega izvora, je pripeljalo do pretirano kritičnih interpretacij neptunizma.

Neptunizem je trdil, da so se kamnine postopoma oborile iz vode z minerali prenasičenega primarnega oceana. Kamnine so se obarjale postopoma in se v plasteh nalagale druga na drugo, kakor plasti pri čebuli. Takšen opis neptunistične teorije pa je pretirano poenostavljen in pogosto izvira iz nezmožnosti branja originalnih, predvsem nemških besedil. Wernerjeva teorija je bila kompleksnejša.

Werner se je rodil v družini z dolgo rudarsko in metalurško tradicijo. Sprva je študiral pravo, nato pa se je v celoti posvetil rudarstvu. Leta 1775 je postal rudarski uradnik, istočasno pa je zasedel mesto profesorja na majhni, a vplivni rudarski akademiji v Freibergu na Saškem. Bil je priljubljen in

16 Npr. Greene, *Geology in the Nineteenth Century*, str. 19–45.

sugestiven učitelj, ki se je odlikoval z nenavadno osebnim odnosom do študentov. Njegova predavanja so bila zanimiva in magnet za poslušalce. Prakticiral je mineraloške vaje v majhnih skupinah, saj je zagovarjal mnenje, da se je treba posvetiti vsakemu slušatelju. V Freiberg so prihajali študirat mineralogijo in geologijo ne le študentje iz nemško govorečih dežel, temveč iz celotne Evrope, pa tudi obeh Amerik. Med njimi so bila številna znana imena. Žal je Werner svoje izkušnje črpal le iz Saškega rudogorja. V karieri je malo potoval, zato ni imel širših geoloških izkušenj. To je bil tudi vzrok njegovih posebnih pogledov na nekatere geološke pojave. Učenci so svojega učitelja oboževali in so njegove nazore strastno branili, vendar so se sčasoma večinoma, na podlagi lastnih terenskih izkušenj, odvrnili od njegovih teorij. Werner je bil izredno pedanten, po besedah sodobnikov naj bi skoraj bolešno užival v urejanju zbirk in lastne knjižnice. Znan je bil po tem, da je kljub obsežni korespondenci nerad odgovarjal na pisma in da skorajda ni sledil aktualni znanstveni literaturi. Na začetku svoje kariere je zaslovel, ker je znal prepoznati skoraj vsak mineral, in ne le to, vedel je, iz katerega rudnika prihaja.

Werner ni celovite neptunistične teorije nikoli podal v monografskem besedilu. Pravzaprav je v svoji karieri napisal malo znanstvenih del, večina njegovih teoretičnih razmišljanj je znana posredno, preko del učencev. Zanimivo je, da je v arhivih kot rezultat njegovega praktičnega in svetovalnega dela v saških rudnikih ohranjenih veliko delovnih poročil, več kot 1000. Prvo tiskano, svoje najbolj znano delo je Werner pod naslovom *O zunanjih značilnostih fosilov*¹⁷ objavil leta 1774. To delo, ki je znano kot leipziška sistematika, je bilo podlaga za zasedbo predavateljskega mesta na akademiji. Werner je prvo sistematiko nekoliko revidiral in dopolnil leta 1785; ta sistematika je danes znana kot dunajska. Zois je v svoji knjižnici imel to delo, ne pa tudi leipziške sistematike. Zanimivo je, da je razpolagal s francoskim prevodom leipziške sistematike, ki pa je obsežnejši in temeljitejši kot original. Prevod je bil namreč razširjen glede na zapise in dopolnitve leipziške sistematike, o katerih je predaval Werner in jih je prevajalki v francoščino Claudine Guyton de Morveau¹⁸ posredoval španski geolog Fausto Elhuyar,

17 *Von den äusserlichen Kennzeichen der Fossilien*. Izraza »die Fossilien« Werner, tako kot njegovi sodobniki, ne uporablja v današnjem pomenu besede, ki označuje okamenele ostanke nekdanjega življenja.

18 Rojena Claudine Pouillet.

ki je leta 1786 študiral pri Wernerju.¹⁹ Poleg tega je imel Zois v knjižnici še nekaj mineraloških sistematik, ki so jih na podlagi Wernerjevih predavanj pripravili njegovi študentje (Christian Friedrich Ludwig, Johann Georg Lenz). Vse to dokazuje, da je Zois natančno sledil aktualnemu razvoju mineraloške sistematike, do informacij o tem pa ni mogel priti le z branjem literature, ker je šlo za specifično dogajanje. Napotila za nakup relevantne literature je moral dobivati bodisi s pomočjo osebnih stikov z mineralogi, ki so ga obiskovali v Ljubljani, bodisi po korespondenci.

Poleg mineraloško-petroloških sistematik je Werner v monografski obliki objavil le še dve razpravi. Obe sta v Zoisovi knjižnici. Wernerjev sistem prepoznavanja mineralov in kamnin temelji na natančnem senzoričnem prepoznavanju njihovih značilnosti. Tako je Werner na podlagi mineralov v svoji zbirki opredelil več kot 50 različnih barv. Opredelil je tudi druge vizualne značilnosti površine kristalov, kot so na primer hrupavosti, razkolnost in celo okus na jeziku. Večji del svoje kariere je Werner zavračal klasifikacijo mineralov na podlagi merljivih kemijskih in fizikalnih značilnosti. Mnenje je spremenil šele proti koncu svojega življenja, ko je začel razmišljati o tem, da bi uporabil postopke kemijskih analiz, ki jih je uveljavil švedski kemik Jöns Jacob Berzelius (1779–1848).

Sprva je Werner leta 1774 v svojem klasifikacijskem sistemu opredelil štiri glavne skupine kamnin, pri reviziji klasifikacije leta 1785 pa je dodal še peto skupino. Oglejmo si njegovo klasifikacijo podrobneje. Izraze, ki jih je uporabljal, najprej navajamo v nemščini, saj so termini v slovenščino skorajda neprevedljivi,²⁰ v danes veljavni nemški petrološki terminologiji pa se ne uporabljajo več. Te skupine kamnin so:²¹

19 Carozzi, Introduction, str. XI–XII.

20 Pri prevajanju starejše nemške geološke in mineraloške terminologije se pojavljajo skorajda nepremostljivi problemi. Velikega števila starejših terminov sodobna geološka terminologija ne pozna več ali pa imajo nekateri izrazi povsem drugačen pomen, kot so ga imeli nekoč. Velika težava je tudi, da se je slovenska geološka terminologija razvila mnogo kasneje kot nemška, v času, ko je bilo stanje geološke teorije povsem drugačno. Te težave se pojavljajo tako pri razumevanju in prevajanju Zoisovih pism kot tudi pri prevajanju besedil njegovih sodobnikov. Diskusijo o prevajanju Hacquetovih in drugih razsvetljenskih geoloških besedil gl. v Brenčič, Potujoča geologija.

21 Ludwig, *Handbuch der Mineralogie*, str. 15–16.

- a) *Urangfängliche Gebirgsarten*^{22,23} – primitivne kamnine,
- b) *Uebergangsgebirgsarten* – kamnine prehoda,
- c) *Flötzgebirgsarten* – plastovite kamnine,
- d) *Aufgeschwemmte Gebirgsarten* – spiraline,
- e) *Vulkanische Gebirgsarten* – vulkanske kamnine.

Na vse izraze bomo naleteli v Zoisovi korespondenci in drugem arhivskem gradivu, povezanem z njegovo montanistično dejavnostjo. Poznavanje Wernerjeve dejavnosti je pomembno tudi zaradi tega, ker so imeli Žiga Zois in ljudje v njegovem krogu stike z Wernerjem in freiberškim krogom geologov. In ne nazadnje tudi zato, ker večina slovenskih avtorjev Zoisu pripisuje neptunistično razumevanje geologije.

Dualistične interpretacije razsvetljenske geologije so povsem spregledale vzporeden razvoj geološke znanosti v Italiji, kjer ta spor ni bil tako izražen. Najpomembnejši italijanski geolog tega obdobja je bil Giovanni Arduino. Geološke izkušnje je pridobil v različnih rudnikih v Alpah in toskanskem hribovju. V želji, da bi združil razumevanje razvoja magmatskih kamnin, ki so nastale kot posledica »ognja«, in sedimentnih kamnin, ki so nastale kot posledica »vode«, je vzpostavil stratigrafsko klasifikacijo sedimentov in kamnin ter jih razdelil v štiri glavne skupine. V klasifikaciji so kamnine in sedimenti razdeljeni po relativni stratigrafski starosti. Relativna starost kamnine je določena glede na tip kamnine ali sedimenta, ne oziraje se na to, kje kamnina v prostoru in znotraj geološkega profila leži. Tako so na nekem območju skrilavci vedno najstarejše kamnine. Prvo veliko Arduinovo skupino sestavljata dve veliki podskupini. Prvo podskupino, kamor je uvrščal skrilavce, je Arduino imenoval *roccia primigenia*. Nastala naj bi kot posledica ohlajanja prvotnega Zemljinega površja. Drugo podskupino je Arduino imenoval *montes primarii*. V njej sta bili še dve manjši podskupini; prva z graniti, porfirji in kristalinskimi kamninami, druga pa s peščenjaki in konglomerati. V naslednjo veliko skupino, ki jo je Arduino imenoval *montes secundarii*, so bili uvrščeni marmorji in plastoviti apnenci s fosili.

22 Beseda »die Gebirge« ima v sodobni nemščini enoznačen pomen gora. V razsvetljenskih geoloških besedilih pa nima enoznačnega pomena, saj zajema pomene: gora, pogorje, mineralna združba, formacija, kamnina ipd. (Greene, *Geology in the Nineteenth Century*, str. 37). V izvorniku je pomen mogoče določiti le na podlagi konteksta.

23 V starejši slovenski geološki terminologiji so besedo »das Gebirgsarten« prevajali kot hribina (Hinterlechner, *Mineralogija za nižje razrede*).

Tretja velika skupina je bila imenovana *montes tertiarii*, vanjo so spadali prodovi in gline. V zadnjo, četrto skupino je Arduino uvrstil plastovite rečne sedimente. Elementi Arduinove klasifikacije kamnin in sedimentov so v geološki stratigrafski lestvici prisotni še danes. Pojem geološkega obdobja terciar izvira iz njegove klasifikacije.²⁴

3 Zois kot razsvetljenski geolog

Izhodišča

Zoisa nikakor ne moremo obravnavati kot formiranega znanstvenika, prav tako pa tudi ne kot laičnega zbiralca mineralov, ki bi zbiral eksponate zaradi njihove estetske vrednosti ali celo zaradi družbenega prestiža, kar v času njegovega življenja med plemiči in bogataši ni bil tako redek pojav.²⁵ Zois je imel znanstvene interese, ki so bili na eni strani podprti z njegovo intelektualno radovednostjo, na drugi strani je bil to rezultat potreb po tem, da bi za svoja osiromašena nahajališča rud našel nadomestilo v novih rudnikih. Hkrati s tem je želel izboljšati zastarele tehnološke procese predelave rude in na ta način postati konkurenčnejši zaradi vedno večjih pritiskov iz tujine. Zelo dobro se je zavedal, da lahko vse te izzive premaga le s pomočjo znanja. Žal mu Kranjska in Koroška nista dajali ustrezne surovinske baze, zgolj lastno znanje pa mu ni omogočilo, da bi lahko naredil tehnološki preboj. Veliko je k temu prispevala tudi bolezen, ki ga je prikovala na invalidski voziček in stanovanje na Bregu v Ljubljani.

Zoisovo relacijo do zbiranja geoloških eksponatov in uporabe znanja v poslovne namene lepo odraža njegovo nedatirano zahvalno pismo iz leta 1783,²⁶ ki ga je poslal Berlinskemu društvu prijateljev naravoslovja.²⁷

Nadvse občudovani gospodje! Gospod von Cobres se je zaradi prijateljstva, ki ga goji do mene, pustil zapeljati, da je predlagal mene, diletanta, ki si ne

²⁴ Vaccari, The »Classification« of Mountains.

²⁵ Klemun, Internationale Kontakte.

²⁶ Naslovnik je pismo prejel 26. 2. 1783.

²⁷ Gesellschaft Naturforschender Freunde in Berlin.

zasluži, da bi ga cenili. To svojo slabost tako zelo občutim, da sem mimogrede pripravljen pristati na izpolnjevanje vseh drugih svojih dolžnosti. Najprej bi se vam rad iz vsega srca zahvalil za diplomo, ki ste mi jo poslali, in zelo si želim, da bi lahko izpolnil vaša pričakovanja. Povsem sem prevzet nad vašo častitljivo ustanovo in velikimi zaslugami vaših učenih članov, smatral se bom srečnega, če bom lahko prispeval k združenju, vendar mi za to primanjkuje sposobnosti, ker nisem učenjak, le trgovec in lastnik železarn ter ljubitelj naravoslovja. V resnici ne morem storiti drugega, kot da svojo dejavnost v združenju posvetim sodelovanju z Italijo, kar mi omogoča moj položaj in poslovanje, zagotavljam vam, častitljivi gospodje, da bom v vsakem trenutku skušal zadostiti vašim naročilom, z namenom dokazati z največjo hvaležnostjo in strahospoštovanjem svojo pripadnost. Vaš ponižni služabnik in prijatelj Sigmund Zois baron Edelstein.²⁸

Kljub vdanostnemu tonu zapisanega se Zois jasno umesti na sredino, po eni strani nastopa kot trgovec in posrednik pri prodaji geoloških eksponatov, po drugi strani kot lastnik železarn jasno izrazi svoje zanimanje za stroko in naravoslovje. Hkrati lahko iz pisma razberemo, da mu je članstvo v tem društvu gnilo. Z društvom je sodeloval vse do svoje smrti.²⁹

Zbiratelj

Najpomembnejši vir za razumevanje Zoisovih geoloških pogledov je rokopisni zvezek, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije v arhivskem fondu družine Zois.³⁰ V zvezku, ki ga bomo v nadaljevanju imenovali mineraloški zvezek, se za obdobje od leta 1778 do leta 1793 nahajajo sezname montanističnih eksponatov, ki jih je Zois pošiljal po Evropi, hkrati pa so občasno navedeni njihovi podrobnejši opisi. Poleg opisa so pogosto podane še druge informa-

28 Original pisma se nahaja v zbirki rokopisov arhiva Museum für Naturkunde Berlin (Hoppe, Die Beziehungen von Baron). Prepis pisma je tudi v Zoisovem mineraloškem zvezku na str.

39. Prvi je pismo iz Zoisovega mineraloškega zvezka objavil Belar, Freiherr Sigismund Zois' Briefe. V sodobnem pravopisu prepisano pismo, ki je ohranjeno v Berlinu, je objavil Hoppe, Die Beziehungen von Baron. Posamezne dele pisma citira Klemun, Internationale Kontakte.

29 Hoppe, Die Beziehungen von Baron.

30 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, mineraloški zvezek. Dokument je v popisu arhiva zaveden kot »mineralogija (zapiski, seznam prejetih in poslanih mineralij, seznam mineralij)« in je pripisan Karlu Zoisu (bratu Žige Zoisa).

cije o nahajališču eksponatov. Najdragocenejši del mineraloškega zvezka so prepisi pisem z montanistično vsebino, med katerimi bomo našli dopise pomembnim naravoslovcem. Gre za izjemen dokument in vir za razumevanje razvoja znanosti o neživi naravi in tehnike na območju Slovenije. Obseg in vsebina celotnega mineraloškega zvezka presegata namen našega prispevka, zato se bomo dotaknili le nekaterih vidikov njegove vsebine.

Dokument je v obliki zvezka v formatu kvart s trdimi temnorjavimi platnicami. Liste zvezka tvori prešan papir, »značilen za tedanjo dobo«. ³¹ V mineraloškem zvezku je 188 ročno numeriranih strani, velika večina listov je popisana s črnim črnilom. Na nekaterih mestih črnilo preseva na drugi strani, zato je rokopis težje berljiv. V rokopisu prepoznamo več rok, besedila pa so v nemščini, italijanščini in francoščini. Na vrhu prve popisane strani je napisano »Carl Zois Frh v. Edelstein«. ³² Na naslovni in hrbtni strani mineraloškega zvezka je moder žig Deželnega muzeja za Kranjsko – Rudolfinuma z napisom v nemškem in slovenskem jeziku.

Mineraloški zvezek je kustos Deželnega muzeja Karel Dežman (1821–1889) leto dni pred smrtjo predal Albinu Belarju (1864–1939) z opombo, da gre za podatke o lokalnih nahajališčih rud. Poleg prepisov pisarjev in tajnikov naj bi bili v mineraloškem zvezku tudi zapisi Žige Zoisa. Ta pisma je Belar pokazal svojemu učitelju, univerzitetnemu profesorju Albrechtu Schraufu (1837–1897), direktorju mineraloškega muzeja Univerze na Dunaju, ³³ ki mu je predlagal objavo. Belar je nasvet upošteval. Leta 1890 je o mineraloškem zvezku najprej objavil dva krajša zapisa – v *Wiener Zeitung* ³⁴ in nekoliko kasneje še v *Laibacher Zeitung*. ³⁵ Prispevka se v podrobnostih med seboj nekoliko razlikujeta. Temeljiteje je Belar mineraloški zvezek in njegovo vsebino obdelal v članku, ki ga je leta 1894 objavil v glasilu Muzejskega društva za Kranjsko (*Mitteilungen des Musealvereines für Krain*). ³⁶ Osredotočil se je na pisma, medtem ko seznamov in drugih oseb, ki so

31 Belar, Freiherr Sigismund Zois' Briefe, str. 120, op. 2.

32 Belarjevo mnenje (Freiherr Sigismund Zois' Briefe, str. 120, op. 2) je, da je to napisal Zoisov dedič, torej Žigov nečak Karel in ne brat Karel, kot je to navedeno v Arhivu Republike Slovenije.

33 Belar je na Dunaju študiral med letoma 1886 in 1890 (Vidrih, Mihelič, *Albin Belar*); na podlagi njegovih objav v *Wiener Zeitung* in *Laibacher Zeitung* lahko domnevamo, da je zvezek prof. Schraufu na Dunaju pokazal v prvi polovici leta 1890.

34 Belar, Sigismund Zois (*Wiener Zeitung*).

35 Belar, Sigismund Zois (*Laibacher Zeitung*).

36 Belar, Freiherr Sigismund Zois' Briefe.

omenjene v seznamih, ni navajal.³⁷ V času nastanka Belarjevega članka se je zvezek že nahajal v knjižnici Deželnega muzeja.

Ob izdaji Zoisovih pisem je France Kidrič navajal, da zvezka z baronovimi mineraloški pismi v knjižnici Narodnega muzeja, kakor se je po koncu prve svetovne vojne preimenoval Deželni muzej za Kranjsko, ni več mogoče najti.³⁸ Tudi Faningerjevo iskanje rokopisa v knjižnici Narodnega muzeja ni obrodilo sadov.³⁹ Tako je veljalo vse do leta 1999, ko je avstrijska zgodovinarica geologije Marianne Klemun objavila najprej povzetek svojih raziskav v Arhivu Republike Slovenije,⁴⁰ nato pa še sintezo dognanj o Zoisu in njegovi zbirateljski dejavnosti.⁴¹ Pri tem se je oprla na Zoisov mineraloški zvezek, ki ga je prvi podrobneje obdelal že Belar (1894). To odkritje je takoj po njeni objavi povzel še Faninger,⁴² ki pa ni podal razlage, kako je bil ta pomemben dokument založen. Izrazil je le začudenje nad tem, da se je dokument znašel v Arhivu Republike Slovenije, saj je večino Zoisove rokopisne zapuščine še vedno hranila knjižnica Narodnega muzeja Slovenije. Velik del dokumentov Zoisovega arhiva je iz arhiva Narodnega muzeja leta 1953 prevzel sedanji Arhiv Republike Slovenije,⁴³ skupaj z njimi pa je tja verjetno prišel tudi Zoisov mineraloški zvezek.

Kljub temu, da je bil dokument tik pred letom 2000 ponovno najden, se ni njegove podrobnejše analize po Marianne Klemun (2000) lotil nihče. Iz zvezka je istočasno črpal le še Janez Šumrada (2000),⁴⁴ ki je objavil prepise pisem, ki so si jih izmenjali francoski naravoslovec Picot de Lapeyrouse (1744–1818), Žiga Zois in Baltazar Hacquet. Po tem pa v literaturi zasledimo le še objavo faksimila zadnje strani mineraloškega zvezka, na kateri je seznam prejemnikov, ki jim je Zois pošiljal eksponate.⁴⁵

37 Marianne Klemun (Internationale Kontakte) meni, da je zaradi tega Faninger v seriji člankov domneval, da je dokument izgubljen. To je bil verjetno tudi vzrok za podobno mnenje pri Kidriču, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 24.

38 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 24.

39 Faninger, Sigmund Freiherr Zois, str. 13.

40 Klemun, Anfänge einer organisierten Verbreitung.

41 Klemun, Internationale Kontakte.

42 Faninger, Briefe von Freiherr.

43 Svöljšak, Knjižnica Žige Zoisa, str. 19.

44 Šumrada, Hacquet, Žiga Zois.

45 Svöljšak, Knjižnica Žige Zoisa, str. 26.

Zoisova montanistična zbirka

Poleg knjižnice je najpomembnejša materialna dediščina Žige Zoisa, ki se je ohranila do današnjih dni, montanistična zbirka. Zbirka predstavlja tudi pomembno nesnovno in simbolno dediščino, tako na področju naravoslovja in tehnike kot tudi s kulturnozgodovinskega vidika. Zoisova zbirka je bila ena od dveh temeljnih zbirk Deželnega muzeja za Kranjsko. Tudi druga temeljna zbirka muzeja, Hohenwartova zbirka konhilij, je bila naravoslovna, ostale zbirke, kot so etnološke in arheološke, so se pridružile šele kasneje.

Predvsem na podlagi zbirke se je v veliki meri ohranila splošna zavest o Zoisu kot o pomembnem mineralogu, geologu in naravoslovcu, pa tudi tehniku in inovatorju. Poznavanje njene zasnove in razvoja je pomembno tako za razumevanje Zoisovega življenja in dela kot za razumevanje stikov Kranjske z intelektualno elito v pomembnih središčih v Evropi. Njena vsebina nam pomaga razumeti, kako se je razvijalo znanje in kako so se vzpostavljale pomembne znanstvene teorije. Ne nazadnje lahko skozi razvoj Zoisove zbirke razumemo tudi, kako je poznavanje naravnih danosti Kranjske vplivalo na razvoj ved o Zemlji ter rudarstva in metalurgije.

Za uradni datum ustanovitve Deželnega muzeja za Kranjsko velja 15. oktober 1821, ko so deželni stanovi na podlagi pobude ljubljanskega škofa Avguština Gruberja z dne 4. junija 1821 sprejeli sklep o njegovi ustanovitvi. Iz Deželnega muzeja je nastal kasneje Narodni muzej, nato pa so se iz njega izločili drugi nacionalno pomembni muzeji. Iz Narodnega muzeja se je leta 1944 izločil tudi Prirodoslovni muzej,⁴⁶ ki danes hrani in skrbi za Zoisovo geološko zbirko in je tako neposredni dedič začetkov in prvih zbirk Deželnega muzeja.

Kranjskim deželnim stanovom je Žigov nečak in glavni dedič Karel Zois (1778–1836) omenjeno zbirko⁴⁷ v odkup ponudil že 13. julija 1821, vendar se ti za to niso odločili.⁴⁸ Zbirko je Karel v odkup ponudil tudi muzeju Joanneum v Gradcu na Štajerskem, ki se prav tako ni odločil za to.⁴⁹ Karel je želel zbirko prodati predvsem zaradi finančnih težav, hkrati pa zaradi tega, ker zanj ni imela takšnega pomena kot za njegovega strica.

46 Činč Juhant, Žiga Zois – naravoslovec, str. 14.

47 Jeršek (Zbirka mineralov, str. 38) napačno zapiše, da je zbirko prodal Žigov brat Karel. To ni bilo mogoče, saj je ta umrl že leta 1799, dvajset let pred Žigom.

48 Faninger, Baron Žiga Zois, str. 8.

49 Činč Juhant, Žiga Zois – naravoslovec, str. 11.

Do spremembe statusa zbirke je prišlo šele ob ljubljanskem kongresu leta 1821, ko si je Zoisovo zbirko in knjižnico ogledal avstrijski zunanji minister in pozneje kancler knez Metternich (1773–1859). Na kanclerjevo priporočilo je dvor 12. januarja 1823 odkupil celotno zbirko in knjižnico. Knjige je kmalu nato dobila Licejska knjižnica v Ljubljani, zbirka pa je morala še počakati na ustrezne prostore. Dvor je 8. junija 1826 končno odobril ustanovitev Deželnega muzeja za Kranjsko, ki je 9. avgusta 1831 Zoisovo zbirko prevzel in jo namestil v pritlične prostore Liceja, nekdanjega frančiškanskega samostana, ki je stal na mestu današnjega Vodnikovega trga v Ljubljani. Slovesna otvoritev zbirke je bila 4. oktobra 1831.⁵⁰

Zoisove zbirke so bile obsežnejše in raznovrstnejše, kakor so nam ohranjene danes. Kot celoto bi jih lahko opredelili kot naravoslovni kabinet v lasti bogatega razsvetljenega izobraženca, ki so ga zanimali naravni pojavi v najširšem pomenu; od astronomije, fizike, botanike, zoologije in geologije. Tako ali drugače so v Zoisovih zbirkah izpričani predmeti, ki so povezani s temi vejami naravoslovnih znanosti. V zbirkah niso manjkali niti predmeti, ki so bili povezani z metalurgijo, rudarstvom in kmetijstvom. Sodobna obravnava Zoisovih zbirk, ki se jih deli na posamezne segmente, je predvsem posledica specializacije naravoslovnih in tehniških ved, ki se je začela prav z razsvetljenstvom, v veliki meri pa udejanjila v drugi polovici 19. stoletja ter na polno zaživela v drugi polovici 20. stoletja, po drugi svetovni vojni. Tako ni nenavadno, da se danes ločeno obravnava problematika mineraloških, petroloških, paleontoloških, ornitoloških, botaničnih in še kakšnih drugih eksponatov iz njegovih zbirk. Zaradi tega bi morala biti naloga zgodovine znanosti v prihodnje najprej razumeti Zoisove zbirke kot celoto, šele nato pa bi bila upravičena njihova parcialna obravnava.

Nemogoče bi bilo pričakovati, da bi posamezen zbiralec v zbirki zajel vse naravoslovne vidike. Razen največjih vladarskih zbirk so se zbirke osredotočale le na posamezne vidike naravoslovja. Pri Zoisu je prevladovalo zanimanje za geologijo in montanistiko v celoti, kar ga je vodilo k temu, da je ustvaril obsežno zbirko eksponatov nežive narave. Ali je mogoče rekonstruirati vsebino zbirke, kakršna je bila na svojem višku, konec 18. stoletja? Znani arhivski viri nam tega ne omogočajo, o njeni vsebini lahko sklepamo posredno, iz posameznih seznamov eksponatov, iz

⁵⁰ Faninger, Baron Žiga Zois, str. 8.

Zoisove korespondence in iz popisov, ki so nastali po tistem, ko je zbirka prešla v Deželni muzej za Kranjsko.

Zois je zbirko hranil v drugem nadstropju svoje palače na Bregu v Ljubljani.⁵¹ Za zbirko so poleg lastnika samega skrbeli tudi drugi. Med drugimi je bil kustos zbirke v obdobju od približno 1803 do odhoda na Dunaj oktobra leta 1808 tudi jezikoslovec in slavist Jernej Kopitar (1780–1844).⁵² V sobanah Zoisove palače so bile lesene omare, v katerih so bile zgoraj knjižne police, pod njimi pa predali z eksponati. Podobno je opisana prva postavitve zbirke v Licejski knjižnici leta 1831. Čeprav za to ni nobenega dokaza, bi lahko domnevali, da so bile za postavitve zbirke uporabljene originalne Zoisove omare.

Integralni sezname zbirke iz časa Zoisovega življenja ne obstajajo. Znana sta dva rokopisna seznama eksponatov, za katera pa ne vemo, kdaj in ob kakšni priložnosti sta nastala, nobeden ni datiran. Prvi seznam, ki ga hrani Prirodoslovni muzej Slovenije, vsebuje popis nekaj manj kot 900 kosov.⁵³ Opisi eksponatov so nanizani drug za drugim in oštevilčeni po zaporednem vrstnem redu. V okviru tega seznama ni opaziti nobenih klasifikacijskih označb ali razdelitev na razrede. Drugi seznam hrani Arhiv Republike Slovenije.⁵⁴ Gre za štiri strani dolg rokopisni seznam s 75 kosi, prav tako brez klasifikacijskih označb ali razdelitev na razrede. Ta seznam je pomenljivo naslovljen *Seznam fosilov gospoda barona Žige Zoisa*.⁵⁵ Verjetneje kot za seznam kosov iz zbirke gre za seznam kosov, ki jih je Zois poslal kateremu od zbirateljcev ali kateremu od trgovcev z minerali za prodajo. Med arhivskim gradivom najdemo še seznam, ki prav tako najverjetneje spada v sklop zbirke. To je petnajst strani dolg seznam *Zbirka zemelj*,⁵⁶ v katerem je naveden obsežen seznam eksponatov, ki jih danes geološko najširše opredelimo kot sedimente, med njimi pa bomo našli tako ekonomsko pomembne surovine, kot so gline, kot tudi povsem običajne sedimente različnega izvora. Zoisov mineraloški zvezek nam pri rekonstrukciji vsebine zbirke ne pomaga

51 Faninger, Baron Žiga Zois, str. 8.

52 Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 154.

53 Prirodoslovni muzej Slovenije ga hrani pod inventarno številko 3724. Rokopis je v gotici, tu in tam z latinskimi izrazi. Zvezek v formatu oktav ima na naslovnici z zlatimi črkami vrezan napis »Freiherr Sigismund Zois«. Dokument je 7. 11. 1958 muzeju prodala Ivana Grm, Hranilniška 8, Ljubljana.

54 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, mineraloški zvezek.

55 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, *Verzeichniss der Fossilien des ... Herrn Baron Sigismund von Zois*.

56 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, *Collectio Terrarum*.

neposredno. V njem je Zois beležil le kose, ki jih je pošiljal trgovcem in zbirateljem, ne pa tudi, kateri eksponati so prihajali v njegovo zbirko.⁵⁷ Domnevamo sicer lahko, da je imel podobne kose, s katerimi je trgoval, v svoji zbirki, kar nam omogoča sklepanje o njeni vsebini.

V zbirki so bili zastopani tudi vzorci kamnin. Tak primer so bili vzorci kapnikov, katerih del se danes nahaja v Jamarskem domu na Gorjušah.⁵⁸ K zbirki bi morali prišteti še druge eksponate, ki jih po današnjih klasifikacijah nikakor ne moremo uvrstiti med geološke. To nam dokazuje vsebina Zoisovega mineraloškega zvezka. Iz njega izhaja, da je baron veliko pozornosti posvečal zbirki kot celoti. Pri tem je vidna njegova želja, da bi drugim zbirateljem in ustanovam posredoval širši nabor informacij in širil znanje o Kranjski in montanistiki sploh. Iz ohranjenih zapisov sklepamo, da je šlo za izobraževalni program.⁵⁹ Leta 1779 je v Bansko Štiavnico (po nemško Schemnitz) na današnjem Slovaškem, v kateri še danes deluje ena najstarejših rudarskih akademij na svetu, poslal zbirko 140 kosov. Vanjo so bili vključeni vzorci kranjskih železovih rud, surovega železa, jekla, železnih palic, žic in plošč ter kamnin in nekaterih drugih eksponatov.⁶⁰ Torej ne le eksponati iz narave, temveč tudi že različno obdelane surovine. Šolskemu nadzorniku Palnstorfu, ki je bil tudi sam vnet zbiralec, je leta 1790 v Gradec na Štajerskem poslal šolsko zbirko zlata, srebra, bakra, cinka, svinca, železa, živega srebra, kositra, arzenika, kobalta, klastičnih kamnin, glin, apnenca, vulkanskih kamnin in gorljivih fosilov⁶¹, skupaj kar 652 kosov.⁶² Tudi ta seznam dokazuje, da ni šlo zgolj za minerale. Prvotno širšo zasnovanost zbirke, ne zgolj osredotočenosti na mineralogijo, dokazujejo tudi arhivski posnetki razstavnih prostorov Prirodoslovnega muzeja iz leta 1944, kjer so vidni tako vzorci rud kot različne plošče kamnin.⁶³

Iz vsega zapisanega sledi, da Zoisove zbirke v njegovi originalni postavitvi ne moremo obravnavati kot mineraloške, temveč kot širše zasnovano zbirko. Kakor pričajo viri, gre za montanistično zbirko znotraj širšega

57 Klemun, Internationale Kontakte, str. 15.

58 Jeršek, ustna informacija (2021).

59 Klemun, Internationale Kontakte, str. 18.

60 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, mineraloški zvezek, str. 14.

61 Pri tem ne gre za fosile v današnjem pomenu besede, temveč najverjetneje za različne premore.

62 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, mineraloški zvezek, str. 85–95.

63 Činč Juhant, Žiga Zois – naravoslovec, str. 16–18.

naravoslovnega kabineta. Če bi želeli v tistem delu zbirke, v katerem se nahajajo geološki eksponati, slediti Zoisovemu poimenovanju, bi jo morali poimenovati zbirka fosilij. Svojo zbirko je v nekaterih pismih kot zbirko fosilij obravnaval tudi sam (npr. v pismih Fichtlu).

Beseda fosil je ena tistih, ki se ji je skozi čas spremenil pomen. Če je označevalec ostal bolj ali manj nespremenjen, pa se je zelo spremenil označeneec. Beseda fosil izvira iz latinskega glagola *fodere* in iz njegovega preteklega deležnika *fossus*, kar pomeni kopati, izkopavati, izkopati, prekopati. Besedo lahko izvajamo tudi iz latinskega *fossus*, kar pomeni jarek ali jama. Po nekaterih razlagah naj bi se latinska beseda *fossilis* uporabljala v enakem pomenu kot glagol *fodere*, pri tem gre najverjetneje za razmeroma pozen pojav te besede v srednjeveški latinščini. V sodobnih jezikih se je beseda *fossile* najprej uveljavila v francoščini 16. stoletja, nato pa je raba te besede postopoma prešla še v druge sodobne jezike. Konec 17. stoletja se je njen prvotni pomen postopoma začel spreminjati; sprva je izraz označeval to, kar danes razumemo kot proces fosilizacije, nato pa se je v začetku 18. stoletja v posameznih strokovnih delih že pojavljal kot oznaka za okamenele ostanke nekdanjega življenja. Vendar je ta prehod trajal razmeroma dolgo. Šele sredi 19. stoletja, ko se je paleontologija uveljavila kot samostojna znanstvena veda, je beseda fosil prevzela današnji pomen.⁶⁴ To seveda ne pomeni, da Zois ni poznal in razumel ostankov in sledov okamenega življenja. Kadar je Zois opisoval eksponate, ki jih danes poznamo kot fosile, je vedno pisal o okameninah (nem. *Versteinerungen*).

Zois je zbirko verjetno začel graditi v mladosti, ko se je v letih 1761–1765 izobraževal v škofovskem kolegiju v Reggiu Emilii.⁶⁵ Zbirko je vse do leta 1804 dopolnjeval, nato pa jo je začel razprodajati in sledil je njen zaton. Gradil jo je na podlagi lastnih zbirateljskih aktivnosti, s pomočjo uslužbencev v rudnikih in na območjih, kjer je razpolagal z rudarskimi pravicami. Prav tako je zbirko nadgrajeval s pomočjo nakupov in izmenjav eksponatov z drugimi zbiralci. Eksponati, katerih pošiljke je organiziral preko svoje mreže, so mu omogočili obsežno izmenjavo in trgovanje po celotni Evropi. Do leta 1804 se je zanimal tudi za nakupe celotnih zbirk. Leta 1799 je želel odkupiti zbirko pokojnega Johanna Nepomuka grofa Mittrowskega iz Brna, s katerim je bil za časa njegovega življenja v stikih. Prodaja pa je bila

⁶⁴ Brenčič, O izvoru besede fosil.

⁶⁵ Kacin, *Žiga Zois in italijanska kultura*.

ustavljena, ker je Zois po mnenju poznavalcev, ki so zbirko ocenili, ponudil preizkusno odkupno ceno.⁶⁶

Zoisove fužine in trgovsko podjetje so postopno zašli v finančne težave. To je povzročilo lahko dostopno in kvalitetnejše železo na trgu, predvsem s Švedske. Finančne težave so postale izrazitejše z vojnami proti Franciji oziroma s prihodom Francozov, posebej z okupacijo Kranjske leta 1809, ko so bile ustanovljene Ilirske province. K težavam so prispevali še dodatni davki, ki so jih uvedli Francozi. Vse to je Zoisa prisililo, da je začel od leta 1804 naprej iskati kupca za svojo zbirko.⁶⁷ Prva dokumentirana odprodaja sega v oktober 1804, ko je iz Ljubljane s prevoznikom Conradom Dietrichom za Heinricha Neblyja v Krakov poslal 28 škatel s 4474 kosi v vrednosti 500 guldnov.⁶⁸ Šlo je za nakup in prevoz na račun Baltazarja Hacqueta,⁶⁹ ki se je takrat selil iz Lvova (v današnji Ukrajini) na univerzo v Krakovu. Zois si je prizadeval, da bi celotno zbirko prodal leta 1811 ustanovljenemu muzeju Joanneum, kjer je bil v tem času za mineraloško zbirko zadolžen Friedrich Mohs. O Zoisovih prizadevanjih za prodajo zbirke priča tudi njegovo pismo ustanovitelju muzeja, cesarjevemu bratu nadvojvodi Janezu, ki ga je baron napisal v Ljubljani 7. 7. 1817: »Ker mi zaradi paralize ni bilo dano, da bi sestavil katalog zbirke, se moram sklicevati na gospoda direktorja Mohsa, ki je videl del moje zbirke. Od Vaše cesarske visokosti je odvisno, ali boste naročili bolj podroben pregled. Moja usoda mi dovoljuje večno častiti Vašo cesarsko visokost kot svojega rešitelja iz hudih stisk, tako kot v najglobljem strahu čakam na svojo smrt.«⁷⁰ Mohs je Zoisu v imenu nadvojvode odgovoril in obžaloval, da muzej Joanneum zbirke ne more odkupiti, vendar je istočasno predlagal, da bi baron zbirko prodal novoustanovljenemu Madžarskemu narodnemu muzeju v Budimpešti.⁷¹ Do prodaje tudi v tem primeru ni prišlo in samemu Žigi Zoisu celotne zbirke v času svojega življenja ni uspelo prodati.

66 Pismo Carla Rudzinskega iz Brna Žigi Zoisu z dne 30. 1. 1799 (NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 66). Prim. Klemun, Internationale Kontakte, str. 15.

67 Klemun, Internationale Kontakte, str. 14.

68 Klemun, Internationale Kontakte, str. 14.

69 Pismo Baltazarja Hacqueta Žigi Zoisu iz Lvova (NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 89) ter zabeležka z dne 22. 10. 1804 (NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 11 P 64). Prim. Klemun, Internationale Kontakte, str. 14.

70 Original pisma je ohranjen v zbirki arhivskih dokumentov nadvojvode Janeza v Meranu, danes v Italiji – prim. Klemun, Internationale Kontakte, str. 14–15.

71 Pismo Friedricha Mohsa Žigi Zoisu iz Gradca v Ljubljano z dne 23. 7. 1817 (NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 83). Prim. Klemun, Internationale Kontakte, str. 15.

Zapisano nas napeljuje na misel, da je Zoisova geološka zbirka doživela svoj višek okoli leta 1800. Koliko primerkov je tedaj štela? Točne številke verjetno ne bomo poznali nikoli, domnevamo pa lahko, da je v Licej prišel le del zbirke. Na protokolu iz leta 1831 je zapisano, da je zbirka ob prevzemu štela 5000 primerkov.⁷² Ob javni postavitvi leta 1831 je bilo v vitrinah na ogled 717 kosov, v predalih pa še 2629 kosov,⁷³ to je skupaj 3346 kosov. V primerjavi s prevzemnim protokolom bi to pomenilo, da je zbirko sestavljalo veliko dvojnikov ali pa kosov, ki jim prvi kustosi javne zbirke niso pripisovali pomena, zato so jih izločili. Morda so nekatere kose tudi odprodali ali poslali v druge zbirke. Prodaja obsežne zbirke Baltazarju Hacquetu v Krakov verjetno priča, da je Zois poleg običajnega trgovanja z minerali že odprodal tudi del svoje zbirke. Zanimivo je tudi dejstvo, da leta 1831 ob prevzemu v Liceju v zbirki ni bilo niti enega eksponata iz rudnika živega srebra v Idriji.⁷⁴ Iz mineraloškega zvezka izhaja, da je Zois intenzivno trgoval z minerali iz Idrije, in nenavadno bi bilo, če v svoji zbirki ne bi hranil nobenega od tovrstnih eksponatov. Ker je za te rude in minerale vladalo veliko zanimanje, lahko domnevamo, da jih je Zois pred tem v celoti odprodal že sam. Če domnevamo, da je Zois del svoje zbirke že leta 1804 prodal Hacquetu in da mu je uspelo prodati tudi zbirko idrijskih mineralov in rud, lahko ocenimo, da je celotna zbirka na svojem višku štela več kot 10.000 primerkov. To jo je okoli leta 1800 nedvomno uvrščalo med eno večjih zasebnih geoloških zbirk v Evropi. Vendar pa ni podlage za trditve, da gre za eno najlepših in največjih tovrstnih zbirk v Evropi.⁷⁵ Takšne interpretacije, ki jih lahko razumemo le v vlogi spodbujanja romantično naravnane nacionalne samozavesti, zamegljujejo znanstvenokritično analizo pomena zbirke. Mnogo večje geološke zbirke so imeli celo nekateri Zoisovi neposredni zbirateljski stiki. Tako je mineralog in geolog Abraham Gottlob Werner ob koncu življenja rudarski akademiji v Freibergu zapustil zbirko z več kot 100.000 kosi.⁷⁶ Zoisov zbirateljski tovariš Joseph Paul von Cobres (med 1737 in 1747 do 1823), bankir beneških korenin iz Augsburga, je prav tako razpolagal z mnogo večjo zbirko in knjižnico. Zoisu je podaril knjigo *Deliciae Cobresianae*, v

72 Faninger, Baron Žiga Zois, str. 2.

73 Činč Juhant, Žiga Zois – naravoslovec, str. 13.

74 Jeršek, Zbirka mineralov, str. 78.

75 Npr. Faninger, Baron Žiga Zois, str. 2, 8.

76 Greene, *Geology in the Nineteenth Century*, str. 34.

kateri je dal natisniti popis knjižnice in svoje zbirke.⁷⁷ Zois je imel tudi intenzivne zbirateljske stike s vsakom geologa in mineraloga Dolomieuja, markizom de Dréejem (1760–1848), ki je v svojem času slovel kot eden največjih zbiralcev mineralov v Parizu in katerega zbirko s 15.000 kosi je po njegovi smrti prevzela pariška rudarska akademija.⁷⁸

Pomembno vprašanje je, ali je imel Zois zbirko sistematično urejeno in kakšen sistem je pri tem uporabljal. Tega vprašanja ne moremo razumeti zgolj kot akademsko radovednost, ampak bi nam odgovor nanj podal tudi širši vpogled v Zoisovo geološko znanje in razumevanje geologije sploh. Kako je bila zbirka prvotno urejena, ni znano,⁷⁹ prav tako tudi ne, v kakšnem razporedu je njen lastnik hranil primerke v omarah in v depoju. Kustosi zbirke v Prirodoslovnem muzeju Slovenije so mnenja, da je bila zbirka urejena po Wernerjevem mineraloškem sistemu.⁸⁰

Podrobnejša analiza razpoložljivih virov iz 19. stoletja in analiza Wernerjevih del nam pokažeta, da Zoisova zbirka verjetno ni bila urejena po tem sistemu. Nobeden od ohranjenih seznamov, prav tako pa tudi ne Zoisov mineraloški zvezek, ne poroča o tem, kakšna klasifikacija, če sploh, je bila pri tem uporabljena. Večina seznamov je takšnih, da nakazujejo abecedni vrstni red, podobno, kot so bili urejeni sezname knjig.⁸¹ Ob vselitvi v nove prostore deželnega muzeja leta 1888 je bila mineraloška zbirka razstavljena v 35 omarah, omare od 1 do 21 so predstavljale tako imenovano sistematično zbirko.⁸² Wernerjeva klasifikacija naj bi delila minerale na štiri glavne skupine, to je na minerale z nekovinskim sijajem, minerale s kovinskim sijajem, soli in na fosilna goriva.⁸³ Čeprav so bile sprva Wernerjeve klasifikacije opredeljene kot klasifikacije fosilij in nato kot mineraloške klasifikacije, gre v današnjem pomenu za petrološke klasifikacije, to je za klasifikacije kamnin. Prav tako lahko s primerjalno analizo mineraloške literature druge polovice 18. stoletja ugotovimo, da so bile te klasifikacije že takrat mnogo bolj razvejene, kot je to pred-

77 Svöljšak, Knjižnica Žige Zoisa, str. 31.

78 Klemun, Internationale Kontakte, str. 15.

79 Faninger, Baron Žiga Zois; Činč Juhant, Žiga Zois – naravoslovec; Jeršek, Zbirka mineralov.

80 Faninger, Baron Žiga Zois, str. 8; Činč Juhant, Žiga Zois – naravoslovec, str. 10, 13; Jeršek, Zbirka mineralov, str. 38. Da je bila zbirka urejena po Wernerjevem mineraloškem sistemu, trdi tudi Marianne Klemun (Internationale Kontakte), ki pa verjetno pri tem povzema slovenske avtorje.

81 Svöljšak, Knjižnica Žige Zoisa, str. 17.

82 Dežman, *Führer*. Prim. Činč Juhant, Žiga Zois – naravoslovec, str. 14.

83 Činč Juhant, Faninger, *250-letnica rojstva*. Prim. Jeršek, Zbirka mineralov, str. 38.

postavljeno za domnevno Wernerjevo klasifikacijo Zoisove zbirke. Med najpomembnejšimi klasifikacijami mineralov druge polovice 18. stoletja je Linné-Gmelinova,⁸⁴ ki pozna vrsto razredov mineralov, opredeljenih tudi na podlagi svojih kemijskih značilnosti, in tako že sledi zasnovam modernih mineraloških pristopov. Dežmanova postavitev zbirke iz leta 1888 je verjetno sledila načelom dunajske mineraloške šole. To dokazuje omemba kristalografskega sistema,⁸⁵ ki ga je postavil Franz Xaver Maximilian Zippe (1791–1863), profesor mineralogije na Filozofski fakulteti Univerze na Dunaju. Kakšni so bili veljavni mineraloški sistemi druge polovice 19. stoletja, se najlaže prepričamo, če si ogledamo mineraloške učbenike Frana Erjavca.⁸⁶ Tudi v tem primeru lahko vidimo, da gre za bolj razvejeno klasifikacijo, kot je bila domnevna klasifikacija Zoisove zbirke po Wernerjevem sistemu. Na podlagi tega lahko skoraj zagotovo trdimo, da Zoisova zbirka ni bila urejena po Wernerjevem sistemu. Kateri sistem, če sploh, je bil pri tem uporabljen, lahko za sedaj samo ugibamo. Vsekakor je bil Zois seznanjen s sodobnimi mineraloški klasifikacijami, saj je imel prenekatero za tedanji čas temeljno mineraloško delo shranjeno v svoji knjižnici. Nekatera med njimi so bila ozko specialistična in so močno presegala pomen za ljubiteljskega zbiratelja, kar dokazuje, da je Zoisovo zanimanje presegalo laično zanimanje za mineralogijo in geologijo.

Tako kot druge naravoslovne vede se spreminja tudi geološka znanost. Zato je razumljivo, da se spreminja tudi odnos do mineraloških zbirk. To, kar je danes predstavljeno v Prirodoslovnem muzeju Slovenije kot Zoisova mineraloška zbirka, v veliki meri odstopa od razporeditve eksponatov v času, ko je bil prvotni lastnik še živ. Verjetno zbirka v tem času ni imela trdne sistematike, razporeditev kosov je temeljila predvsem na vizualnih podobnostih eksponatov ter njihovi potencialni uporabni vrednosti. Ureditve zbirke po ustanovitvi deželnega muzeja so se spreminjale in so sledile vsakokratnemu stanju mineralogije. Hkrati pa so te ureditve odražale razumevanje Zois kot zbiralca in mineraloga.

⁸⁴ Tako dela Carla von Linnéja kot dela Johanna Friedricha Gmelina je Zois imel v svoji knjižnici.

⁸⁵ Dežman, *Führer*. Prim. Činč Juhant, Žiga Zois – naravoslovec, str. 14.

⁸⁶ Erjavec, *Prirodopis rudništva*; Erjavec, *Rudninoslovje ali mineralogija*.

Knjižnica Žige Zoisa

Knjige v Zoisovi knjižnici s področja književnosti, jezikoslovja in drugih humanističnih področij so odigrale pomembno vlogo pri razvoju slovenskega jezika in vzpostavljanju nacionalne zavesti. S stališča razumevanja zgodovine naravoslovja in tehnike na območju današnje Slovenije pa le malo vemo o naravoslovno-tehnični vsebini te knjižnice in njenem vplivu. Že bežen pogled v ohranjene rokopisne kataloge pokaže, da se je v njej nahajala skoraj vsa temeljna literatura razsvetljenske geologije, rudarstva in mineralogije. Pri tem niso manjkala niti nekatera starejša dela s teh področij, na primer dela Agricole. Velika verjetnost je, da si je s Zoisovo knjižnico pri pisanju *Oriktografije Kranjske* pomagal Baltazar Hacquet.⁸⁷ Pomemben del knjižnice so bila tudi dela s področja botanike, zoologije, kemije, fizike, matematike, astronomije in kmetijstva; kar 40 % knjižnice naj bi zavzemala dela s področja naravoslovja.⁸⁸

Pregled elektronskega kataloga Narodne in univerzitetne knjižnice pokaže,⁸⁹ da je iz Zoisove knjižnice identificiranih 2310 del, skupaj naj bi to zneslo okoli 5000 zvezkov.⁹⁰ S pomočjo ključnih besed in njihove navzkrižne uporabe je moč pregledati, kateri naslovi pripadajo posameznim znanstvenim področjem. Geologiji, kamor uvrstimo vse tiste knjige, ki so v katalogu opredeljene s ključnimi besedami geologija, mineralogija, paleontologija in vulkanologija, pripada 380 knjig, kar ustreza 16 % vseh knjig. Če poleg geologije pregledamo še dela, ki pripadajo drugima dvema montanističnima področjema, je del z rudarsko vsebino 88 in z metalurško vsebino 94. Vseh montanističnih del je tako 562, kar ustreza nekaj manj kot 25 % Zoisovega knjižničnega fonda, ohranjenega v Narodni in univerzitetni knjižnici. Pomemben segment Zoisove knjižnice so tudi potopisi in geografska dela. Kategoriji potopisov pripada 189 del in kategoriji geografije 238 del. Dela s teh dveh področij naj bi sestavljala več kot 10 % knjižnice.⁹¹ V obeh teh kategorijah se nekatera dela dotikajo tudi prej omenjenih področij. Med vsemi naštetimi knjigami sestavljajo pomemben delež leksikoni in priročniki. Na podlagi te analize lahko

87 Brenčič, Potujoča geologija, str. XXXI.

88 Svoljšak, Knjižnica Žige Zoisa, str. 19, 35.

89 Dostopno na: <https://www.nuk.uni-lj.si/zbirke/zois>.

90 Gl. poglavje Sonje Svoljšak in Urše Kocjan v tej monografiji.

91 Svoljšak, Knjižnica Žige Zoisa, str. 35.

vidimo, da v Zoisovi knjižnici dela s področja ved o Zemlji predstavljajo pomemben delež.

Za časa Zoisovega življenja so knjige imele visoko ceno, to je veljalo še zlasti za znanstvena dela, ki se niso tiskala v tako velikem številu kot priljubljena književnost. Dodatno je njihovo ceno dvigovalo še, če so bila bogato ilustrirana. Vse to dokazuje, da je Zois veliko sredstev namenjal vzdrževanju knjižnice in da je levji delež tega denarja porabil za nakup literature s področja naravoslovja. Po mnenju Marianne Klemun je Zois v letih 1778–1793 za knjige letno potrošil več denarja, kot je znašala letna plača univerzitetnega profesorja na Dunaju.⁹² Številni naslovi se nahajajo v več zvezkih, neredko tudi v več različnih izdajah ali v različnih jezikih. Zois je knjige najintenzivneje kupoval v obdobju od 1770 do 1790,⁹³ nato pa je obseg nakupov zaradi finančnih težav počasi zmanjšal. Ne glede na to je še naprej kupoval knjige s področja geologije, rudarstva in metalurgije. Tako je Jernej Kopitar zanj⁹⁴ še leta 1812 pri knjigotržcu Wapplerju na Dunaju kupil eno od knjig geologa Johanna Jacoba Ferberja in delo Tobije Gruberja *Hidrografska in fizikalna pisma iz Kranjske*,⁹⁵ ki je pomemben vir geoloških podatkov za območje Ljubljane in Notranjske.

V knjižnici je ohranjenih dvanajst izdaj del Carla von Linnéja, očeta današnje binarne klasifikacije živega sveta. Zasledimo pa tudi sistematični pregled Linnéjevih del,⁹⁶ ki ga je napisal Richard Pulteney. Na prvi pogled bi nas to napeljevalo na sklep, da so to knjige, ki jih je Žiga v svojo knjižnico prevzel po smrti brata Karla, in da so te knjige tudi rezultat njegovega zanimanja za zoologijo. Celoten nabor knjig v knjižnici pokaže, da so različne izdaje Linnéjevih del predvsem posledica Žigovega zanimanja za geologijo in razvoj mineraloške sistematike. Linné je v svojih delih enakovredno podajal klasifikacijo treh naravnih kraljestev, poleg živalskega in rastlinskega tudi kraljestva mineralov. Binarna klasifikacija mineralov je bila opuščena že v začetku 19. stoletja in ni nikoli zaživela. Iz Linnéjeve mineraloške šole so izšli številni pomembni geologi tedanje dobe, na primer Johann Jacob Ferber (1743–1790), ki je pomemben tudi za razvoj geologije na območju

92 Klemun, *Internationale Kontakte*, str. 14, op. 17.

93 Svoljšak, *Knjižnica Žige Zoisa*, str. 23.

94 Zoisovo pismo Kopitarju na Dunaj z dne 6. 4. 1812 (*Korespondenca Žige Zoisa*).

95 *Briefe hydrographischen und physikalischen Inhalts aus Krain*.

96 *A General View of the Writings of Linnaeus*.

današnje Slovenije.⁹⁷ Linnéjevo delo *Systema naturae* je bilo sestavljeno iz treh delov. Tretji del je sestavljala sistematika kraljestva mineralov, katerega zadnja izdaja v času avtorjevega življenja⁹⁸ je izšla leta 1770 na Dunaju. Linnéjevo delo je nadgradil Johann Friedrich Gmelin (1748–1804), ki je leta 1777 izdal prvi del obsežnega dela o kraljestvu mineralov.⁹⁹ Leta 1778 je sledil drugi del, nato pa še tretji del leta 1778 in četrti del leta 1779. Že v Gmelinovem nemškem naslovu je zapisano: »v prostem in razširjenem prevodu Johanna Friedricha Gmelina«. Če pregledamo Gmelinove štiri knjige, bomo videli, da so obsežnejše kot Linnéjevo delo. Že prva knjiga Gmelinovega prevoda ima 661 strani, drugače od Linnéjevega originala, ki ima le 236 strani. Gmelinove knjige vsebujejo obsežne, nekaj deset strani dolge uvode, nato pa še Gmelinove opise mineralov znotraj jedrnega besedila. Gmelinovi prevodi so samostojna in avtorska dela. V naravoslovnih znanostih je tak pristop pogost. Prvi avtor postavi izhodišče, nato naslednji avtorji delo nadgrajujejo, naslov pa ohranja primarnega avtorja.¹⁰⁰ Nabor Linnéjevih in Gmelinovih del, ki so ohranjena v Zoisovi knjižnici, ne dokazuje le tega, da je bil baron seznanjen z njimi, temveč, da jih je verjetno tudi upošteval pri svoji zbirateljski in trgovski dejavnosti. Prav tako ne preseneča, da je imel več izdaj istega dela, saj se je mineraloška sistematika z leti spreminjala in razvijala ter aktualizirala. Če je želel biti na tekočem, je tem spremembam moral slediti.

Zois je sistematično zbiral dela, ki so obravnavala območje Kranjske. Zato bomo v njegovi knjižnici zasledili dela, ki obravnavajo ali se dotikajo geoloških razmer na območju današnje Slovenije. Tako so ohranjena dela Giovannija Antonia Scopolija (1723–1788), Baltazarja Hacqueta (1739/1740–1815) in Tobije Gruberja (1744–1806), ki so vsi obravnavali geološke razmere na Kranjskem.

Pomemben delež s Slovenijo povezanih knjig predstavljajo dela Johanna Jacoba Ferberja. V Zoisovi knjižnici je zastopan s kar 13 knjigami, nekatere med njimi so izdaje istega dela v različnih jezikih. Ferber je leta 1771 potoval

97 Brenčič, Nastanek Ferberjeve knjige; Brenčič, Ali je bil Lažnivi Kljukec geolog.

98 *Systema naturae per regna tria naturae, secundum classes, ordines, genera, species cum characteribus, et differentiis. Tomus III.*

99 *Des Ritters Carl von Linné Königlich Schwedischen Leibarztes [et]c. [et]c. vollständiges Natursystem des Mineralreichs nach der zwölften lateinischen Ausgabe in einer freyen und vermehrten Uebersetzung von Johann Friederich Gmelin.* Nürnberg: bey Gabriel Nicolaus Raspe.

100 Npr. *Dana's Manual of Mineralogy*, ki ima danes že več kot dvajset izdaj, prva izdaja pa je izšla že pred letom 1900.

po Sloveniji.¹⁰¹ Pot je opisal v svoji knjigi *Pisma iz Italije o naravnih čudesih te dežele, ki so bila poslana naslovniku Ignacu plemenitemu Bornu*,¹⁰² ki je izšla leta 1773 v Pragi. Še pomembnejši pa je Ferber kot avtor prve znanstvene monografije o rudniku živega srebra v Idriji. Delo pod naslovom *Opis živosrebrovega rudnika v Idriji na Srednjem Kranjskem*¹⁰³ je izšlo leta 1774 v Berlinu. Obe deli sta bili v Zoisovi knjižnici. Manj znano je, da je Ferber tudi avtor dveh temeljnih in odklonilnih recenzij prvih dveh knjig Hacquetove *Oriktografije Kranjske*. Ferber ju je leta 1780 in 1782 objavil v recenzijski publikaciji *Allgemeine deutsche Bibliothek*, ki jo je izdajal in urejal Friedrich Nicolai (1733–1811). Ferber je bil dober prijatelj ene najpomembnejših osebnosti avstrijskega razsvetljenstva – Ignaza von Borna (1742–1791), pravnika, pisatelja, filozofa, geologa, mineraloga in vodje glavne dunajske prostozidarske lože. Born je med drugim postavil temelje dvema pomembnima mineraloškim zbirkam, ki sta se ohranili vse do danes, na Dunaju in v Budimpešti. V Zoisovi knjižnici je ohranjenih šest Bornovih del. Za Zoisovo razumevanje mineraloške sistematike je bilo verjetno najpomembnejše Bornovo delo *Indeks fosilov*¹⁰⁴ iz leta 1772, ki je nekaj časa veljalo za pomembno mineraloško sistematiko. Temu delu so sledili mnogi sodobni avtorji, tudi Hacquet.¹⁰⁵ Born je skozi celotno kariero kazal veliko zanimanje za živosrebrove rude, ker pa je bil član dvorne komore, nekaj časa je bil celo zadolžen za državne rudnike, so mu pravila prepovedovala pisati o tej problematiki. Iz tega razloga je Ferber Bornu verjetno nekajkrat posodil ime, da je ta lahko objavil svoja dognanja. Tako je skoraj gotovo, da je pravi avtor prve znanstvene monografije o rudniku v Idriji Born in ne Ferber.¹⁰⁶ Dokazov za Zoisovo neposredno prostozidarsko delovanje v Ljubljani ni,¹⁰⁷ imel pa je stike s številnimi prostozidarji tako na Kranjskem kot na Dunaju. Osebno je poznal tudi Borna,¹⁰⁸ ki mu je pomagal s svojimi uslugami.

101 Brenčič, Nastanek Ferberjeve knjige.

102 *Briefe aus Wälschland über natürliche Merkwürdigkeiten dieses Landes an den Herausgeber derselben Ignatz Edlen von Born.*

103 *Beschreibung des Quecksilber-Bergwerks zu Idria in Mittel-Crähyn.*

104 *Index fossilium, quae collegit, et in classes ac ordines disposuit Ignatius S.R.I. eques a Born.*

105 Brenčič, Balthasar Hacquet.

106 Brenčič, Nastanek Ferberjeve knjige.

107 Košir, *Zgodovina prostozidarstva*, str. 137.

108 Svolfjšak, Vidmar, *Opis eksponatov*, str. 169.

Pomemben del knjižnice Žige Zoisa so bila darila.¹⁰⁹ Knjige je tako podarjal, kot prejemal. Tako najdemo v knjižnici več knjig francoskega geologa Déodata Grateta de Dolomieuja¹¹⁰ (1750–1801), ki je Zoisu med obiskom Ljubljane leta 1784¹¹¹ poklonil nekaj svojih del. Svoja dela mu je poklonil nemški mineralog Friedrich Mohs¹¹² (1773–1839), ki ga je obiskal v Ljubljani. V knjižnici se nahajajo še dela Johanna Ehrenreicha von Fichtla (1732–1795), ki je bil prav tako Zoisov gost na Bregu. Baronov gost je bil verjetno še italijanski kartograf in naravoslovec Alberto Fortis (1741–1803), ki je krajši čas bival v Ljubljani in se je na Kranjskem ukvarjal z geološkimi raziskavami. V Zoisovem arhivu je ohranjeno devet strani dolgo rokopisno besedilo v italijanščini, naslovljeno *O ugaslem vulkanu Montecchio Maggiore*¹¹³ in podpisano z L. A. Fortis.¹¹⁴ V Zoisovi knjižnici so bila tudi Fortisova dela. Prav tako ni znano, ali so bila Zoisu poklonjena dela Abrahama Gottloba Wernerja, s katerim je imel baron stike v okviru trgovanja z minerali. V knjižnici je bilo šest Wernerjevih del. Tam je bilo tudi delo¹¹⁵ nemškega mineraloga Martina Heinricha Klaprotha (1743–1817), s katerim si je Zois izmenjeval minerale in ki je skupaj z Dietrichom Ludwigom Gustavom Karstenom¹¹⁶ (1768–1810) opisal mineral zoisit.¹¹⁷ Med Zoisovimi ohranjenimi knjigami v Narodni in univerzitetni knjižnici se nahajajo še dela drugih pomembnih razsvetljenjskih geologov in mineralogov, kot so Giovanni Arduino (1714–1795), René-Just Haüy¹¹⁸ (1743–1822), Richard Kirwan¹¹⁹ (1733–1812) in Johann Gottlob Lehmann¹²⁰ (1719–1767), ter dela številnih drugih avtorjev, ki jih danes prepoznavamo kot njihove sopotnike.

Pomemben del Zoisove knjižnice sestavljajo potopisi in različna geografska dela.¹²¹ Nekoč je bilo v njegovi knjižnici tudi veliko turističnih

109 Svoljšak, Knjižnica Žige Zoisa, str. 31.

110 Dolomieu je podal prvi znanstveni opis minerala in kamnine dolomit, ki se imenuje po njem.

111 Šumrada, Žiga Zois.

112 Mohs je znan po trdotni lestvici mineralov od 1 do 10, ki se uporablja še danes.

113 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, *Del Vulcano spento di Montecchio Maggiore*.

114 Ni jasno, ali gre za originalni Fortisov rokopis ali za prepis katerega od njegovih spisov.

115 *Beiträge zur chemischen Kenntniss der Mineralkörper*.

116 Eden najpomembnejših mineraloških sistematikov na prehodu iz 18. v 19. stoletje.

117 Hoppe, Die Beziehungen von Baron.

118 Avtor kristalografske sistematike, ki v veliki meri velja še danes.

119 Eden najpomembnejših zagovornikov flogistonske teorije, ki se je kasneje izkazala za napačno.

120 Avtor prvih geoloških kart, ki obravnavajo prostor kot celoto. Po njegovi smrti je za njegovo mesto na ruski akademiji znanosti v Sankt Peterburgu kandidiral tudi Scopoli (Brenčič, Pismo J. Scopolija).

121 Južnič, Zoisove geografske knjige.

vodnikov, ki pa niso prešli z ostalimi knjigami v Licejsko knjižnico.¹²² Danes potopise razumemo kot književni žanr, ki je namenjen razvedrilnemu spoznavanju tujih dežel in pokrajin. Beremo jih zaradi radovednosti, številne med njimi tudi zaradi užitka, podobno kot katerokoli drugo književno delo. Na ta način pogosto kompenziramo svojo nezmožnost, da bi obiskali kraje, ki jih opisuje avtor. Kompenzacijska narava potopisa je pripisana tudi potopisom v Zoisovi knjižnici,¹²³ ker sam zaradi bolezni ni mogel več potovati. Podroben vpogled v potopise, ki so ohranjeni v Zoisovi knjižnici, pa kaže, da gre večinoma za potopise, ki presegajo razvedrilno naravo. Veliko je specializiranih naravoslovnih potopisov s področja geologije, mineralogije, botanike, etnografije in celo s področja tehničnih ved, kot je na primer metalurgija.

Večino potopisov v Zoisovi knjižnici lahko opredelimo kot znanstvene potopise, ki so pomemben vir naravoslovnih informacij. Popotniki so v njih v skladu s takratno znanstveno doktrino podajali informacije o krajih, ki so jih prepotovali. Takšna potovanja so začetek sistematičnih raziskav Zemljinega površja, ki se v geološki znanosti v 19. stoletju razvije v znanstveno metodo samostojnega geološkega kartiranja, to je pregledovanja ozemlja in beleženja informacij. V skladu s tem je za geološke raziskave v 18. stoletju značilna doktrina potovalne geologije; geologi, ki so raziskovali na takšen način, so poimenovani popotni geologi. Pomemben popotni geolog je bil Johann Jacob Ferber, ki je o svojih potovanjih napisal številna dela. Na območju današnje Slovenije je doktrino potovalne geologije uporabljal Baltazar Hacquet.¹²⁴ Kot primer znanstveno pomembnega in temeljnega geološkega potopisa omenimo potopis lorda Williama Hamiltona,¹²⁵ angleškega veleposlanika v neapeljskem kraljestvu, katerega nemški prevod se prav tako nahaja v Zoisovi knjižnici. Konec 18. stoletja je bilo obdobje intenzivnih znanstvenih razprav o naravi vulkanizma: omenjeno delo je bilo pomemben vir informacij o naravi in vzrokih vulkanskih procesov, odigralo je pomembno vlogo v sporih med plutonisti in neptunisti. Hamiltonov potopis je spodbudil potovanja drugih evropskih geologov,

122 Svöljšak, Knjižnica Žige Zoisa, str. 42.

123 Svöljšak, Knjižnica Žige Zoisa, str. 42.

124 Brenčič, Potujoča geologija.

125 *Des Ritter Hamilton's Bericht vom gegenwärtigen Zustande des Vesuvs, und Beschreibung einer Reise in die Provinz Abruzzo und nach der Insel Ponza. Der Königl. Societät zu London vorgelesen den 4. May, 1786.*

da so najprej začeli obiskovati italijanske vulkane in kasneje tudi vulkane drugod po svetu. Predvsem pa je postavil temelje modernega razumevanja narave magmatskih kamnin. Pri tem je imel vlogo tudi Zois. S pomočjo svojih poslovnih zvez v Italiji je intenzivno trgoval z eksponati z Vezuva in Etne. Potreba po njih je bila tako velika, da je v pismu z dne 18. marca 1790 Johannu Wiedenmannu¹²⁶ potožil, da je njegova zaloga teh eksponatov povsem izčrpana. Zaradi vsega navedenega so bili potopisi v Zoisovi knjižnici vir pomembnih informacij in jih je treba razumeti kot integralni del znanstvene literature 18. stoletja.

Zoisova geološka doktrina

Zoisa je bolezen za velik del življenja prikovala na voziček in na sobane palače na Bregu v Ljubljani. Kljub temu ohranjeni zapisi kažejo, da je imel v mladosti bogate osebne izkušnje iz rudnikov in nahajališč mineralov ter fosilov. Dokler je bil zdrav, je v nasprotju s številnimi drugimi, zlasti plemiškimi in bogataškimi zbiratelji eksponate na terenu zbiral sam,¹²⁷ s tem pa je sledil terenski doktrini, ki se je vzpostavila v drugi polovici 18. stoletja. To je razvidno iz komentarjev, ki so bili dodani pošiljkam mineralov in prepisani v mineraloški zvezek. Tudi kasneje je bil o dogajanjih na terenu dobro informiran. Te informacije je zbiral s pomočjo svojih rudarskih uslužbencev¹²⁸ in s pomočjo drugih zbiralcev mineralov.¹²⁹ V mineraloškem zvezku si je beležil novejšo literaturo in omenjal geologe, kot so bili Hacquet, Scopoli, Ferber, Fichtel in Dolomieu. Skoraj polovica njegovih dopisnikov s tega področja so bili avtorji pomembnih geoloških del, ki so jih zanimali predvsem mineraloški in geološki vidiki eksponatov. Ljudje, ki so zbirali minerale zaradi prestiža, so bili v manjšini.¹³⁰ Kose, ki jih Zois ni znal identificirati, je v določitev pošiljal strokovnjakom.

Zois je na Kranjskem veljal za neformalno kontaktno točko, pri kateri je bilo moč dobiti relevantne naravoslovne informacije tako o geoloških

126 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, mineraloški zvezek, str. 104; pismo navaja tudi Klemun, *Internationale Kontakte*.

127 Klemun, *Internationale Kontakte*.

128 Schmidt, *Slovenska pisma*.

129 Klemun, *Internationale Kontakte*.

130 Klemun, *Internationale Kontakte*.

razmerah kot tudi o različnih tehnologijah, ki so se uporabljale v metalurgiji in drugih industrijskih panogah. Prav tako so znani njegovi številni kulturni in politični stiki. Informacije je posredoval tudi svojim dopisnikom. Primer je razprava o smislu kopanja srebrne rude na območju Karavank med Tržičem in Jezerskim, ki jo je napisal v pismu z dne 24. decembra 1780 baronu Lapeyrousu iz Toulousa v Franciji.¹³¹ Ohranilo se je tudi pričevanje o tem, kako je Zois leta 1788 informiral grofa Enzenberga o proizvodnih procesih v tovarni cinobra v Idriji,¹³² in o tem, kako je Hérona de Villefossa obvestil, da bo oblast v Idriji v proizvodnjo uvedla novosti.¹³³

Natančneje Zoisovega odnosa do rudnika živega srebra v Idriji ne poznamo. Nedvomno je bil natančno seznanjen z razmerami v rudniku, korespondenca pa nakazuje, da se je zanimal tudi za živo srebro. Iz njegovega mineraloškega zvezka izhaja, da je prav tako trgoval z minerali iz rudnika v Idriji. Kose so mu dobavljali zaupniki, ki so delali v rudniku. Verjetno je bila ta izmenjava ilegalna, saj je bil rudnik državni monopol. Dodatno na njegovo zanimanje za rudnik kaže tudi mecenstvo Wolfgangu Muchi, ki je bil rojen v Loki na Krasu.¹³⁴ Mucha je avtor ene od zgodnejših monografij o idrijskem rudniku,¹³⁵ ki je izšla leta 1780 na Dunaju. Zanimivo pa je, da te knjige ne najdemo v katalogu ohranjenih Zoisovih knjig.

Zoisovo zanimanje za geologijo in ostale montanistične vede je treba razumeti tudi v odnosu do njegovega premoženja. Bil je dedič nekaj časa največjega srednjeevropskega železarskega podjetja, ki ga je sredi 18. stoletja ustvaril njegov oče Michelangelo Zois. Zoisi so s proizvodnjo in prodajo železa obvladovali velik del srednje Evrope in Italije. Konec 18. stoletja pa je bilo njihovo podjetje zaradi vdora cenejšega in kvalitetnejšega železa iz Skandinavije že v zatonu. Zato je razumljivo, da je skušal Zois podjetje rešiti z uvedbo novih tehnologij, predvsem pa je skušal razširiti surovinsko bazo, saj je železove rude na območju Kranjske in Koroške začelo primanjkovati že sredi 18. stoletja. V nasprotju s skandinavskimi

131 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, mineraloški zvezek; napisano je v francoščini. Nemški prevod pisma je objavil Belar (Freiherr Sigismund Zois' Briefe), slovenski prevod Šumrada (Žiga Zois), pismo omenja tudi Klemun (Internationale Kontakte).

132 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, mineraloški zvezek, str. 70.

133 Pismo z dne 24. 7. 1813 (NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 1 P 1). Prim. Klemun, Internationale Kontakte.

134 Košir, *Zgodovina prostozidarstva*, str. 58.

135 *Anleitung zur mineralogischen Kenntniss des Quecksilberbergwerks zu Hydria im Herzogthume Krain.*

rudniki železa so bili Zoisovi rudniki tudi tehnološko zaostali, predvsem pa so bila rudna telesa premajhna, da bi zdržala konkurenčni pritisk. Zois je poleg lastnega izobraževanja s pomočjo literature v osebni knjižnici, vzpostavljanja stikov in verjetno v manjšem obsegu tudi lastnega eksperimentalno raziskovalnega dela v laboratoriju skrbel še za izobraževanje strokovnega osebja. Iskal pa je tudi druge potencialne strokovne sodelavce. Na področju geoloških raziskav in rudarske prospekcije je nekoliko bolje znano le Zoisovo sodelovanje z Valentinom Vodnikom (1758–1819). Ta je v svojem rokopisnem življenjepisu iz leta 1796, napisanem na Gorjušah v bohinjskih hribih, zapisal: »Kamenje poznati sem se vadil 1793.«¹³⁶ Kje in pri kom se je Vodnik teh spretnosti učil, nam ni znano, ne glede na to pa to pričevanje kaže na sistematičen pristop, ki ga je spodbujal Žiga Zois. Posebno in še povsem neraziskano gradivo s področja montanističnih ved predstavlja Vodnikovo rokopisno gradivo¹³⁷ *Bohinjski rudarski jezik*¹³⁸ in *Slovenski rudarski in metalurški jezik*¹³⁹ iz leta 1796, ki se je ohranilo v Metelkovi zapuščini. Domnevamo lahko, da je Zois spodbujal tudi to Vodnikovo enciklopedično dejavnost.

Razpredeni stiki in zapisi v ohranjenih pismih nakazujejo, da je moral Žiga Zois razpolagati z obsežnim geološkim znanjem, do katerega je prišel z neposredno terensko izkušnjo, s študijem literature ter pisnimi in osebnimi stiki s pomembnimi geologi tedanjega časa. Zato se zastavlja vprašanje, kakšno je bilo njegovo geološko znanje, predvsem pa, kakšno geološko doktrino je zagovarjal. Ali je bil Zois plutonist ali neptunist? Na katero stran se je postavil? Ali bi ga lahko uvrstili med privrženec ene ali druge strani? Zdi se, da je na to vprašanje slovensko zgodovinopisje že odgovorilo.

Večina slovenskih avtorjev Zoisa uvršča med neptuniste, celo več, bolj ali manj izrazito mu prisojajo, da je bil goreč privrženec te teorije. Zagovarjanje neptunistične teoretične paradigme je Zoisu in Vodniku prvi pripisal geograf Jože Rus (1933).¹⁴⁰ Tem trditvam sledi večina ostalih avtorjev, ki interpretirajo Zoisove geološke poglede: Kidrič (1939), Faninger (1996), Jezernik (2015), Križnar (2019), Mikša in

136 Vodnik, *Zbrano delo*, str. 253.

137 Izvirna rokopisa sta v Narodni in univerzitetni knjižnici in dostopna v digitalni verziji v Digitalni knjižnici Slovenije pod geslom »Bergsprache«.

138 *Wocheiner Bergsprache*.

139 *Slovenische Berg- und Hüttensprache*.

140 Rus, Triglav v herojski dobi.

Vehar (2019).¹⁴¹ Vendar najdemo tudi nekaj avtorjev, ki Zoisu pripisujejo članstvo v plutonističnem »klubu«, ker je bil ta po njihovem mnenju pač bolj napreden.¹⁴² Literatura, ki navaja Zoisov pomen za razvoj evropske geološke znanosti,¹⁴³ je v veliki meri v nasprotju z dejstvi. Takšne interpretacije Zoisove geološke doktrine in njegovega širšega pomena za evropsko znanost bi lahko razumeli kot poskus vzpostavljanja nacionalnega (naravoslovnega) znanstvenega mita.

Pri tem najbolj neznanstveno pretirava prav prvi avtor hipoteze o Zoisovem neptunizmu Jože Rus,¹⁴⁴ ki vzpostavi interpretacijo znanstvenega konflikta med Zoisom in Vodnikom na eni strani ter geologom in mineralogom Johannom Ehrenreichom Fichtlom na drugi strani. Svojo razlago izpelje iz druge kitice Vodnikove pesmi »Vršac«:

Sklad na skladu se zdviguje
 Golih verhov kamni zid,
 Večni Mojster vkazuje:
 Prid zidar se les učit.

Rus meni: »Misli, ki so vpletene v drugo kitico ode, so v primeri z ostalimi kar nekam učenjaške [...]«. V nadaljevanju zapiše:

V zanosnem stavku »Sklad na skladu se zdviguje, golih vrhov kamni zid«, se dotakne pesnik veličastja geološke zgradbe, ki jo je bil sam odkril na svojem znamenitem pohodu avgusta 1795. Z retoričnim pozivom: »Večni mojster zaukazuje: Prid', zidar, se lès učit!«, pa apostrofira pesnika zidarja-geologa J. E. Fichtla, naj opusti svoje kabinetno učenjaštvo in se pride učit na lice mesta v prirodo. Ta poziv se je rodil iz čistega konkretnega ozadja, ki sta ga postavila z ene strani J. E. Fichtel, geolog od zelene mize s svojo papirnato teorijo, z druge pa sijajna zmaga pesnika Vodnika v geološki bitki nad njim. Po vseh zgodovinsko dokazanih dejstvih ne bo mogel nihče tajiti, da so v

141 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*; Faninger, Sodelovanje barona Žiga Zoisa; Jezernik, *Pogledi na Triglav*; Križnar, *Sigismondo Zois in zametki*; Mikša, Vehar, »Na Vršac mi stopi in sedi«.

142 Pavlovec, *Naši kraji v boju*; Ramovš, *Triglav v geološki zgodovini*.

143 Številne objave Ernesta Faningerja, nekdanjega kustosa Zoisove mineraloške zbirke v Prirodoslovnem muzeju Slovenije, o Žigi Zoisu in njegovem pomenu za razvoj evropske geologije bi si zaslužile posebno obravnavo.

144 Rus, *Triglav v herojski dobi*.

tem smislu razumeli kitico tudi vsi člani Zoisovega krožka, ki so bili poučeni o teh dogodkih.

Rus zapiše, da je to dokaz, »da so [misli] privrele iz glave geološko izobraženega pesnika«. In nato:

Originalne učenjaške misli, ki so nanizane v drugi kitici, pa se mi zdi, da so se mu izkresale in izklesale ob duhovitem kramljanju sredi Zoisovega krožka morda šele l. 1797. Tedaj je namreč celo Wernerjev učenec, Norvežan Jens Esmark,¹⁴⁵ v posebni knjigi ugotovil, da se Fichtlove vulkanistične trditve tudi glede njegove Ogrske z opažanji v prirodi prav tako ne dajo spraviti v sklad. Te ugotovitve od merodajne strani ni pač nihče tako težko pričakoval kakor oba ljubljanska geologa, zato ni čudo, da se jima je samozavest stopnjevala do trdega apostrofa: »Prid', zidar, se lès učit!«¹⁴⁶

Rusovemu zanosu sledi tudi Faganel, ki za Zoisa zapiše:

Lotil se je tudi teoretičnih razprav in odlično posegel v teorijo o nastanku kamnin. Z neovrgljivimi dokazi iz Triglavskega pogorja je pomagal ovreči vulkanistično teorijo znamenitega Fichtla, saj so z dvema ekspedicijama v ostenje Triglava dokazali morsko poreklo visokogorskega apnenca. Z utrditvijo neptunske teorije o nastanku kamnin je slovenski Triglav postal središče zanimanja evropskih geologov.¹⁴⁷

Interpretacije Zoisovega neptunizma izvirajo predvsem iz njegovega pisma Valentinu Vodniku z dne 5. septembra 1795, v katerem se mu je zahvalil za skrb na »alpskem popotovanju« grofa Hohenwarta in abbéja Pinhaka.¹⁴⁸ V pismu je med drugim zapisal: »Z več krajev Nemčije je prišlo veliko naročil. Veliko bo treba, da bomo izbrali dobre kose in zadovoljili vse prijatelje, ki so brali Fichtlovo delo. – Končno se bo dobremu možu še v grobu zdelo zamalo, da so naša kasnejša opažanja spodbila njegovo domnevo o

¹⁴⁵ Jens Esmark (1763–1839) – dansko-norveški geolog, ki je s Fichtlom polemiziral v delu *Kurze Beschreibung einer mineralogischen Reise durch Ungarn, Siebenbürgen und das Bannat* (Freyberg, 1798).

¹⁴⁶ Rus, Triglav v herojski dobi, str. 105–106.

¹⁴⁷ Faganel, *Zoisovi rokopisi*, str. 12.

¹⁴⁸ Zois, Pisma, str. 43.

masivnem prvobitnem apnencu na Vršacu in Triglavu itn.«¹⁴⁹ Fichtla se Zois dotakne še v pismu Vodniku z dne 4. oktobra 1795. V njem opisuje in analizira vzorce, ki mu jih je s svoje odprave po Triglavskem pogorju poslal Vodnik: »Od števil 7 do 22 in 35 do 37 so meni neznani apnenci, ki bi jih rad poslal pokojnemu prijatelju Fichtlu tja na elizejske poljane, da bi uganil, kateri med njimi so bili vzeti z dna doline, kateri s srednjega pogorja in kateri z najvišjih gorskih vrhov.«¹⁵⁰ Fichtla v medsebojni korespondenci omenjata tudi Kopitar in Zois.¹⁵¹

Kdo je bil Fichtel, ki je sprožil tak gnev in zanos zaradi zmage, ki naj bi jo nad njim izvojevala »ljubljska geologa« Zois¹⁵² in Vodnik, in kakšen je bil Zoisov odnos do njega? Johann Ehrenreich Fichtel je bil po osnovni izobrazbi pravnik in je služboval kot finančni uradnik. Velik del kariere je preživel kot uslužbenec carinskih uradov, zlasti na območju Transilvanije, deloma pa tudi na Dunaju, kjer je bil uradnik dvorne komore. Na področju geologije je bil samouk in strasten zbiralec geoloških eksponatov. Kot finančni uradnik je veliko potoval. Svoja potovanja je pogosto izkoriščal tudi za spoznavanje geoloških razmer; nekatera od njih je usmerjal tako, da je lahko opravil še geološke raziskave. Konec leta 1794 je potoval ob jadranski obali in po območju današnje Hrvaške, kjer je zbolel. Za posledicami te bolezni je v začetku leta 1795 na Dunaju umrl.¹⁵³ Bil je daleč od kakšnega akademskega učenjaka, ki bi samo sedel za »zeleno mizo« in modroval. Čeprav je večino svojega geološkega teoretičnega znanja prevzel iz literature, je bil pronicljiv opazovalec in tudi plodovit pisec. Po načinu svojega delovanja je bil še eden od popotnih geologov.¹⁵⁴ Napisal je tri geološka dela, ki so se vsa nahajala v Zoisovi knjižnici.¹⁵⁵ Danes ga zgodovina

149 Zois, Pisma, str. 45.

150 Zois, Pisma, str. 52.

151 Zois Kopitarju 14. januarja 1809 in 9.–12. februarja 1809 (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 115, 158). Kopitar Zoisu 5.–7. decembra 1808 (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 71).

152 Negativen odnos do Fichtla je Zoisu pripisal tudi Kidrič. Fichtel naj bi bil pri Zoisu »že leta 1799 zaradi svoje domneve o sestavi Triglava in Vršaca iz masivnega prvotnega apnena slabo zapisan« (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 71, op 9). Kidrič je pri tem storil napako, saj je Fichtel že leta 1795 umrl.

153 Papp, An Ardent Vulcanist; Klemun, Writing, »Inscription« and Fact.

154 Klemun, Writing, »Inscription« and Fact.

155 *Nachricht von den Versteinerungen des Grossfürstenthums Siebenbürgen* (izšlo leta 1780 v Nürnbergu), *Mineralogische Bemerkungen von den Karpathen* (izšlo leta 1791 na Dunaju), *Mineralogische Aufsätze* (izšlo leta 1794 na Dunaju). Vse tri knjige so danes v Narodni in univerzitetni knjižnici.

geoloških znanosti uvršča med sopotnike, glede na razumevanje geoloških razmer pa med plutoniste.

Fichtel je bil osebni Zoisov znanec. Z njim si je Zois izmenjeval ekspozite in tudi ideje o nastanku kamnin. V Zoisovem mineraloškem zvezku najdemo zapise o vzorcih, poslanih Fichtlu. Ohranjeni sezname poslanih vzorcev so iz let od 1789 do 1793. V seznamu iz leta 1789 so predvsem vzorci rud in mineralov iz Idrije, v pošiljki iz leta 1790 je Zois Fichtlu poslal vzorce z območja Vezuva, v naslednjih treh pošiljkah pa so med drugim vzorci kamnin in fosilov s širšega območja Triglava. Seznam iz leta 1792 vsebuje tudi daljši komentar¹⁵⁶ Zoisovih pogledov na nastanek apnencev. V njem Zois dopisniku pojasni, da se je z okameninami v karbonatnih kamninah seznanil že v letih 1779 in 1780, ko je obiskal območje prelaza Furlo¹⁵⁷ v Apeninih. Nato Zois razglablja o tem, da je takšne kamnine in okamenine našel tudi na območju Gorenjske. V pismu opiše pojavnost karbonatnih kamnin v obliki plasti in se opredeli tudi do njihove relativne geološke starosti.

Tesnejšo povezanost med dopisnikoma razberemo tudi iz Fichtlovega dela *Mineraloški eseji*.¹⁵⁸ V njem se Fichtel neposredno sklicuje na Zoisa in ga imenuje »neutrudni naravoslovec in preudarni opazovalec gorovij«. ¹⁵⁹ Knjigo sestavlja 25 esejev, med katerimi so trije posvečeni karbonatnim kamninam. Prvi esej »Tri starosti apnencev«¹⁶⁰ se ukvarja s karbonatnimi kamninami na območju Triglava in Doline Sedmerih jezer. Po do sedaj znanih podatkih lahko te opise, poleg Hacquetovih v *Oriktografiji Kranjske*, obravnavamo kot prve znanstvene opise geologije Doline Sedmerih jezer in širšega območja Triglava. Fichtel je potoval tudi po območju današnje Slovenije;¹⁶¹ takrat se je verjetno osebno srečal s Zoisom. Hkrati lahko domnevamo, da je ob tej priložnosti Zois zanj organiziral obisk okolice Triglava, podobno, kot je to dokumentirano v primeru grofa Hohenwarta in abbéja Pinhaka ter verjetno še koga drugega. Iz opisov bi lahko sklepali, da je Fichtel verjetno obiskal tudi Sedmera jezera.

156 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, mineraloški zvezek, str. 151–156. Prepis pisma je objavil tudi Belar, Freiherr Sigismund Zois' Briefe.

157 Na poti med mestoma Gubbio in Urbino v centralnih Apeninih.

158 *Mineralogische Aufsätze*.

159 Poglavje »Dreyfaches Alter des Kalkes«, str. 3. Zoisa poimensko omenja še na str. 5.

160 »Dreyfaches Alter des Kalkes«.

161 Klemun, Writing, »Inscription« and Fact, str. 54.

V kakšni meri se je Žiga Zois nagibal na neptunistično ali plutonistično stran, je težko ugotoviti. Poleg Wernerjevih del, predvsem pa del njegovih učencev, je v Zoisovi knjižnici ohranjen izvod dela Jamesa Huttona iz leta 1792 *Razprave o različnih problemih filozofije narave*.¹⁶² Čeprav je Zois znal angleško in so v njegovi knjižnici ohranjena številna dela v angleščini,¹⁶³ je prisotnost tega dela svojevrstno presenečenje, saj gre za razprave, ki tudi v znanstvenih krogih niso bile širše sprejete in brane. Huttonovo delo velja za hermetično in težko berljivo, mestoma skorajda nerazumljivo.¹⁶⁴ Njegove ideje so bile dostopne posredno, preko njegovih znancev, širše dostopne in razumljivejše pa so postale šele po njegovi smrti. Huttonov prijatelj, škotski naravoslovec in matematik John Playfair (1748–1819), je leta 1802 napisal knjigo *Razlaga Huttonove teorije o Zemlji*,¹⁶⁵ v kateri so bila izhodišča plutonistične teorije razložena v razumljivejšem jeziku. Zanimivo pa je, da Zois tega dela v svoji knjižnici ni imel. Lastništvo Huttonove knjige in odsotnost Playfairovega dela nam nakazuje, da je moral biti Zois podrobno in neposredno seznanjen tudi s plutonistično teorijo.

Zois in njegov krog sta bila povezana z Italijo, kjer so bili geološki pogledi nekoliko drugačni kot v preostalem delu Evrope. Ohranjeni viri kažejo, da je Zois celo imel vlogo nekakšnega geološko-mineraloškega posrednika med Italijo in srednjo Evropo, zato ga brez pretiranega poenostavljanja ni mogoče vpisati na črno-beli zemljevid neptunistično-plutonističnega spora. Žiga Zois je imel dobre trgovske in poslovne povezave z italijanskim prostorom, s Trstom in drugimi obalnimi območji, kar je uporabljal tudi pri svojih znanstvenih in zbirateljskih aktivnostih po celotni Evropi. Z minerali je trgoval s trgovcem Morosinijem v Benetkah in Cirom Minervinijem v Neaplju.¹⁶⁶ Za te namene so bili še zlasti zanimivi vzorci lave z Vezuva in Etne ter železova ruda z Elbe.¹⁶⁷ S tega otoka so v Zoisovi zbirki nekateri zelo lepi eksponati.¹⁶⁸ O posredovanju vzorcev iz italijanskega prostora poroča tudi Dolomieu, ki mu je Zois ob obisku

162 *Dissertations on Different Subjects in Natural Philosophy*.

163 Svoljšak, English Editions.

164 Leddra, *Time Matters*.

165 *Illustrations of the Huttonian Theory of the Earth*.

166 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, mineraloški zvezek; več zapisov.

167 Klemun, Internationale Kontakte.

168 Jeršek, Zbirka mineralov.

Ljubljane obljubil vzorce z Elbe.¹⁶⁹ Zois je bil prav tako v neposrednih stikih z italijanskim geologom in rudarskim inženirjem Giovannijem Arduinom, katerega teorij ni mogoče enoznačno vpeti ne v eno in ne v drugo paradigmo. Arduino je deloval v Beneški republiki. Ker so Zoisi imeli svojo trgovsko dejavnost razvejeno tudi na območju med Benetkami in Trstom, upravičeno domnevamo, da sta se Arduino in Zois osebno poznala. Leta 1781 mu je Zois v Benetke poslal 45 eksponatov, med njimi dvojnike iz Sudetov in Transilvanije.¹⁷⁰ V knjižnici je imel tudi njegova dela, med njimi najpomembnejše *Zbirka kemijsko-mineraloških, metalurških in oriktografskih spisov*¹⁷¹ (1775), iz katerega je v *Oriktografiji Kranjske* izhajal Baltazar Hacquet.¹⁷² Vse to dokazuje, da je na razsvetljenko geologijo na Slovenskem treba gledati širše in ne le v perspektivi spora med neptunizmom in plutonizmom.

Če izhajamo iz Zoisovih argumentov v pismu Fichtlu, da so apnenci v celoti nastali v morju, potem bi Zoisa lažje uvrstili med neptuniste kot plutoniste, vendar tako kot spor med teorijama ni enoznačen, tako tudi kranjskega naravoslovca ni mogoče zlahka in nedvoumno stlačiti med privrženca ene ali druge teorije. Za sedaj ne poznamo vira, v katerem bi se Zois izrekal za eno ali drugo geološko paradigmo. Geološke razmere na območju Kranjske in sosednjih dežel so takšne, da mora pronicljiv opazovalec kamninam, ki jih opazi v naravi, pripisati sedimentni izvor, to pa je Zoisa nehote usmerjalo v neptunistični tabor.

Že za časa Zoisovega življenja je spor med obema paradigmama začel izgubljati ostrino, ker so Wernerjevi privrženici postopoma spoznali številne zmote svojega učitelja, s kopičenjem novih podatkov v globalnem merilu pa so tudi plutonisti spoznali, da katastrofizem in vulkanizem nista edina možna načina razlage geoloških procesov. Sčasoma so se razvile geološke teorije, ki so izhajale iz obeh nasprotujočih si teorij. Kritično oko današnje zgodovine znanosti pa lahko spor med obema paradigmama prepozna kot pretiran in preinterpretiran v starejši literaturi. To je značilno zlasti za

169 Šumrada, Žiga Zois.

170 ARS, SI AS 1052, fasc. 20, mineraloški zvezek, str. 36.

171 *Raccolta di memorie chimico-mineralogiche, metallurgiche, e orittografiche* (Benetke, 1775). Zanimivo je, da je v knjižnici ohranjen tudi nemški prevod tega dela: *Sammlung einiger mineralogisch-chemisch-metallurgisch- und oryktographischer Abhandlungen des Herrn Johann Arduino, und einiger Freunde desselben* (Dresden, 1778).

172 Brenčič, Balthasar Hacquet; Brenčič, Potujoča geologija.

anglosaško literaturo, preneslo pa se je tudi na interpretacije v neangleških objavah. Razlike med obema paradigmama so bile predvsem posledica dejstva, da so eni in drugi zagovorniki razpolagali le z informacijami z območij, ki so jih poznali neposredno iz svojih izkušenj.

4 Sklep

Žiga Zois, njegova podjetja, njegovi sodelavci, znanci in dopisniki so za seboj pustili obsežno arhivsko gradivo, ki nam ponuja številna izhodišča za podrobne raziskave razvoja znanosti in tehnike na območju današnje Slovenije in sosednjih pokrajin. Čeprav je Zois v naši zavesti predvsem podpornik in mecen slovenskega razsvetljenstva, je bil po svojem zanimanju predvsem naravoslovec, ki je želel to znanje uporabiti za napredek lastnih železarn in trgovine z njihovimi izdelki. Vendar pa je podjetje zaradi spremenjene tehnologije pridobivanja železa v Evropi, vdora cenejših in kvalitetnejših surovin s severa in slabe surovinske baze na Koroškem in Kranjskem, kjer so imeli Zoisi rudnike, že konec 18. stoletja zašlo v krizo, ki se je proti koncu življenja Žige Zoisa samo še poglobljala. Čeprav je bil po svojem duševnem ustroju svetovljan, sta mu bolezen in s tem prikovanost na domačo palačo na Bregu v Ljubljani preprečevali, da bi v celoti razvil svoje naravoslovne potenciale, ki bi jih lahko v večji meri prenesel tudi v razvoj železarn in drugih industrijskih obratov. Ne glede na to pa lahko ugotovimo, da je bil dobro seznanjen z znanstvenimi tokovi svojega časa. S svojim delovanjem je močno presegel okvire Kranjske, ki je bila provinca na kulturno-znanstvenem obrobju avstrijskega imperija. V 18. stoletju je vladalo veliko zanimanje za geološke razmere na tem območju. Pomemben sprožilec tega zanimanja je bil rudnik živega srebra v Idriji in kraški pojavi, poleg tega pa še Zoisova mineraloška in geološka dejavnost. Ta je bila središče njegovega naravoslovnega delovanja in je pustila sledi tudi v poimenovanju minerala zoisit.

5 Zahvala

Prispevek je nastal v okviru dejavnosti programske skupine Podzemne vode in geokemija (P1-0020), ki deluje na Geološkem zavodu Slovenije in jo financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije. Za pomoč pri iskanju tiskanih virov in literature se avtor zahvaljuje Barbari Bohar Bobnar, knjižničarki Oddelka za geologijo Naravoslovnotehniške fakultete. V času epidemije, ko so bile ustanove zaprte, je bila avtorju v veliko pomoč pri iskanju arhivskega gradiva Alenka Kačičnik Gabrič iz Arhiva Republike Slovenije. Tanji Žigon hvala za pomoč pri iskanju rešitev za razumevanje arhivskih besedil. Karin Almasy in Martinu Sauerbrey-Almasyju hvala za prepise besedil iz Zoisovega mineraloškega zvezka. Uredniku Luki Vidmarju hvala za nasvete in pomoč pri iskanju virov o Žigi Zoisu.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

- SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 20, Posebno udejstvovanje, Mineraloška zbirka, *Collectio Terrarum; Del Vulcano spento di Montecchio Maggiore*; mineraloški zvezek; *Verzeichniss der Fossilien des ... Herrn Baron Sigismund von Zois*.

Narodni muzej Slovenije (NMS), Knjižnica:

- Zoisovi rokopisi, M 1 P 1.
- Zoisovi rokopisi, M 11 P 64.
- Zoisovi rokopisi, M 12 P 66.
- Zoisovi rokopisi, M 12 P 83.
- Zoisovi rokopisi, M 12 P 89.

Literatura

- Aljančič, Marko: Žiga Zois in človeška ribica: Ob 250. letnici rojstva velikega razsvetljenca. *Proteus*, 60/4, 1997, str. 152–155.
- Belar, Albin: Freiherr Sigismund Zois' Briefe mineralogischen Inhalts. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 7/2, 1894, str. 120–134.
- Belar, Albin: Sigismund Zois Freiherr von Edelstein. *Laibacher Zeitung*, 109/234, 11. 10. 1890, str. 1941–1942.
- Belar, Albin: Sigismund Zois Freiherr von Edelstein. *Wiener Zeitung*, 229, 4. 10. 1890, str. 2–3.
- Brenčič, Mihael: Ali je bil Lažnivi Kljukec geolog? *Proteus*, 76/9–10, 2014, str. 419–425.
- Brenčič, Mihael: Balthasar Hacquet – geologija med teorijo in prakso: Ob 200. obletnici smrti. *Idrijski razgledi*, 63/1, 2018, str. 22–27.
- Brenčič, Mihael: Nastanek Ferberjeve knjige o idrijskem rudniku: Ob 240. obletnici objave knjige Johanna Jacoba Ferberja: Opis živosrebrnega rudnika v Idriji na srednjem Kranjskem. *Idrijski razgledi*, 59/2, 2014, str. 102–111.
- Brenčič, Mihael: O izvoru besede fosil. *Konkrecija*, 10, 2021, str. 72–75.
- Brenčič, Mihael: Pismo J. Scopolija Johannu Gottliebu Gleditschu. *Idrijski razgledi*, 59/2, 2014, str. 100–101.

- Brenčič, Mihael: Potujoča geologija: Geologija v I. delu Oryctographie Carniolice. Baltazar Hacquet: *Oryctographia Carniolica ali Fizikalno zemljepisje vojvodine Kranjske, Istre in deloma sosednjih dežel* (ur. Tomaž Čeč, Marija Hribar, Valentin Schein). Cerknica, Ljubljana: Knjižnica Jožeta Udoviča, Maks Viktor, 2020, str. XXXIII-LIII.
- Carozzi, Albert V.: Introduction. Abraham Gottlob Werner: *On the External Characters of Minerals* (prev. Albert V. Carozzi). Urbana: University of Illinois Press, 1962, str. ix–xx.
- Činč Juhant, Breda: Žiga Zois – naravoslovec in prvotni lastnik ustanovne zbirke prvega slovenskega muzeja. *Scopolia*, 97, 2019, str. 7–26.
- Činč Juhant, Breda, Ernest Faninger: *250-letnica rojstva Žige Zoisa: Žiga Zois: Fužinar, naravoslovec, mineralog in zbiralec*. Ljubljana: Prirodoslovni muzej Slovenije, 1997.
- Dežman, Karel: *Führer durch das Krainische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach*. Laibach: Landes-Museum, 1888.
- Erjavec, Fran: *Prirodopis rudninstva ali Mineralogija: V porabo nižjim razredom gimnazije in realke*. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1883.
- Erjavec, Fran: *Rudninoslovje ali mineralogija za nižje gimnazije in realke*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1867.
- Faganel, Jože: *Zoisovi rokopisi: Popis*, 1. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Faninger, Ernest: Baron Žiga Zois in njegova zbirka mineralov. *Scopolia*, 6, 1983, str. 1–32.
- Faninger, Ernest: Briefe von Freiherr Sigmund Zois mineralogischen Inhalts aus den Jahren 1778–1793. *Geologija*, 43/1, 2000, str. 9–11.
- Faninger, Ernest: Sigmund Freiherr Zois von Edelstein. *Geologija*, 27, 1984, str. 5–25.
- Faninger, Ernest: Sodelovanje barona Žige Zoisa in Valentina Vodnika na področju geoloških znanosti. *Geologija*, 37–38, 1994–1995, str. 561–564.
- Geikie, Archibald: *The Founders of Geology*. London: Macmillan and Co., 1905.
- Greene, Mott T.: *Geology in the Nineteenth Century: Changing Views of a Changing World*. Ithaca: Cornell University Press, 1982.
- Hinterlechner, Karel: *Mineralogija za nižje razrede srednjih šol in za enake zavode*. Ljubljana: Schwentner, 1903.
- Hoppe, Günther: Die Beziehungen von Baron Sigmund Zois (1747–1819) zu Berliner Naturforschern. *Geologija*, 27, 1984, str. 27–38.
- Jančar, Tomaž: Nomenclatura carniolica barona Žige Zoisa – ob 200. obletnici rokopisa. *Acrocephalus*, 20/94–96, 1999, str. 71–86.
- Jeršek, Miha: Zbirka mineralov barona Sigismonda (Žige) Zoisa. *Scopolia*, 97, 2019, str. 37–89.

- Jezernik, Božidar: Pogledi na Triglav skozi čas. *Traditiones*, 44/1, 2015, str. 29–58.
- Južnič, Stanislav: Zoisove geografske knjige. *Geografski vestnik*, 81/1, 2009, str. 65–76.
- Kacin, Marija: *Žiga Zois in italijanska kultura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1808–1809*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 1), 1939.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1809–1810*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 2), 1941.
- Klemun, Marianne: Anfänge einer organisierten Verbreitung von Mineralien: Sigmund von Zois (1747–1819). *Zeitschrift des Montanhistorischen Vereins für Österreich*, 20, 1999, str. 22–23.
- Klemun, Marianne: Internationale Kontakte und Funktionen des Mineraliensammelns am Beispiel von Sigmund Zois (1747–1819). *Berichte der Geologischen Bundesanstalt*, 51, 2000, str. 13–20.
- Klemun, Marianne: Writing, »Inscription« and Fact: Eighteenth Century Mineralogical Books Based on Travels in the Habsburg Regions, the Carpathian Mountains. *Four Centuries of Geological Travel: The Search for Knowledge on Foot, Bicycle, Sledge and Camel* (ur. P. N. Wyse Jackson). London: Geological Society (Special Publication, 287), 2007, str. 49–61.
- Korespondenca Žige Zoisa* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2007. <https://nl.ijs.si/e-zrc/zois/html/zois.html> (dostop: 6. 2. 2024).
- Kos, Janko: *Valentin Vodnik*. Ljubljana: Partizanska knjiga (Znameniti Slovenci), 1990.
- Košir, Matevž: *Zgodovina protozidarstva na Slovenskem*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
- Križnar, Matija: Sigismondo Zois in zametki slovenske paleontologije. *Scopolia*, 97, 2019, str. 91–105.
- Leddra, Michael: *Time Matters: Geology's Legacy to Scientific Thought*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010.
- Ludwig, Christian Friedrich: *Handbuch der Mineralogie nach A. G. Werner, 1: Oryctognosie*. Leipzig: Crusius, 1803.
- Mikša, Peter, Maja Vehar: »Na Vršac mi stopi in sedi«: Sodelovanje Žige Zoisa in Valentina Vodnika pri raziskovanju Triglavskega pogorja. *Oživiljeni Vodnik: Razprave o Valentinu Vodniku* (ur. Andreja Legan Ravnikar, Irena Orel, Alenka Jelovšek). Ljubljana: Založba ZRC (Linguistica et philologica, 39), 2019, str. 179–192.
- Papp, Gabor: An Ardent Vulcanist from Hungary: Sketches to the Scientific Portrait of Johann Ehrenreich von Fichtel (1732–1795). *Volcanoes and History* (ur. Nicoletta Morello). Genova: Brigati, 1998, str. 505–522.

- Pavlovec, Rajko: Naši kraji v boju med plutonisti in neptunisti. *Proteus*, 38/9–10, 1976, str. 346–347.
- Ramovš, Anton: Triglav v geološki zgodovini. *Proteus*, 41/2, 1978, str. 51–56.
- Rus, Jože: Triglav v herojski dobi geološke vede. *Geografski vestnik*, 9/1–4, 1933, str. 94–106.
- Schmidt, Goran: Slovenska pisma rudarskega nadzornika Lukasa Polca Sigismundu (Žigu) Zoisu v letih od 1789 do 1798. *Scopolia*, 85, 2015, str. 1–142.
- Svoljšak, Sonja: English Editions and Works by English-Speaking Authors in Sigismund Zois's Library. *The Library*, 20/3, 2019, str. 371–394.
- Svoljšak, Sonja: Knjižnica Žige Zois: Med osebnimi in javnimi razsvetljskimi agendami. *Knjižnica barona Žige Zois: Središče razsvetljske kulture na Slovenskem* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2019, str. 9–81.
- Svoljšak, Sonja, Luka Vidmar: Opis eksponatov. *Knjižnica barona Žige Zois: Središče razsvetljske kulture na Slovenskem* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2019, str. 142–245.
- Šumrada, Janez: Hacquet, Žiga Zois in francoski naravoslovec Picot de La Peyrouse. *Scopolia*, 44, 2000, str. 1–34.
- Šumrada, Janez: Žiga Zois in Déodat de Dolomieu. *Kronika*, 49/1–2, 2001, str. 65–72.
- Vaccari, Ezio: The »Classification« of Mountains in Eighteenth Century Italy and the Lithostratigraphic Theory of Giovanni Arduino (1714–1795). *The Origins of Geology in Italy* (ur. Gian Battista Vai, W. Glenn, E. Caldwell). Boulder: The Geological Society of America (Special Paper, 411), 2006, str. 157–177.
- Vidmar, Luka: *Zoisova literarna republika: Vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov*. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria), 2010.
- Vidrih, Renato, Jože Mihelič: *Albin Belar: Pozabljen slovenski naravoslovec*. Radovljica: Didakta, 2010.
- Vodnik, Valentin: *Zbrano delo* (ur. Janko Kos). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1988.
- Werner, Abraham Gottlob: *On the External Characters of Minerals* (prev. Albert V. Carozzi). Urbana: University of Illinois Press, 1962.
- Zois, Žiga: Pisma barona Žige Zoisu Vodniku. Marko Pohlin, Žiga Zois, Anton Tomaž Linhart, Valentin Vodnik: *Izbrano delo* (ur. Janko Kos). Ljubljana: Mladinska knjiga (Naša beseda), 1973, str. 15–58.

Sigmund Zois and Enlightenment Geology

Sigmund Zois was an important personality of the Enlightenment in Carniola. He was the heir of one of the largest Central European iron companies, founded in the middle of the eighteenth century by his father Michelangelo Zois. The Zois family dominated a large portion of the iron trade between Central Europe and Italy for much of the eighteenth century. However, at the end of the century, after Sigmund Zois took over the management, the company began to decline. There were several reasons for this. The mines he owned in Carniola and Carinthia were largely exhausted, and they were small with relatively simple and backward methods of ore extraction. Another reason was the invasion of cheaper and better Scandinavian iron. At the same time, unfavourable social conditions, especially the French occupation and the creation of the Illyrian Provinces, further depleted Zois's finances, which also affected his activities and social involvement.

Zois was eager to improve the functioning of his company through technological improvements, so he supported certain research and other activities, in addition to his own interests. He trained his executives and encouraged some intellectuals to direct their activities towards natural science research, organising research expeditions, especially to the Triglav Mountains area. Zois himself, as well as his companies, colleagues, acquaintances and correspondents, left an extensive archive of material, which offers us many starting points for a detailed study of the development of science and technology in the territory of present-day Slovenia and the neighbouring provinces.

Zois's great personal wealth initially enabled him to gather scholars around him in the Enlightenment salon, whom he supported not only with funds, but also with systematic purchases. The result was a large library containing many important works of literature and linguistics, but especially works of the natural sciences, primarily geology, mineralogy and other earth sciences. The library contained all of the basic geological works of his time. Zois also assembled a large natural history cabinet, which contained mainly minerals and rocks, as well as items related to mining and metallurgy. At its peak, his collection numbered over 10,000 geological and mineralogical objects. Part of the collection is now in the Natural History Museum of

Slovenia. Zois traded minerals and other geological specimens throughout Europe and built an extensive network of correspondents with whom he exchanged not only artefacts but also information about geological finds and technological developments in the field of metallurgy and mining. Through his collecting activities, he was in contact with many important mineralogists and geologists of the time. Among his correspondents were Giovanni Arduino, Alberto Fortis, Johann Ehrenreich von Fichtel, Friedrich Mohs, Ignaz von Born, Johann Jacob Ferber and, indirectly, Abraham Gottlob Werner. In agreement with the latter, Dietrich Ludwig Gustav Karsten and Martin Heinrich Klaproth named the mineral zoisite after him. Zois's collecting activities and correspondence were also based on his experiences in the field, especially in his younger years. He initially collected pieces for his own collection, but was later prevented from doing so by an illness that confined him to a wheelchair and bed. It is not possible to reconstruct his geological doctrine from the material studied so far, and he left no documents revealing his theoretical geological background; however, judging from his knowledge of geological conditions and his familiarity with sedimentary rocks in particular, he was probably more inclined toward Neptunism. His activities extended far beyond the borders of Carniola. In the eighteenth century, there was a great deal of interest in the geology of Carniola, triggered largely by the mercury mine in Idrija, the karst phenomena, and the simultaneous mineralogical and geological activities of Zois.

NARAVOSLOVNE ŠTUDIJE IN RAZVEDRILNA LITERATURA: POGLED NA ITALIJANSKE KNJIGE BARONA ZOISA

Patrizia Farinelli

Uvod

V tem poglavju je predstavljen komentirani pregled knjig in časopisov v italijanščini, ki so bili del knjižnice barona Žige (Sigismonda, Sigmunda) Zoisa, v svojem času enega največjih intelektualcev na Kranjskem. Osredotočili se bomo predvsem na gradivo, zbrano do leta 1782, torej do časa, ko je po predvidevanju nastal prvi katalog njegove knjižne zbirke; v manjši meri je v raziskavi upoštevan še kasnejši popis iz leta 1821,¹ pa tudi baronov zapis o plačilu kupljenih knjig.² Katalog iz leta 1782, ki je v središču obravnave tega prispevka in kjer so knjige razvrščene v sklope glede na jezike,³ bolj kot tisti iz leta 1821 potrjuje, da so učenjaka zanimala različna področja. Zadnji katalog je bil sestavljen kmalu po baronovi smrti kot seznam njegovih knjig, ki so bile prodane ljubljanski licejski knjižnici in so kasneje prešle v last Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Vanj niso bila vključena številna literarna in gledališka dela.⁴ Vsekakor bi lahko boljši vpogled v knjižnico ponudil katalog, sestavljen okoli leta 1803–1804. Tega je še v tridesetih letih prejšnjega stoletja omenjal slovenski literarni zgodovinar France Kidrič, pozneje pa je bil izgubljen. Sestavil ga je Jernej Kopitar, vključeval je, kot pojasnjuje Kidrič, tudi obsežen seznam opernih libretov iz obdobja 1689–1779.⁵

---

1 NUK, Ms 667 (za naslove v italijanščini gl. zlasti s svinčnikom oštevilčene strani 11–16, 117, 131, 139).

2 NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 2 0 102 (Da conti di Gravier / Iz Gravierjevih računov); gl. Svoljšak, Knjižnica Žige Zoisa, str. 24.

3 ARS, SI AS 1052, fasc. 19 (s svinčnikom oštevilčene str. 105–121). Knjige, zabeležene v tem katalogu, si sledijo v tem vrstnem redu: v nemškem, latinskem, italijanskem, francoskem, angleškem in slovanskih jezikih.

4 O nastanku kataloga iz leta 1821 gl. Vidmar, Zoisova zbirka, str. 99.

5 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 395–396.

Knjige in časopisi v italijanščini, ki jih je zbral Zois, tako kot ostala knjižna dediščina (v drugih jezikih) iz njegove knjižnice vsekakor dobro odražajo razsvetlensko kulturo tistega obdobja. Pozornost bomo namenili posameznim naslovom, ki potrjujejo, kako raznovrstni so bili baronovi kulturni interesi. Kljub temu nas ne bodo zanimala posamezna dela, temveč lastnikov odnos do njih in stiki, ki jih je imel z nekaterimi avtorji ali okoljem strokovnjakov, iz katerih so prišle knjige. V tem smislu prispevek spada na področje *material culture studies*, ki se po besedah zgodovinarja Giorgia Riella ne nanaša na »[...] predmete same po sebi, temveč na razmerje med materialnimi predmeti, osebami in pomeni, ki jih osebe dajejo predmetom«. ⁶

Raziskava tudi kaže, kateri vplivi italijanske kulture bi lahko prehajali skozi Zoisovo knjižnico v kulturno okolje dežele Kranjske. Pogojnik je najbolje uporabiti zato, ker nekateri pojavi, povezani z zgodovino okolja, vključno s prevladujočo rabo nemškega jezika na začetku 19. stoletja in s pojavom novih kulturnih interesov, povezanih z obrambo domačega slovenskega jezika kot dela narodne identitete, zahtevajo previdnost. Knjige v italijanščini v tej zbirki bi poleg njihovega lastnika lahko zanimale le redke posameznike. Treba je opozoriti še na to, da je bilo mogoče pri pregledu knjig v baronovi lasti le v redkih primerih najti posvetila in znamenja uporabe.

Zastopane zvrsti, izdaje in prevodi

Čeprav je v knjižnici bogatega in razgledanega lastnika rudnikov in fužin Žige Zoisa prevladovala znanstvena literatura, tako teoretična kot priročniška, je bila celotna zbirka še vedno v veliki meri oblikovana v skladu z idejo o univerzalnem znanju in je vsebovala zelo različne zvrsti. ⁷ Sestavljale so jo predvsem novejšje izdaje. Zlasti knjige s področja fizikalnih, kemijskih in bioloških znanosti dobro kažejo željo lastnika, da bi bil na tekočem z aktualnimi raziskavami in razpravami. Starejši traktati s teh področij so v Zoisovi knjižnici redki; to so predvsem dela, ki so bila takrat splošno

⁶ Riello, *Cultura materiale*, str. 451 (prevod S. M.).

⁷ V svoji knjižnici je Zois hranil tudi priročnike o oblikovanju knjižnice in katalogizaciji knjig (Svoljšak, *Knjižnica Žige Zoisa*, str. 15).

razširjena.⁸ Med njimi sta na primer nepogrešljivo Agricolovo delo v prevodu (*De la generazione de le cose che sotto la terra sono*, Rim, 1549) in izvorniku v latinščini ter delo Giovannija Marie Bonarda *La miniera del mondo* (Benetke, 1585): »zbirka domišljjskih zanimivosti o posebnostih in značilnostih različnih elementov in kopenskih živali«. ⁹ Enako usmerjenost k sodobnosti je mogoče opaziti pri izdajah s področja humanistike. Med Zoisovimi knjigami v italijanščini je znana le ena inkunabula. V katalogu iz leta 1782 je primerek zabeležen na koncu italijanskega sklopa, morda zato, ker je bil ena zadnjih pridobitev, ali zato, ker je to nakazovalo razliko, tudi vrednostno, v primerjavi z drugimi navedenimi knjigami. To je *Supplemento de le Chroniche* iz leta 1491 avguštinskega meniha Giacomina Filippa Forestija da Bergamo (1434–1520):¹⁰ univerzalna zgodovina, ki temelji na številnih virih in sega od začetkov človeštva do renesanse. Ta izvod, okrašen z lesorezi, še vedno hranijo v Narodni in univerzitetni knjižnici. Opremljen je, kar je še posebej zanimivo, s Zoisovim podpisom ter opombo z navedbo datuma, kraja in cene nakupa.¹¹

Da bi si lahko ustvarili predstavo o knjižnem gradivu v italijanščini, zbranim v tej knjižnici, se bomo za zdaj osredotočili le na razdelek kataloga iz leta 1782, ki je zaradi ureditve po jezikih primernejši za obravnavo, v nadaljevanju pa bomo upoštevali tudi nekatere knjige, ki so bile dodane pozneje. V razdelku s knjigami v italijanščini je 188 naslovov, od teh, če smo natančni, le eden ne spada v ta sklop:¹² gre za furlansko priredbo *Eneide* goriškega kanclerja Giovannija Giuseppeja Bosizia (1660–1743). Delo velja za »[...] enkratni primer burleskne predelave klasičnega besedila«. ¹³ Največji del naslovov s tega seznama, to je približno 40 odstotkov, sestavljajo spisi o mineralogiji, geologiji, metalurgiji, kemiji in fiziki, kar je pričakovano glede na lastnikove glavne interese. Slabo pa je zastopana literatura s

8 Zois je imel v lasti dve izdaji priročnika *Pirotechnia* Vannoccia Biringuccia, eno iz leta 1559 (Benetke) in drugo iz leta 1678. Med znanstvenimi študijami iz 17. stoletja je v katalogih njegovih knjig zabeležena razprava *Del ghiaccio e della coagulatione* (Bologna, 1682) jezuita Daniella Bartolija, ki je bolj znan kot historiograf in preučevalec jezika in sloga.

9 Stabile, Bonardo, Giovanni Maria.

10 Prva izdaja dela je iz leta 1483.

11 »Gekauft den 16 September 1782 von J. in Amsterdam, um 5 Gulden [...] Sigmund Zois.« NUK, T II 2844.

12 *La Eneide di Virgili / tradotta in viars furlans berneschs dal sior abat Zuan Josef Busiz de Thurnberg, e Iugeneegg, cancellir arcidiaconal di Gurizza, e di Gradischia*. In Gurizza, par Josef Tommasin, 1775. Dva zvezka.

13 Zanello, Bosizio Giovan Giuseppe.

področja medicinske in farmacevtske znanosti, ki jo predstavljata traktat o porodništvu Girolama Personeja (*Dissertazione sopra l'operazione cesarea*, Benetke, 1778)¹⁴ in traktat o seksologiji, objavljen anonimno, vendar pripisan zdravniku Gregoriju Marcucciju (*Amore fisico*, Lucca, 1777), pa tudi študija Filippa Pirrija o gnitju (Rim, 1776) in besedilo o farmakologiji (*Della febbrefuga facoltà dell'ippocastano*, Vicenza, 1780) zdravnika in botanika Antonia Turre iz Vicenze. Število študij o agronomiji je prav tako majhno.

Približno 30 odstotkov registriranih naslovov obsegajo literarna dela, skoraj 5 odstotkov pa slovarji, slovnice in pesnitve. Sledi vrsta del o teologiji in cerkveni zgodovini (približno 5 odstotkov). Dobrih 5 odstotkov gradiva sestavljajo priročniki uporabnega znanja, potovalni in mestni vodniki;¹⁵ 4 odstotke obsegajo dela s področja arheologije in umetnostne zgodovine,¹⁶ še 5 odstotkov pa ekonomski in pravni traktati italijanskih razsvetljencev.

Na seznamu je le malo potopisne literature; redki naslovi s seznamoma ne odražajo velikega zanimanja, ki ga je Zois gotovo gojil do te zvrsti (to potrjujejo številna raziskovalna potovalna poročila, napisana v francoščini in angleščini, med njegovimi knjigami). Ta značilnost knjižnice postane bolj razumljiva, če upoštevamo število znanstvenih odprav, ki so jih v tistem času spodbujali predvsem v francoskem in anglosaškem okolju. Med potovalnimi poročili, napisanimi v italijanščini, pa se ni mogoče izogniti Fortisovima deloma *Viaggio in Dalmazia* (Benetke, 1794) in *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso* (Benetke, 1771) v skoraj celotni izdaji, to je v enajstih zvezkih od skupno dvanajstih. Na seznamu sta tudi potopisno poročilo naravoslovca Targionija Tozzettija (*Relazioni d'alcuni viaggi fatti in diversi parti della Toscana per osservare le produzioni naturali e gli antichi monumenti di essa*, Firenze, 1768–1779) in Griselinijevo delo *Lettere odepорiche* (Milano, 1780).¹⁷

¹⁴ Tu in v nadaljevanju so navedeni kraji in letnice izdaj knjig, zabeleženih v katalogih Zoisove knjižnice.

¹⁵ Med temi vodniki je tudi zelo razširjeni Vidarijev *Il viaggio in pratica* (Benetke, 1764).

¹⁶ Med njimi je klasično delo italijanske umetnostne zgodovine, Vasarijeve *Vite* (Livorno, 1767).

¹⁷ Zois je imel tudi Griselinijev tehniški slovar *Dizionario delle arti e dei mestieri* in *doublette* (v francoščini) traktata o skopolendri. Griselini, ki je leta 1774 potoval skozi Ljubljano, je tam spoznal arhitekta in inženirja Gabrijela Gruberja (omenja ga v svojem delu *Lettere odepорiche*) in ostal v stiku s Kranjci, zlasti s člani kranjske kmetijske družbe, ki so nekatere njegove prispevke objavili v svoji reviji.

Opozoriti je treba, da je dobrih 15 odstotkov obravnavanih knjig izdaj latin-skih in grških klasikov iz 18. stoletja, prevedenih v italijanščino,¹⁸ vključno s Platonovim *Fajdomom* (Chur, 1773) in Lukrecijevo pesnitvijo v prevodu Raffaella Pastoreja (London [Benetke], 1776). Med prevodi sodobnih del so na primer Voltairova tragedija (*Semiramide*) in spisi zabavnejših zvrsti, kot sta *La cortigiana di Smirne* Meusnierja de Querlona (London, 1769) in delo, ki ga je Zois imel v knjižnici tudi v izvirnem (francoskem) jeziku, *Il selvaggio a Taiti* Nicolasa Bricaireja De La Dixmerieja (London [Benetke], 1770). Med knjigami so še prevodi naravoslovnih in agronomskih traktatov, na primer prevod priročnika *Elementi di agricoltura* švicarskega agronoma Jeana Bertranda, ter potopisi, vključno s Hacquetovim (*Lettera odeporica [...] al Signor Cavaliere di Born*).

Pretok informacij in sodelovanje med *hommes de sciences* sta potekala ves čas, zato ne preseneča, da so bili italijanski prevajalci knjig in brošur, ki jih je pridobil baron, ugledni znanstveniki: profesor moralne filozofije Francesco Soave je na primer prevedel več razprav znanstvene revije *Scelta di opuscoli interessanti [...]*, Lazzaro Spallanzani je bil prevajalec Bonnetovega traktata *Contemplazione della natura* (Modena, 1769), Giovanni Arduino je pregledal in napisal opombe k Scopolijevemu delu *Principi di mineralogia sistematica*. Giovanni Antonio Scopoli je prevedel Macquerovi deli o teoretični in uporabni kemiji (*Elementi di chimica teorica* in *Elementi di chimica pratica*, Benetke, 1776). Prav tako ne smemo pozabiti na Elisabetto Caminer kot prevajalko obsežnega izbora evropskih gledaliških besedil iz te knjižnice (*Composizioni teatrali moderne*, Benetke, 1772; *Nuova raccolta di composizioni teatrali moderne*, Benetke, 1774–1776) ter zvezka Gessnerjevih del. Omeniti je treba tudi Cesarottija, prevajalca že omenjene Voltairove tragedije *Semiramis* v italijanščino (*Semiramide*, Benetke, 1773), in Casanovo, ki je poskrbel za italijanski prevod in komentar petih spevov *Iliade*; ta baronov izvod je ohranjen v Ljubljani.

V skupini italijanskih prevodov v Zoisovi zbirki velja omeniti še prevod iz nemščine Sonnenfelsovega traktata *Über die Liebe des Vaterlandes* (*Sull'amore della patria*, Dunaj, 1772).¹⁹ Za barona je ta knjiga verjetno

18 Med temi: *Lettere di Cicerone*; *Scelta di epigrammi greci*; *Giovenale e Persio spiegati in versi volgari*.

19 *Sull'Amore della Patria: Trattato scritto in Tedesco dal Sigr. Giuseppe di Sonnenfels, Consigliere di Reggenza, e Professor pubblico di Politica nell'Università di Vienna, tradotto dal Sigr. Barone Antonio Zois, Convittore nel Coll. I. R. T.* Vienna: Giuseppe Kurzboeck, 1772. Tisk je dostopen na spletu.

imela spominsko vrednost; bolj čustven kot uporaben pomen. Gre za prevod njegovega brata Antona (Antonia), ki je po končanem študiju v Reggio Emilii²⁰ leta 1769 odšel na dunajski Theresianum. Tam se je specializiral za politične vede in nekaj let pozneje še mlad umrl.²¹

Razsvetljenski traktati o ekonomiji, sodni praksi in socialnih reformah

Ostanimo na področju študij o razmerju med državo in pravom, kjer med redkimi italijanskimi besedili, ki so bila v Zoisovi lasti, najdemo anonimno in brez navedbe kraja objavljeno besedilo piemontskega plemiča Uga Vincenza Giacomina Bottoneja, grofa Castellamonteja, strokovnjaka za pravo, ki je sprva zagovarjal republikanska stališča. Besedilo z naslovom *Saggio sopra la politica e la legislazione romana del conte B. di C.* (s. l., 1772) je zgodnje delo, ki so ga navdihnili stališča Beccarie. Giorgio Vaccarino pri predstavljanju avtorjevih stališč pojasnjuje, kako se je Bottone »znašel sredi obsežne polemike o naravnem pravu, nasprotujočem prevladujočim zgodovinskim pravicam, torej v prid kodifikaciji, ki bi temeljila na načelih naravnega prava«. ²² Delo je bilo v tistem času deležno tolikšne pozornosti, da je bilo prevedeno tudi v francoščino. Med Zoisovimi knjigami je zabeleženo le eno delo Cesareja Beccarie, in sicer francoski prevod predavanja, ki ga je imel ob ustanovitvi nove katedre za kameralistične znanosti v Milanu: *Discours [...] pour le commerce & l'administration publique* (Lozana, 1769), medtem ko

20 Kacin, *Žiga Zois in italijanska kultura*, str. 79–80.

21 Prav tako leta 1772 (20. avgusta) je mladenič zagovarjal teze iz univerzalne znanosti o državi (besedilo je dostopno na spletu), iz njegovega dunajskega obdobja pa so še prevod iz latinščine v nemščino traktata o izvoru politične oblasti Christopha Kramerja (*Abhandlung von dem Ursprunge der Majestät*, Dunaj, Kurzböck, 1770) in nekaj člankov o vprašanih državnega prava. Ti članki so bili objavljeni v majhnem zvezku, ki je vseboval tudi nekaj Kramerjevih smernic glede znanosti o državi; delo je opremljeno s posvetilom Mariji Tereziji, ki ga je podpisal sam Anton Zois. V NUK sta ohranjena dva izvoda (GS I 18049 in GS I 18067): *Christoph Kramers Lehrers des deutschen Staats und Lehnrechts [...] Kurz gefaßte Abhandlungen aus dem deutschen Staatsrechte [...] worunter sich auch einige Abhandlungen befinden, welche von seinen adlichen Zuhörern in der k. k. thesianischen Akademie sind verfertigt worden*, Dunaj, Kurzböck, 1772. Iste članke Antona Zoisa je naslednje leto Trattner ponovno objavil v zborniku, v katerem so Kramerjev traktat in prispevki več članov terezijanske akademije (Dunaj, 1773; tisk je dostopen na spletu). Anton je umrl 21. januarja 1776, star 24 let. Marku Motniku se zahvaljujem za prijazna pojasnila o tej temi. Gl. njegovo poglavje v tej monografiji.

22 Vaccarino, *I giacobini piemontesi*, str. 805.

na seznamu ni bolj znanega traktata *Dei delitti e delle pene*. Če ostanemo pri gradivu, ki je zabeleženo v obeh obravnavanih katalogih, je jasno, da so bile v Zoisovi knjižnici slabo zastopane študije o filozofski, politični in pravni misli italijanskega razsvetljenstva, izstopa le nekaj študij iz milanskega okolja. Med temi si posebno pozornost zasluži študija Giuseppeja Goranija z naslovom *Imposte secondo l'ordine della natura* (s. l., 1771).²³ Gorani je bil zaradi zagovarjanja reformizma, ki je temeljil na fiziokratskih načelih, in prorevolucionarnih dejanj predstavnik precej radikalnega razsvetljenstva.²⁴ V anonimno objavljenem delu je zagovarjal »teorijo enotnega davka na prispevke najemnikov, plačanih zemljiškim posestnikom«. ²⁵ Prisotnost takšnega dela v knjižnici bi lahko kazala na to, da Zois ni imel zadržkov do naravnopravnih stališč. Tudi v tem primeru ni znano, kako in zakaj je prišel do knjige. Izvod ne kaže znakov obrabe – tako kot velika večina drugih baronovih knjig.

Ostanimo na področju spisov o gospodarskih in pravnih zadevah ter spomnimo, da je bilo na policah Zoisove knjižnice tudi nekaj del iz neapeljskega razsvetlenskega okolja: najprej je treba omeniti Genovesijevo delo *Lezioni di Commercio, o sia d'economia civile* v beneški izdaji iz leta 1769, nato pa še dva spisa uglednega apulijskega pravnika Filippa Marie Brigantija, ki je oblikoval svoja »genovesijska in beccarijevska stališča«²⁶ pod naslovom *Esame analitico del sistema legale* (Neapelj, 1777) in *Esame economico del sistema civile* (Neapelj, 1780).

V katalogu Zoisovih knjig iz leta 1782 je v manjšo zbirko teoloških del iz 18. stoletja (nekatera je napisal jezuit Giovanni Battista Noghera) uvrščeno tudi anonimno besedilo. Morda je sestavljavca kataloga k uvrstitvi med dela z versko vsebino napeljal naslov, morda pa se je za to odločil načrtno (da bi prikriil sporno vsebino). Naslov je zanesljivo izginil iz kataloga iz leta 1821. Omenjeno besedilo je delo Carla Antonia Pilatija z naslovom *Riflessioni di un italiano sopra la Chiesa in generale, sopra il clero sia regolare che secolare sopra i vescovi ed i pontefici romani e sopra i diritti ecclesiastici*

23 NUK, GS 0 17974.

24 Gorani, ki je bil somišljenik milanskih razsvetlencev in švicarskih fiziokratov, je bil nekaj časa vnet zagovornik revolucionarnih idealov, tako da se je za nekaj let preselil v Pariz. Gl. Puccinelli, Gorani, Giuseppe.

25 Puccinelli, Gorani, Giuseppe (ki se sklicuje na »Presentazione« Carla Capre: Giuseppe Gorani, *Storia di Milano (1700–1796)*, Bari, Laterza, 1989, str. XI).

26 Castiglione, *La massoneria nelle due Sicilie*, str. 436, 437. Briganti je sodeloval v revolucionarnem gibanju v Gallipoliju.

de' principi (Borgo Francone [Benetke], 1768). Avtor, pravnik iz Trenta, ki je bil dejaven tudi kot publicist (izdajal je *Giornale letterario*), se je z antiklerikalnega stališča zavzemal za temeljito civilno reformo italijanske družbe; zaradi tega je njegova dela že leta 1766 obsodila inkvizicija. Njegovo najbolj znano delo *Di una riforma d'Italia ossia dei mezzi di riformare i più cattivi costumi, e le più perniciose leggi d'Italia* (Villafranca [Chur], 1767) je bilo cenjeno v vodilnih razsvetljskih krogih.²⁷ V okviru naše razprave moramo še opozoriti, da so tudi knjige v tej knjižnici odražale (kot je to običajno) značilnosti svojega obdobja: tridesetletni Zois se ni izognil branju razmišljanj in predlogov, v katerih je prevladovala napredna želja po družbeni reformi, izhajajoča iz kulture razsvetljenstva.

Dela s področja geologije, fizike, kemije in drugih naravoslovnih ved

Med tiskanim gradivom v italijanščini s področja naravoslovja najdemo tri revije, ki jih je imel baron naročene med šestdesetimi in sedemdesetimi leti 18. stoletja in katerih založniki so bili iz treh različnih kulturnih središč v Italiji: *Giornale d'Italia spettante alla scienza naturale* (Benetke, 1765–1776) in njegovo nadaljevanje *Nuovo giornale [...]*, katerega glavni urednik je bil v prvih letih Francesco Grisellini, pozneje pa Giovanni Arduino;²⁸ milanska revija *Scelta di opuscoli tradotti in varie lingue*, ki sta jo urejala Francesco Soave in Carlo Amoretti, ki je izhajala od leta 1775 ter je bila usmerjena v širjenje raziskav tujih in italijanskih znanstvenikov; nazadnje *Opuscoli di autori siciliani* (1758–1778),²⁹ publikacija, ki jo je urejal Salvatore Maria Di Blasi, učenjak, ki si je prizadeval za širjenje raziskav razsvetljencev z juga. Baron je imel v zbirki med drugim delo Antonia Minasija iz Kalabrije, *Dissertazioni sopra diversi fatti della storia naturale* (Rim, 1773).³⁰ V naslednjem desetletju (1782–1792) je bil naročen še na eno

27 Gl. Luzzi, Pilati, Carlantonio; Venturi, *Settecento riformatore*, str. 250–293.

28 V katalogu Zoisove knjižnice iz leta 1782 je zabeleženih prvih šest zvezkov.

29 Revija *Opuscoli di autori siciliani* je izhajala v Catanii in je bila razširjena po vsem polotoku; prim. Randazzo, *Gli Opuscoli*.

30 Delo vključuje tudi razpravo o pojavu fatamorgane, ki je bil prav tako predstavljen v prvem delu revije *Opuscoli di autori siciliani*. Minasi (1737–1806), profesor praktične botanike v Rimu, je opravljal mineraloške raziskave v južni Italiji.

znanstveno revijo v italijanščini, *Memorie di matematica e fisica della società italiana* italijanske družbe v Veroni, ki je združevala vodilne znanstvenike (»Družba štiridesetih«), pozneje (1802–1818) pa tudi na revijo *Giornale dell'italiana Letteratura*, ki sta jo v Padovi ustanovila brata Girolamo in Niccolò da Rio. Objavljala je raziskave z različnih področij, tudi s področja geologije, za katero je bil Niccolò da Rio strokovnjak. Z njim si je Zois od leta 1811 naprej tudi dopisoval.³¹

Omenjene revije nam tako kažejo, da je bil Zois usmerjen v zbiranje zelo različnih znanstvenih informacij. S posebno pozornostjo pa se je posvečal vsemu, kar je bilo v Evropi napisanega o mineralogiji, geologiji in kemiji, torej na področjih, ki so ga najbolj zanimala z vidika uporabe, kot lastnika rudnikov ter kot raziskovalca in zbiralca mineralov. Njegovo obsežno mineraloško znanje je razvidno tudi iz dopisovanja s strokovnjaki s tega področja ali celo z ljubiteljskimi raziskovalci, kot je bil Giuseppe Carlo Cernazai iz Vidma.

Med tovrstnimi knjigami v italijanščini, ki jih je imel baron v lasti, najdemo še dela Giovannija Arduina,³² na primer delo *Raccolta di memorie chimico-mineralogiche, metallurgiche ed oritografiche* (Benetke, 1775) in *Osservazioni chimiche sopra alcuni fossili* (Benetke, 1779).³³ Imel pa je tudi italijansko in latinsko izdajo dela *Principi di mineralogia sistematica* (Benetke, 1778) Giovannija Antonia Scopolija ter druge publikacije tega učenjaka. Preden je zdravnik in naravoslovec iz Trentina leta 1769 zapustil Kranjsko in odšel v Bansko Štiavnico (Schemnitz), ga je imel Zois priložnost osebno spoznati, kot je leta 1812 povedal njegovemu sinu Giovanniju Scopoliju mlajšemu, ki je potoval skozi Ljubljano. Ta je v pismu svoji ženi zapisal: »Ta ugledni gospod, ki je zaradi svoje nesreče priklenjen na invalidski voziček, je osebno spoznal mojega očeta in ga zelo pohvalil na način, ki mi je zelo laskal.«³⁴

31 NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 10 P 14–28.

32 Zois si je dopisoval tudi z Giovannijem Arduinom. V pismu iz Benetk z dne 7. 8. 1781 (NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 11 P 63) Arduino Zoisu sporoča, da je videl nekaj mineralov iz Kranjske, ki jih je bil baron poslal Giacomu Morosiniju, in da je opravil analizo za razumevanje njihove sestave. V pismu pošilja pozdrave spoštovanemu Hacquetu, s katerim bi se rad osebno srečal.

33 V istem katalogu je zabeležena tudi knjiga o agronomiji Giovannija Arduina *Della coltura delle terre coll'uso del seminatore [...]* (Benetke, 1771).

34 Scopoli, Mosconi, Epistolario, str. 84–85.

Toda vrnimo se k našemu seznamu. Med knjigami v knjižnici, še vedno s področja mineralogije, sta tudi deli *Saggio epistolare della legittima distribuzione de' corpi minerali* (Benetke, 1777) Francesca (Franza) Dembsherja³⁵ in študija Ermenegilda Piniija *Osservazioni mineralogiche su la miniera di ferro di Rio ed altre parti dell'isola d'Elba* (Milano, 1777).³⁶ Tam je izšel tudi *Saggio per formare un sistema di mineralogia* Šveda Axla Fredrika Cronstedta,³⁷ italijanski prevod referenčnega besedila za raziskovalce in zbiralce mineralov.

V katalogu iz leta 1821 je seznam Zoisovih znanstvenih knjig še obsežnejši; vključuje na primer dela mineraloga Giovannija Battiste Brocchija (*Trattato mineralogico e chimico sulle miniere di ferro del dipartimento del Mella*, Brescia, 1808; *Memoria mineralogica sulla valle di Fassa in Tirolo*, Milano, 1811) ter študije geologa in mineraloga Scipioneja Breislaka: *Saggio di osservazioni mineralogiche sulla Tolfa, Oriolo e Latera* (Rim, 1786), *Introduzione alla geologia* (Milano, 1811) ter nemški prevod knjige o znanstvenem potovanju v Kalabrijo *Physisch und lithologische Reisen durch Kampanien* (Leipzig, 1802). Izvod dela *Introduzione alla geologia* iz Narodne in univerzitetne knjižnice vsebuje gosto napisane opombe s svinčnikom,³⁸ ki jih lahko brez pomisleka pripišemo Zoisu. Naj spomnimo, da si je baron prijateljsko dopisoval z Breislakom.³⁹ Pred leti sta se bila spoznala v Urbinu, leta 1810 pa je geolog, takrat že v zrelih letih in zaposlen v Milanu, baronu predlagal, da obnovita stike. V pismu z dne 22. 11. 1811 ga je prosil, naj odkrito oceni njegovo delo *Introduzione alla geologia (Uvod v geologijo)*, za katerega je kar sam priznal, da bi mu lahko nakopalo veliko sovražnikov.⁴⁰ Tudi v tem dopisu je Breislak zagovarjal stališča iz knjige in ponovil svoje prepričanje o pravilnosti teze, da so primarne kamnine nastale zaradi vulkanskih pojavov in ne zaradi učinka umikanja vode. Zoisovo zanimanje za knjigo je moralo biti veliko; domneva, da je sam

35 Za nekatere bibliografske podatke prim. Baraldi, *Il pensiero geologico*, str. 95–96.

36 Zois si je kasneje priskrbel tudi Pinijevo delo *Sulla metachimica, ossia Sulla nuova teoria e nomenclatura chimica* (Milano, 1793).

37 Italijanski prevod Angela Talierja temelji na angleškem prevodu.

38 NUK, GSI 16391/I–II.

39 NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 11 P 5–19. Ta neobjavljena korespondenca je iz let 1810–1814. Ko je Breislak stopil v stik s Zoisom, ga je spomnil, da sta se bila pred leti srečala v Urbinu. Breislak je tam poučeval od leta 1781, zato je verjetno, da je bilo srečanje kmalu po tem datumu.

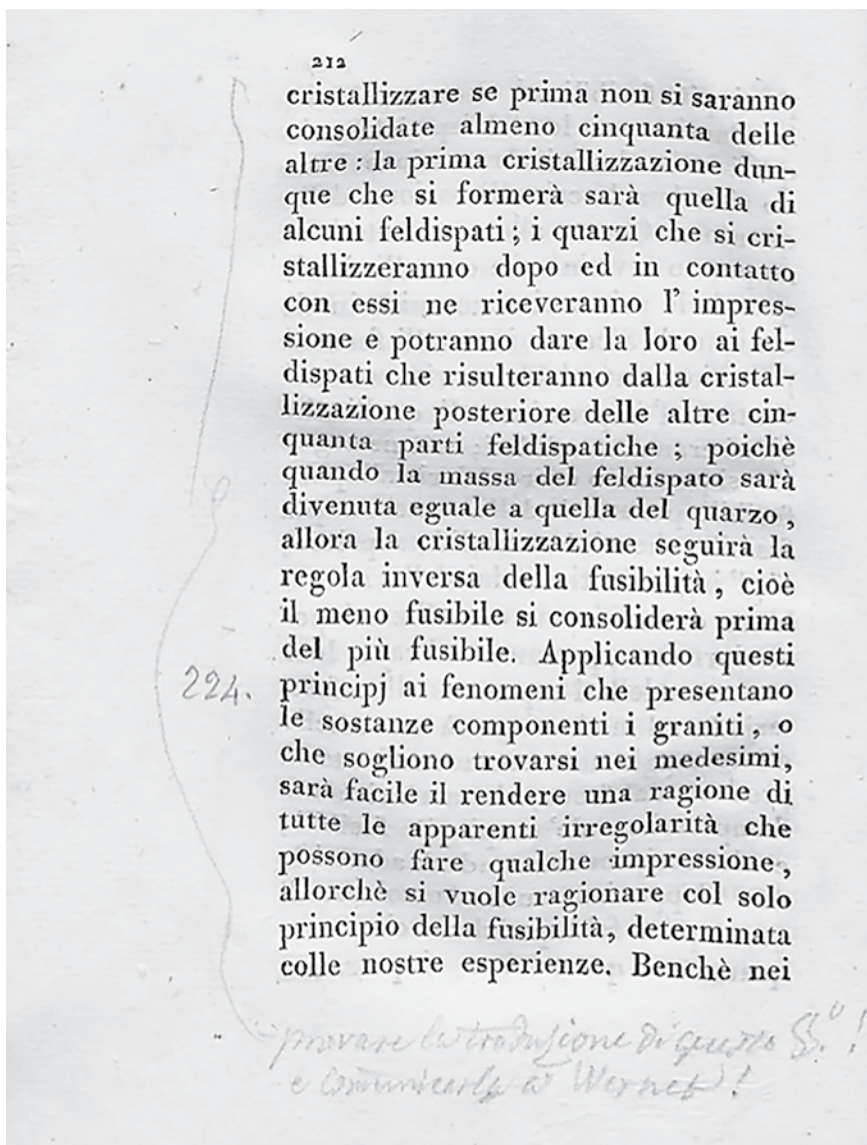
40 NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 11 P 7.

pripisal omenjene opombe, je utemeljena: to potrjujejo tako nezamenljive značilnosti rokopisa kot kakovost vsebinskih komentarjev. Goste opombe s svinčnikom na robovih obeh zvezkov dela govorijo o zelo natančnem branju (opombe so celo oštevilčene) in kažejo, kako zbrano je njihov pisec sledil avtorjevi razlagi. Z narisanim kazalom (*manicule*) in še pogosteje z besednimi opombami se ocenjevalec osredotoča na ključne dele traktata (»ipotesi delle correnti de' mari« / »hipoteza o morskih tokovih«, zv. 2, str. 74) ali sklicevanje na druge študije, drugje pa te kratke opombe delujejo kot komentar (»Eccoci all'idea favorita« / »Tu smo pri najljubši ideji«, zv. 1, str. 226)⁴¹ ali izražajo dvome. Tako Breislak v zvezi z Wernerjem izjavi: »[...] più volte ho letta la sua *Teoria della formazione de' filoni*« / »[...] večkrat sem prebral njegovo teorijo o nastanku kamninskih plasti« (zv. 2, str. 8). Na robu besedila pa se avtor rokopisne opombe sprašuje: »ma capita?« / »pravilno razumljeno?« Ena od takšnih opomb (zv. 1, str. 212) celo kaže, da je nameraval komentator poslati odlomek drugemu strokovnjaku: »provare la traduzione di questo § [paragrafo] e comunicarla a Werner!« / »treba bi bilo prevesti ta § [odstavek] in ga sporočiti Wernerju!«⁴² Abraham Gottlob Werner je bil ob koncu 18. stoletja avtoriteta na področju geologije. Tudi Zois ga je cenil; Breislak pa je, prav nasprotno, dvomil o njegovih tezah. Barona je tudi zanimalo (kar je razvidno iz nekaterih njegovih pisem Kopitarju), ali so bile v nemškem okolju objavljene recenzije Breislakovega dela.⁴³

41 Na tem mestu se je skliceval na Breislakovo tezo, da je razslojenost kamnin posledica gibanja magme, ko je bila ta še vroča, in ne procesov po njeni ohladitvi.

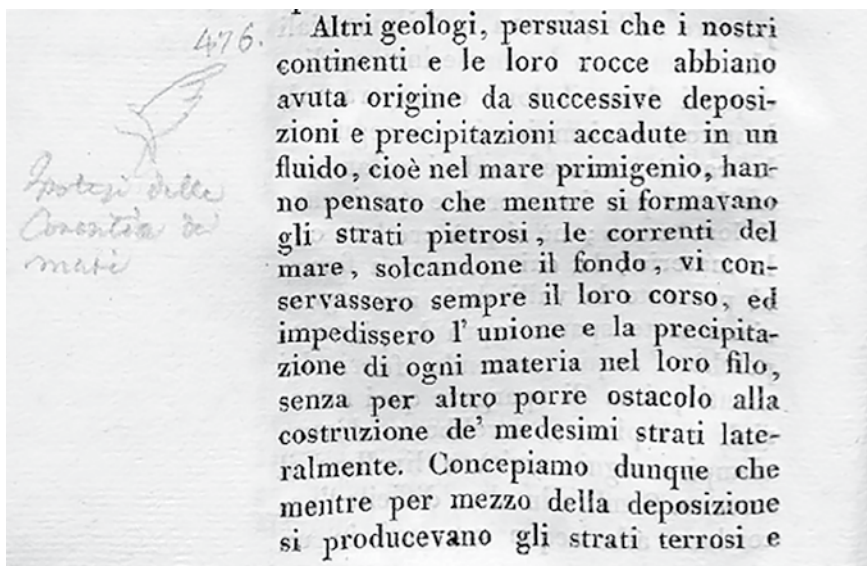
42 Nemški prevod, *Lehrbuch der Geologie*, je izšel kmalu za francoskim, in sicer v letih 1819–1821 v Braunschweigu.

43 Leta 1812 je Zois vprašal Kopitarja, ki je na Dunaju deloval kot cenzor knjig v slovanskih jezikih, ali so v nemškem svetu že izšle recenzije Breislakovega najnovejšega dela. Kopitar mu je odgovoril, da ni o tej temi še ničesar prebral, in ga prosil, naj tudi njemu pošlje izvode knjige, ki jih bo poslal morebitnim recenzentom. Pozneje je Kopitar Zoisu poslal prvo nemško recenzijo, ki je izšla v časopisu *Morgenblatt* v Tübingenu (*Korespondenca Žige Zoisa*, M P 53, Pismo Jerneja Kopitarja Žigi Zoisu, Dunaj, 7. 4. 1813, op. 2).

Slika 1. Stran s Zoisovo opombo v izvodu Breislakove knjige
Introduzione alla geologia, zv. 1, str. 212.

© NUK.

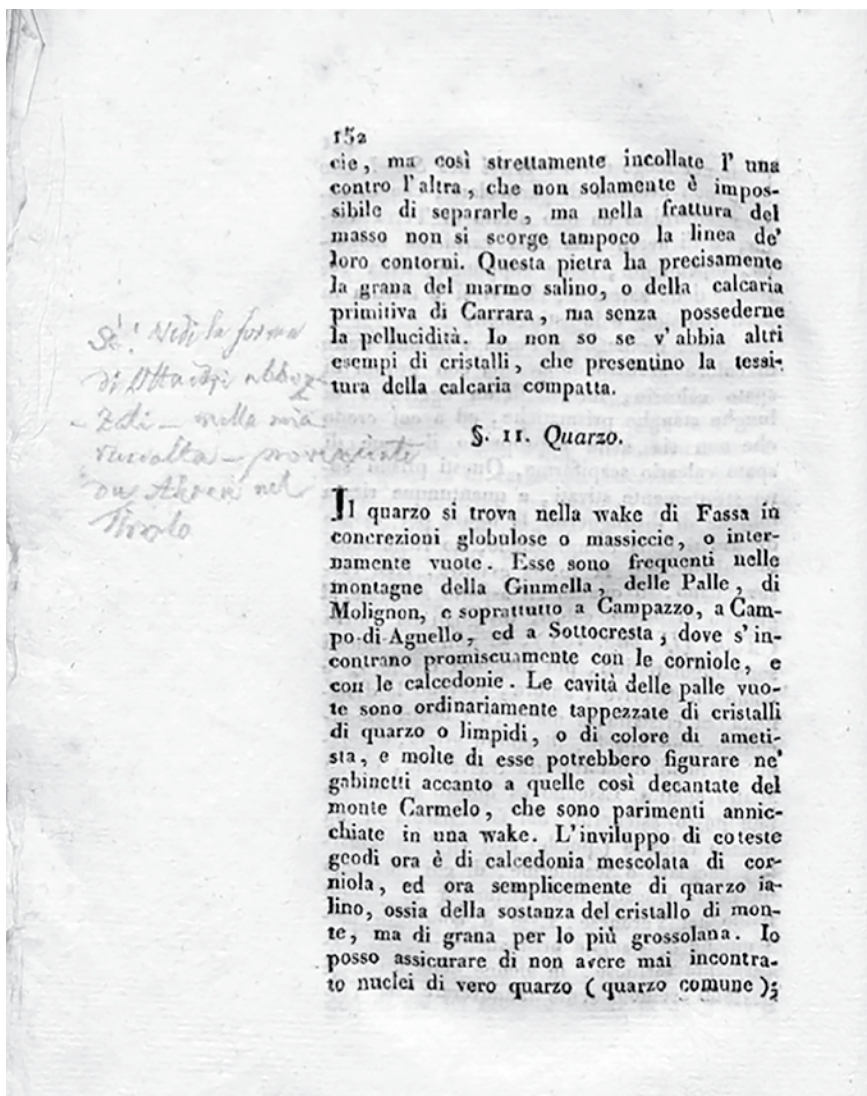

Slika 2. Stran s Zoisovo opombo v izvodu Breislakove knjige
Introduzione alla geologia, zv. 2, str. 74.

© NUK.

Tudi v že omenjenem izvodu Brocchijevega traktata *Memoria mineralogica sulla valle di Fassa in Tirolo*, ki ga hranijo v Ljubljani,⁴⁴ je nekaj pripisov s svinčnikom, kot so oznake »Nota Bene« in povzetki, ki naj bi izražali strinjanje z vsebino. Pisava je tudi v tem primeru Zoisova. Pisec se v enem od primerov sklicuje na svojo zbirko mineralov, kar je odločilen dokaz, da je opombe dodal on. V tem odlomku Brocchi govori o apnenčevem marmorju: »Ta kamen ima enako velika zrna kot zrnati marmor [...]. Ne vem, ali obstajajo še drugi primeri kristalov, ki imajo teksturo kompaktnega apnenca« (str. 152). Avtor opomb je na tem mestu ob robu s svojo običajno kompetentnostjo v nekakšnem dialogu na daljavo zapisal: »Sì, vedi la forma di ottaedri abbozzati – nella mia raccolta – proveniente da Auer nel Tirolo.« / »Da, glej obliko skiciranih oktaedrov – v moji zbirki – iz Auerja na Tirolskem.«

44 NUK, GSI 9005.

Slika 3. Stran s Zoisovo opombo v izvodu Brochijeve knjige
Memoria mineralogica sulla valle di Fassa in Tirolo, str. 152.

© NUK.

Na seznamu baronovih knjig je tudi več raziskav o vulkanskih pojavih, kar si je mogoče razložiti z razpravo, ki je tedaj potekala med neptunisti in plutonisti o izvoru primarnih kamnin. Med številnimi publikacijami, ki opisujejo vulkanske pojave, so tudi tiste, ki jih je o izbruhih Vezuva napisal pater iz reda somaskov Giovanni Maria Della Torre (*Storia dell'incendio del Vesuvio*, Neapelj, 1740; *Incendio del Vesuvio accaduto il 19 d'ottobre del 1767*, Neapelj, 1767). Po mnenju Uga Baldinija v biografskem geslu, posvečenem temu naravoslovcu, je bila Della Torrejeva geologija »pomemben prispevek, skupaj z deli avtorjev, kot sta bila A. L. Moro in G. Arduino, k vzpostavljanju geologije kot samostojne empirične discipline v Italiji sredi 18. stoletja [...]«. ⁴⁵ Zois je imel v zbirki tudi njegovo inovativno empirično študijo *Nuove osservazioni intorno la storia naturale* (Neapelj, 1768), v kateri so opisani rezultati raziskav o konfiguraciji različnih snovi. Te so bile analizirane z mikroskopom, opremljenim s »tehničnimi rešitvami«, ki jih je prav tako razvil Della Torre. Ob tem je imel Zois v zbirki še hibridna besedila (z znanstveno vsebino v verzih), kot je pesnitev Vincenza Masinija *Il zolfo* (Bologna, 1762). Ta je obravnavala razne načine pridobivanja in predelave žvepla ter možnosti njegove uporabe. V Zoisovi knjižnici je bila tudi druga izdaja Bembovega dialoga v latinščini *De Aetna* (Benetke, 1530), zabeležena v katalogu iz leta 1821. V Ljubljani hranijo majhen zvezek s tem delom in še tremi drugimi deli v latinščini, izdanimi istega leta. ⁴⁶ V baronovo knjižnico je morda prišel predvsem kot zanimivost ali zaradi opisa, ki govori o izbruhu vulkana, ne pa zaradi literarne vrednosti besedila.

Kar zadeva raziskave s področja biologije, sta bili v Zoisovi knjižnici med knjigami v italijanščini *Opuscoli di fisica animale, e vegetale* Lazzara Spallanzanija (Modena, 1776) in *Osservazioni microscopiche sulla tremella e sulla circolazione dei fluidi in una pianta acquajuola [...]* Bonaventure Cortija (Lucca, 1774). Obe študiji sta bili zelo cenjeni: Spallanzani je

⁴⁵ Baldini, Della Torre, Giovanni Maria.

⁴⁶ V zvezku, ki ga hrani NUK in ki vsebuje izvod dialoga *De Aetna* (GS I 1586), so pod ustreznimi oznakami (1587, 1588, 1589) vključena tudi besedila: *Petri Bembi ad Herculem Strotium de Virgilio Culice et Terentii fabulis liber* (1530), *Petri Bembi ad Nicolaum Teupolum de Guidobaldo Feretrio deque Elisabetha Gonzaga Urbini Ducibus liber* (1530) in nazadnje Picovo besedilo kot odgovor na Bembovo pismo o vprašanju imitacije *Io. Francisci Pici ad Petrum Bembum de imitatione libellus* (1530). Izvod besedila o Vergilijevih in Terencijevih delih ima ročno napisane opombe v latinščini, ki so verjetno nastale, preden je besedilo prišlo k Zoisu, in so bile poškodovane pri rezanju robov in vezavi. Ista poškodba je prizadela opombo na spodnjem robu prve strani *De Aetna*.

začel inovativne raziskave o izvoru živalskega in rastlinskega sveta; Corti je postavil temelje za prihodnje študije citološke fiziologije. Oba avtorja je Zois poznal vsaj po imenu že v letih, ko je obiskoval kolegij v Reggio Emilii (1761–1765), čeprav ni gotovo, da sta bila njegova učitelja: Corti je tam poučeval logiko, matematiko, grščino in francoščino,⁴⁷ Spallanzani, ki je v Reggio ostal do leta 1763, pa je bil razpet med univerzo, kjer je imel katedro za fiziko in matematiko, ter kolegijem, kjer je poučeval grščino.⁴⁸

Več znanstvenih razprav se je ukvarjalo s preučevanjem elektrike in zlasti z obrambo proti strelam. Baron je imel o tej tematiki več knjig: *Elettricismo artificiale* (Torino, 1771) Giambattiste Beccarie; *Continuazione delle riflessioni intorno agli effetti di alcuni fulmini* (Neapelj, 1774) Giuseppeja Saveria Polija, apulijskega raziskovalca fizike, biologije in naravoslovja; *Nuova apologia dell'uso dei conduttori metallici a preservazione degli edifizii contro de' fulmini* (Benetke, 1774) Giuseppeja Toalda; *Filosofia frankliniana delle punte preservatrici dal fulmine [...]* (Modena, 1777) Giambattiste Toderinija. V zbirki je bila tudi študija z naslovom *Dubbi e pensieri sopra la teoria degli elettrici fenomeni* (Milano, 1777), ki jo je napisal meteorolog Carlo Barletti, prav tako še delo istega avtorja *Esposizione delle comuni e nuove spezie di cannocchiali telescopici* (Benetke, 1774).⁴⁹

V knjižnici je imel Zois tudi *Opere* (Livorno, 1764–1765) proangleško usmerjenega Francesca Algarottija, intelektualca s širokimi kulturnimi interesi. Delo vsebuje razprave s področja fizike in optike, ki so bile takrat ključne za razumevanje teh ved. Baron je imel še Algarottijevo besedilo o ljubezni, kratko delo *Il congresso di Citera* (izvod ni več ohranjen), v katerem so v pogovorih med tremi ženskami opisani načini in primeri moškega dvorjenja v Angliji, Franciji in Italiji. Gre torej za alegorijo o primernem vedenju: vsebina opisuje različne stereotipe, avtor pa ne zavzame osebne stališča, ki bi bilo vredno razmisleka. Izvod, omenjen v prvem katalogu Zoisovih knjig, je izdaja iz leta 1763, torej precej poznejša od prve izdaje. Kot kraj tiska je naveden London, čeprav je bila izdaja dejansko objavljena

47 Gl. Silvestri, Corti, Bonaventura.

48 Ni dokumentov, ki bi potrjevali, da je Zois imel predmet grščine in francoščine (prim. Kacin, *Žiga Zois in italijanska kultura*, str. 62).

49 Dodali bi lahko tudi nekaj starejših študij, kot sta Boškovičeva razprava *Sopra il Turbine che la notte tra gli XI e XII giugno del MDCCXLIX danneggiò una gran parte di Roma* (Rim, 1749) in delo *Osservazioni intorno all'uso dell'elettricità celeste [...]* (Benetke, 1754), ki ga je v mladosti napisal zdravnik Giovanni Fortunato Bianchini, ki je več let delal v Vidmu.

v Benetkah, v skladu s takrat precej razširjeno uredniško prakso prikrivanja resničnih krajev tiskanja.⁵⁰ Besedilo, po vsebini tako daleč onkraj baronovih znanstvenih interesov, dokazuje, da se ni odrekel niti lahkotnemu branju. To potrjujejo še drugi literarni spisi v njegovi zbirki.

V znamenju raznovrstnosti: literarne zvrsti

Katalog iz leta 1782 obsega še približno petdeset literarnih del v italijanskem jeziku, med katerimi so gledališka, pesniška, pripovedna dela, kritična in literarnozgodovinska dela. Število del ni zelo veliko, vendar zadostno, da lahko ugotovimo lastnikov okus. Težko je reči, za koliko se je to število sčasoma povečalo, saj v katalogu iz leta 1821, kot je bilo omenjeno, razen del latinskih klasikov skoraj ni literarnih besedil. Če pa upoštevamo Kidričev opis knjig italijanskih avtorjev v knjižnici, ki temelji na izgubljenem katalogu iz let 1803–1804, postane jasno, da je baron kljub prevladujočemu zanimanju za naravoslovje tudi pozneje namenjal pozornost književnosti.

Poleg del posameznih pesnikov in pisateljev je Zois imel v zbirki dela s področja literarne in kulturne zgodovine, pri čemer velja omeniti vsaj obsežno klasicistično delo jezuita Giovannija (Juana) Andréa *Dell'origine de' progresso e stato attuale d'ogni letteratura* (Benetke, 1783–1787), s katerim so baron ali tisti, ki so obiskovali njegovo knjižnico, dobili vpogled v razvoj humanizma in znanosti vse do najnovejših dosežkov.⁵¹ Poleg tega literarnozgodovinskega dela obstaja še eno z drugačnim pristopom: *Del risorgimento d'Italia negli studi, nelle arti e ne' costumi [...]* (Bassano, 1775) avtorja Bettinellija. Delo se ukvarja z zgodovino italijanske književnosti, pri čemer upošteva tudi zgodovinski kontekst in družbeno življenje, nima pa dovolj jasne ideološke linije, saj njegov avtor niha med »preudarno razsvetljsko«⁵² progresivnostjo in »protirazsvetljsko polemičnostjo«⁵².

Literarnim besedilom v italijanščini, ki jih je imel Zois v knjižnici, oziroma tistim, ki jih poznamo iz kataloga iz leta 1782, smo pozornost že posvetili v drugem kontekstu.⁵³ Zato bomo na tem mestu le povzeli osnovne

50 Gl. *False date*, str. 178.

51 Izvod je zabeležen v katalogu iz leta 1821 in ga še vedno hrani NUK.

52 Muscetta, Bettinelli, Saverio.

53 Farinelli, Od Danteja do Casanove.

ugotovitve. Na seznamu so tako mojstrovine štirih kanoničnih italijanskih avtorjev, Danteja, Petrarke, Boccaccia in Tassa, v izdajah iz 18. stoletja.⁵⁴ Dva pomembna pisatelja 16. stoletja, Ariosto in Machiavelli, pa nista zastopana. Vendar ni izključeno, da so bili izvodi njunih del v knjižnico vključeni pozneje. Kopitar jih je namreč omenil med deli v knjižnici.⁵⁵ Po drugi strani pa je bil tam gotovo zastopan pesnik Luigi Tansillo, predstavnik neapeljske pozne renesanse, in sicer s pesnitvijo *Il podere* (Benetke, 1770). To delo z blagim erotičnim pridihom je bilo prvič objavljeno šele leta 1769.

Tudi literarna dela iz 17. stoletja, vključena v seznam, so bila skoraj izključno v izdajah iz 18. stoletja, na primer prva popolna izdaja del klasicista Chiabrere v petih zvezkih (Benetke, 1754) in zbirka pesmi arkaidskega avtorja Menzinija (Benetke, 1750), ki ga je Baretti preziral, saj je njegov pesniški slog označil za »pompozno pedantnost«.⁵⁶ Najdemo tudi novejša dela, kot je *Saggio di ode italiane* (Forlì, 1774) Aurelia Bertole, predromantičnega avtorja. Poleg lirike je na seznamu še satirična in burleskna poezija, ki jo zastopa antologija z naslovom *Poesie di eccellenti autori toscani* (Gelopoli [Lucca], 1740). Njen podnaslov pojasnjuje, da so pesmi »zdaj prvič dane na svetlo, da bi se vesele družbe lahko smejale«. Zbornik vsebuje besedila satiričnih avtorjev 16. in zlasti 17. stoletja, med katerimi so Francesco Bracciolini, Carlo Innocenzo Frugoni, Paolo Francesco Carli in Girolamo Gigli. Iz že omenjenega seznama knjig, ki jih je Zois kupil pri Yvesu Gravierju, domnevno okoli leta 1783, lahko razberemo, da so bile med njimi tudi pesmi Bernija,⁵⁷ ki spada v zgodnejše obdobje, vendar je bil prav tako avtor protiklasicistične smeri. Iz poznejšega popisa Zoisovih knjig je razvidno, da je bil v njegovo knjižnico uvrščen malo prej natisnjen izvod zbirke pesmi v furlanščini Ermesa di Colloreda iz 17. stoletja (Videm, 1785): razlog za pridobitev tega besedila bi lahko bil tudi zabava za tiste, ki so razumeli furlanski jezik.⁵⁸ Ostanimo še pri italijanski literarni produkciji

54 *Dell'opera di Dante Alighieri* (Benetke, 1772), *Rime di Mess. Francesco Petrarca* (Firence, 1748), *Del Decamerone di Messer Giovanni Boccacci* (Amsterdam [Benetke], 1761), *Gerusalemme liberata* (Benetke, 1756). V katalogu iz leta 1782 je poleg tega v sklopu francoskih knjig zabeležen prevod Tassove drame: *L'Aminte du Tasso* (La Haye, 1681).

55 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 482.

56 Baretti, *La frusta letteraria*, str. 16.

57 NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 20 102. Kraj in datum tiska omenjenih knjig nista zabeležena. Svolfšak, Knjižnica Žige Zoisa, str. 24, ocenjuje, da bi seznam knjig lahko nastal okoli leta 1783.

58 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 403, meni, da bi lahko Colloredova poezija zanimala tudi Vodnika.

17. stoletja in si oglejmo druge zvrsti na tem seznamu. Omenimo *Satire* Salvatorja Rose⁵⁹ in Tassonijevo tragikomično pesnitev *La Secchia rapita* (Parma, 1765), ki je v tistih letih ponovno zaslovela zaradi glasbene priredbe. Baročni roman pa v Zoisovi knjižnici ni našel prostora, razen ene izjeme:⁶⁰ Marinov *Adonis*. Izdaja sicer v katalogu ni navedena, vendar domnevamo, da je šlo tudi v tem primeru za novejšo izdajo.⁶¹

Večino drugih literarnih besedil v italijanščini iz kataloga iz leta 1782 sestavljajo dela iz 18. stoletja. Njihov skupni imenovalec je sodobnost. Najprej omenimo izdajo Metastasievih del v desetih zvezkih.⁶² Ta kulturni avtor 18. stoletja je prvi med naštetimi avtorji v katalogu. Sledi zbirka evropskih dramskih besedil, ki jo je prevedla Elisabetta Caminer. Po drugi strani pa so v tem razdelku redki naslovi posameznih zvezkov tragedij; med njimi je treba omeniti vsaj primerek *Tentativi drammatici* Alessandra Verrija.⁶³ V katalogu iz leta 1821 je navedeno, da je bila v Zoisovo knjižnico vključena tudi izdaja Alfierijevih tragedij (Pariz, 1788–1789, zv. 1–5, 2. izdaja).⁶⁴ Komično gledališče zastopa Goldoni, natančneje Saviolijeva beneška izdaja v 20 zvezkih, razdeljena na *Commedie* in *Drammi giocosi* (prvi zvezki so iz leta 1770). Še vedno ostajamo na področju komedij iz 18. stoletja, kamor spada tudi Griselinijeva *Reginella o la virtuosa di musica* (Benetke, 1770), iskriva komedija, čeprav ne preveč izvirna, ki uvaja ironične reference na gledališko kulturo tistega časa, moški lik pa uporablja beneško narečje.⁶⁵

Zoisovo zanimanje za italijansko gledališče,⁶⁶ zlasti glasbeno, med drugim potrjuje njegovo lastništvo študije Stefana Arteage *Le rivoluzioni del teatro musicale italiano dalla sua origine fino al presente* (Benetke, 1785): to je razvidno iz kataloga knjig iz leta 1821, v katerem je navedena tudi

59 *Satire* so bile prvič natisnjene v Rimu leta 1694, z lažno navedbo kraja tiska (Amsterdam); kasneje so sledile še druge izdaje. V Zoisovem katalogu knjig manjka podatek, ali je imel prvo izdajo.

60 NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 2 0 102.

61 Ena od izdaj *Adonisa* je izšla prav leta 1784 (London [Livorno]).

62 »Poesie del Signor Abate Pietro Metastasio; Torino, Tom: 10, 8vo«. Jasno je, da gre za prvih deset zvezkov izdaje (1757–1788), ki jo je natisnila Stamperia Reale.

63 O zadržanosti, s katero se je ta intelektualec javnosti predstavil kot tragik, priča dejstvo, da na naslovni strani knjižice raje ni navedel svojega imena.

64 Izvodi so ohranjeni (NUK, GS I 28269).

65 Griselinijeva dramska besedila so pred nekaj leti ponovno izšla v uredništvu Andrea Bocchija (Lecce, 2016) z obsežnim komentarjem.

66 Kot navaja Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 444, je imel baron v lasti tudi 192 libretov italijanskih oper. Gl. poglavje Metode Kokole v tej monografiji.

Drammaturgia (Benetke, 1755). Ta vsebuje seznam italijanskih dram, ki ga je sestavil Leone Allacci in je bil kasneje dopolnjen oziroma razširjen. Med libreti scenskih del je takrat že ostareli Zois imel libreto grofa Domenica Rossettija *Il sogno di Corvo* (Trst, 1814), katerega zgodba je opisovala avstrijsko lastništvo Trsta. Prav ta grof mu je poslal izvod dela, v katerem se je prvič preizkusil kot pisatelj.⁶⁷ Kmalu zatem je Rossetti sporočil, da mu bo poslal še svojo študijo o franšizah v mestni zgodovini Trsta.⁶⁸ Izvod se je ohranil in je opremljen s posvetilom Zoisu.⁶⁹

Nadaljujmo pregled zvrsti, zastopanih v tej knjižnici, ter preidimo k satiričnim in burlesknim, med katerimi lahko omenimo Castijevo delo *I tre Giuli* (Dunaj, s. a.), sestavljeno iz parodičnih sonetov. Kot vemo, je bil avtor tudi libretist; spomnimo, da je glasbeno dramo *Il re Teodoro in Venezia* (prva uprizoritev: Dunaj, 1784), napisano po njegovem libretu, leta 1790 v Ljubljani uprizoril impresarij Giuseppe Bartolini: v knjižnici Narodnega muzeja Slovenije je še vedno shranjen izvod dvojezičnega libreta, napisanega prav za to priložnost.⁷⁰

Zois je imel tudi Castijevo *Poesie liriche* (Firence, 1769) in satirično zbirko v pripovednih sekstinah *Gli animali parlanti*, ki naj bi jo uporabljal pri prevajanju pesnitve »La gatta e il topo«. ⁷¹ Med knjigami, namenjenimi branju za zabavo, posebej med pesnitvami, smo že omenili Tassonijevo pesnitev *La Secchia rapita*, dodamo pa lahko še Forteguerrijevo burlesko *Ricciardetto* v izdaji (Pariz [Benetke], 1765), ki je izšla skoraj trideset let po prvi izdaji. Baretti, zahtevni kritik, ki je zagovarjal klasična dela in živahen jezik brez okrasja, je menil, da Forteguerrijevo in Tassonijevo delo ni posebno dragoceno, in je v svojem časopisu zapisal: »[...] *la Secchia* je premalo izvirna, *il Ricciardetto* je preveč šaljiv in plebejski.« ⁷² Vendar sta bili obe deli priljubljene in razširjene, zato sta našli prostor tudi v baronovi zbirki.

⁶⁷ Ohranjeno je pismo z dne 25. 5. 1814, priloženo temu darilu (NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 79).

⁶⁸ NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 80a, 80b. Iz sloga zapisanega besedila ni mogoče sklepati, da bi korespondenta povezoval globlji skupni interes.

⁶⁹ *Meditazione storico-analitica sulle franchigie della città e porto-franco di Trieste dall'anno 949 fino all'anno 1814* (Benetke, 1815): NUK GS I 6959.

⁷⁰ Knjižica je bila natisnjena v ljubljanski tiskarni Merk skupaj z nemško različico in je vključevala nekatere prilagoditve besedila, zlasti izločitev nasilnih izrazov, gl. Farinelli, *Camaleontici drammi comici*, str. 435.

⁷¹ Izvod je še vedno v NUK. O Zoisovem prevodu gl. Svetina, *Kitične oblike*, str. 58, in poglavje Marijana Doviča v tej monografiji.

⁷² Baretti, *La frusta letteraria*, str. 142.

Parinijevi *Poemetti*, ki jih je Zois imel v Graziosijevi izdaji (*Il Mattino, il Mezzogiorno e la Sera: poemetti nuovamente illustrati con note storiche*, Benetke, 1767),⁷³ so bili napisani s prefinjeno ironijo in so bralcu ponujali povsem drugačno obliko užitka. Kasneje se je v njegovi knjižnici znašlo tudi pesnikovo delo *Odi* (Parma, 1799). Spomnimo, da so bili *Poemetti* povezani z zapleteno založniško afero; iz nje lahko jasno razberemo dinamiko na takratnem knjižnem trgu. Skratka: *Il Mattino* (1763) in *Il Mezzogiorno* (1765) sta doživela velik uspeh, zato sta bila leta 1766 ponovno objavljena (Colombanijeva izdaja) z dodano tretjo pesnitvijo, ki je posnemala prvi dve, vendar brez avtorjevega dovoljenja. Tudi izdaja, ki jo je imel Zois, je vsebovala zavajajoči del, vendar ga je natančno izpostavila. Lodovica Braidia je primer natančno preučila v raziskavi o anonimnosti v italijanski književnosti 18. stoletja.⁷⁴

Med knjigami ni manjkalo literarnih polemik, na primer tista z naslovom *Alcune osservazioni sopra le poesie di Ossian figlio di Fingal* (Firence, 1765), usmerjena proti Cesarottiju,⁷⁵ in polemična knjižica *Il bue pedagogo* (v ponatisu: Lucca, 1765), samoobrambno besedilo arkadijskega pesnika Appiana Buonafedeja proti že omenjenemu Giuseppeju Baretiju, ki je v eni od številčk svojega časopisa (*La frusta letteraria*, št. XVIII) kritiziral njegove *Filozofske komedije* in jih ocenil za žaljive.⁷⁶ S tem polemičnim spisom bi Zois lahko pridobil informacije o kritiku Baretiju, ki je bil eden najbolj prepoznavnih italijanskih intelektualcev v drugi polovici 18. stoletja.⁷⁷

Pozornost pritegnejo tudi druga besedila literarnih polemik iz Zoisove knjižnice. Eno takšnih je *Scrutinio del libro, Eloges de M. de Voltaire* (Benetke, 1779), ki ga je napisal Giacomo Casanova. Benečan je kritiziral Voltairovo delo in slog ter zavračal stališča tistih, ki so ga povzdigovali (Ducis, *La Harpe* in Palissot).⁷⁸ Skušal ga je osmešiti in je ironiziral izbiro

73 Pozneje je bilo v Zoisovo knjižnico vključeno tudi Parinijevo delo *Odi* (izvod je ohranjen: NUK, GS 0 2158).

74 Prim. Braidia, *L'autore assente*, str. 92–93.

75 Avtor dela je bil *Andronico Filaete* [Carlo Maria Rosini]. O polemikah proti Cesarottiju prim. Chiancone, *La scuola di Melchiorre Cesarotti*, str. 96–97, op. 206.

76 Baretti ni varčeval z ostro kritiko literarne smeri, za katero je menil, da ji primanjkuje modrosti in domišljije. Buonafedeju je odgovoril z osmimi ironičnimi govori v svoji reviji *La frusta letteraria*.

77 Kot kaže, je imel Zois poleg tega na voljo le Baretijev slovar *Dictionary of the English and Italian Languages* (London, 1771).

78 Zdi se, da je Casanova v tej kritiki izrabil to, kar je o Voltairovi dramatik napisal že Baretti.

imena, s katerim se je Voltaire podpisoval.⁷⁹ Trdil je, da Francozu primanjkuje dramatičnosti in samozavesti: »Voltaireov ogenj [...] se blešči in sije, vendar ne zažiga in se ne širi.«⁸⁰ O delu *Henriade* je menil, da ne vsebuje nič čudovitega, celotnemu delu pa je očital premalo izvirnosti. Odlomki s protivoltairjanskimi stališči so vidni tudi v drugem Casanovovem spisu, *Confutazione della storia del governo Veneto d'Amelot de la Houssaie [...]* (Amsterdam [Lugano], 1769),⁸¹ delu, s katerim se je avtor želel prikupiti oblastem domačega mesta. V predgovoru je izrecno priznal, da bo delo »mlačno« za tiste, ki jih ne zanima »zgodovinska resnica o sistemu beneške vlade«; nato pa je bralcu obljubil, da bo drugi del manj dolgočasen. »Nekateri anekdote iz francoske zgodovine [...] bodo v nadaljevanju dela prinesle živahnost, ki je manjka na začetku.«⁸² Njegov cilj je bil torej protifrancoska satira in v dodatku k delu (»Supplemento«) je res vztrajal v tej smeri.

Omenjeni Casanovovi deli nista edini med baronovimi knjigami, kar ne preseneča, glede na to, da sta se moža poznala⁸³ in si dopisovala.⁸⁴ Zato bi lahko sklepali, da so bili ti zvezki morda avtorjevo darilo. Poleg omenjenih protifrancoskih polemičnih besedil so na seznamu tudi Casanovovi ljubezenski romani. Gre za epistolarni roman s sentimentalnim predznakom *Lettere della nobile donna Silvia Belagno alla donzella Laura Gussoni* (Benetke, s. a. [1780]), roman z zgodovinskim ozadjem *Di aneddoti viniziani militari e amorosi del secolo XIV [...]* (Benetke, 1782)⁸⁵ in alegorični roman o obrekovanju z naslovom *Né amori, né donne, ovvero la stalla ripulita* (Benetke, 1782). Vsi trije so bili objavljeni v izdajah, ki so vsaj na naslovni strani prikrivale avtorjevo ime.

Prvi, *Lettere della nobile donna [...]*, je priredba romana *Lettres de Milady Juliette Catesby à Milady Henriette Campley, son amie* avtorice Marie-Je-

79 Prim. Casanova, *Scrutinio del libro*, str. 12–14.

80 Casanova, *Scrutinio del libro*, str. 25.

81 Leta 1676 je Nicolas Amelot de la Houssaye objavil knjigo o vzrokih za politično propadanje Benetk, s katero je razjezil beneške oblasti.

82 Casanova, *Confutazione della storia*, str. XI–XII (kurziva je v izvirniku). Izvod dela je bil preverjen v knjižnici Attilio Hortis v Trstu.

83 Casanova v poročilu o Trstu, napisanem za oblasti beneške države, omenja barona kot poznavalca tržišča železa (prim. Marzo Magno, Vidic, *Casanova a Trieste*, str. 92).

84 Zoisova pisma Casanovi je objavil Trampus, »Talent et érudition«.

85 Zgodba je postavljena v zgodovinski kontekst 14. stoletja in se ukvarja s sporom, v katerega so vpletene Benetke. Ime avtorja je navedeno le v »Epistola dedicatoria«. Delo – avtor ga definira kot »romanzetto« – je bralcem predstavljeno kot kompenzacija za neobjavo zadnjih številčk revije *Opuscoli miscellanei*, ki jo je začel Casanova izdajati malo pred tem.

anne Riccoboni.⁸⁶ Ni dvoma, za kakšne vrste delo gre, prav nasprotno: v predgovoru se avtor z bralcem zaplete v igro razkrivanja vsebine. Besedilo ponudi kot prevod ponovno odkritega rokopisa, ki naj bi bil napisan v beneškem narečju, hkrati pa ne skriva, da pozna epistolarno delo, v katerem se podobna zgodba ponavlja z drugimi imeni likov. Avtor nato prepušča bralcu, da se odloči o pristnosti ali nepristnosti pisem, ki mu jih je predložil.⁸⁷ Tudi za drugi omenjeni roman *Di aneddoti viniziani* [...] najde Casanova vir v francoskem besedilu, in sicer v romanu *Siège de Calais* markize Guérin de Tencin.⁸⁸ Tudi tokrat avtor s prefinjeno dvoumnostjo obvešča bralce o prisotnosti vira v predgovoru. Tretji Casanovov roman v knjižnici *Né amori, né donne, ovvero la stalla ripulita* pripoveduje razdrobljeno zgodbo, ki obnavlja mit o Argiji. Delo zagotovo ni nastalo zaradi estetskih ambicij, pač pa je imelo vlogo samoobrambe: Casanova je v mitološki preobleki napadel beneško osebnost (Grimanija), ki mu ni plačal dolga. Vendar je bil učinek ravno nasproten od želenega in je izgnanemu Casanovi preprečil, da bi se vrnil v svoje mesto.

Težko si je predstavljati, da bi ti romani Zoisa zares zanimali.⁸⁹ Domnevamo lahko le to, da je bil mlademu baronu blizu satirični slog, ki prežema Benečanove polemične pamflete, saj so tudi mnoge druge knjige v knjižnici pripadale satirični zvrsti. Iz Casanovovih pisem je prav tako razvidno, da se je baron prijetno zabaval z branjem satiričnih pamfletov. Ko mu je poslal *Bulletins de Versailles*, mu je ob tem zagotovil: »je les lis avec plaisir«.⁹⁰

Sklepna beseda

Vse, kar smo zapisali o knjižnem gradivu v italijanščini v Zoisovi knjižnici, predvsem kaže, da so te knjige precej dobro predstavljale kulturne smeri, ki so bile takrat razširjene v Evropi in, še natančneje, na Apeninskem polotoku. Vsekakor so odražale najbolj živahno raziskovane teme na različnih

86 Prim. Portinari, Casanova romanziere.

87 Casanova, *Lettere della nobildonna*, str. 5.

88 Gl. Portinari, Casanova romanziere, str. XIX.

89 Ker ni drugih dokumentov, ki bi to dokazovali, in ker ni ohranjenih izvodov iz Zoisove knjižnice, v katerih bi bila posvetila, ne moremo ugotoviti niti, ali jih je pridobil sam ali pa mu jih je Casanova poslal kot darilo.

90 Pismo z dne 29. 3. 1774: Trampus, »Talent et érudition«, str. 34.

področjih naravoslovja, prav tako pa so v glavnem, čeprav ne tako reprezentativno, zrcalile raznovrstne smernice italijanske literarne ustvarjalnosti v 18. stoletju: ustvarjalnosti, ki je segala od potez poznega arkadijskega obdobja do klasicističnih teženj in znakov predromantike ter kritično in ironično opazovala propadle poetike in institucije, pri čemer je v veliki meri upoštevala novo občinstvo in njegove zahteve.

Drugič, Zoisova knjižnica sporoča, kakšne so bile takratne strategije distribucije knjig, vključno s cenzuro, samocenzuro in spretno prodajno politiko. V predstavljenem okviru so nastale številne izdaje, ki so avtorjevo ime prikriale. Razlog za to je bil včasih lastna želja (primer mladih Giuseppeja Parinija in Alessandra Verrija), drugič pa previdnost zaradi cenzure (primer Carla Antonia Pilatija). Kot smo lahko videli, so bile takrat razširjene tudi izdaje z navedbo lažnih krajev tiskanja. Takšno prakso je določala tržna strategija ali prikrievanje podatkov iz previdnosti.

Ugotovitve, kot jih lahko povzamemo na koncu, poudarjajo Zoisov intelektualni profil in potrjujejo njegovo naklonjenost različnim znanstvenim disciplinam. Datumi izidov knjig jasno dokazujejo, da je kupoval novejša izdaja in da ni deloval kot bibliofil, ki bi zbiral redke izvode knjig, temveč kot človek, ki je želel biti obveščen o sodobnem dogajanju. Očitno je tudi, da je spremljal objave italijanskih naravoslovcev in da so ga posebej zanimala dela, posvečena mineraloškim in geofizikalnim raziskavam. Več knjig, ki jih je imel v svoji knjižnici, so napisali učenjaki, s katerimi je imel neposredne ali posredne stike (Spallanzani in Corti, ki sta delovala v Reggio, kjer je študiral; Hacquet in Scopoli, ki ju je poznal, ker sta delovala v kranjskem okolju; Arduino in Breislak, s katerima si je tudi dopisoval).

Zois niso posebej zanimala študije, ki bi odražale filozofsko, pravno in politično misel italijanskega razsvetljenstva. Število takšnih del je na seznamu njegovih knjig precej majhno, vendar nekaj primerov kaže, da je Zois v knjižnici kljub vsemu našel prostor tudi za študije naravnopravne usmeritve avtorjev s prorepublikanskimi stališči, kot so bili Bottone, Briganti in Gorani, pa tudi za besedilo Pilatija, ki se je zavzemal za radikalne družbene spremembe.

Po drugi strani pa je očitno baronovo zanimanje za gledališka in literarna dela. Zois je budno spremljal, kaj na teh področjih izdajajo na polotoku, in si je poleg klasikov italijanske književnosti priskrbel tudi novejša besedila, pri čemer je upošteval vse zvrsti. Če pa želimo natančneje opredeliti njegov

okus pri izbiri literature, je povsem jasno, da je imel najraje dela, ki so bila namenjena smehu in zabavi. Med naslovi v njegovi knjižnici so pogosti takšni, ki spadajo v komično dramatiko ter v poezijo in pripovedništvo z burlesknim, satiričnim in parodičnim tonom: od Bernijeve zbirke pesmi do zbirke *Poesie di eccellenti autori toscani* in Castijevih parodičnih sonetov.

Pogled na seznam naslovov knjig, ki so našle svoj prostor v Zoisovi knjižnici, potrjuje odprtost do različnih področij znanja in vizijo človeka, ki se je znal sporazumevati z mnogimi, uživati v gledališču (in svetu kot gledališču), se navduševati nad razvojem znanosti in podpirati tiste, ki so se podali v pustolovščino iskanja znanja. Vsekakor je Zois pustil trajen pečat v kranjski in slovenski kulturi in dodal svoj prispevek k evropski kulturni zgodovini.⁹¹

---

91 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0239, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Besedilo je iz italijanščine v slovenščino prevedel Stane Mažgon.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

- SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 19, *Katalog der Bücher, die sich in der Bibliothek des Herrn Baron Sigismund Zois Freyherrn v. Edelstein befinden*. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-JFN3IFU5> (dostop: 30. 8. 2023).

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK):

- Ms 667, *Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus*. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HPBII5XS> (dostop: 30. 8. 2023).

Narodni muzej Slovenije (NMS), Knjižnica:

- Zoisovi rokopisi, M 2 0 102.
- Zoisovi rokopisi, M 10 P 14–28.
- Zoisovi rokopisi, M 11 P 63.
- Zoisovi rokopisi, M 11 P 5–19.

Literatura

- Baldini, Ugo: Della Torre, Giovanni Maria. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 37. Roma: Treccani, 1989. [https://www.treccani.it/enciclopedia/della-torre-giovanni-maria_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/della-torre-giovanni-maria_(Dizionario-Biografico)/) (dostop: 7. 1. 2024).
- Baraldi, Fulvio: *Il pensiero geologico nelle dissertazioni inedite degli accademici mantovani del XVIII secolo*. Mantova: Accademia Nazionale Virgiliana, 2018.
- Baretti, Giuseppe: *La frusta letteraria*, 1–2. Bari: Laterza, 1932.
- Bocchi, Andrea: Le commedie di Grisellini. Francesco Grisellini: *Teatro* (ur. Andrea Bocchi). Lecce: Youcanprint, 2016, str. 38–85.
- Braida, Lodovica: *L'autore assente: L'anonimato nell'editoria italiana del Settecento*. Bari: Laterza, 2019.
- Casanova, Giacomo: *Aneddoti veneziani militari ed amorosi*. Milano: Serra e Riva, 1984.
- Casanova, Giacomo: *Confutazione della storia del governo Veneto d'Amelot de la Houssaie: Divisa in tre parti: Parte prima*. Amsterdam [Lugano]: Mortier [Agnelli], 1769 (TSABC – Biblioteca civica Attilio Hortis, Trieste: inv. PRG 106529, coll. 0300 02638).

- Casanova, Giacomo: *Lettere della nobildonna Silvia Belegno alla nobildonzella Laura Gussoni (1780)*. Milano: Il Polifilo, 2004.
- Casanova, Giacomo: *Scrutinio del libro Eloges de M. de Voltaire par differens auteurs*. Venezia: Fenzo, 1779 (TSABC – Biblioteca civica Attilio Hortis, Trieste: inv. 106539, coll. RAR 0100 00093).
- Casanova, Giacomo: *Supplimento all'opera intitolata Confutazione [...]: Parte terza*. Amsterdam [Lugano]: Mortier [Agnelli], 1769 (TSABC – Biblioteca civica Attilio Hortis, Trieste: inv. PRG 106529/1, coll. Generale 09587).
- Castiglione, Ruggero Di: *La massoneria nelle due Sicilie e i »fratelli« meridionali del '700: Le province*, 4. Roma: Gangemi, 2013.
- Chà, Lorenzo della: Presentazione. Giacomo Casanova: *Lettere della nobildonna Silvia Belegno alla nobildonzella Laura Gussoni (1780)*. Milano: Il Polifilo, 2004, str. XI–XVII.
- Chiancone, Claudio: *La scuola di Melchiorre Cesarotti nel quadro del primo romanticismo europeo: Tesi di dottorato*. Grenoble, Padova: Université Stendhal – Grenoble III, Università degli studi di Padova, 2010.
- False date: Repertorio delle licenze di stampa veneziane con falso luogo di edizione (1740–1797)* (ur. Patrizia Bravetti, Orfea Granzotto). Firenze: University Press, 2008.
- Farinelli, Patrizia: Camaleontici drammi comici per musica: Due esempi tratti dai libretti goldoniani stampati a Lubiana. *Ricerche slavistiche*, 12/58, 2014, str. 425–441.
- Farinelli, Patrizia: Od Danteja do Casanove: Italijanske knjige v Zoisovi knjižnici. *Kronika*, 68/2, 2020, str. 181–190.
- Kacin, Marija: *Žiga Zois in italijanska kultura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.
- Kidrič, France: *Zgodovina slovenskega slovstva: Od začetkov do Zoisove smrti: Razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929–1938.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1808–1809*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 1), 1939.
- Korespondenca Žige Zoisa* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2007. <https://nl.ijs.si/e-zrc/zois/html/zois.html> (dostop: 7. 1. 2024).
- Luzzi, Serena: Pilati, Carlantonio. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 83. Roma: Treccani, 2015. https://www.treccani.it/enciclopedia/carantonio-pilati_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostop: 7. 1. 2024).
- Marzo Magno, Alessandro, Federico Vidic: *Casanova a Trieste e Gorizia 1772–1773*. Trieste: Biblioteca dell'Immagine, 2021.

- Muscetta, Carlo: Bettinelli, Saverio. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 9. Roma: Treccani, 2017. https://www.treccani.it/enciclopedia/saverio-bettinelli_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostop: 7. 1. 2024).
- Portinari, Folco: Casanova romanziere. Giacomo Casanova: *Aneddoti veneziani militari ed amorosi*. Milano: Serra e Riva, 1984, str. IX–XXXI.
- Preto, Paolo: Grisellini, Francesco. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 59. Roma: Treccani, 2002. http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-grisellini_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostop: 7. 1. 2024).
- Puccinelli, Elena: Gorani, Giuseppe. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 58. Roma: Treccani, 2002. https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-gorani_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostop: 7. 1. 2024).
- Il Settecento tedesco in Italia: Gli italiani e l'immagine della cultura tedesca nel XVIII secolo* (ur. Giulia Cantarutti, Stefano Ferrari, Paola Maria Filippi). Bologna: Il Mulino, 2001.
- Randazzo, Manuela: Gli Opuscoli di autori siciliani di Salvatore Maria Di Blasi: Un'immagine della Sicilia intellettuale della fine del sec. XVIII. *Mediaeval Sophia: Studi e ricerche sui saperi medievali*, 15–16, 2014, str. 189–204.
- Riello, Giorgio: Cultura materiale e storia globale. *Contemporanea*, 19/3, 2016, str. 449–456.
- Scopoli, Giovanni, Laura Mosconi: Epistolario. Mario Gecchele: *Laura unica amica: Mio caro Scopoli: Carteggio sentimentale-politico di un ministro napoleonico (1812)*. Verona: Mazziana, 2004, str. 72–182.
- Serra, Francesca: Casanova e il romanzo vivente. *Atlante della letteratura italiana, 2: Dalla Controriforma alla Restaurazione* (ur. Erminia Irace). Torino: Einaudi, 2012, str. 810–816.
- Silvestri, Daniela: Corti, Bonaventura. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 29. Roma: Treccani, 1983. https://www.treccani.it/enciclopedia/bonaventura-corti_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostop: 7. 1. 2024).
- Stabile, Giorgio: Bonardo, Giovanni Maria. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 11. Roma: Treccani, 1969. https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-maria-bonardo_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostop: 7. 1. 2024).
- Svetina, Peter: *Kitične oblike v starejši slovenski posvetni poeziji*. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria), 2007.
- Svoljšak, Sonja: Knjižnica Žige Zoisa: Med osebnimi in javnimi razsvetljskimi agendami. *Knjižnica barona Žige Zoisa: Središče razsvetljske kulture na Slovenskem* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2019, str. 9–81.
- Škerlj, Stanko: *Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih*. Ljubljana: SAZU (Razred za filološke in literarne vede: Dela, 26), 1973.

- Trampus, Antonio: »Talent et érudition«: Casanova nelle lettere del barone Sigismondo Zois. *L'Intermédiaire des casanovistes: Études et informations casanoviennes*, 7, 1990, str. 25–35.
- Vaccarino, Giorgio: *I giacobini piemontesi 1794–1814*. Roma: Ministero per i beni culturali e ambientali, 1989, str. 801–807.
- Venturi, Franco: *Settecento riformatore, 2: La chiesa e la repubblica dentro i loro limiti 1758–1774*. Torino: Einaudi, 1976.
- Vidmar, Luka: Knjižnica Žige Zoisa kot žarišče slovenskega kulturnega nacionalizma. *Knjižnica*, 59/3, 2015, str. 33–46.
- Vidmar, Luka: Zoisova zbirka slovenskih, slovanskih in slavističnih knjig: Po sledovih baronovega svinčnika. *Knjižnica barona Žige Zoisa: Središče razsvetljenske kulture na Slovenskem* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2019, str. 83–139.
- Zanello, Gabriele: Bosizio Giovan Giuseppe. *Dizionario Biografico dei Friulani*. Udine: Istituto Pio Paschini, 2016. <http://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/bosizio-giovan-giuseppe> (dostop: 7. 1. 2024).

Natural Science Texts and Literature Purely for Amusement: A Look at the Italian Books of Baron Zois

This paper, which falls within *material culture studies*, gives us an idea of the Italian books and reviews that belonged to Baron Sigmund Zois, revealing the genres that were best represented in his library and confirming his intellectual interests. The objective was to determine the relationship between these books and their owner, in order to reconstruct, where possible, the contacts he had with some of their authors or with the intellectual circles from which they came. This research took into account, in particular, the titles registered in Zois's private library catalogue of 1782, in the section "Books in the Italian Language". In fact, this catalogue also records several literary works that were popular at that time, and not only studies on the geological and natural sciences of particular interest to their owner. The 1821 catalogue (or rather inventory) is less helpful, as it was compiled for the sale of part of Zois's private library to the Ljubljana Lyceum, and does not include literature that was purely for entertainment; it is therefore less representative of the composition of the collection.

Baron Zois is known to have had a strong interest in mineralogy, as confirmed by the list of his books in Italian. A large share of the Italian titles recorded in the 1782 catalogue (about 40%) is in fact made up of writings on mineralogy, geology, metallurgy, chemistry and physics. In most cases, these titles are recent publications. The list also mentions some of the best-known Italian natural science periodicals of the time. Such facts clearly show Zois's wish to stay up to date with ongoing research and debates.

In the books belonging to Zois that are still held at the National and University Library in Ljubljana, there are almost no evident signs of use (such as underlining, notes or bookmarks). Only in a few cases was it possible to find annotated pages. The most interesting are a treatise by geologist Scipione Breislak, which features several pencil notes made by Zois, and a study by geologist and naturalist Giovanni Battista Brocchi, which also includes some of Zois's annotations. Letters from Breislak to Zois are preserved, but it is very likely that Zois corresponded with Brocchi too.

As regards other types of books in Italian in Zois's library, there were a few examples of Italian legal and political writings from the Enlightenment

perspective, including works by Ugo Vincenzo Giacomo Bottone, Filippo Maria Briganti, Giuseppe Gorani and Carlo Antonio Pilati. There was, however, quite a substantial number of more entertaining literary works, especially from the fields of theatre and satirical poetry. The 1782 catalogue, drawn up when Zois was 35 years old, includes Italian literary classics and already outdated "Arcadian" poetry.

Among the titles listed are Parini's ironic poems, parodic sonnets by Casti, an anthology of burlesque poems, Grisellini's best comedy, the Savioli edition of Goldoni's comedies and playful dramas, some of Casanova's amorous novels together with his anti-Voltairian pamphlet, and, last but not least, *Il bue padagogo* (a known invective against the critic Baretti). Together, these formed a whole cast of successful books – sometimes brilliantly satirical, sometimes clumsily polemical or frivolously mundane – that provide a good account of the *Zeitgeist* in the Peninsula during the second half of the eighteenth century. The variety of books in Italian that were present in Baron's library in Ljubljana also confirms his open-mindedness: it shows that, in addition to reading for study and to stay up to date with developments in natural and mineralogical sciences, he was not averse to reading purely for amusement.

REKONSTRUKCIJA KNJIŽNICE ŽIGE ZOISA V COBISS+ (KATALOG NUK): VIRI, METODOLOGIJA, IZZIVI IN PERSPEKTIVE

Sonja Svolsjak, Urša Kocjan

Uvod¹

Med drugo polovico 18. stoletja in letom 1819 je baron Žiga Zois zbral eno najobsežnejših in najsodobnejših knjižnih zbirk na Kranjskem. Njegova zbirka je poleg tiskov obsegala tudi rokopise, grafične liste in razne drobne tiske. V predhodnico Narodne in univerzitetne knjižnice (NUK), licejsko knjižnico v Ljubljani, je prišla po dveh poteh. Večino knjig je knjižnica leta 1823 odkupila od njegovega nečaka in dediča Karla,² že med letoma 1808 in 1815 pa je Zois knjižnici podaril 76 naslovov v 468 zvezkih, ki so zabeleženi v posebnem popisu³ in v suplementu kataloga licejske knjižnice iz leta 1801.⁴

Zoisove knjige so bile verjetno kmalu po prevzemu priključene obstoječim vsebinskim sklopom licejske knjižnice in niso bile shranjene kot poseben korpus. Že takoj po prevzemu so iz zbirke izločili 33 dvojnic in jih prodali,⁵ kot kaže, pa so dvojnice iz zbirke občasno prodajali ali zamenjevali tudi kasneje. Zoisova zbirka v NUK danes tako obsega 2310 naslovov v približno 5000 zvezkih.⁶ Večina gradiva je v redni postavitvi (glavno skladišče NUK) in del Zbirke starih tiskov, posamezni naslovi pa so tudi v drugih posebnih zbirkah, na primer v Rokopisni zbirki, Kartografski zbirki in Glasbeni zbirki.

---

1 Za pomoč pri identifikaciji posameznih Zoisovih knjig in vzpostavitvi iskalnika po Zoisovi zbirki se zahvaljujema sodelavcema Samu Kristanu in Matjažu Kraglju.

2 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 38; NUK, MS 667.

3 NUK, MS 1950.

4 NUK, MS 1801.

5 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 38.

6 Svolsjak, *Knjižnica Žige Zoisa*.

Viri in metodologija

Ob dvestoletnici smrti Žige Zoisa smo njegovo knjižnico prvič ponovno združili v virtualnem okolju oziroma katalogu NUK.⁷ Rekonstrukcijo smo začeli leta 2015 in jo zaključili v začetku leta 2019. Pri identifikaciji in rekonstrukciji smo uporabljali in upoštevali naslednje vire in attribute lastništva:

1. Katalog Zoisove knjižnice iz leta 1821.⁸
2. Seznam dveh Zoisovih donacij ljubljanski licejski knjižnici iz obdobja 1808–1815.⁹
3. Supplement h katalogu ljubljanske licejske knjižnice iz leta 1801, ki vsebuje opombe o Zoisovih donacijah.¹⁰
4. Vizualna identifikacija: značilne vezave Zoisovih knjig z dvema prevladujočima tipoma.
Tip 1: vezava v temnorjavo usnje z zlatim okrasjem na hrbtu in dekorativnimi (vzorčenimi ali marmoriranimi) spojnimi listi (približno 70 % zbirke).
Tip 2: vezava v svetlorjavo usnje s preprostim zlatim okrasjem (približno 20 % zbirke).
5. Rokopisni zaznamki oziroma zabeležke Žige Zoisa v posameznih izvodih, predvsem v tistih, ki nimajo značilnih vezav.

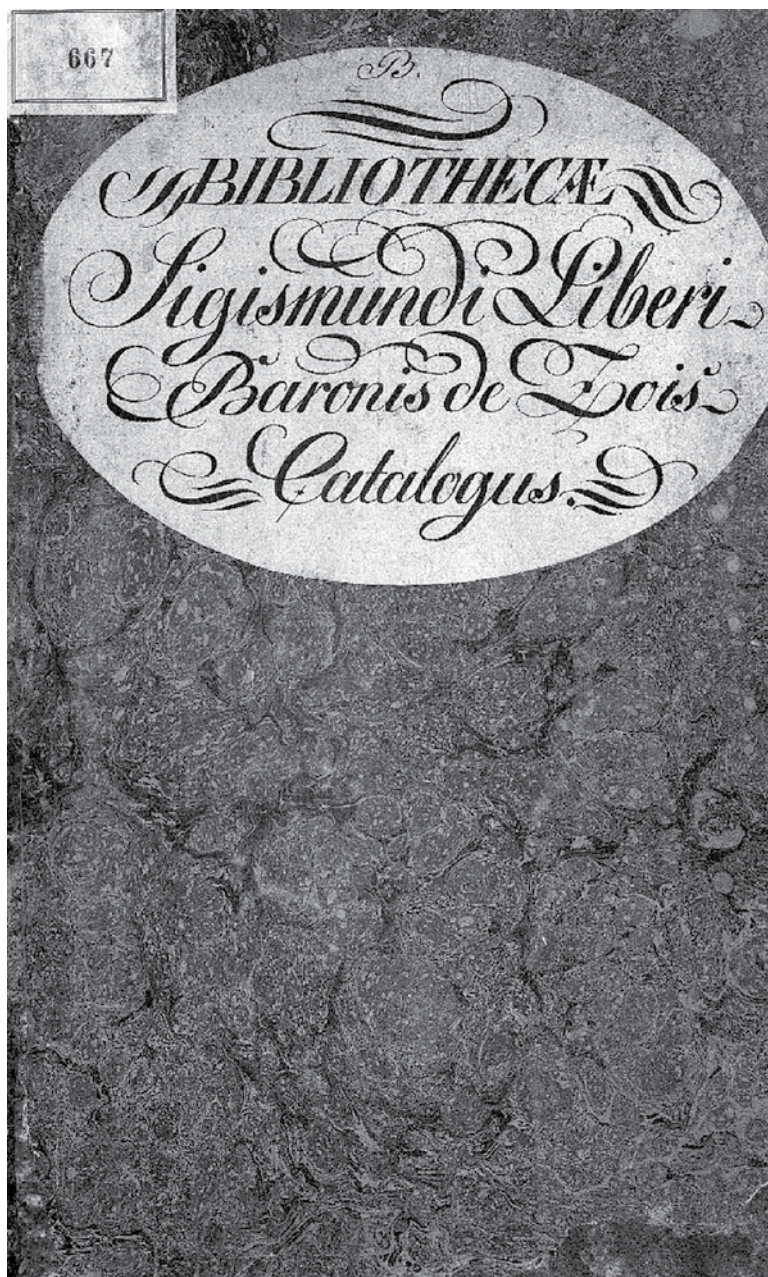
---

7 COBISS+ (katalog NUK).

8 NUK, MS 667.

9 NUK, MS 1950.

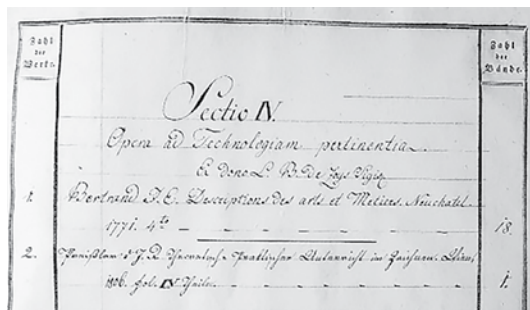
10 NUK, MS 1801.

Slika 1. Katalog Zoisove knjižnice iz leta 1821.
© NUK, MS 667.

<h1>Verzeichniß</h1> <p>der schätzbaren literarischen Werke, die der Hoch und Wohlgeborne Freyherr Sigismund von Zois der dies- ortigen Lyceal-Bibliothek in den Jahr- ren 1808 und 1810 als ein Geschenk verlehret hath.</p>	
1.	<p>Gallwand J. L. Allgemeines historisches Bibliothek. Galln., 1767 in 8°. . . . . 8.</p> <p>Supplementum 1 Catalogi Bibliothecae C. R. Lycei Lubac. Part. III. Sectio II. Numerus 10.</p>
2.	<p>Gallwand J. L. Historisches Journal. Göttingen 1772. s. . . . . 8.</p> <p>P. III. T. II. N. 20.</p>
3.	<p>Hannow's K. K. Hof- u. allm. Coll. Göttingen. Lehrung. . . . . 16.</p>

Slika 2. Popis Zoisovih donacij licejski knjižnici.
© NUK, MS 1950.

Slika 3. Suplement kataloga licejske knjižnice iz leta 1801 z zabeležkami o Zoisovih donacijah.
© NUK (foto: Sonja Svolfšak).

Slika 4. Vezava Zoisovih knjig tipa 1.
© NUK (foto: Milan Štupar).

Slika 5. Vezava Zoisovih knjig tipa 2.
© NUK (foto: Maj Blatnik).

• Zbirke. Zbirke. Zbirke. 179.
 • Nagiba. Podoba. Podoba. Overna
 • Permisij. Naključni. Tiskali...
 • Mišle. Pomeni. Okraj...
 • Gosaba. Obledati. 169.

106, 107. papir...? Lav...?
 110. op... - ... 141. ...?
 148. ...? 181. ...?

... 88. ? ... 173.

Smar... 87. ? ... 88. ?
 ...? ...?

...? ...?

...? ...?

...? ...?

...? ...?

...?

Slika 6. Zoisove zabeležke na spojnem listu knjige *Sgodbje švetiga pišma sa mlade ljudi* (Ljubljana 1815–1817), ki nima značilne vezave.

© NUK, GS I 10073/I.

Izzivi in težave

Med postopkom iskanja in identifikacije Zoisovih knjig smo naleteli na razne izzive in težave. Najpogostejši so bili:

1. Slaba/otežena berljivost podatkov v katalogu in popisih Zoisovih donacij (npr. presevanje črnila skozi liste).

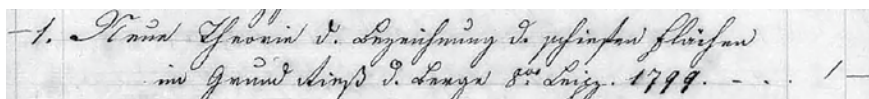
2. Netočni in nepopolni podatki v katalogu in popisih, kot so: manjkajoči podatki o avtorstvu, napačni pripisi avtorstva in napačne letnice nastanka/izida/natisa.

3. Okrajšani, poenostavljeni oziroma fingirani naslovi v katalogu in popisih.

4. Naslovi v katalogu in popisih, zapisani v jezikih, različnih od jezika publikacije (npr. latinski naslov publikacije, ki je izšla v nemščini, ali obratno).

5. Različne transliteracije naslovov v pisavah, kot sta cirilica in glagolica, v katalogu in popisih Zoisove knjižnice, v starih katalogih NUK ter v obstoječih bibliografskih opisih v COBISS+ (katalog NUK).

Izziv pa niso bili samo stari bibliografski viri, pač pa tudi podatki v obstoječih bibliografskih opisih oziroma zapisih v katalogu NUK. Pogoste napake, na primer napačno črkovanje naslovov, napačne letnice ali manjkajoči podatki, so bile včasih posledica človeških faktorjev, predvsem pa so nastale z avtomatsko retrospektivno konverzijo listkovnega kataloga NUK v devetdesetih letih 20. stoletja. Zato smo morali pogosto uporabljati naprednejše in podrobnejše načine iskanja ter identifikacije posameznih del v COBISS+ (katalog NUK), bibliografske podatke pa primerjati še s podatki v starih listkovnih katalogih. Približno 13 % bibliografskih opisov smo morali ustvariti na novo, ker jih v katalogu NUK ni bilo mogoče najti.

Slika 7. Manjkajoč podatek o avtorstvu in okrajšan naslov Lehmannovega dela *Darstellung einer neuen Theorie der Bezeichnung der schiefen Flächen im Grundriss oder der Situationszeichnung der Berge* (Leipzig, 1799) v katalogu Zoisove knjižnice iz leta 1821.

© NUK, MS 667.

Identifikacija Zoisovih knjig je bila problematična tudi v primerih obstoja več izvodov iste izdaje v NUK, od katerih noben nima značilne vezave ali drugih nedvoumnih atributov nekdanjega lastništva. Do odstopanj posameznih izvodov iz Zoisove zbirke od siceršnje značilne uniformne zunanje podobe njegovih knjig je prišlo na več načinov. Posamezne knjige je namreč Zois prejel kot darove ali jih na primer kupil na dražbah, ni pa jih dal prevezati. Nekateri izvodi so ostali tudi nevezani. Vizualna identifikacija je bila v teh primerih le deloma zanesljiva in atribucija približno 10 % naslovov je bila opravljena s pridržkom.

Slika 8. Vezava Prayjevega dela *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum* (Dunaj, 1775), ki ga je Zois kupil na dražbi knjižnice Abrahama Jakoba Penzla.

© NUK, GS III 3101 (foto: Sonja Svolfjšak).

Najmanj uspešni smo bili pri iskanju in identifikaciji grafičnih listov in drobnih tiskov. Danes tako v Zoisovi zbirki, posledično pa tudi v katalogu NUK, manjka 57 naslovov, ki jih navaja katalog Zoisove knjižnice iz leta 1821. Kljub temu nam je na podlagi pregleda primarnih (knjige) in sekundarnih virov (katalogi in popisi) uspelo identificirati 98 % izvodov iz Zoisove zbirke glede na podatke v katalogu iz leta 1821. V bibliografske

opise smo dodali podatke o nekdanjem lastništvu, s pomočjo unikatne oznake v podpolju 992b formata Comarc pa smo zbirko lahko vzpostavili tudi kot poseben sklop, po katerem je mogoče iskati.¹¹

KNJIŽNICA ŽIGE ZOISA
DOMOV - KNJIŽNICA ŽIGE ZOISA

KNJIŽNICA ŽIGE ZOISA

OBSEG: 2296 naslovov v ca. 5000 zvezkah.
DOSTOP: Gradivo se lahko uporablja v čitalnici Zbirke rokopisov, redkih in starih tiskov ob predhodnem naročilu v sobi za izposajo ali Veliki čitalnici. Digitalizirano gradivo lahko poiščete na portalu dlj.bsl.
INFORMACIJE: dr. Sonja Svojsjak, T: 01 2001 142, Urša Kojan, T: 01 2001 217

ZBIRKA ROKOPISOV, REDKIH IN STARIH TISKOV

Turjaška 1
 Soba 207
 pon.-pet. 9.00-14.00; sre. 9.00-18.00
 >/<ec.

- > Razširite zbirke
- > Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov
- > Glasbena zbirka
- > Kartografska in slikovna zbirka
- > Zbirka drobnega tiska in sive literature
- > Zbirka serijskih publikacij
- > Zbirka tiskov Slovencev zunaj Republike Slovenije

knjige
rokopisno gradivo

ISKALNIK PO ZBIRKI

Knjižnica Žige Zoisa je bila najspodobnejša zasebna knjižnica na Slovenskem na prelomu iz 18. v 19. stoletje. Lastnik je večino knjig kupil med svojim dvajsetim in petdesetim letom, proti koncu življenja pa so se njegovi nakupi zaradi denarnih težav postopno zmanjševali. Knjižnica je bila shranjena v posebej izdelanih omarah v drugem nadstropju palače na ljubljanskem Bregu. Zanj so v različnih obdobjih skrbeli baronovi tajniki Blaž Kumerdej, Jožef Schöber, Jernej Kopitar in Jakob Zupan. Popisana je bila leta 1782, 1804 in 1821, posebej pa so popisali zbirko slovenskih, slovanskih in slavističnih knjig in rokopisov (1797, 1810). Leta 1823 je velji del knjižnice za 7000 goldinarjev odkupila država za licejsko knjižnico v Ljubljani; danes je v Narodni in univerzitetni knjižnici identificiranih 2296 naslovov v približno 5000 zvezkih. Zois je knjige tiskal in kupoval sam, pomagali pa so mu tudi številni znanci, korespondenti in sodelavci, na primer Kopitar na Dunaju. Med njegovimi najpogostejšimi dobavitelji so bili ljubljanski in dunajski založniki in knjigotrodci, med njimi Wiljem Henrik Korn, Christian Friedrich Wappier in Carl Ferdinand Beck. Knjige je naročal še iz Italije, Francije, Nizozemske in Velike Britanije. Nekaj jih je pridobil iz Linhartove in Jalpjeve zapuščine, kupoval pa jih je tudi na dražbah knjig iz razpuščenih kranjskih samostanov in raznih zasebnih zbirk. Za iskanje starejših

Slika 9. Iskalnik po Zoisovi zbirki.

¹¹ Knjižnica Žige Zoisa (NUK).

Perspektive

Rekonstrukcijo Zoisove knjižnice bi bilo smiselno nadaljevati z različnimi nadgradnjami in optimizacijo bibliografskih in drugih (meta)podatkov o posameznih knjigah v katalogu NUK, s fizično vzpostavitev zbirke kot posebnega korpusa, pa tudi z različnimi rekonstrukcijami njene nekdanje vsebine in z njo povezanih okoliščin v digitalnem oziroma virtualnem okolju. Z nadgradnjami in optimizacijo metapodatkov je mišljena predvsem rekonstrukcija nekdanje vsebinske opredelitve posameznih del, kot jo nakazuje danes izgubljeni Kopitarjev katalog,¹² oziroma izboljšava trenutnih vsebinskih oziroma predmetnih oznak v katalogu NUK. Zagotovitev ustreznega prostora in opreme za hrambo bi omogočala predstavitev zbirke v obliki posebnega reprezentativnega korpusa, medtem ko bi digitalizacija dosegla podoben učinek v digitalnem okolju. Skupaj z ostalimi viri, ki vsebujejo podatke o nastanku in razvoju zbirke, ki jih danes hranijo druge slovenske ustanove, predvsem Narodni muzej Slovenije in Arhiv Republike Slovenije,¹³ bi bilo mogoče narediti še marsikateri korak v smeri kontekstualizacije, pa tudi vizualizacije njenih posameznih vidikov in posebnosti, kot so kraji izvora/izida Zoisovih knjig, načini dobave/pridobitve ter dobavitelji oziroma darovalci posameznih knjig. Ne nazadnje bi se bilo v virtualnem okolju mogoče lotiti obsežnejše rekonstrukcije zbirke na podlagi sekundarnih virov. Širša rekonstrukcija knjižnice bi tako lahko vključevala tudi podatke o delih, ki so bila nekoč del zbirke in so vpisana že v najzgodnejši katalog iz leta 1782, vendar niso prišla v licejsko knjižnico.¹⁴ Temu bi lahko pridružili podatke o delih, ki so navedena le v separatnih popisih ali ohranjenih računih, pa jih ne navaja noben od danes znanih katalogov in popisov.¹⁵ V primeru najdbe Kopitarjevega kataloga bi bilo mogoče na podoben način zapolniti še vrzel med osemdesetimi leti 18. stoletja in letom 1804 ter se tako kar najbolj približati nekdanji podobi celotne knjižnice. Tehnične možnosti, ki jih omogočajo sodobna digitalna orodja, zato kar vabijo k nadaljevanju dela.

12 Več o tem v Svoltjšak, *Knjižnica Žige Zoisa*, str. 19.

13 V Narodnem muzeju Slovenije je ohranjen del Zoisove korespondence in drugih dokumentov, med katerimi je tudi večje število računov za knjige, v Arhivu Republike Slovenije pa je rodbinski fond, ki prav tako vsebuje nekaj pomembnejših dokumentov, povezanih s Zoisovo knjižnico, in popisov njegovih knjig.

14 ARS, SI AS 1052, Rodbina Zoisa pl. Edelstein, fasc. 19, *Katalog der Bücher*.

15 Svoltjšak, *Knjižnica Žige Zoisa*, str. 15–33.

Sklep

Knjižnica Žige Zoisa je dragocen zgodovinski korpus, ki odraža lastnikove osebne znanstvene in literarne preference oziroma bibliofilske agende, pa tudi specifične razvoja znanosti in umetnosti v 18. in zgodnjem 19. stoletju. Njena rekonstrukcija v katalogu NUK je le prvi projekt te vrste. Pristop, s katerim na podlagi zgodovinskih virov in gradiva posamezne zbirke v katalogu NUK ponovno vzpostavljamo kot posebne korpuse, je namreč uporaben še vsaj za deset večjih historičnih zbirk, ki so danes postavljene oziroma hranjene na različnih lokacijah v NUK, začevši z ostanki knjižnice ljubljanskega jezuitskega kolegija, ki je tvorila osnovo licejske knjižnice, s tem pa posredno tudi današnje Narodne in univerzitetne knjižnice.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

- SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 19, *Katalog der Bücher, die sich in der Bibliothek des Herrn Baron Sigismund Zois Freyherrn v. Edelstein befinden*. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-JFN3IFU5> (dostop: 14. 2. 2019).

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK):

- Ms 667, *Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus*. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HPBII5XS> (dostop: 22. 9. 2019).
- Ms 1801, *Bibliothecae Caes. Reg. Lycei Labac. in Ducatu Carnioliae Catalogi Supplementum I*.
- Ms 1950, *Verzeichniss der schätzbaren literärischen Werke, die der Hoch und Wohlgeborne freyherr Sigismund von Zois der diesortigen Lyceal-Bibliothek in den Jahren 1808 und 1815 als ein Geschenk verehret hat*.

Spletni viri

COBISS+ (katalog NUK). <http://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/search/simple?db=nuk> (dostop: 18. 12. 2023).

Knjižnica Žige Zoisa (NUK). <http://www.nuk.uni-lj.si/zbirke/zois> (dostop: 30. 9. 2019).

Literatura

Stefan, Konrad: *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice v Ljubljani*. Ljubljana: Zveza bibliotekarskih društev Slovenije, NUK, 2009.

Svoljšak, Sonja: Knjižnica Žige Zoisa: Med osebnimi in javnimi razsvetlenskimi agendami. *Knjižnica barona Žige Zoisa: Središče razsvetlenske kulture na Slovenskem* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2019, str. 9–81.

Reconstruction of Sigmund Zois's Library in COBISS+ (NUK Catalogue): Sources, Methodology, Challenges and Perspectives

Sigmund Zois's Library is one of the biggest historical collections kept by the National and University Library (NUK) in Ljubljana. It was dispersed after being handed over to the Lyceum Library in Ljubljana in 1824. Individual books or groups of books were incorporated into the existing subject units, meaning that the library was never kept as a separate corpus. In 2015, we began its reconstruction in COBISS+ (i.e., the NUK Catalogue), identifying 2,310 titles in approximately 5,000 volumes. We finished the project in 2019 and set up the metadata collection as a separate corpus within the NUK Catalogue, which enables users to search and browse the catalogue records. The introductory part of the chapter describes the primary and the secondary sources as well as the methods used during the reconstruction process. The first section lists and analyses the most frequent problems encountered during the process of identifying individual copies from the Zois library. The final section offers some reflections on the possibilities of further research within the existing corpus of metadata and the collection itself. It deals with potential metadata upgrades, as well with the digitisation of the whole collection. Emphasis is placed on the possibilities of its further reconstruction in the digital environment, based on the preserved historical sources from different Slovenian institutions that attest to its development through time, its former contents, and other aspects of its origins.

GLASBA PRI ZOISOVIH V LJUBLJANI

Metoda Kokole

Ko se je mladi baron Žiga Zois – po študiju v izobraževalnem zavodu v Reggiu Emilii¹ in zelo verjetnem izobraževalnem potovanju po Evropi (ali zagotovo vsaj po Italiji)² ter po začetnem uvajanju v očetove trgovske posle v Ljubljani, Trstu in tudi Benetkah³ – okoli leta 1769 vrnil v Ljubljano, je velika palača na Bregu že postala glavna družinska rezidenca. Prav tam sta ga v juniju in novembru leta 1770 dosegli dve ohranjeni in do danes že precej dobro znani pismi Benečana Giuseppeja Baldana, ki neposredno pričata o zanimanju članov družine Zois z Brega za glasbo, še posebej za sodobno opero.⁴

Zanimanje družine Zois za glasbeno umetnost doslej še ni bilo sistematično raziskano.⁵ Še največ omemb v literaturi se nanaša na Žigo Zoisa ter na njegove povezave z gledališčem, tudi glasbenim, na kar so opozarjali že najstarejši raziskovalci baronovega prispevka k razvoju slovenske kulture in znanosti. Tudi ohranjena družinska korespondenca je v muzikološki stroki ostala le deloma pregledana, saj se v literaturi omenjata zgolj Baldanovi pismi

---

1 O izobraževanju sinov Michelangela Zoisa in njihovem zanimanju za gledališče je doslej največ pisala Marija Kacin: Kacin, *Žiga Zois in italijanska kultura*, str. 43–83, 87–89; Kacin, *Žiga Zois in italijansko gledališče*, str. 11–73.

2 O verjetnem potovanju po Italiji gl. Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 16; Vidmar, *Žiga Zois in glasba*, str. 18–19.

3 Michelangelo Zois je po smrti brata Francesca očitno podedoval beneško trgovsko podjetje in ga po letu 1768 skupaj s tržaškim podjetjem prepustil v upravljanje sinu Žigi. O beneškem podjetju gl. Kacin, *Žiga Zois, Casanova in Trst*, str. 139–156.

4 Pismi sta se ohranili v okviru korespondence družine Zois: ARS, AS 1052, fasc. 18, mapa Jožef Baldan, 13. 6. in 31. 10. 1770. Na Baldanovi pismi med ohranjeno Zoisovo korespondenco je brez komentarja prvi opozoril literarni zgodovinar France Kidrič leta 1930: Kidrič, *Dobrovský in slovenski preporod*, str. 214, op. 177. Za njim je o tem leta 1955 pisal Dragotin Cvetko (Cvetko, *Odmevi glasbene klasike*, str. 18). Natančneje se je s tem virom (predvsem s pismom z dne 31. 10. 1770) ukvarjal Stanko Škerlj (Škerlj, *Italijanske predstave*, str. 87–88; Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 296–297). Pozneje sem vir obravnavala tudi sama (Kokole, *The 1773 Production*, str. 258). Najpodrobneje se je tej korespondenci posvetila Marija Kacin (Kacin, *Žiga Zois in italijansko gledališče*, str. 81–84).

5 Nazadnje je o glasbenih zanimanjih Žige Zoisa pregledno pisal Luka Vidmar (Vidmar, *Žiga Zois in glasba*). To tematiko sta obrobno obravnavala tudi Marija Kacin (Kacin, *Žiga Zois in italijansko gledališče*, str. 84–91) in pred njo Stanko Škerlj (Škerlj, *Italijansko gledališče*, na več mestih), oba predvsem z ozirom na Zoisovo zanimanje za glasbeno gledališče. Vse druge omembe povezav med Zoisi in glasbo so bile doslej povsem obrobne in razpršene.

Žigi Zoisu iz leta 1770⁶ in sedem baronovih pisem Giacomu Casanovi iz let 1773–1775.⁷ Ne nazadnje je kar precej zmede ostalo tudi pri navajanju glasbenega udejstvovanja Žigove najmlajše sestre Johane (Ivane) Nepomucene. Pričujoči prispevek je poskus sinteze vsega trenutno znanega in na novo odkritega gradiva o širši družini Michelangela Zoisa v okviru glasbenega dogajanja na Kranjskem in o njenih stikih onkraj teh meja.

Glasba za Zoisovo družino leta 1770

Izhodišče za razpravljanje o tej temi predstavljata izjemno zanimivi, uvodoma omenjeni pismi Giuseppeja Baldana. Kdo je omenjeni Baldan, danes vemo.⁸ V slovenskem jeziku je doslej o njem največ napisala Marija Kacin, ki je prva objavila nekatere arhivske dokumente ter ugotovila točne datume njegovega rojstva in smrti v Benetkah. V glasbenem svetu je bil Giuseppe Baldan (1709–1786) približno od petdesetih pa vse do poznih sedemdesetih let 18. stoletja prvo kopistično ime v Benetkah. Svojo delavnico, v kateri je imel zaposlenih več pomočnikov,⁹ je imel pri mostu San Giovanni Grisostomo, v neposredni bližini enega pomembnejših beneških gledališč z istim imenom. Bil je glavni prepisovalec notnega gradiva za vsa tri osrednja gledališča, poleg že imenovanega še za San Samuele in San Moisè. Slovel je kot glasbeno zelo zanesljiv in lahko berljiv prepisovalec z značilno pisavo in okrasjem naslovnih strani. Nekaj njegovih primerkov se je ohranilo tudi v slovenskih glasbenih arhivih.¹⁰ Morda so prav zaradi zanesljivosti pri

6 Gl. tudi op. 8.

7 Pisma so objavljena v: Trampus, »Talent et érudition«; Trampus, *Tradizione storica*, str. 116–131.

8 Kacin, *Žiga Zois in italijansko gledališče*, str. 77–84. O Baldanovem kopističnem delu in vlogi v širjenju glasbenega repertoarja po Evropi ter tudi njegovih avtorskih prevarah gl. npr.: Cozzi, *Una disavventura*; Talbot, *Recovering Vivaldi's Lost Psalm*, str. 64–65; Stockigt, Talbot, *Two More New Vivaldi Finds*. Kopistov brat je bil skladatelj in duhovnik Angelo Baldan, katerega glasbena dela so se ohranila tudi v Škofjskem arhivu Koper. Gre za več duhovnih del, med katerimi sta dva magnifikata in dve maši.

9 Eden teh je bil sredi petdesetih let tudi Pietro Antonio Maschietti oziroma Maschietto, o katerega povezavah z operno poustvarjalnostjo v Ljubljani in z družino Zois več v nadaljevanju. Gl. Cozzi, *Una disavventura*, str. 128.

10 Dve operni ariji sta se z dodanim novim duhovnim besedilom kot primera kontrafaktor ohranili v zbirki muzikalij cerkve sv. Danijela v Celju: RISM ID 1001006473 (Giuseppe Gazzaniga, »De l'accende un altro ardore«) in RISM ID 1001075944 (Gennaro Astarita, »Come lasciar poss'io«); RISM (Catalogue of Musical Sources oz. prosto dostopna spletna zbirka podatkov

njem note naročali pomembni dvori nemško govorečega sveta: od Dunaja, Dresdna, Prage pa do dvora Esterházyjev v Eisenstadtu in drugih plemiških središč vzhodnega in južnega dela habsburških dežel.

Baldan je imel tako rekoč monopol pri širjenju glasbe iz Benetk. Za prepisovanje svojih del ga je, na primer, osebno najemal skladatelj Baldassare Galuppi, imenovan Buranello, katerega dela so nato hitro postala modne uspešnice, razširjene po vsej Evropi. Uspeh in slava pa sta Baldanu očitno stopila v glavo in za še večji dobiček je začel dela odličnih, a že malo pozabljenih skladateljev na svojo roko opremljati z imeni takrat aktualnejših skladateljev, kot je bil že omenjeni Galuppi. Zato je Baldan med muzikologi danes znan tudi kot prvovrsten ponarejevalec avtorstva Haydnovih in Vivaldijevih del.

V prvem ohranjenem pismu, datiranim v Benetkah 13. junija 1770,¹¹ kopist Baldan Žigi Zoisu z zamudo odgovarja na neko neohranjeno pismo in mu v zavoju pošilja tudi sonatine za čembalo, ki jih je naslovnik očitno naročil za svojo ljubljeno sestrico, takrat enajstletno Marijo Felicito Johano Nepomuceno (1759–1809; od leta 1782 poročena z Janezom Nepomukom Bonazzo).¹² Kopist se opravičuje za zamudo, saj da je imel ogromno dela z operami, ki so bile izvedene v času vnebohodnega sejma, torej ene pomembnejših opernih sezon v Benetkah. Dodaja, da je hotel sonatine prepisati sam, da bi bile note čim bolj jasne. Dela se je lotil takoj, ko je zaključil prepise sezonskih oper. Sedaj te sonatine z veseljem poklanja Zoisovi sestri in se nadeja, da bo tako spoznal njene zmožnosti, ki jih bo lahko v prihodnje upošteval. Pismo zaključí s ponovno prošnjo, da mu baron pove, če so bile sestri sonatine všeč. Skrbi ga, če niso morda prelahke, zato dodaja še nekaj menuetov za čembalo in obljublja, da bo v prihodnje napisal oziroma prepisal še kaj, kar bi jo razveselilo in bo ustrezalo njenim zmožnostim. Zdi se, da je mladi Žiga note pri Baldanu naročal prvič, saj ta ni bil povsem prepričan, kako težke naj bodo sonatine.

o glasbenih rokopisih: <https://rism.info/>). Za opozorilo na ti dve ariji se zahvaljujem kolegici Jani Erjavec, ki trenutno raziskuje omenjeni glasbeni arhiv. Gl. Erjavec, Glasbeni arhiv, str. 78. Izdelek Baldanove kopistične delavnice je ohranjen tudi v NUK. Gl. op. 133.

11 Pismo bo prvič v celoti transkribirano in objavljeno v poglavju »Osebno pismo« v: *Izbrani viri za slovensko glasbeno zgodovino, I: Starejši rokopisni arhivski viri iz branišč v Sloveniji*, ur. Metoda Kokole, Ljubljana: Založba ZRC (spletna publikacija v pripravi).

12 Gl. Preinfalk, Genealoška podoba rodbine Zois, str. 31; Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 198.

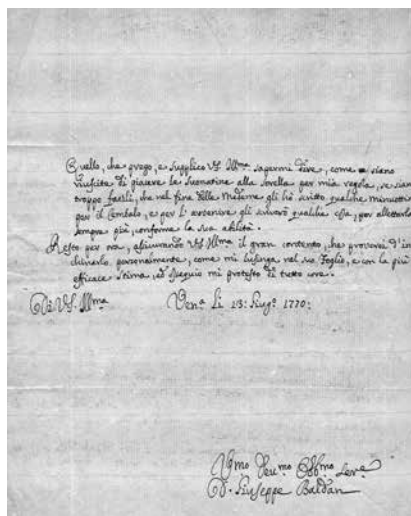
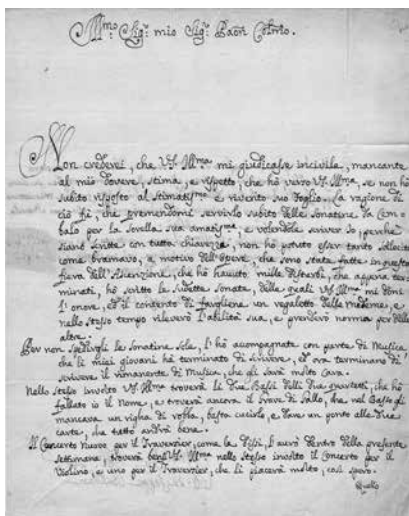
Baldan se v istem pismu v treh točkah podrobneje razpiše tudi o glasbenih delih, ki jih še pošilja oziroma jih pripravlja. Takole piše (v prostem prevodu):

Da ne bi pošiljal sonatin samih, sem jih pospremil z notami, ki so jih moji mladi prepisovalci pravkar končali in sedaj zaključujejo še preostalo glasbo, ki ji bo zagotovo zelo pri srcu.

V isti pošiljki bo Vaša presvitlost našla tudi basovska parta dveh kvartetov, katerih imen avtorjev se ne spomnim, in prav tako bo našla Gallov [= Domenico Gallo]¹³ stavek *Grave*, ki mu v basu manjka ena vrstica, za katero pa zadošča, če se jo z vmesnim vrivkom sešije z naslednjo stranjo, in vse bo v redu.¹⁴

Novi koncert za prečno flavto, kot se ji reče, bom imel v naslednjem tednu.

V istem zavoju bodo našli koncert za violino in en koncert za prečno flavto, ki jim bo zelo všeč, vsaj upam tako.

Slika 1. Baldanovo pismo Žigi Zoisu, datirano 13. junija 1770 v Benetkah.

© ARS, SI AS 1052, fasc. 18.

13 Domenico Gallo (deloval sredi 18. stoletja). Cudworth, Gallo.

14 Ta zapis med drugim razkriva Baldanovo prepisovalsko prakso in posredno tudi »nevestno« ravnanje z avtorskimi deli drugih (katerih imen »se ni spomnil«), s čimer se je zapisal v zgodovino glasbenih prevar v 18. stoletju. Očitno je prepisoval postopno oziroma je na hitro najprej prepisal glavne dele ter kar izpustil kakšen očitien odsek, ki bi ga vsak glasbenik tedaj sicer znal brez težav odigrati. Baldanu se je zdelo potrebno Zoisu vsaj omeniti, kaj naj se na teh mestih naredi. Glede na tako »nepopolno« pošiljko bi lahko sklepali, da Zois not ni naročil formalno; morda se je zgolj prijateljsko priporočal.

Glasba, ki jo je Baldan leta 1770 poslal oziroma obljubil Zoisu

- sonatine za čembalo
- note (»parte di musica«) sezonskih glasbenih del (verjetno operne arije)
- dva basovska parta dveh kvartetov
- stavek *Grave* [Domenica] Galla
- novi koncert za prečno flavto
- koncert za violino
- [še en?] koncert za prečno flavto

V Zoisovi družinski hiši so bili, sodeč po informacijah iz Baldanovih pisem, vsaj štirje aktivni glasbeniki. Poleg sestrice čembalistke torej vsaj še nekaj oseb, ki so igrale godala in prečno flavto. Pri tem je treba omeniti, da je Žiga Zois glasbena dela za izvajanje naročal tudi prek drugih dobaviteljev, znancev ali prijateljev, kar je deloma razvidno iz preostale družinske korespondence.¹⁵ Ne bi presenečalo, če bi bila (skrivnostna) »gospodična Zoys«, katere ime najdemo na rokopisu koncerta in sonate za čembalo Feliceja Alessandrija iz časa okoli leta 1780,¹⁶ Nepomucena, naročnik rokopisov pa njen brat Žiga ali morda brat Jožef, ki je v osemdesetih letih živel na Dunaju.¹⁷ A preden si skušamo odgovoriti na vprašanje, kdo bi poleg Nepomucene lahko bili glasbeniki v Zoisovem ljubljanskem domu, si pogledjmo, kaj nam o glasbenih zanimanjih in aktivnostih Žige Zoisa pove Baldan v svojem naslednjem ohranjenem pismu, oddanem v Benetkah na zadnji dan oktobra istega leta.¹⁸

Baldan se najprej zahvaljuje za poslane informacije o gledališču, za katere je Žigo Zoisa očitno prosil v nekem vmesnem, sedaj izgubljenem pismu in ki so mu povzročile nekaj težav. Baronov odgovor oziroma informacije so bile točne in iskrene in oseba, ki je zanje prosila, se namerava takoj odzvati. Baldan je tej osebi zato dal štiri opere, za katere upa, da bodo občinstvu, predvsem plemstvu in poznavalcem, všečne. Nato barona spomni, da mu

¹⁵ Več v nadaljevanju in v op. 99 in 106.

¹⁶ Felice Alessandri, *Concerto per il Cembalo* s spremljavo dveh violin, viole, dveh rogov ter dveh trobent in basa (RISM ID 452002259) in *Sonata per il Cembalo e Violino* iz časa okoli leta 1780 (RISM ID 452002260). V obeh primerih je ob naslovu z isto pisavo zapisano: »Pour Mad:lle La Brie de Zoys«.

¹⁷ Gl. poglavje Marka Motnika v tej monografiji.

¹⁸ Gl. op. 4.

je odgovoril na vsa vprašanja razen enega, ki pa je zanj zelo pomembno, in sicer mu ni sporočil (navajam v prevodu Marije Kacin), »ali vaše veleblagorodno gospostvo želi, da so najlepše in najbolj ljubke arije – tako resnih kot komičnih oper – napisane z vsemi instrumenti ali pa kot zadnji dve, ki sem ju imel čast poslati vaši sestri, se pravi v violinskem ključu, za čembalo«. ¹⁹ Lepo prosi za odgovor, da bo znal prav ravnati. Spraševal se je torej, ali napiše izvleček, tj. partituro za glas in spremljavo na čembalu (danes bi temu rekli klavirski izvleček), ali polno partituro z dodanimi instrumentalnimi parti. Prva oblika je bila primerna in običajna za muziciranje v zasebnih salonih, na primer za petje in igranje Nepomucene, druga pa bi bila lahko namenjena orkestru Stanovskega gledališča za izvedbo v okviru katere od opernih predstav, saj je znano, da je baron javne operne predstave v Ljubljani podpiral in imel tudi sicer pri izbiri repertoarja, glasbenikov in impresarijev precejšnjo besedo. ²⁰

Kakšne pa bi lahko bile arije, ki so jih Baldanovi mladi kopisti tisto leto v Benetkah tako vneto prepisovali? Viri zagotovo niso popolni, a iz znanega lahko izluščimo, da so v času vnebohodnega sejma, ki ga v pismu omenja Baldan, v gledališču Grimanijevih San Benedetto izvajali resno opero *Vologeso* – premiera je bila 24. maja 1770 – danes skoraj pozabljenega skladatelja Giuseppeja Colle (1731–1806), tedaj kapelnika parmskega dvora. ²¹ Gre za predelavo priljubljenega Zenovega libreta *Lucio Vero*; v predstavi sta med drugimi pela virtuoza bavarskega elektorskega in parmskega dvora. Glasba te opere se v celoti ni ohranila, je pa ohranjenih nekaj prepisov očitno najbolj priljubljenih arij (med katerimi je druga arija prvega dejanja »Care luci, più serene«), namenjenih komornemu muziciranju. Na prepisu, ki ga hrani mantovska akademija, je na primer zabeleženo tudi leto, in sicer 1771. ²² Colla je med drugim znan kot skladatelj sonat za čembalo. Zbirka enajstih sonat za čembalo se je na primer ohranila v zasebni knjižnici v Milanu. ²³

¹⁹ Kacin, *Žiga Zois in italijansko gledališče*, str. 84.

²⁰ O tem je obširneje pisal že Stanko Škerlj: Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 321–324, 340, 347, 362–363, 366. Gl. tudi Kacin, *Žiga Zois in italijansko gledališče*, str. 85.

²¹ Ohranjenih je več izvodov libreta, ki ga je natisnil beneški tiskar Modesto Fenzio Sartori, *I libretti italiani*, 5, str. 516. O skladatelju gl. Hansell, Green, Colla.

²² Giuseppe Colla, »Care luci, più serene« za tenor s spremljavo dveh violin, viole in basa (RISM ID 850002075). Na tenorskem partu je pripis »Sig. Nazzolini«. Sebastiano Nazzolini je bil pomemben glasbenik v Trstu, mestu, s katerim je bil tudi Zois tesno povezan.

²³ Giuseppe Colla, *Suonate p. il Cembalo* (Zasebna knjižnica Gioxe De Micheli v Milanu, De Micheli MSS, Mus. 50). Izvirnik je datiran leta 1781. Zbirka RISM tega dela ne navaja.

Baldanovi fantje so vsaj junija zagotovo prepisovali tudi uspešnice iz glavne karnevalske sezone, pri čemer našo pozornost pritegneta dve komični operi v gledališču San Moisé: *Amor lunatico* Baldassareja Galuppija (1706–1785)²⁴ in *Il carnevale* danes skoraj pozabljenega Antonia Boronija (1738–1792).²⁵ Nova Galuppijeva opera, komponirana na besedilo Pietra Chiarija – vsebovala je tudi dva baletna vložka, ki so ju odplesali med dejanji opere –, je bila v celoti prava uspešnica. Za to razpravo velja še posebej omeniti, da je bil Galuppijev glavni kopist prav Giuseppe Baldan, zato bi prav lahko katera od arij s pošiljko leta 1770 prišla tudi v Zoisov dom, na primer »Quante cosette belle« iz šestega prizora prvega dejanja, ali pa celo katera od njegovih številnih sonat za čembalo.²⁶

Slika 2. Primer arije iz beneških opernih sezon leta 1770 v prepisu Giuseppeja Baldana: Baldassare Galuppi, »Quante cosette belle«, prva stran.

© Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg Carl von Ossietzky, M B/869.

24 Ohranilo se je več izvodov libreto, ki ga je natisnil Modesto Fenzo. Sartori, *I libretti italiani*, 1, str. 148. O Galuppiju gl. Monson, Galuppi, str. 483–489.

25 Sartori, *I libretti italiani*, 2, str. 76. O Boroniju gl. Libby, Jackman, Boroni; predvsem Jonášová, Nuovi aspetti biografici.

26 Baldanova kopija arije iz leta 1770 se je ohranila v glasbeni zbirki državne in univerzitetne knjižnice v Hamburgu (RISM ID 450014749). Arija je prepisana v komorni zasedbi za sopran, dve violini, violi in bas.

Zanimivo je, da sta bili leta 1770 v Benetkah izvedeni kar dve operi Antonia Boronija, *Il carnevale* v gledališču San Moisè v času karnevala in nato jeseni v istem gledališču še premierno *Le orfane svizzere*.²⁷ Tudi za Boronijeva dela velja, da je bil njihov glavni prepisovalec za distribucijo zunaj Italije prav Giuseppe Baldan.²⁸ Za nas je zanimivo, da je Boroni, po obdobju delovanja v Benetkah, med 1764 in 1778 sodeloval kot stalni kapelnik in skladatelj operne skupine Giuseppeja Bustellija v Pragi in Dresdnu.²⁹ *Il carnevale* po besedilu Pietra Chiarija naj bi Boroni uglasbil že prej, morda leta 1767 za Prago, a prav gotovo vsaj leta 1769 v Dresdnu.³⁰ Leto pozneje je opera v Benetkah začela svojo zmagovito pot po Italiji. Bustelli je leta 1769 pripravil tudi zelo uspešno jesensko operno sezono v ljubljanskem Stanovskem gledališču s kar štirimi komičnimi operami modnih italijanskih skladateljev, med katerimi sta bila slavna Baldassare Galuppi in Giovanni Paisiello. To je bila ena najiminitnejših ljubljanskih opernih sezon v 18. stoletju.³¹ V danes pretežno porazgubljeni glasbeni zbirki Žige Zoisa se je zagotovo nahajal vsaj libreto komične opere *La contadina in corte* skladatelja Giacomina Rusta.³²

Ker je Giuseppe Baldan dokumentirano prepisoval tudi Boronijeva operna dela in arije, smemo sumiti, da bi v hiši na Bregu lahko imeli tudi katero od Boronijevih takratnih uspešnic. Morda je bil v libretu neimenovani skladatelj opere *Il carnevale*, ki jo je v Ljubljano leta 1773 pripeljal Gaetano Pecis,³³ prav ljubljanskemu krogu ljubiteljev glasbe znani Antonio Boroni. Boroni je poleg tega za Bustellijevo praško premiero 1767 uglasbil tudi Metastasiovega *Artakserksa*,³⁴ ki ga je sredi sedemdesetih let v slovenščino – morda prav za Zoisa – prevajal Jurij Japelj.³⁵

27 Za zadnjo je ohranjena tudi rokopisna partitura. Jonášová, *Nuovi aspetti biografici*, str. 50, op. 23. Partitura za opero *Il carnevale* se po doslej znanih podatkih ni ohranila.

28 Jonášová, *Nuovi aspetti biografici*, str. 63, 68, 70–71 (faksimili Baldanovih prepisov Boronijeve uspešnice *Amore in musica*).

29 O Bustellijevem opernem podjetju v Pragi in Dresdnu ter ohranjenem gradivu gl. Niubo, *In Search of the Operatic Archives*.

30 Libby, Jackman, Boroni, str. 918.

31 Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 287–296.

32 Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 294, op. 14. Gl. tudi Kidrič, *Dramatične predstave*, str. 118.

33 Kokole, *The 1773 Production*.

34 Jonášová, *Nuovi aspetti biografici*, str. 51–55. Znane so sicer številne uglasbitve tega Metastasiovega besedila od leta 1730 naprej; med temi je bila na primer zelo priljubljena Galuppijeva iz leta 1761, ki je v številnih različicah potovala po Evropi.

35 Gl. op. 92.

Glasbeniki in z glasbo povezane osebe v družini Zois in bližnjem sorodstvu

Vrnimo se sedaj k vprašanju, kdo bi lahko v Zoisovem domu v sedemdesetih letih muziciral oziroma kaj vemo o glasbeni vzgoji, nagnjenjih ali aktivnostih v njihovem družinskem krogu. Dejstva govorijo takole: oče Michelangelo je leta 1767 zabeležen med člani Akademije ljubljanskih filharmonikov, katerih kapelnik je bil stolni glasbenik Maksimilijan Anton Müller,³⁶ tedanji svetovalec pa baronov svak Anton Kappus pl. Pichelstein. Tudi Zoisovi sinovi so bili z glasbo dokumentirano povezani. Žigov mlajši brat Jožef Zois (Ljubljana 1748 – Dunaj 1813) je bil vsaj velik ljubitelj glasbe in v času svojega drugega zakona na Dunaju od leta 1782 naprej tesno povezan s tamkajšnjimi osrednjimi glasbenimi krogi.³⁷ Žiga, ki je bil kot vsi sinovi in tudi hčere iz višjih stanov zagotovo deležen odlične glasbene vzgoje (tako doma kot v italijanskem kolegiju), se je v Reggiju Emilii odlikoval kot plesalec, njegov mlajši brat Anton pa se je tam še dodatno učil čembalo.³⁸ Doma je na čembalo rada igrala sestra Nepomucena. Glasba je bila na Bregu pri Zoisovih domača in tako samoumevna, da se o njej niti ni posebej govorilo. Otroci in prijatelji so igrali razna glasbila, plesalo se je in prepevalo, kot je bilo to običajno v večjih, pomembnejših in glasbi naklonjenih hišah po Evropi.³⁹ O Žigovi povezanosti z gledališkimi krogi in ljubezni do operne glasbe pa nekaj več v nadaljevanju pričujoče razprave.

Vsekakor velja med glasbeno aktivnimi pripadniki širše družine in znanci omeniti še Francesca (Franca) Pollinija (Ljubljana 1762 – Milano 1846), sina znanega zdravnika Krizostoma Pollinija in v prvi polovici 19. stoletja priznanega pianista, skladatelja in glasbenega pedagoga v Milanu.⁴⁰ Krizostomov brat je bil namreč poročen z Michelangelovo hčerko iz prvega

36 Maksimilijan Anton Müller je bil kapelnik in glasbeni vzgojitelj v ljubljanski stolnici, kjer je bil nastavljen leta 1736. Höfler, *Glasbena umetnost*, str. 90.

37 O tem gl. poglavje Marka Motnika v tej monografiji.

38 Kacin, *Žiga Zois in italijansko gledališče*, str. 58.

39 Več o tem gl. v sklepnem delu poglavja Marka Motnika v tej monografiji.

40 O Francescu Polliniju je v devetdesetih letih 20. stoletja izšlo več tehtnih razprav, nekaj novih podatkov pa so prinesle tudi raziskave drugega desetletja 21. stoletja. Pollinijevo glasbeno delo je bilo predmet mednarodnega projekta, ki sta ga vodila Leonardo Miucci in Claudio Baccagaluppi z univerze v Bernu. Starejša literatura je povzeta v: Klemenčič, Rod in ljubljanska leta. Novejša odkritja s popravki predhodnih izsledkov in ustrezna novejša literatura so navedeni v: Kokole, *The Ljubljana Singer*. Zadnji izsledki so predstavljeni v: Kokole, Francesco Pollini.

zakona; hkrati je bil Krizostom tudi stric Michelangelove druge soproge Johane (Ivane) Katarine Kappus. Michelangelo Zois je bil skupaj z materjo svoje druge žene, Marijo Felicito Kappus, leta 1762 Francescov krstni boter. Družini sta bili torej v dvojnem sorodstvu. Francesco Pollini je imel vsaj do leta 1792 stalno bivališče v Ljubljani, na današnjem Starem trgu 21 (prej št. 34). Slabih dvajset let po njegovi smrti v Milanu je Ljubljančan Henrik Costa o njem zapisal, da »se je odlikoval z moško lepoto, z uglajenim vedenjem in z znanjem več jezikov, kot tudi v lepih umetnostih, predvsem pa v risanju, z virtuoznostjo na violini in v petju«. V nadaljevanju je povedal tudi, da »je kot dandy iz Ljubljane nastopal na čelu tukajšnjih diletantskih družb v nemških in kranjskih igrokazih in veseloigrah«, in še enkrat ponovil, da je bil izvrsten pevec.⁴¹ Po opisu torej idealen akter glasbenih prireditev, kot bi si jih lahko predstavljali pri Zoisovih.

Francesco Pollini je bil leta 1770 star šele osem let in je bil že pet let sirota po materi, ki je bila iz družine Posarelli iz Volčjega potoka in Jabelj.⁴² Vse kaže, da je bil nekako bolj povezan s sorodstvom po očetovi strani, predvsem s Kappusi, pa Codelliji (ne nazadnje se je rodil v hiši, ki je bila last očetovega bratranca Avgušтина Codellija), Bogataji (sorodniki očetove prve žene) in ne nazadnje Zois. Morda se je zaradi svojega talenta glasbe učil skupaj z nekaj let starejšo Nepomuceno Zois na Bregu in je do zgodnjih osemdesetih let res sodeloval pri muziciranju Zoisovih kot pevec in violinist. Žal je to lahko le hipoteza. Sicer pa tesne stike med obema družinama dokazuje tudi dejstvo, da je bil Žiga Zois leta 1770 poročna priča Francescovi verjetno starejši polsestri Ivani Rozaliji.⁴³ In vsaj leta 1784 je Zois svojemu mrzlemu stricu Francescu finančno pomagal v zagati z dolgovi v Parizu.⁴⁴

Skoraj zagotovo je prav Žigov brat Jožef, katerega druga žena, Dunajčanka Katharina, rojena Auenbrugger, je bila odlična čembalistka in tudi pevka, svojega glasbeno nadarjenega sorodnika vpeljal v dunajske glasbene kroge. Katharina Auenbrugger je bila v mladosti učenka dvornega skladatelja Antonia Salierija (1750–1825), prav tistega, ki je Francescu

41 Costa, Ein Porträten-Album, str. 52. Slovenski prevod je objavljen v: Klemenčič, Rod in ljubljanska leta, str. 86.

42 Prava identiteta skladateljve matere je bila odkrita šele nedavno: Kokole, The Ljubljana Singer, str. 504–510.

43 Poroka je bila 28. novembra 1770 v ljubljanski stolnici. Poročna knjiga, cerkev sv. Nikolaja, Ljubljana, 1. 1. 1745–31. 12. 1770: <https://data.matricula-online.eu/de/slovenia/ljubljana/ljubljana-sv-nikolaj/01221/?pg=186>.

44 Costa, Ein Porträten-Album, str. 52.

Slika 3. Baronica Johana (Ivana) Katarina Zois, druga soproga Michelangela Zoisa, mati Žige Zoisa in sestrična skladatelja Francesca Pollinija.

© Civico Museo Teatrale Carlo Schmidl, Trst, CMT OA 1/474,
Album amicorum Karla von Zinzendorfa, fol. št. S47-b.

napisal priporočilno pismo za pariške glasbene kroge, v katerih se je ta gibal od konca poletja 1784. Salieri je tudi pozneje ostal zvest družinski prijatelj in stalen glasbenik Zoisovega dunajskega glasbenega salona.⁴⁵

Tudi v dunajske kroge Wolfganga Amadeusa Mozarta je Pollini skoraj zagotovo stopil s pomočjo stikov nove dunajske družine Jožefa Zoisa. Ta je bil leta 1784 abonent Mozartovih koncertov in skupaj z ženo tudi sicer tesno povezan z njegovim zasebnim krogom glasbenikov in mecenov. Zakonca

⁴⁵ Podrobneje o Jožefu Zoisu in povezavi z dunajskimi glasbenimi krogi družine Auenbrugger v poglavju Marka Motnika v tej monografiji.

Zois sta bila prav tako v prijateljskih stikih z dunajskimi Turjačani. To ozadje nam dejansko pojasnjuje, kako je prišlo do Pollinijevega sodelovanja pri izvedbi Mozartovega *Idomenea* 13. marca 1786 v palači kneza Johanna Adama Auersperga na Dunaju. Mozart je za to priložnost prav za barona Pollinija in baronico Anno Puffendorf napisal novo uglasbitev ljubezenskega dueta Idamanteja in Ilie »Spiegharti oh dio non posso« v drugem dejanju ter novi »prizor z rondojem« za Pollinija in violinista grofa Hatzfelda v tretjem dejanju.⁴⁶ To, da je bil tudi Žiga Zois poseben ljubitelj in poznavalec Mozartove glasbe, pa izvemo iz pisma, ki mu ga je leta 1793 z Dunaja v Ljubljano poslal nečak Avguštin, o katerem več v zaključku te razprave.

Francesco Pollini je moral vsekakor biti odličen pevec, zato verjetno lahko verjamemo Costovim besedam. Pollini je morda prav v Auerspergovi dunajski palači marca 1786 spoznal Jožefo Bernrieder, s katero se je že februarja naslednje leto oženil.⁴⁷ Tudi njegova žena je imela dobre zveze z dunajskimi glasbenimi krogi in je bila ljubiteljica Mozartove operne glasbe.⁴⁸ Kljub zakonski zvezi na Dunaju je uradni naslov Francesca Pollinija še naprej ostajala hiša na Starem trgu v Ljubljani, tako da bi lahko mladenič tudi še v osemdesetih letih vsaj občasno sodeloval pri »nemških in kranjskih igrokazih in veseloigrah« v Ljubljani, kot je leta 1863 zapisal Henrik Costa.⁴⁹

⁴⁶ O tem natančno v: Edge, Black, *Mozart*. Predvsem arija iz Mozartovega novega prizora z rondojem v tretjem dejanju »Non temer, amato bene!« je bila očitno zelo priljubljena, saj jo najdemo v številnih prepisih (celo duhovnih kontrafakturah s konca 18. stoletja in iz prve polovice 19. stoletja) ter tudi v več natisih. Nekaj se jih je ohranilo tudi v Ljubljani, v bivšem arhivu Filharmonične družbe: NUK, inv. št. M 3183/1952, inv. št. M 3184/1952 in inv. št. M 3185/1952 (partitura, klavirski izvleček in komplet instrumentalnih partov, manjka part za sopran, založnika Breitkopf & Härtel, 19. stoletje), ter NUK, inv. št. M 690/1956 (založnika Offenbacha, iz leta 1796, part za sopran manjka).

⁴⁷ Več o Jožefi Bernrieder, poročeni Pollini, v: Kokole, *The Ljubljana Singer*, str. 513–517.

⁴⁸ Ohranjen je na primer prepis Mozartove kanconete »Sull'aria« iz njegove *Figarove svatbe*, ki nosi posvetilo Giuseppeja Antonia Bridija (1763–1836; ta je med drugim leta 1786 pel naslovno vlogo v Mozartovem *Idomeneu* pri knezu Auerspergu na Dunaju, prav tam, kjer je bil Idamante Zoisov sorodnik Francesco Pollini): »Pour Mademoiselle Pepi de Bernrieder par son très humble et obéissant Serviteur Bridi«. Posvetilo, ki je bilo sicer pozneje prečrtano, je moralo biti napisano med majem 1786, ko je bila na Dunaju premiera omenjene opere, in 11. februarjem 1787, ko se je gospodična »Pepi« Bernrieder poročila in postala gospa Pollini. Na omenjeni dokument me je opozoril Marko Motnik, ki se mu na tem mestu zahvaljujem. Gl. tudi Kokole, *The Ljubljana Singer*, str. 514–515.

⁴⁹ Zadnjič je po doslej znanih podatkih obiskal Ljubljano leta 1802, ko je bila njegova hiša zaradi dolgov prodana na dražbi. Njegov stik z rodnim mestom se zdi od takrat naprej prekinjen.

Stiki Žige Zoisa z glasbeno-gledališkimi krogi v Ljubljani in drugod

Po letu 1770 imamo na voljo še več podatkov o stikih Žige Zoisa z glasbeno-gledališkimi krogi v Ljubljani. Iz njegovih ohranjenih in že leta 1990 objavljenih pisem, ki jih je med februarjem 1773 in junijem 1775 poslal Giacomu Casanovi v Trst,⁵⁰ lahko izluščimo vrsto z gledališčem in glasbo povezanih imen oseb, ki jih je očitno dobro poznal. V pismu z dne 6. februarja 1773 omenja Zois barona Brigida, nedvomno Jožefa, ki mu je bila leta 1773 posvečena ljubljanska predstava komične opere *La locanda* Giuseppeja Gazzanige.⁵¹

V pismu z dne 10. avgusta 1773 Žiga Zois piše o »vitezu Sorgu iz Dubrovnika«, ki si je zelo želel spoznati Casanovo, katerega nadarjenost je občudoval. Zois Dubrovničana imenuje svojega prijatelja.⁵² Viteza Sorgo lahko identificiramo kot diplomata in skladatelja Luko Sorkočevića (1734–1789).⁵³ Ta je barona Zoisa obiskal v Ljubljani leta 1773 in nato vsaj še enkrat v letu 1782, in sicer 3. januarja, ko je z Dunaja v Ljubljano pripotoval skozi Gradec, Celje in Šentozbolt.⁵⁴ Sorkočević, ki se je glasbeno šolal tudi v Italiji, je znan

50 Trampus, »Talent et érudition«; Trampus, *Tradizione storica*, str. 116–131. O tržaških krogih Casanove in življenju v takratnem Trstu gl. tudi Marzo Magno, Vidic, *Casanova a Gorizia*.

51 V Ljubljani natisnjeni libreto danes hranita Narodna in univerzitetna knjižnica (I R 2084b) in Narodni muzej Slovenije (v mapi Nemško gledališče, Carn. XVII 3 33). Trampus je barona zmotno identificiral kot grofa Pompea Brigida (Trampus, *Tradizione storica*, str. 122, op. 68).

52 Trampus, *Tradizione storica*, str. 125.

53 Katalinić, *Sorkočevići*, str. 22–71.

54 Katalinić, *Sorkočevići*, str. 50, 51. Dnevniški zapis se glasi: »[...] Partitomi di lì alle due avanzaj fino alla 2.da postta del S. Osvald; ma essendosi fatto molto scuro, e le strade cave per le discese, mi trattenni alle porte della postta in carrozza fin alle due dopo la mezza notte; quando schiaritasi la notte col lume della luna, attachai le postte, che continuando veloci per le strade di neve gelate arrivai al far del giorno verso le 6 alla Locanda del Selvaggio in Lubianna. riposatomi fino alle 11, sortij per andar a rivedere il B.n Sicismondo Zois uomo di molto spirito, e di cognizioni, e mio buon amico. lo rividdi con molto piacere in compagnia del suo Zio _____, che si trattenevano nel mezzano dello scrittorio con un Offiziale, che avertij e conobbi essere il Marcovich, marinaio sul Trabacolo Zanovich, ed ora C.te e Capitano titolare Austriaco per il merito delle imposture e progetti delle truppe Montenegrine, e come si vuole ancora, per trasporti di popolazioni di marinai al porto Re, ma riservati come io ho ragione di dubitare assieme col Camenarovich ed i Dolci, per fare gli Emmissarji ed i sollevatori de Greci, ed altri nelle Bossine, Montenero, e forse Stato veneto, e nostro. i Zois mi anno detto, che correva voce, essere stato d.o Cap.o Marcovich maritato per insinuazione e cooperazione dal P.e Kaunitz con una bella e civile Ragazza di Noiscat, dove il Marcovich è arrivato mettere un suo Fratello in educazione nell'accademia tra Nobili e figli d' Offiziali destinati principalmente per il Militare. [...]« Objavljeno v: Sorgo, *Memoriae*, str. 200, 505–507.

predvsem kot skladatelj komorne instrumentalne glasbe in arij. Na Dunaju je bil reden gost opernih in drugih glasbenih prireditev. V svoj dnevnik si je med drugim zabeležil obisk pri doktorju Auenbruggerju, kjer je 20. novembra 1781 občudoval domači hčerki pri igranju na glasbilo s tipkami štiriročno.⁵⁵ Ena od teh hčerk se je, kot že omenjeno, kmalu zatem poročila z Jožefom Zoisom.

V nadaljevanju Zoisovega pisma z dne 25. septembra 1773⁵⁶ je omenjen grof Henrik Auersperg (1721–1793), baron šumberški in žužemberški, ki je bil takrat deželni glavar na Kranjskem ter na Goriškem in Gradiškem.⁵⁷ Bil je tudi podpornik opernih predstav v Ljubljani, kar je razvidno iz jeseni leta 1766 v Ljubljani natisnjene libreta operne uspešnice *L'amante di tutte* skladatelja Baldassareja Galuppija,⁵⁸ ki je sicer posvečen njegovi soprogi grofici Jožefi, rojeni Rothal. To je bila ena izmed prvih oper oziroma prva znana opera, ki jo je ljubljanska smetana poslušala v novi gledališki stavbi – Stanovskem gledališču, ki je lahko gostilo okoli 700 poslušalcev, tj. deset odstotkov Ljubljančanov (znotraj obzidja) tistega časa. Skupaj z njim je omenjen tudi takrat že ostareli baron Jožef Anton Janežič (1722–1780) z gradu Jablje, velik ljubitelj umetnosti, ki je svojo rezidenco – značilno – premil z likovnimi deli, ki prikazujejo muziciranje.⁵⁹

Neposredno z gledališkimi krogi je seveda povezano ime ljubljanskega gledališkega inšpektorja Jožefa Leopolda Wiserja, ki ga Zois omenja v nadaljevanju istega pisma.⁶⁰ To, da je Zois Wiserja štel med prijatelje ali vsaj dobre znance, ne preseneča, saj je o njegovi aktivni vlogi pri gledaliških predstavah v Ljubljani dovolj dokazov. Ne preseneča niti omemba prve *buffo* pevke tiste operne sezone, Elisabette Minghelli, v pismu z dne 29.

55 Katalinić, *Sorkočevići*, str. 58–61. Gl. tudi Katalinić, Luka Sorkočević's Wiener Tagebuch, str. 192. Dnevniški zapis se glasi: »[...] Questa matina sono stato col Sig. e Varesi a trovare le due Sorelle Aversbrughen che sonano superiormente bene il cembalo, e per la prima volta ho visto eseguire Sonate scritte a quattro mani, cioe per due Persone, che sonano nello stesso tempo all' istessa tastiera. Così anche a tre mani. [...]« Objavljen v: Sorgo, *Memoriae*, str. 110, 379.

56 Trampus, *Tradizione storica*, str. 126–127.

57 O grofu in grofici Auersperg gl. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 444–445.

58 V Ljubljani natisnjeni libretto danes hranita Slovanska knjižnica (B VI) in Narodna in univerzitetna knjižnica (138110). Škerlj upravičeno domneva, da je to opero v Ljubljano pripeljal že omenjeni impresarij Giuseppe Bustelli (Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 279–280). Iz sekundarnih virov pa vemo, da sta imela libretto na svojih knjižnih policah na primer grof Blagaj z gradu Boštanj (Črnologar, *Ein Beitrag*) in seveda tudi Žiga Zois (Kidrič, *Dramatične predstave*, str. 118).

59 Kokole, *Glasba v plemiških bivališčih*, str. 691. O Janežiču tudi Slana, *Lastniki dvorca Jablje*, str. 231–232.

60 Trampus, *Tradizione storica*, str. 127.

marca 1774.⁶¹ Mlado in pozneje uspešno pevko sta oba – tako pošiljatelj kot prejemnik pisma – poznala, saj je že leta 1773 nastopala v že omenjeni operni sezoni impresarija Pecisa jeseni 1773 v Ljubljani.⁶²

V literaturi o Žigi Zoisu se vedno znova in znova pojavlja navedba, da je bil 20. februarja leta 1776 krstni boter »sinu komedijanta Antonia Palminija in Helene Rosin«.⁶³ Dejansko gre za znana *buffo* pevca, in sicer Antonia Palminija in Eleno Rosa, poročeno Palmi, hčerko impresarija Pietra Rose.⁶⁴ Oba sta pevsko kariero – po doslej znanih podatkih – začela v Padovi v času karnevala leta 1775, ko sta še kot neporočena nastopala v gledališču Obizzi v skupini Eleninega očeta, precej znanega komičnega igralca, ki je bil s predstavami govornega gledališča sicer star znanec ljubljanskih gledaliških odrov. Njegova skupina je namreč v kranjski prestolnici zagotovo nastopala že v drugi polovici šestdesetih let.⁶⁵ V Padovi je skupina v času karnevala izvajala komično opero *Amore ingegnoso o sia La giovanna scaltra* Giovannija Paisiella,⁶⁶ potem pa v Teatro Nuovo spomladi še opero *Lastratto per il lotto* (ali *Il giocatore fortunato*) z glasbo manj znanega Angela de Angelisa⁶⁷ ter intermezzi *La contadina fedele* Carla Franchija.⁶⁸

Spomladi 1776 je operna skupina Pietra Rose gostovala v Celovcu z mešanim sporedom govornega gledališča in dveh komičnih oper (*Lastratto* in *I due viaggiatori francesi*); Elena je navedena kot gospa Rosa Palmi.⁶⁹ Od avgusta do jeseni je Pietro Rosa nato organiziral

61 Trampus, *Tradizione storica*, str. 129, op. 87.

62 O tem natančneje Kokole, *The 1773 Production*, str. 256.

63 Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 321. Gl. tudi Kidrič, *Dobrovský in slovenski prepород*, str. 214, op. 177.

64 Helena oziroma Elena je imenovana »Rosin« po nemški tradiciji, torej »Rosova«, zaradi česar očitno njena prava identiteta doslej še ni bila razkrita. Pietro Rosa je imel dve hčerki, Angelo in Eleno; obe sta bili znani *buffo* pevki, zaradi česar se je očitno lotil tudi opernih predstav.

65 Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 281–286. Ohranjen je na primer letak za njegovo predstavo komedije *Nanina* ali *La Nanette* (italijanski prevod Voltairovega dela), ki je bila očitno ena od otvoritvenih predstav v novozgrajenem Stanovskem gledališču. Pietro Rosa se je po doslej znanih podatkih kot impresarij komičnih oper prvič preizkusil prav leta 1775. Gl. op. 67.

66 Sartori, *I libretti italiani*, 1, str. 79. V libretu, katerega posvetilo je napisal oče Pietro, je Elena še imenovana Rosa, medtem ko je v obeh libretih spomladanskih predstav že imenovana Rosa Palmi. Torej se je morala poročiti zgodaj spomladi, verjetno v Padovi.

67 V almanahu so predvidene predstave navedene za čas karnevala, medtem ko tiskani libreti navajajo spomladanski čas. *Un almanacco*, [za čas karnevala leta 1775], str. 3. *Lastratto*: Sartori, *I libretti italiani*, 1, str. 350. Tudi v tem libretu je posvetilo napisal Pietro Rosa, »capo comico«.

68 Sartori, *I libretti italiani*, 2, str. 194.

69 *Un almanacco*, [za leto 1776], str. 6–7. Libreto opere *La frascatana*, ki naj bi ga imel v celovškem natisu iz leta 1777 v svoji knjižnici Žiga Zoisa, v almanahu ni naveden. Libreto se očitno ni ohranil.

gledališko (pretežno neglasbeno) sezono v Trstu.⁷⁰ Morda je cela skupina proti koncu leta odpotovala v Ljubljano, kjer se je glavnima pevcema pozno novembra rodil zakonski sin, poimenovan Sigismundus Petrus Angelus; prvo ime je bilo očitno poklon botru Žigi Zoisu.⁷¹ Zanimivo je, da je Stanko Škerlj posumil na gostovanje Pietra Rose v tistem času, a zanj ni našel zadostnih dokazov.⁷²

Iz podatkov v milanskem gledališkem almanahu za leto 1778 lahko sklepamo, da se je v času karnevala tega leta skupina, tudi Antonio in Elena Palmi, vrnila v kranjsko prestolnico, in to s kar štirimi komičnimi operami, med katerimi je bila Paisiellova *La frascatana*.⁷³ Za to se zdi, da je bila v Zoisovem krogu še posebej priljubljena. V svoji knjižnici naj bi namreč Zois imel izvod libreta za celovško karnevalsko predstavo leta 1777.⁷⁴ Impresarij Rosa je nato skupino iz Ljubljane odpeljal v Gorico, kjer pa mu je sezono preprečil požar v gledališču; poleti ga najdemo v Trstu.⁷⁵

Tržaško premiero Paisiellove uspešnice 5. avgusta 1778 je v svojem dnevniku komentiral Karl von Zinzendorf. Grof omenja, da je »Amor non sò che sia« ljubek napev in da ga je [kavatina] »GiovINETTE semplicitte« presunila.⁷⁶ Za štiri leta poznejšo izvedbo impresarija Emanuela Schikanederja, 9. in 11. februarja 1782 v Ljubljani, je to opero v nemški jezik prevedel Anton Tomaž Linhart. Prav tisti ljubek napev Nardona iz prvega dejanja (»Amor non sò che sia«) je tudi poslovenil v »Na vëm, zhe je kei fletno«,

70 Curiel, *Il teatro S. Pietro*, str. 83–84, 118, 409–418, 463.

71 Krstna knjiga, cerkev sv. Nikolaja, Ljubljana, 1. 1. 1771–31. 12. 1791: <https://data.matricula-online.eu/de/slovenia/ljubljana/ljubljana-sv-nikolaj/01201/?pg=36>.

72 Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 286.

73 *Un almanacco*, [za leto 1778], str. 43–44. Poleg omenjene Paisiellove opere še *Il geloso in cimento* Pasqualeja Anfossija, *L'istratto, ovvero Il giocator fortunato* Niccolòja Piccinnija in *La contessina* Giacoma Rusta.

74 Kidrič, Dramatične predstave, str. 118. Skupina Pietra Rose je v Celovcu sicer dokumentirano gostovala leta 1776. Gl. tudi op. 69.

75 Curiel, *Il teatro S. Pietro*, str. 118. V Gorico se je očitno vrnil jeseni. Skupaj z impresarijem in pevcem Domenicom Negrijem je pripravil tri operne predstave: *L'incognita perseguitata* (Anfossi), *La locanda* (Giuseppe Gazzaniga) in *La sposa fedele* (Pietro Guglielmi). Gl. Kokole, Operne predstave v Gorici, str. 153. O precej živahnih opernih poteh med Ljubljano, Trstom, Gorico, Vidmom in Celovcem v zadnjih desetletjih 18. stoletja gl. tudi Kokole, Italijanska opera, str. 85–86.

76 »La Frascatana fut assez bien rendue, Chiappini, Negri et Tassini assez bons acteurs, la Negra laide et chante fort bien, la Zovini affectée et sans voix, la Rosa pas tant mal mais grimassière et peu de voix. *Amor non sò che sia* joli air et *GiovINETTE semplicitte*, me toucha infiniment.« La Rosa je bila očitno Angela Rosa, hčerka Pietra Rose. Curiel, *Il teatro S. Pietro*, str. 108–109. V Trstu sta bili na sporedu tudi *La locanda* in *L'incognita perseguitata* Pasqualeja Anfossija.

o čemer več v nadaljevanju.⁷⁷ Palminija sta bila od jeseni 1778 do 1786 (Elena) oziroma 1800 (Antonio) aktivna predvsem v Benetkah.

To, da se je baron Žiga Zois še posebej zanimal za glasbeno gledališče in je gostovanja italijanskih impresarijev tudi gmotno podpiral, je znano dejstvo.⁷⁸ Njegove računске knjige kažejo, da je leta 1781 z občutno najvišjim osebnim vložkom podprl prihod Pietra Antonia Maschiettija.⁷⁹ Katere opere so takrat v Ljubljani peli, iz ohranjene dokumentacije sicer ni jasno, vemo pa, da je imenovani impresarij na primer leta 1778 v času karnevala za goriško gledališče pripravil dve komični operi, in sicer Piccinijevo *La buona figliuola* in Anfossijevo *L'avar*; prva je bila posvečena glavarju grofu Francu Adamu Lambergu iz Ljubljane.⁸⁰ V skupini sta pela tudi Domenico Negri in Angela Rosa, ki ju je občinstvo že dobro poznalo. Kaže, da so se Ljubljanci že takrat začeli pogovarjati tudi o obisku impresarija v Ljubljani. Potem za več let nimamo podatkov. Naslednji Maschiettijevi bolje dokumentirani sezoni sta bili jesenska leta 1785 (ohranil se je libreto opere *La finta principessa*) in karnevalska leta 1786 v Gorici; o tej priča ohranjeni libreto opere *La villanella rapita* Francesca Bianchija.⁸¹ Za Ljubljano je znana pomladanska sezona leta 1786 s tremi komičnimi operami: Bianchijeva *La villanella rapita* ter *Gli amanti alla prova* in *L'imbroglio delle tre spose* neimenovanih skladateljev.⁸² To pomeni, da se je – lahko celo na Zoisovo pobudo – impresarijeva skupina v Ljubljano celo večkrat vrnila.

Dobro znano in v literaturi že obravnavano dejstvo je, da je Žiga Zois podpiral tudi zakonski par Bartolini, ki je v ljubljanskem Stanovskem gledališču gostoval več sezon od pomladi 1787 do poletja 1790.⁸³ Repertoar, ki ga je predstavil ljubljanskemu občinstvu, je vključeval vrsto takratnih uspešnic: *Le nozze in contrasto* Giovannija Valentiniija leta 1787, *Una cosa rara* Martina y Solerja, *La moglie capriciosa* Giuseppeja Gazzanige leta

77 O tem je podrobno pisala Nataša Cigoj Krstulović: Cigoj Krstulović, Odkritje Linhartovega prevoda.

78 Kidrič, *Dobrovský in slovenski preporod*, str. 214, op. 177.

79 Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 322–324.

80 Kokole, *Operne predstave v Gorici*, str. 148, 152–153.

81 Kokole, *Operne predstave v Gorici*, str. 154.

82 *Un almanacco*, [za leto 1786], str. 81. Peli so: Elisabetta Maschietti (torej impresarijeva soproga), Fausto Borselli, Giovanni Marliani, Antonia Paccini, Carlo Giura, Angiola Carestini in Giacomo Modena.

83 O tem podrobno Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 336–348. Gl. tudi Sivec, *Opera na ljubljanskih odrih*, str. 18–22.

1789/90, pa *Il re Teodoro in Venezia* Giuseppeja Gazzanige in *L'arbore di Diana* Martina y Solerja leta 1790. V Ljubljani sta se v arhivu Filharmonične družbe v Narodni in univerzitetni knjižnici ohranila tudi prepisa uverture in arije »Voi semplici amanti« iz opere *Il re Teodoro in Venezia*, zagotovo delo poklicnega kopista na Dunaju v osemdesetih letih 18. stoletja.⁸⁴ Zois je imel v svoji danes izgubljeni zbirki vrsto natisnjenih opernih besedil Bartolinijevih ljubljanskih uprizoritev in je, kot že rečeno, z znatnimi finančnimi prispevki omogočal gostovanja tega para.⁸⁵

Danes znani naslovi libretov v Zoisovi knjižnici*

- *L'amore senza malizia* (Ljubljana 1773)
- *La buona figliuola* (Ljubljana 1773) [izvod libreta se je ohranil v Narodnem muzeju Slovenije]
- *L'arcadia in Brenta* (Benetke 1753 in 1769)
- *La contadina in corte* (Benetke 1763, 1769)
- *L'incognita perseguitata* (Benetke 1765, 1766, [Trst 1778])
- *L'amante di tutte* (Padova 1769, 1773)
- *La locanda* (Bologna 1773, [Trst 1778])
- *L'isola disabitata* (Celovec 1765)
- *La frascatana* (Celovec 1777, [Trst 1778])
- 42. *Li due castellani burlati* [Ljubljana 1787; izvod libreta se je ohranil v Slovanski knjižnici]
- 43. *Le nozze in contrasto* [Ljubljana 1788, Trst 1781]
- 47. *La moglie capricciosa* [Ljubljana 1789, Trst 1788]
- 48. *Gli amanti consolati*
- 57. *Il re Teodoro in Venezia* [Ljubljana 1790; izvod libreta se je ohranil v Narodnem muzeju Slovenije]
- 62. *Seraglio osmana* [Trst 1787]

84 V bivšem arhivu Filharmonične družbe (NUK, inv. št. M 1100/1956). Številni rokopisi istega prepisovalca so ohranjeni v bivši dvorni zbirki muzikalij v Avstrijski nacionalni knjižnici na Dunaju; med drugim prepis Paisiellove kavatine »Amor non sò che sia« (Österreichische Nationalbibliothek, Mus.Ms. 10643-3) iz že omenjene opere *La frascatana*. Gl. op. 76 in 77.

85 Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 344.

* France Kidrič omenja zbirko 192 libretov, ki so bili razporejeni po letnicah tiska (1689, 1690, 1695, 1711, 1723, 1726, 1729, 1731, 1742–1746 in potem nepretrgana serija od 1748 do 1779), poimensko pa navaja le peščico (Kidrič, *Dramatične predstave*, str. 118).

Podčrtani naslovi so pod navedenimi številkami zabeleženi v enem od danes znanih in dostopnih seznamov Zoisove knjižnice (AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 19, *Varia Zois*, str. [51]–[53]).

V oglatih oklepajih so omenjene predstave v najbližjih mestih.

Zdi se povsem logično, da je bil Žiga Zois soudeležen tudi pri gostovanju impresarija Emanuela Schikanederja v karnevalski sezoni 1782 v Ljubljani,⁸⁶ ko so v okviru predstave Paisiellove opere *La frascatana* očitno odpeli tudi napev v Linhartovem slovenskem prevodu. To je bila že omenjena kavatina »Na vem, zhe je kei fletno« iz tretjega prizora prvega dejanja, ki jo v Prilogi I podajam skupaj s Paisiellovo glasbo.⁸⁷ Kavatino poje pastir Nardone, ki nima ljubezenskih izkušenj, vendar so ga pred ljubeznijo že posvarili, zato poje takole: »Ne vem, kaj je ljubezen, a vem, da je izdajalska [...].«⁸⁸ Besedilo je moral Linhart prevesti med letoma 1777 in 1782, v času, ko je pod vplivom prevajalskih poskusov nekaterih drugih članov Zoisovega kroga začel tudi sam prevajati v slovenščino, in še preden je napisal samostojno igro *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*.

⁸⁶ Schikaneder je v Ljubljani gostoval že v sezoni 1779/80. O tedanjem gostovanju največ piše Radics, *Die Entwicklung*, str. 53–57. O libretu, ki ga hrani Avstrijski gledališki muzej na Dunaju oziroma tamkajšnja nacionalna knjižnica (Österreichische Nationalbibliothek, 845000–A.213,1; Theaterbibliothek Schikaneder) in ki ga je Eger natisnil v Ljubljani leta 1782, gl. Cigoj Krstulović, *Odkritje Linhartovega prevoda*, str. 477–478. O fenomenu in uspehu te opere konec 18. stoletja gl. tudi Schraffl, *Niubo, Paisiello's La Frascatana*.

⁸⁷ Arija je povzeta po prepisu klavirskega izvlečka oziroma skrajšane partiture za glas in glasbilo s tipkami iz osemdesetih let 18. stoletja, ki ga hrani Avstrijska nacionalna knjižnica (Österreichische Nationalbibliothek, Mus.Hs.10646-3; Arien aus *La finta Giardiniera*; verjetno iz leta 1783). Arija je bila v sodobni partituri objavljena tudi v prepisu, ki pa se opira na druge vire (Österreichische Nationalbibliothek, Mus.Hs. 17800; in partituro iz leta 1774). Gl. tudi *Arias for Stefano Mandini*. Opero so od 8. decembra 1782 ponovno izvajali tudi v Dvornem gledališču na Dunaju in jo do leta 1785 še trinajstkrat ponovili. Vlogo Nardona je pel slavni Stefano Mandini. Gl. tudi Michtner, *Das alte Burgtheater*, str. 165.

⁸⁸ Izvirno besedilo se glasi: »Amor non sò che sia, ma sò ch' è un traditor; che cosa è gelosia, non ho saputo ancor. / La Donna mi vien detto, che fa da sospirar; e pure io poveretto, mi voglio innamorar.«

Ker je bil Linhart nedvomno glasbeno »pismen« in se je ukvarjal s prevajanjem glasbenodramskih del – poleg *Dekleta iz Frascatija* (*Das Mädchen von Fraskati = La frascatana*) je v nemščino pred letom 1780 prevedel tudi libreto glasbene enodejanke (»azione teatrale«) *Pusti otok* (*Das öde Eiland = L'isola disabitata*) Pietra Metastasia⁸⁹ –, ne preseneča ugotovitev Sergia Bonazze, da se je razsvetljenec pri pisanju *Matička* bolj kot po izvirnem Beaumarchaisevem besedilu *Le mariage de Figaro* zgledoval po Da Pontejevem libretu *Le nozze di Figaro*,⁹⁰ ki ga je leta 1786 uglasbil Mozart in ga je Zoisova družina, predvsem Jožef Zois na Dunaju, a tudi Žiga v Ljubljani in s tem širši krog domačih kulturnikov, nedvomno dobro poznala. Ne nazadnje so verjetno prav oni prispevali k razmeroma zgodnji uprizoritvi te opere v Ljubljani v sezoni 1790/91.⁹¹

Linhartovo prevajanje ali posnemanje opernih besedil v Zoisovem krogu ni bilo izjema. Ohranjen je na primer rokopis slovenskega prevoda prvega dejanja in desetih prizorov drugega dejanja Metastasiovega *Artakserksa*, ki ga je okoli 1774/75 ustvaril Jurij Japelj,⁹² Abraham Jakob Penzel pa je leta 1794/95 v nemščino prevedel libreto opere *Pirro, re di Epiro*.⁹³ Opero so izvajali leta 1795. Ohranil se je libreto tako v izvorniku kot tudi v Penzlovem prevodu.⁹⁴ Že Natalis Pagliaruzzi je leta 1819 ob Zoisovi smrti poudaril njegovo posebno skrb za »kranjski« jezik.⁹⁵ Poznejši raziskovalci, predvsem Kidrič in Škerlj, so odkrili, da je baron tudi sam prevajal italijansko poezijo v domači slovenski jezik. Med sicer redkimi ohranjenimi primeri sta dve ariji oziroma besedili za operne predstave: »Pregliube Xenizze« (po

89 Zupančič, *Literarno delo*, str. 93, 116, op. 36; Bonazza, Prisetnost italijanske kulture, str. 349–350. Morda je za prevod uporabil libreto katere od opernih predstav, ki jih je slišal sam ali pa njegov mecen Zois. Morda je posedoval libreto – na primer celovškega iz leta 1777. V Trstu je bila ta opera izvedena leto pozneje, 1778 (a se libreto ni ohranil). Možno bi bilo tudi, da bi Linhart prevajal dunajski libreto, ki ga je uglasbil Giuseppe Bonno leta 1777. Prepis partiture se je ohranil v Neaplju; prva uglasbitev Metastasiovega libreta pa je prišla na odre v Benetkah leta 1775. O Linhartovem glasbenem udejstvanju gl. npr. tudi Barbo, Korenine slovenskega samospeva, str. 16–23, in predvsem Motnik, *Glasbena pot*.

90 Bonazza, Prisetnost italijanske kulture, str. 350–351.

91 Sivec, *Opera na ljubljanskih odrih*, str. 50–52.

92 Kidrič, *Dobrovský in slovenski preporod*, str. 26; Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 427–432. Tej temi se je septembra 2021 v referatu z naslovom »Jurij Japelj, Pietro Metastasio in prvi poskus slovenske opere« posvetil tudi Luka Vidmar v okviru znanstvenega simpozija ob 100-letnici Šentjakobskega gledališča Ljubljana.

93 Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 369–370, 372. Penzel je bil vsestransko izobražen in priznan vzgojitelj, a tudi (vsaj leta 1798 v Schantrochovi skupini) gledališki igralec. Gl. Kidrič, Penzel.

94 SK, B XIII in B XIX.

95 SAZU, R 14-4, Natale Pagliarucci, *Biografia di Sigismondo Zois*, str. [7].

italijanskem izvirniku »O care donette«) in »Joj dekleta« (po še vedno neznanem izvirniku).⁹⁶

Po vsem povedanem se torej ne moremo čuditi, da je Žiga Zois veljal za velikega poznavalca glasbenega gledališča. Bil je dejansko neformalni svetovalec deželnih stanov glede kvalitete opernih izvajalcev v devetdesetih letih.⁹⁷ Če sam ni imel dovolj podatkov, se je vedno lahko obrnil na katerega od svojih znancev ali sorodnikov v Trstu, Benetkah, Gradcu, Celovcu, Gorici in na Dunaju ali pa na katerega od svojih dopisovalcev – med njimi so bili številni mineralogi in metalurgi oziroma zbiralci ali posredniki rudnin in kamnin – po vsej Evropi.⁹⁸ Ti so mu, kot bomo videli v nadaljevanju, obrobno poročali tudi o glasbenih zadevah.

Osebna korespondenca – nova dejstva o glasbenih stikih in zanimanjih Žige Zoisa

Živo zanimanje barona Zoisa z Brega za glasbeno gledališče in glasbo tudi v devetdesetih letih 18. stoletja ni dokumentirano samo z višjimi plačili stroškov za predstave v Ljubljani med letoma 1789 in 1794, temveč je razvidno tudi iz ohranjene družinske korespondence. Kot primer lahko navedem pismo Zoisovega nečaka Avguščina (mlajšega), sina njegovega starejšega polbrata Avguščina, ki je živel v Gradcu. Pismo, datirano na Dunaju 11. novembra 1793, odraža navdušenje mladega Avguščina ob svojem prvem obisku cesarske prestolnice (pismo je v celoti prepisano v Prilogi 2).⁹⁹

Avguštin živo opisuje vse, kar je videl in doživel. Med prvimi vtisi omenja tudi obisk gledališča. Čeprav ni bila visoka sezona, je slišal vsaj dve operi, ponovitvi iz prejšnjih sezon – *Auxur rè d'Ormus* Antonia Salierija in *Il matrimonio segreto* Domenica Cimarose –, ter si ogledal *Pas de deux* izjemno priljubljenega plesalskega para Viganò. Omenja pevce in ocenjuje njihove glasove – očitno je bil tudi sam dobro podkovan v glasbenih zadevah – ter, kar je še posebej zanimivo, primerja dunajske gledališke predstave z ljubljanskimi. Pravi, da se Schrottova (očitno jo je videl v Ljubljani) pač ne more primerjati z Adambergerjevo (na

⁹⁶ Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 441–446. O tem podrobno tudi v poglavju Marijana Dovića v tej monografiji.

⁹⁷ Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 362 (op. 53), 363.

⁹⁸ Klemun, *Internationale Kontakte*.

⁹⁹ NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 132.

Dunaju). Omeni tudi tetino (Katharina Zois) mojstrsko petje in igranje ter nazadnje glasbeno prireditev pri plemenitem Puchbergu, verjetno Michaelu von Puchbergu, »bližnjem prijatelju našega oboževanega Mozarta«. Štirje, po njegovih besedah, res odlični glasbeniki – Tonerl Schmid,¹⁰⁰ skladatelj [Emanuel Aloys] Förster,¹⁰¹ [Anton] Kraft¹⁰² in neki gospod Anastetistz – so v čast Mozartu odigrali njegov kvartet, ki se je res približal izvirniku (»kot se mora tukaj pri viru ugotoviti s primerjavo«), meni Avguštín in tudi doda, da bi Žiga Zois »ali pa stric Karel, če bi bila tam prisotna, prav tako vzklikala “bravo”«. Iz pisanja lahko torej jasno razberemo, da sta bila tako Žiga kot tudi njegov brat Karel velika poznavalca in ljubitelja Mozartove glasbe.

Glas o zanimanju Žige Zoisa za glasbo je v devetdesetih letih segel vsaj do Dunaja, o čemer priča ohranjeno pismo, ki mu ga je januarja leta 1799 na Breg v Ljubljano poslal baron Joseph Sonnleithner, tajnik dunajskih dvornih gledališč in eden od ustanoviteljev dunajskega Združenja prijateljev glasbe (»Gesellschaft der Musikfreunde«).¹⁰³ Žigi Zoisu v pismu ponuja prednaročilo svoje nikoli realizirane *Zgodovine glasbe*, pri kateri so kot uredniki sodelovali Antonio Salieri, Joseph Haydn in Johann Georg Albrechtsberger.¹⁰⁴

100 Anton Schmid (tudi Schmidt ali Schmitt) je bil še posebej dober poznavalec Mozarta. Glede na ljubkovalno obliko imena (»Tonerl«) lahko sklepamo, da sta ga oba Zoisa tudi dobro osebno poznala. Najverjetneje gre za doktorja medicine na Dunaju, ki je bil tako kot Žiga Zois eden od prvih članov ljubljanske Filharmonične družbe. Kot častni član je moral biti aktiven in priznan glasbenik. Kuret, *Ljubljanska filharmonična družba*, str. 45–46. Gl. tudi Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti*, str. 91, 105, 155. Do leta 1804 je družbi daroval nekaj notnega gradiva, in sicer: Godalni kvartet na temo Haydnovega oratorija *Stvarjenje* skladatelja Giovannija Feliceja Mosela. NUK, Glasbena zbirka, Arhiv Filharmonične družbe, *Musicalien-Catalog*, fol. 12v. Prim. tudi Železnik, *Repertoarne smernice*, str. 18.

101 Najverjetneje Emanuel Aloys Förster (1748–1823), skladatelj in glasbeni učitelj. Od leta 1779 je deloval na Dunaju, kjer je bil tudi član t. i. Zupančičevega kvarteta. Prijateljeval je s Haydnom, Mozartom in Beethovnom. Boisits, Förster.

102 Najverjetneje Anton Kraft (1749–1820), violončelist in skladatelj češkega porekla, od leta 1789 član glasbene kapele kneza Esterházyja. Od leta 1792 je bil zagotovo na Dunaju. Tudi on je bil do ok. leta 1809 član t. i. Zupančičevega kvarteta. Rausch, Kraft.

103 NSK, R 5287, Sigismund Zois, korespondencija, Joseph Sonnleithner, Dunaj, 20. 1. 1799.

104 *Geschichte der Musik in Denkmälern* v petdesetih zvezkih, vsak po 60 strani, in to v štirih jezikih (nemško, francosko, angleško in italijansko). Prvi del so okoli leta 1800 že pripravili v založbi Kunst- und Industrie-Comptoir, toda Francozi so, ko so leta 1805 zasedli Dunaj, bakrene plošče zasegli in jih uporabili za izdelavo orožja. Menda so obstajali korekturni natisi, ki so v vihrah druge svetovne vojne izginili. Znanih je več oglasov tega dela v časopisih, tudi samostojni tiskani oglas, ki ga je Sonnleithner očitno dodal pismu Zoisu. V izvirniku: »Da Sie ein Freund der Künste und Wissenschaften überhaupt sind, da Ihr Haus der Versammlungsort aller Personen ist, die auf Bildung Anspruch machen können, so nehme ich mir die Freyheit, Ihnen für die Ankündigung einer Untersuchung zu schicken, die Sie, wie ich hoffe, desto mehr interessieren wird, da Sie in ihrer Art einzig ein wahres Bedürfniß der Zeit ist, und unserem

Wien den 11. November
1793

Gnädigstem Herrn Onkel

Morgen heimlich ist bei uns nach Wienitz, mit einem
 neuen Buch, und einem ganz neuen Herrn Grafen von
 Pöhl auf ein oder zwei Stunden angekommen, und hat
 gesagt, was denn ich hier in Wien zu tun habe
 und was ich thun will, welches ich Ihnen gut zu
 denken habe. In dem hat er mich zu mir selbst,
 nicht sein allein zu unterrichten, in dem Sie
 können persönlich sein zu persönlich sein
 Gnade, in einem Personal Person können. Die
 sind ganz neue Sachen, und sollen, das
 Gnade sein

Slika 4. Pismo Avgušтина Zoisa stricu Žigi Zoisu v Ljubljano, prva stran.
 Dunaj, 11. novembra 1793.

© NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 132.

To, ali je Žiga Zois tudi sam muziciral, še vedno ostaja neodgovorjeno vprašanje. Zdi pa se povsem verjetno, še posebej, ker je bil od vsega začetka tudi član novoustanovljene ljubljanske Filharmonične družbe: v katalogih iz let 1817 in 1819 je naveden kot komander (»Kommandeur«) avstrijskega cesarskega Leopoldovega reda.¹⁰⁵ Jasno je seveda, da je bil odličen poznavalec in častilec glasbe ter aktiven podpornik domačega glasbenega dogajanja. Tudi novih glasbenih del za muziciranje v hiši na Bregu niso naročali le leta 1770, kar dokazuje zaključek pisma enega Zoisovih naravoslovnih kolegov, beneškega trgovca in metalurga Giacomo Morosinija, 21. oktobra 1778.¹⁰⁶ Takole pravi Morosini v zadnjem odstavku:

Danes več ne pišem, kajti pošta odhaja. Žal mi je za Schmidovo¹⁰⁷ bolehanje in tudi gospodični¹⁰⁸ je žal, saj je radovedna, kako bi Schmid sodil o njej v zvezi z glasbo. Zahvaljuje se vam za vaše zahvale in si domišlja, da, ker vas obvešča o glasbenih zadevah, ne boste mislili, da zlorablja vaš naslov. Z naslednjim poštanim vozom boste prejeli pošiljko koncertov, divertimentov ter sonat za čembalo in flavto.¹⁰⁹

---

gemeinschaftlichen Vaterlande, den Oesterreichischen Staate Ehre machen wird. Von den drey Direktoren des Werkes darf man sich das Beste versprechen; ich werde nicht sparen, nu[n] es vollkommen und schön zu liefern. Es sollte mich freuen, wenn ich auch in Ihrem Herzogthum Krain ein Exemplar wüßte. Haben Sie die Güte, diese Ankündigung in Ihrem Zirkel bekannt zu machen. [...]« Za podatke o pismu in transkripcijo se zahvaljujem kolegu Marku Motniku.

105 Naveden je v vseh ohranjenih katalogih članov te družbe od 1801 do 1819. NUK, Glasbena zbirka, Arhiv Filharmonične družbe, *Verzeichnis sämmtlicher wirklichen, und Ehren-Mitglieder der philharmonischen Gesellschaft in Laibach im Jahre 1801* (tudi za leta 1803, 1805, 1817 in 1819).

106 NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 265. O Morosiniju gl. tudi Klemun, *Internazionale Kontakte*, str. 16–17, 20.

107 Katerega Schmida Morosini omenja, ni jasno. Morda bi bil to lahko Wolfgang Schmidt, tudi Schmid ali Schmitt, eden iz zadnje generacije tedaj odpravljenih mestnih muzikov, ki je bil violinist, pozneje »vicedirektor« stolne kapele, in je mladino poučeval v igranju na razna glasbila. Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti*, str. 32–36. Gl. tudi op. 100. Bi bil Schmid lahko celo domači glasbeni učitelj v Zoisovi hiši?

108 Ni jasno, za katero gospodično gre v tem primeru.

109 »Per oggi altro non vi scrivo perchè la Posta parte. Mi dispiacque di sentire l' incomodo di Schmid, e dispiacque altresì a Madamigella, che è curiosa di sentire cosa giudichi Schmid di essa in materia di Musica, ella vi ringrazia de vostri ringraziamenti e si lusinga, che occorrendovi in genere di Musica qualchecosa, non vorrete tralasciare d'avvalervi del suo indirizzo. Con ilo prossimo Postwagen riceverete una rimessa di Concerti, Divertimenti, e Sonate per il Cembalo, e per il Flauto.«

Muziciranje Zoisovih se nadaljuje

Domnevamo lahko, da se je aktivno muziciranje tretje generacije Zoisov, njihovih sorodnikov in prijateljev v palači na Bregu v Ljubljani nadaljevalo vsaj do časa okoli leta 1782, ko se je hišna pianistka, že obravnavana Žigova sestra Nepomucena, poročila z Janezom Nepomukom Bonazzo, brat Jožef pa se je preselil na Dunaj, prav tako brat Ksaver in mrzli stric Pollini. Glasba zagotovo ni utihnila, a domnevam, da je družinsko muziciranje znova zares zaživelo šele z naslednjo generacijo Zoisov (nečaki in nečakinje), katerih izobraževanje je stric Žiga podpiral.¹¹⁰ Ti so se v devetdesetih letih v hiši na Bregu zagotovo učili tudi glasbe in glasbenih spretnosti.

Med glasbeno aktivne člane družine Zois skoraj zagotovo lahko štejemo poznejše člane ljubljanske Filharmonične družbe (ustanovljene 1794), hčerki Žigovega brata Jožefa iz prvega zakona,¹¹¹ Cecilijo in Ano, ter njunega mlajšega brata Karla, Žigovega dragega »Carletta«, ki je nadaljeval družinsko vejo Zoisov na Kranjskem. Cecilija (Maria Cäcilia Xaveria; 1774–po 1831)¹¹² je bila očitno članica vse od ustanovitve naprej skupaj s stricem Žigo, saj je zabeležena v vseh ohranjenih katalogih članov te družbe med 1801 in 1819.¹¹³ Nekje med letoma 1803 in 1805 se je morala preseliti v Trst (to je prvič zabeleženo 1805) in je zato pozneje postala častna članica (»Ehrenmitglied«). V 24. členu statuta iz leta 1801 je bilo namreč določeno, da je treba »vsakega člana, ki se mora zaradi poklicnih zadev ločiti od družbe, imeti za častnega člana«. V tedanjih pravilih družbe je bilo zapisano tudi, da »častni člani lahko postanejo le tiste osebe, ki kot skladatelji, glasbeni pisci ali izvajalci uživajo pomemben sloves ali ki so si pridobili posebne zasluge za družbo«. ¹¹⁴ Zato sta morali biti tako Cecilija

110 To jasno razberemo iz pisma oziroma poročila Abrahama Jakoba Penzla z dne 13. septembra 1796. Ta na tretji strani v zvezi s pogrešanim globusom zapiše: »Si vous avez eu besoin de set instrument [un globe terrestre] pour les leçons d'un de Vos neveux [...]« NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 5. Pismo Abrahama Jakoba Penzla Žigi Zoisu, datirano 13. 9. 1796 v Ljubljani. Ni izključeno, da je bil Penzel celo domači učitelj Zoisovih nečakov. Vsekakor v enem od pisem ali poročil iz leta 1796 omenja, da je pri njem opravljal izpit tudi baronov nečak, gospod Kappus. NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 3.

111 Poročen je bil s Katarino Bonazza (1750–1779).

112 Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 196.

113 NUK, Glasbena zbirka, Arhiv Filharmonične družbe, *Verzeichnis sämtlicher wirklichen, und Ehren-Mitglieder der philharmonischen Gesellschaft in Laibach* (1801–1819). Zadnjič je zabeležena v katalogu za leto 1836. Gl. tudi op. 105.

114 Kuret, *Ljubljanska filharmonična družba*, str. 45.

kot tudi njena mlajša sestra Ana, po domače Nina (Maria Anna Johanna; 1777–po 1836), od leta 1800 poročena s tržaškim veletrgovcem Jožefom pl. Goldom in stanujoča v Trstu, članici »na daljavo«, torej nista živeli v Ljubljani.¹¹⁵

Leta 1819 se jima je kot častni član pridružil še Franc Ksaver Zois iz Gradca, cesarski vojaški poveljnik.¹¹⁶ Poleg teh naj na tem mestu omenim tudi dva s Zoisi potencialno povezana glasbenika, Wolfganga in Antona Schmitta, ki ju zasledimo med častnimi člani in darovalci glasbenih del za društveni arhiv.¹¹⁷

Baron Karel Zois (Karl Sigismund; 1775–1836)¹¹⁸ je kot član Filharmonične družbe prvič zabeležen leta 1803, nato pa je bil očitno aktiven član vse do svoje smrti. Za sodelovanje v družbi je bil zelo zagret, saj je ustanovi že takoj ob vstopu poklonil kar nekaj Mozartovih glasbenih del, ki so bila nato ustrezno označena v katalogu društvenih muzikalij: Simfonija v D-duru oziroma Serenada »Posthorn« (KV 320), Simfonija v D-duru oziroma »Haffnerjeva serenada« (KV 250), Simfonija v C-duru, »Linška« (KV 425), in Simfonija v C-duru, »Jupiter« (KV 551).¹¹⁹ Filharmonični družbi je poklonil tudi izvod Mozartovega Divertimenta v D-duru KV 334, navedenega kot št. 13 v kataložni kategoriji serenad, septetov in sekstetov,¹²⁰

115 Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 198.

116 Osebe doslej še ni bilo mogoče povsem zanesljivo identificirati. Verjetno gre za potomca Žigovega polbrata Avguština, ki je bil začetnik štajerske veje družine Zois. Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 194. Verjetno gre za barona Franza Xaverja Zoisa (1760–1828), ki je umrl v Gradcu v petinsedemdesetem letu starosti (<https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=gra&datum=18280408&query=%22Zois%22&ref=anno-search&seite=8>; <https://data.matricula-online.eu/sl/oesterreich/graz-seckau/graz-hl-blut/323/?pg=236>). Zelo verjetno je bil sorodnik (morda oče) nekega Zoisa, ki je leta 1824 graškemu Musikvereinu podaril violino in violo z lokoma (<https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=afm&datum=18240324&seite=2&zoom=33&query=%22Zois%22&ref=anno-search>). Za podatke o graškem baronu Zoisu se zahvaljujem kolegu Marku Motniku.

117 Wolfgang se pojavi v katalogih za leti 1803 in 1805, in sicer s pripisom »jubilirter landschaftlicher Trompeter, in Wien« (na Dunaj se je preselil okoli 1801, ko je tam študiral njegov sin Heinrich). Kuret, *Ljubljanska filharmonična družba*, str. 45–46. Družbi je daroval tri Haydnove simfonije, eno Gluckovo uverturo in eno Capuzzijevo koncertantno simfonijo. Anton je zabeležen kot član v vseh seznamih od 1801 vsaj do 1836 in je do leta 1804 daroval godalni kvartet na temo Haydnovega *Stvarjenja*. Imenovani A. Schmitt je skoraj zagotovo zgoraj omenjeni »Tonerl«. Gl. op. 100 in 107.

118 Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 190–191, 196.

119 NUK, Glasbena zbirka, Arhiv Filharmonične družbe, *Musicalien-Catalog*, fol. 6r. Prim. tudi Železnik, *Repertoarne smernice*, str. 14–15.

120 V izvorniku: »Serenates, Sept. et Sext.« NUK, Glasbena zbirka, Arhiv Filharmonične družbe, *Musicalien-Catalog*, fol. 11r. Prim. tudi Železnik, *Repertoarne smernice*, str. 17.

ter tri godalne kvartete Josepha Haydna: v G-, B- in C-duru (op. 54, št. 1; op. 71, št. 1; op. 74, št. 1).¹²¹ Sin Jožefa Zoisa – ta je takrat s svojo drugo soprogo bival na Dunaju – je bil očitno dobro založen z dunajsko glasbo.

Med aktivnimi članicami Filharmonične družbe ni manjkala gospa Nepomucena pl. Bonazza, rojena baronica Zois,¹²² prav tista sestra, za katero je Žiga Zois v sedemdesetih letih 18. stoletja kupoval klavirsko in komorno glasbo za domače muziciranje. Skupaj s soprogom Janezom Nepomukom (umrl 1801) in sinom Antonom pl. Bonazzo (1785–1853) je navedena že v prvem ohranjenem seznamu članov iz leta 1801. Nepomucena je bila očitno članica do smrti leta 1809, kot tudi njen soprog, ki je sicer umrl že osem let prej. Anton pl. Bonaza je bil član vsaj do leta 1831, ko med imeni zasledimo še Karlovega sina Antona Zoisa (1808–1873) in gospo Louiso Lehmann, rojeno baronico Zois (Maria Aloisia; 1785–1854), hčerko Žigovega brata Jožefa iz dunajskega zakona.¹²³

Glasbeni darovi družine Zois ljubljanski Filharmonični družbi do leta 1804

»Hr. Carl Freiherr v. Zois« (Karel, 1775–1836)

Kamer Musik – Simfonies (št. 61–64)

- Wolfgang Amadeus Mozart: Simfonija v D-duru oz. Serenada »Posthorn« (KV 320) [v Ljubljani neohranjen tisk]
- Wolfgang Amadeus Mozart: Simfonija v D-duru oz. »Haffnerjeva serenada« (KV 250), Dunaj 1792
- Wolfgang Amadeus Mozart: Simfonija v C-duru, »Linška« (KV 425), Dunaj 1793
- Wolfgang Amadeus Mozart: Simfonija v C-duru, »Jupiter« (KV 551) [v Ljubljani neohranjen tisk]

121 NUK, Glasbena zbirka, Arhiv Filharmonične družbe, *Musicalien-Catalog*, fol. 12r. Prim. tudi Železnik, *Repertoarne smernice*, str. 18.

122 Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 198. Gl. tudi op. 12.

123 Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 198. Gl. tudi poglavje Marka Motnika v tej monografiji.

Kamer Musik – Serenates, Sept. et Sext. (št. 13)

- Wolfgang Amadeus Mozart: Divertimento v D-duru (KV 334) [v Ljubljani neohranjen tisk]

Kamer Musik – Quatuors (št. 8–10)

- Josef Haydn: Godalni kvartet v G-duru, op. 54, št. 1 [v Ljubljani neohranjen tisk]
- Josef Haydn: Godalni kvartet v B-duru, op. 71, št. 1 [v Ljubljani neohranjen tisk]
- Josef Haydn: Godalni kvartet v C-duru, op. 74, št. 1 [v Ljubljani neohranjen tisk]

»Frau Nep. v. Bonaza, geb. Freiinn v. Zois«
(Johana Nepomucena, 1759–1809)

Kamer Musik – Quatuors (št. 1–7)

- Giuseppe Antonio Capuzzi: *Sei quartetti per due violini, viola, e basso*, op. 2, Dunaj 1780
- Josef Mysliveček: zbirka 6 neohranjenih godalnih kvartetov
- Anton Ferdinand Titz: zbirka 6 neohranjenih godalnih kvartetov
- Andreas Lidl: *Six quatuors*, op. 4, Berlin 1783
- G[ioacchino] Cambini: *Six quatuors faciles et concertants pour deux violons, alto et basse*, op. 22, Pariz [?]
- Felice Giardini: zbirka 6 neohranjenih godalnih kvartetov
- Carl' Andrea Oltolina: *Tre quartetti per flauto, violino, viola e violoncello*, Berlin 1779

Sing. Musik – Quintetten (št. 1)

- Antonio Salieri: »Ah la rabbia mi divora« iz drugega dejanja opere *La scuola de'gelosi*: rokopisni prepis, Benetke 1779

Baronica Nepomucena Zois, ki je leta 1782 postala gospa Bonazza, je očitno tudi po poroki še naprej aktivno igrala svoje priljubljeno glasbilo. Tako ljubljanski časopis *Laibacher Zeitung* leta 1790 v svoji 44. številki med drugim poroča o »glasbeni akademiji«, torej koncertu, ki so ga v počastitev obiska

nadvojvodinje Elizabete v Ljubljani priredili v ljubljanskem »Casinu«, v pritličju stavbe Stanovskega gledališča.¹²⁴ V soboto, 28. avgusta, sta nadvojvodinjo s čudovitim igranjem na »Forte piano« navduševali grofica Porzia in gospa pl. Bonazza, nato pa je še eno arijo s srebrnim glasom zapela gosposodična Fanny pl. Gasparini.¹²⁵

Nepomucena pl. Bonazza je tako kot nečak Karel Filharmonični družbi poklonila kupček svojih not, in sicer predvsem komorna dela, navedena v kategoriji Kvarteti (št. 1 do 7). Gre za pisan izbor godalnih kvartetov oziroma zbirk godalnih kvartetov manj znanih skladateljev, kot so: v Benetkah delujoči Giuseppe Antonio Capuzzi (1755–1818), Mozartov prijatelj Josef Mysliveček (1737–1781), nemški skladatelj Anton Ferdinand Titz (1742–1811), v letih 1769 do 1784 Esterházyjev glasbenik Dunajčan Andreas Lidl (1740–pred 1789), predvsem v Parizu delujoči Giuseppe Maria Cambini (tudi Gioacchino, 1746–1825[?]), pa svetovni popotnik Felice Giardini (1716–1796) in Carl' Andrea Oltolina (?–?).¹²⁶

Od muzikalij, ki jih je Filharmonični družbi poklonil Karel Zois, sta se med ostanki zbirke, ki se danes nahajajo v Glasbeni zbirki Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, ohranili dve Mozartovi simfoniji, in sicer tisti, zabeleženi v katalogu z zaporednima številka 62 in 63. Prvo, *Grande sinfonie à plusieurs instruments*, op. 25 (KV 250), je imel Zois v natisu Johanna Andréa s številko 521, torej natisnjeno leta 1792.¹²⁷ Ohranjena je v partih za posamezna glasbila. Na partu za prvo violino je običajni okrogli črni žig društva in tudi v rdečem vosku odtisnjen zgodnejši

124 Mihelič, *Hazard*, str. 35. Casino je pridobil ta prostor leta 1782 in prav tu so od leta 1794 potekale tudi glasbene vaje in prvi nastopi novoustanovljenega kvarteta, začetnika Filharmonične družbe.

125 *Laibacher Zeitung*, št. 44, 1790, str. [1]. »Am 28ten [...] wohnte Abends im Kassin der Ihr zu Ehren angestellten musikalischen Akademie bey, und schenkte vorzüglich Ihren Beyfall den auf den *Forte piano* trefflich spielenden, Graffin Porzia, und Fr. von Bonazza, dann der Silberstimme der in einer Arie sich auszeichnenden Fräulein Fanny v. Gasparini.« Omenjeno tudi v Kuret, *Ljubljanska filharmonična družba*, str. 33. Gospa Bonazza je v kazalu (na str. 776) napačno identificirana kot Francesca Bonazza, a gre zagotovo za Fr[au], torej gospo, kot pravilno navaja Radics v svoji rokopisni zgodovini Filharmonične družbe. NUK, Glasbena zbirka, Peter Radics, *Die Geschichte der Philharmonischen Gesellschaft 1701–1901*, str. 53–54. Tudi grofica Porzia (Felicita) in njen soproj Ferdinand grof Porzia sta bila med prvimi člani Filharmonične družbe in darovalci not.

126 NUK, Glasbena zbirka, Arhiv Filharmonične družbe, *Musicalien-Catalog*, fol. 12r in fol. 17v. Skladatelji so bili identificirani s pomočjo glasbenega leksikona *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* (2001), razen Oltoline, ki ga ta leksikon ne navaja.

127 NUK, inv. št. M 682/1956. Tisk ima tako žig kot pečat Filharmonične družbe.

pečat. Part za najnižje godalo je podvojen. Dodan je rokopisni prepis parta za »Fagotto Secondo«, na katerem se je prepisovalec identificiral s kraticami »M: D: C:«; najbrž »maestro di cappella«. Druga je Simfonija op. 34, t. i. »Linška simfonija« v C-duru (KV 425), ki jo je natisnil leta 1793 kot št. 594 isti tiskar, prav tako v obliki partov.¹²⁸ Tudi ta ima društveni žig kot tudi pečat. Prav tako ima dodan rokopisni part za drugi fagot in v partu za prvo violino obsežnejše dopise z rdečo kredo in svinčnikom. Vse to dokazuje, da so glasbo po teh notah dejansko tudi izvajali.

Slika 5. Naslovna stran parta za violončelo zbirke *Tre quartetti* Carl' Andrea Oltolina.
© NUK, inv. št. M 667/1956.

¹²⁸ NUK, inv. št. M 1407/1953. Tisk ima tako žig kot pečat Filharmonične družbe.

V Glasbeni zbirki Narodne in univerzitetne knjižnice danes najdemo tudi štiri glasbene tiske, ki jih je v notni arhiv ljubljanske Filharmonične družbe prispevala Nepomucena Bonazza, rojena baronica Zois. Od tiskov so se ohranili: Capuzzijeva zbirka *Sei quartetti per due violini, viola, e basso*, op. 2, ki jo je na Dunaju leta 1780 natisnil Artaria,¹²⁹ Lidlov opus 4, torej zbirka *Six quatuors*, tiskana v Berlinu 1783 pri Johannu Juliusu Hummlu,¹³⁰ šest kvartetov op. 22 G[ioacchina] Cambinija, natisnjenih v Parizu leta 1783,¹³¹ ter tisk s tremi kvarteti malo znanega Carl' Andrea Oltolina iz leta 1779.¹³²

Poleg teh tiskov, ki z letnicami izida dokazujejo omenjene nakupe komornih glasbenih del, o katerih si je Žiga Zois dopisoval s svojimi evropskimi prijatelji in partnerji, je Nepomucena društvu poklonila tudi rokopisne prepise partiture in partov pevskega kvinteta »Ah la rabbia mi divora« iz drugega dejanja opere *La scuola de' gelosi* že večkrat omenjenega skladatelja Antonia Salierija. Ta opera je bila premierno uprizorjena v času karnevala 1779 v Benetkah. Eden od prepisov, ki jih je Nepomucena Bonazza do leta 1804 darovala Filharmonični družbi, je bil izdelan prav v Benetkah še istega leta 1779, v kopistični delavnici družini Zois dobro znanega Giuseppeja Baldana.¹³³

129 NUK, inv. št. M 667/1956. Tisk nima identifikacijske številke tiskarske plošče, a iz drugih virov (oglasov v časopisu *Wiener Zeitung*, v številki 74, 13. 9. 1780) vemo, da je izšel leta 1780.

Ohranjeni so vsi štirje glasovni zvezki. Tisk ima tako žig kot pečat Filharmonične družbe.

130 *Six quatuors. Cinq a deux violons, viola et violoncelle et un a flute ou hautbois, violon, viola et violoncelle. A: Lidel. Oeuvre quatrieme*. Berlin: J. J. Hummel, brez letnice. NUK, inv. št. M 1328/1956. Številka tiskarske plošče je 546, kar pomeni, da je bila zbirka natisnjena leta 1783. Tisk ima tako žig kot pečat Filharmonične družbe.

131 *Six quatuors faciles et concertants pour deux violons, alto et basse. Composés par G. Cambini, Op. 22*. Paris: La Duc, brez navedenega leta izida. NUK, inv. št. M 1302/1956. Tisk v obliki štirih glasovnih zvezkov ima precej rokopisnih vnosov, na primer dodane loke v partu za prvo violino, pa več zaznamkov na naslovnici istega parta. Očitno je, da so iz teh not Cambinijevo glasbo tudi izvajali. Tisk ima tako žig kot pečat Filharmonične družbe.

132 *Tre quartetti per flauto, violino, viola e violoncello di Carl' Andrea Oltolina, Dilettante*. Berlin: J. J. Hummel, brez letnice [1779; številka tiskarske plošče je 398]. Danes so znani samo štirje ohranjeni izvodi tega tiska. Tisk je bil na prodaj tudi v Amsterdamu. NUK, inv. št. M 667/1956. Izvod v Glasbeni zbirki ima tako žig kot pečat Filharmonične družbe.

133 Baldanova kopija (NUK, inv. št. M 2698/1949 in inv. št. M 2700/1949) obsega partituro in vse parte. Pevski so opremljeni z instrumentalnim basom.

Slika 6. Naslovna stran rokopisne kopije partiture Salierijevega kvinteta
 »Ah la rabbia mi divora«.
 © NUK, inv. št. M 2699/1949.

Zanimivo je morda dejstvo, da so poleg Baldanovega prepisa v arhivu Filharmonične družbe hranili tudi dodatne kopije partiture in parta za instrumentalni bas z drugo pisavo in brez žiga družbe¹³⁴ ter še en prepis uverture in instrumentalnih partov zopet dveh prepisovalcev.¹³⁵ Omenjeno opero je morda v Ljubljani med svojim gostovanjem v času karnevala 1785 tukajšnjemu občinstvu – hipotetično celo na pobudo družine Zois – uprizorjal impresarij Esterházyjevega dvora Franz Diwald,¹³⁶ kar bi razložilo ohranjene dodatne prepise, očitno namenjene izvajanju.

Zoisovi v Ljubljani se torej niso zanimali le za glasbeno gledališče (tudi v slovenskem jeziku) – kot lahko že vrsto desetletij beremo v muzikološki, teatrološki in literarnozgodovinski literaturi –, temveč so v določenih

¹³⁴ NUK, inv. št. M 2699/1949.

¹³⁵ NUK, inv. št. M 1151/1956.

¹³⁶ Sivec, *Opera na ljubljanskih odrih*, str. 36, 260, op. 6–8. Diwald je vsekakor to Salierijevo uspešnico pripravil leta 1780 za svojega tedanjega delodajalca na Gradiščanskem. Gl. Horányi, *The Magnificence of Esterháza*, str. 207.

obdobjih intenzivno muzicirali tudi doma. Ne le, da je Žigova mlajša sestra Nepomucena postala virtuozna čembalistka in pozneje pianistka, v salonu na Bregu je že v sedemdesetih letih 18. stoletja zvenela tudi komorna glasba – razne sonate in koncerti za prečno flavto ali violino ter najsodobnejši godalni kvarteti, pridobljeni predvsem z Dunaja in iz Benetk, pa tudi iz drugih pomembnejših glasbenih središč tedanje Evrope. Zdi se, da je bilo muziciranje najintenzivnejše v času od okoli leta 1770 do sredine osemdesetih let 18. stoletja, a zelo verjetno ponovno v času po ustanovitvi ljubljanske Filharmonične družbe, katere pomembni člani so bili številni Zoisi. Ne gre dvomiti, da so tudi v 19. stoletju Žigi Zoisu na domu zapeli katero od opernih uspešnic, kakšno še posebej lepo arijo tudi v slovenskem jeziku, saj je baron sam v »domači« jeziku prevedel nekaj tovrstnih besedil in k temu v začetku osemdesetih let 18. stoletja nagovarjal svoje somišljenike in sodelavce. Vsekakor se je muziciranje in zanimanje za glasbo v družini Zois nadaljevalo po smrti Žige Zoisa. Vedno novi, mlajši člani družine so se bolj ali manj aktivno glasbeno udeleževali v tedanjih združenjih in so nedvomno še naprej tudi zasebno muzicirali.

***

Priloga 1

Giovanni Paisiello: »Amor non sò che sia« oziroma »Na vëm, zhe je kei fletno«, *Das Mädchen von Fraskati*, I/3.¹³⁷ Kavatino je za uprizoritev Paisiellove uspešnice v organizaciji Emanuela Schikanederja v Ljubljani februarja leta 1782 v slovenščino prevedel Anton Tomaž Linhart.

¹³⁷ Notni del je po italijanskem izvorniku (Österreichische Nationalbibliothek, Mus.Ms. 10643-3) transkribirala Lucija Herga, arijo pa je, prvič v našem času, na koncertu cikla Harmonia concertans – Stara glasba na Novem trgu 20. novembra 2019 zapel Aco Aleksander Biščević.

Na vëm, zhe je kei fletno
(Amor non sò che sia)

Giovanni Paisiello
(1740–1816)

Nardone

Larghetto

Cavatina

4

8

12

15

Na

19

vem, zhe je kei flet - no, Sa Lu - bo sdi - hu -

22

-vat, Al jo - kat se pèr - jèt - no, len

25

sla - dko sha - lu - vat. Al jo - kat se pèr - jèt - no, len

29

sla - dko sha - lu - vat. Nek - ter - ga mozh - no

32

grę - va, K'ni Lu - ba do - bra s'nim. Jest

35

on - der bo - ga Re - va bo - ga Re - va. Sa-

38

- lu - bit se - she - lim. Jest on - der bo - ga

40

Re - va, jest bo - ga Re - va Sa - lu - bit sa -

42

- lu - bit se - she - lim. Nek - ter - ga mozh - no

45

grę - va, mozh - no grę - va, K'ni Lu - ba - do - bra -

48

s'nim. Jest on - der bo - ga Rę - va bo - ga

51

Rę - va Sa - lu - bit - se - she - lim. Sa -

54

-lu - bit se___ she - lim. Sa - lu - bit se___ she -

57

-lim. Sa - lu - bit sa - lu - bit se___ she - lim. Sa - lu - bit sa -

f *p* *f* *p*

p *f* *p*

60

-lu - bit se___ she - lim.

f *p* *f* *p*

63

f *p* *f*

f *p* *f*

Priloga 2

Pismo Avguština Zoisa mlajšega stricu Žigi Zoisu, datirano 11. novembra 1793 na Dunaju. NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 132.¹³⁸

[Wien,] Montag den 11 November 793

Gnädigster Herr Onkel!

Morgen verreise ich von hier nach Schemnitz, mit Herrn von Raab, und einem gewissen Herrn von Haag der seinen Sohn auch in eben dem Geschäfte, wie das meinige hinab führt, nachdem ich hier in Wien so manches Vergnügen genossen habe, welches ich Ihrer Güte zu danken habe. In der That wundert es mich gar nicht, wenn viele für Wien so enthusiastisch sprechen, in dem die kleineren Provinzialstädte zum Beyspiel wie Laybach und selbst Gratz, in keinem Parallel stehen können. Die Menge der größten Häuser, und Palläste, das Gewül der Menschen, und Kutschen, und ihr manihältiges, frapirt schon, bis zum schwindlicht werden, dann aber erst das Theater, der Augarten und Prater, scheinen für einen Kreiner das non plus ultra zu seyn, ersteres hab ich mehr genossen, als das letztere, weil es nicht in der Saison ist, und ich kontentirte mich gern damit, denn solhe Opern[,] Ballets und vorzüglich Komeden sieht mann in Laybach nicht, als wie hier auf dem Nationaltheater. Mich hat eben das Glück getroffen, von diesen drejen das Beste zu sehen, und zu hören, von denen Opern ist mir Axur,¹³⁹ und il matrimonio secreto¹⁴⁰ zu ge theil geworden, welche zwey favorit Opern der Herrn Wiener sind. bey der ersten Sang der Mafollo,¹⁴¹ und die Sessi,¹⁴² ersterer hat zwar für die grösse des Theater eine zu schwache s Stimme, singt aber sehr leicht, und flüssend, und mit gutt angebrachten Maniren, letztere aber besitzt mit dem Verstdinste ein hiebscheß Mädels

138 Pismo je transkribiral kolega Marko Motnik, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

139 Antonio Salieri: *Auxur rè d'Ormus*, premierno izvedeno na Dunaju januarja 1788. Avguštin opisuje izvedbo v dunajskem Kärntnertortheatru 1. in 6. novembra 1793. Gl. *Wiener Theater Almanach für das Jahr 1795*, str. XXVII.

140 Domenico Cimarosa: *Il matrimonio segreto*, premierno izvedeno 7. februarja 1792 na Dunaju. Avguštin opisuje izvedbo v dunajskem Nationaltheatru (Burgtheater) 7. novembra 1793. Gl. *Wiener Theater Almanach für das Jahr 1795*, str. XXVII.

141 Vincenzo Mafolli (tenor).

142 Marianna Sessi (sopran).

zu seyn, eine starke reine Re Stime, die sie von stärksten forte, durch alle gradationen bis zum stilsten Piano zu geben weiß, in der zweyten hörte ich, die von allen mit ungetheilten Beyfall aufgenommene Domioni,¹⁴³ bey der mann Stimme, Kunst, und Anehmlichkeit antrifft, und die, die aus gerissene Silwa, so wohl in Natur, als Gesichte ist, und ~~das~~ sie daher dopelt schön singt, können wie Sie sich leicht vorstellen können. Von denen Balleten sah ich ein Pas de deux der Madame, und dem Mons: Wigano,¹⁴⁴ diese beyden Leute, so wohl er, vorzüglich aber, sie verücken denen Wienern durch die Stärke ihres Minen Spiels die Köpfe, es ist aber auch was ausserordentliches wie redend sie alles vorstellen. Von denen Komedien aber sah ich das Kind der Liebe von Kotzebue¹⁴⁵, Sie selbst lobten dieses Stück sehr, als es von der Rolland, und Müllnerischen Trupp auf geführt wurde,¹⁴⁶ und Sie können daher die naive Rolle der Tochter des alten Obrist[en], welche selbst in Laybach die Schrott gar nicht schlecht spielte, allein was ist diese Schrott, gegen die Adamberger,¹⁴⁷ nicht einmahl ein Schatten, mehr Natur kann man sich nicht denken, als diese in der Rolle hatte, und welche doch schon ein dreissig jähriges Frauenzimmer ist. als Andere Musick hab ich auch diese Wohren meines Aufenthaltes recht genossen, denn nebst dem, daß mir der Onkel,¹⁴⁸ und die Tant¹⁴⁹ gar viele Gnade erwiesen haben, hab ich auch Sie spielen, und singen gehört, in welchen beyden ~~ne~~ mehr aber in dem letztern ihr der Namen einer Meesterin gehört, gebührt, unter andern war ich bey einem Quartetten zu gegen, wo Tonerl Schmied, F der Kompositeur Förster,¹⁵⁰ und sein Meister auf dem Bassetell¹⁵¹ Namens Kraft,¹⁵² und noch ein vierter, in einer Hauß Musick bey

143 Irene Tomeoni (sopran), ki je pela tudi v premierni predstavi januarja 1792.

144 Baletni par Maria Medina in Salvatore Viganò. Avguštin je v okviru »divertissements« med Paisiellovo opero videl baletno predstavo *Pas de deux* 7. novembra 1793. O obeh plesalcih na široko v: *Wiener Theater Almanach für das Jahr 1795*, str. 9–23 (zahvalna in slavilna besedila ter pesmi ob odhodu para z Dunaja marca 1794).

145 »Kinder der Liebe«. August von Kotzebue: *Das Kind der Liebe, oder: der Straßenräuber aus kindlicher Liebe*. Schauspiel in 5 Akten, 1791. Izvedba na Dunaju v tem času očitno ni dokumentirana.

146 Albionico Rolland in Georg Müllner sta priredila več sezon tudi v Ljubljani, na primer sezono 1792/93, s katero Avguštin verjetno primerja dunajsko predstavo. Gl. Sivec, *Opera v Stanovskem gledališču*, str. 14–15.

147 Maria Anna Adamberger (1753–1807). *Wiener Theater Almanach für das Jahr 1795*, str. 24–25 (zahvalne pesmi ob odhodu z Dunaja marca 1794).

148 Jožef Zois.

149 Katharina Zois. O tem odseku pisma razpravlja Marko Motnik v poglavju v tej monografiji.

150 Gl. op. 101.

151 Bassettl, kontrabas; verjetno pa je šlo za violončelo.

152 Gl. op. 102.

einem gewissen Herrn von Buchberg,¹⁵³ einem intimen Freund unsers angebeteten Mozarts sein Weilland seeliges Angedenken erneurten; Schmied ist ein wahrer Meister, und Kenner des Mozart, auch Kraft exequirte so gutt, daß ihm wohl der sein Namen mit allen Recht gebührt, übrigens muß ich unsren Herrn Anastetistz¹⁵⁴ zum Trost noh [?]sag[en], daß wenn Sie oder der Onkel Karl zu gegen gewest wären, gewiß auch ihnen in der Stille ein Bravo zugerufen hätten, weil sie faktwirklich dem Gefühl, und ~~Wirklich~~ Willen des Mozart ganz nahe kommen, wie mann es hier bey der Quelle, durch Vergleichung finden muß. Ich hätte Ihnen nun noch ~~be~~ zu berichten, ob ich die Hern von Montanistico besuchte, weil aber daß Pabier schon zu ende geht so werde ichs Ihnen von Schemnitz nah trag[en]. Ich bin mit schuldigster Achtung Ihr gehorstamster Neve Augustin Zois.¹⁵⁵

153 Najverjetneje Johann Michael Puchberg (1741–1822), od 1793 »Edler von Puchberg«, dober Mozartov prijatelj in mecen.

154 Anastetistza še ni bilo mogoče identificirati.

155 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Raziskave glasbene preteklosti na Slovenskem (P6-0004), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

- SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 18 (korespondenca), mapa Jožef Baldan, 13. 6. 1770 in 31. 10. 1770.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK):

- R 5287, Sigismund Zois, korespondencija, pismo Josepha Sonnleithnerja, Dunaj, 20. 1. 1799.

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK):

- Glasbena zbirka, Arhiv Filharmonične družbe, *Musicalien-Catalog der Philharmonischen Gesellschaft in Laibach, Zum Gebrauche für auswärtige Herren Mitglieder dieser Gesellschaft, Nro. 1, Seit 1. Nov. 1794 bis letzten Juni 1804*, 1804 (tisk z rokopisnimi pripombami); *Verzeichnis sämtlicher wirklichen, und Ehren-Mitglieder der philharmonischen Gesellschaft in Laibach im Jahre 1801* (tiski; tudi za leta 1803, 1805, 1817 in 1819).
- Glasbena zbirka, Peter Radics, *Die Geschichte der Philharmonischen Gesellschaft 1701–1901* (rokopis, datiran 1908).

Narodni muzej Slovenije (NMS), Knjižnica:

- Zoisovi rokopisi, M 12 P 5, pismo Abrahama Jakoba Penzla, Ljubljana, 13. 9. 1796.
- Zoisovi rokopisi, M 12 P 132, pismo Avgušтина Zoisa, Dunaj, 11. 11. 1793.
- Zoisovi rokopisi, M 12 P 265, pismo Giacoma Morosinija, Dunaj, 21. 10. 1778.

Slovanska knjižnica (SK):

- B XIII in B XIX, *Pirro re di Epiro*, Ljubljana, Eger, 1795.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU):

- R 14-4, Natale Pagliarucci, *Biografia di Sigismondo Zois barone d'Edelstein*, november 1819.

Literatura

Arias for Stefano Mandini: Mozart's First Count Almaviva (ur. Dorothea Link). Middleton: A-R Editions, 2015.

Barbo, Matjaž: Korenine slovenskega samospeva. *Muzikološki zbornik*, 42/2, 2006, str. 15–24.

- Boisits, Barbara: Förster, Emanuel Aloys. *Österreichisches Musiklexikon*, 1 (ur. Rudolf Flotzinger). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002, str. 471.
- Bonazza, Sergio: Prisotnost italijanske kulture na Slovenskem konec 18. in v začetku 19. stoletja. *Slavistična revija*, 39/3, 1991, str. 347–353.
- Cigoj Krstulović, Nataša: Odkritje Linhartovega prevoda italijanskega opernega besedila La frascatana (1782). *Slavistična revija*, 64/4, 2016, str. 475–488.
- Costa, Henrik: Ein Porträten-Album aus dem vorigen Jahrhundert. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 18, 1863, str. 52.
- Cozzi, Gaetano: Una disavventura di Pré Iseppo Baldan, copista del Galuppi. *Galuppiana 1985: Studi e ricerche* (ur. Maria Teresa Muraro, Franco Rossi). Firenze: Olschki, 1986, str. 127–131.
- Cudworth, Charles L.: Gallo, Domenico. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 9 (ur. Stanley Sadie). London, New York: Macmillan, Grove, 2001, str. 476–477.
- Curiel, Carlo L.: *Il teatro S. Pietro di Trieste 1690–1801*. Milano: Archetipografia, 1937.
- Cvetko, Dragotin: *Odmevi glasbene klasike na Slovenskem*. Ljubljana: DZS, 1955.
- Cvetko, Dragotin: *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem*, 2. Ljubljana: DZS, 1959.
- Črnologar, Konrad: Ein Beitrag zur Geschichte der einstigen italienischen Oper in Laibach. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 15/3–4, 1902, str. 124–125.
- Edge, Dexter, David Black: *Mozart: New Documents*. 2014. <https://www.mozart-documents.org/> (dostop: 19. 12. 2023).
- Erjavec, Jana: Glasbeni arhiv starejših rokopisov v cerkvi sv. Danijela v Celju. *De musica disserenda*, 16/2, 2020, str. 71–82.
- Hansell, Sven, Rebecca Green: Colla, Giuseppe. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 6 (ur. Stanley Sadie). London, New York: Macmillan, Grove, 2001, str. 108–109.
- Höfler, Janez: *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.
- Horányi, Mátyás: *The Magnificence of Esterháza*. London: Barrie and Rockliff, 1962.
- Jonášová, Milada: Nuovi aspetti biografici su Antonio Boroni dalle sue lettere: Le opere di Boroni e in particolare le versioni dell'Amore in musica. *L'opera italiana nei territori boemi durante il settecento*, 1 (ur. Tomislav Volek, Milada Jonášová, Ondřej Macek). Praga, Český Krumlov: Società Mozartiana della Repubblica Ceca, Ensemble Hof-Musici, 2016, str. 45–74.

- Kacin, Marija: *Žiga Zois, Casanova in Trst: Ljubljana – Trst – Benetke*. Idrija: Bogataj, 2019.
- Kacin, Marija: *Žiga Zois in italijanska kultura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.
- Kacin, Marija: *Žiga Zois in italijansko gledališče*. Trst: samozaložba, 2013.
- Katalinić, Vjera: Luka Sorkočević's Wiener Tagebuch (1781–1782). *Muzikološki zbornik*, 40/1–2, 2004, str. 189–196.
- Katalinić, Vjera: *Sorkočevići: Dubrovački plemići i glasbenici / The Sorkočevićes: Aristocratic Musicians from Dubrovnik*. Zagreb: Muzički informativni centar Koncertne direkcije, 2014.
- Kidrič, France: *Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe*. Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani (Razprave, 7), 1930.
- Kidrič, France: Dramatične predstave v Ljubljani do l. 1790. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, 5, 1926, str. 108–120.
- Kidrič, France: Penzel, Abraham Jakob (1749–1819). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi412705/> (dostop: 19. 12. 2023).
- Klemenčič, Ivan: Rod in ljubljanska leta Franca Pollinija. *Muzikološki zbornik*, 28, 1992, str. 73–91.
- Klemun, Marianne: Internationale Kontakte und Funktionen des Mineralien-sammelns an Beispiel von Sigmund Zois (1747–1819). *Berichte der Geologischen Bundesanstalt*, 51, 2000, str. 13–20.
- Kokole, Metoda: Francesco Pollini between Ljubljana and Vienna (1762–1793). *Francesco Pollini e il mondo musicale milanese di primo Ottocento* (ur. Claudio Bacciagaluppi, Gabriele Manca, Leonardo Miucci, Claudio Toscani). Pisa: Edizioni ETS, 2023, str. 11–38.
- Kokole, Metoda: Glasba v plemiških bivališčih na Slovenskem od srednjega veka do konca 18. stoletja. *Kronika*, 60/3, 2012, str. 667–698.
- Kokole, Metoda: Italijanska opera v notranjeavstrijskih središčih v 18. stoletju: Repertoar in izvajalci. *De musica disserenda*, 1/1–2, 2005, str. 75–93.
- Kokole, Metoda: Operne predstave v Gorici od odprtja gledališča do konca 18. stoletja. *Barok na Goriškem* (ur. Ferdinand Šerbelj). Nova Gorica, Ljubljana: Goriški muzej, Narodna galerija, 2006, str. 137–158.
- Kokole, Metoda: The Ljubljana Singer and Virtuoso Pianist Francesco Pollini and the Two Key Women of His Youth. *Glazba, migracije i europska kultura: Svečani zbornik za Vjero Katalinić / Music, Migration and European Culture: Essays in Honour of Vjera Katalinić* (ur. Ivano Cavallini, Jolanta Guzy-Pasiak, Harry White). Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2020, str. 501–518.
- Kokole, Metoda: The 1773 Production of Piccinni's *La buona figliuola* in Ljubljana and Other Local Traces of Italian Operas in the Later Part of the

- 18th century. *Niccolò Piccinni: Musicista europeo* (ur. Alessandro di Profio, Mariagrazia Melucci). Bari: Adda editore, 2004, str. 253–263.
- Kuret, Primož: *Ljubljanska filharmonična družba 1794–1919: Kronika ljubljanskega glasbenega življenja v stoletju meščanov in revolucij*. Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Libby, Dennis, James L. Jackman: Boroni, Antonio. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 3 (ur. Stanley Sadie). London, New York: Macmillan, Grove, 2001, str. 918.
- Marzo Magno, Alessandro, Federico Vidic: *Casanova a Gorizia e Trieste 1772–1773*. Pordenone: Edizioni Biblioteca dell'Immagine, 2021.
- Michtner, Otto: *Das alte Burgtheater als Opernbühne: Von der Einführung des deutschen Singspiels (1778) bis zum Tod Kaiser Leopolds II. (1792)*. Wien: Böhlau, 1970 (Theatergeschichte Österreichs, 3/1).
- Mihelič, Darja: *Hazard*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1993.
- Monson, Dale E.: Galuppi, Baldassare. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 9 (ur. Stanley Sadie). London, New York: Macmillan, Grove, 2001, str. 483–489.
- Motnik, Marko: *Glasbena pot Sophie Linhart: Po sledih družine Antona Tomaža Linharta*. Ljubljana: Založba ZRC, 2024.
- Niubo, Marc: In Search of the Operatic Archives of Giuseppe Bustelli. *De musica disserenda*, 11/1–2, 2015, str. 163–174.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi: Po sledeh mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC (Thesaurus memoriae: Dissertationes, 4), 2005.
- Preinfalk, Miha: Genealoška podoba rodbine Zois od 18. do 20. stoletja. *Kronika*, 51/1, 2003, str. 27–50.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem: 18. stoletje, 1: Od Andriolija do Zorna*. Ljubljana: Viharnik (Blagoslovljeni in prekleti, 3), 2013.
- Radics, Peter: *Die Entwicklung des deutschen Bühnenwesens in Laibach*. Laibach: Kleinmayr & Bamberg, 1912.
- Rausch, Alexander: Kraft, Anton. *Österreichisches Musiklexikon*, 3 (ur. Rudolf Flotzinger). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004, str. 1134.
- Sartori, Claudio: *I libretti italiani a stampa dalle origini al 1800: Catalogo analitico con 16 indici*, 1–7. Cuneo: Bertola & Locatelli, 1990–1994.
- Schraffl, Ingrid, Marc Niubo: Paisiello's La Frascatana: Dramaturgical Transformations on Its Journey Through Central Europe. *Musicologica Austriaca*, 2017. <https://musau.org/parts/neue-article-page/view/30> (dostop: 19. 12. 2023).
- Sivec, Jože: *Opera na ljubljanskih odrih od klasicizma do 20. stoletja: Izbrana poglavja* (ur. Metoda Kokole, Klemen Grabnar). Ljubljana: Založba ZRC, 2010.

- Sivec, Jože: *Opera v Stanovskem gledališču v Ljubljani od leta 1790 do 1861*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Slana, Lidija: Lastniki dvorca Jablje skozi čas in portreti nekaterih lastnikov iz 18. in 19. stoletja. *Kronika*, 64/2, 2016, str. 225–246.
- Sorgo, Luca: *Memoriae: Dnevnik Luke Sorkočevića (1781–1782)* (ur. Katja Radoš Perković). Zagreb: HAZU, HMD, 2021.
- Stockigt, Janice B., Michael Talbot: Two More New Vivaldi Finds in Dresden. *Eighteenth-Century Music*, 3/1, 2006, str. 35–61.
- Škerlj, Stanko: *Italijanske predstave v Ljubljani od XVII. do XIX. stoletja*. Ljubljana, 1936.
- Škerlj, Stanko: *Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih*. Ljubljana: SAZU (Razred za filološke in literarne vede: Dela, 26), 1973.
- Talbot, Michael: Recovering Vivaldi's Lost Psalm. *Eighteenth-Century Music*, 1/1, 2004, str. 61–71.
- Trampus, Antonio: »Talent et érudition«: Casanova nelle lettere del barone Sigismondo Zois. *L'Intermédiaire des casanovistes: Études et informations casanoviennes*, 7, 1990, str. 25–35.
- Trampus, Antonio: *Tradizione storica e rinnovamento politico: La cultura nel Litorale Austriaco e nell'Istria tra Settecento e Ottocento*. Gorizia: Istituto Giuliano di storia, cultura e documentazione (Storia e documentazione, 1), 1990.
- Un almanacco drammatico: L'indice de' teatrali spettacoli 1764–1823* (ur. Roberto Verti). Pesaro: Fondazione Rossini, 1996.
- Vidmar, Luka: *Zoisova literarna republika: Vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov*. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria), 2010.
- Vidmar, Luka: Žiga Zois in glasba. *Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja: Bilten*, 7, 2015, str. 18–21.
- Wiener Theater Almanach für das Jahr 1795*. Wien: Camesina, 1795.
- Zupančič, Mirko: *Literarno delo mladega A. T. Linhart*. Ljubljana: Slovenska matica, 1972.
- Železnik, Sara: *Repertoarne smernice Filharmonične družbe v Ljubljani: Katalogi muzikalij Filharmonične družbe*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014.

Music in the Zois Family in Ljubljana

The interest in the art of music in the extended family of Michelangelo Zois in Ljubljana has not yet been systematically and thoroughly researched. Most references in the existing literature refer to Sigmund Zois and his connections to music theatre in Ljubljana during the last three decades of the eighteenth century. The present text is an attempt to summarise all of the currently known and newly discovered facts about the musical activities and interests of various members of this important Carniolan family of merchants and patrons of culture.

The members of the Zois family in Ljubljana were indeed not only interested in musical theatre, i.e., Italian opera (including translations into German and even Slovenian), but also involved in the musical activities of both the earlier *Academia Philharmonicorum* (Michelangelo Zois was documented as its member in 1767) and the later *Philharmonische Gesellschaft* (three of Michelangelo's children and some of their descendants were members of this society at the turn of the nineteenth century and in the early years of that century). The seemingly regular acquisitions of contemporary chamber music works (harpsichord pieces, concertos for violin and flute, quartets, short scores of popular opera arias, etc.) testify to the regular presence of music in the Zois Palace in Breg in Ljubljana. There are epistolary records of Sigmund Zois receiving music from Venice in 1770 and later, in 1778, from Vienna for private music-making in his home. It is also known that his younger sister, Nepomucena (who married Bonazza in 1782), was an accomplished amateur harpsichordist and pianist, while his younger brother, Anton, was also a proficient harpsichordist. Music and dance were part of their upbringing and later social life. Another older brother, Joseph, must have been at least a great music lover, as he married into a well-known Viennese family of musicians, the Auenbruggers, in 1782. His wife was Katharina, a well-known pianist and singer, a pupil of Antonio Salieri and a regular member of Wolfgang Amadeus Mozart's music circle. Hence, Zois's particular interest in the latter's musical works, some of which have survived to this day in the former archives of the *Philharmonische Gesellschaft* to which they were donated in 1803 by Josef's son from his first marriage, Baron Karl Zois. Karl also gave this society

---

three string quartets by Joseph Haydn, while Nepomucena contributed her scores of chamber music by Giuseppe Capuzzi, Josef Mysliveček, Anton Ferdinand Titz, Andreas Lidl, Giovanni Maria Cambini, Felice Giardini and Carl' Andrea Oltolina, as well as an aria by Salieri. Another close relative of the Zois family was Francesco Pollini, a singer, pianist and composer later active especially in Milan. As is well known to music and literary scholars, Sigmund Zois had a particular interest in musical theatre and was actively involved in organising a series of theatre seasons at the Estates Theatre in Ljubljana in the last three decades of the eighteenth century. Surviving documents show that he personally supported the opera impresarios Pietro Rosa, Pietro Antonio Maschietti and the married couple Lucia and Giuseppe Bartolini. Zois's music collection (which is mostly lost or scattered) allegedly contained 192 opera libretti, of which 15 titles of Italian *opere buffe* of his time can be identified with certainty. There is no doubt that opera hits, i.e., some particularly appealing arias, were also sung in Slovenian in Zois's house in Ljubljana as late as the early nineteenth century, as the baron himself translated some such texts into his "home" language and encouraged others to do the same.

GLASBENI SALON DRUŽINE ZOIS NA DUNAJU

Marko Motnik

Žiga Zois se je kot univerzalni dedič družinskega podjetja po smrti svojega očeta znašel v gmotnem položaju, ki mu je omogočal ugodno izhodišče in odlične možnosti za podporo kulturnega dogajanja na Kranjskem. Že za časa življenja so njegovo delo, vpliv, mecenstvo in zbirateljstvo poznali in cenili široko po Evropi, zanimanje za njegovo osebnost, delovanje in pomen pa v dveh stoletjih pravzaprav ni nikoli usahnilo. Poleg Žige se je od vseh sinov Michelangela Zoisa v širšo kulturno zavest globlje zapisal le še botanik Karel.¹ V strokovni literaturi je skoraj popolnoma spregledan sin Anton, saj po sicer obetavnih začetkih svoje poklicne kariere zaradi zgodnje smrti ni imel možnosti za uveljavitev. Tudi o vojaški karieri Franca Ksaverja ali kariere pravnika Ignaca ni znanega skoraj ničesar. Med doslej komaj osvetljena poglavja pa spadata tudi življenje in delovanje Jožefa Zoisa.

Podobno kot se je v palači na Bregu v Ljubljani zbirala pisana družina intelektualcev, se je tudi v salonu Jožefa Zoisa na Dunaju redno srečevala izbrana družba. Kroga si nista bila podobna niti po vsebinski naravnosti niti po pomenu, saj si Jožefov krog nikoli ni prizadeval za to, da bi postal kakršnokoli stičišče naprednih prerodnih idej. Ostal je le eden izmed številnih, čeprav tudi eden najbolj znanih dunajskih naslovov za ljubitelje glasbe. Povezovalni element tovrstnih druženj je bil sicer vedno glasba, a pomembnosti glasbenih salonov za vzpostavljanje in negovanje socialnih stikov skoraj ni mogoče oceniti dovolj visoko.

Sinovi Michelangela Zoisa

Michelangelo Zois se je, kot je znano, poročil dvakrat. V prvem zakonu z Marijo Jožefo Perneck so se mu rodili sin Avguštin (1731), utemeljitelj štajerske veje Zoisov, hči Frančiška (1733), pozneje poročena Pollini, in sin Michelangelo (1734), ki je postal duhovnik. V drugem zakonu z Johano

---

¹ Voss, Carl Zois.

(Ivano) Kappus pl. Pichelstein se je rodilo kar dvanajst otrok. Pet jih je umrlo v zgodnjem otroštvu, odraslo dobo pa so dočakali: Žiga (1747), Jožef (1748), Anton (1751), Ksaver (1752 ali 1754), Karel (1756), Johana (1759) in Ignac (1762).²

Michelangelo je sinovom iz drugega zakona omogočil šolanje na kolegiju v Reggiu Emilii. Bratje so se tam izobraževali od oktobra 1761 in kolegij zapuščali v različnih letih: Žiga 1765, Ksaver 1767, Jožef 1768 in Anton 1769. Brat Karel se je vpisal šele leta 1766³ in študij pozneje nadaljeval v Gradcu.⁴ O izobraževanju najmlajšega brata Ignaca, ki je leta 1784 umrl v Innsbrucku, doslej ni znanih podrobnosti.

Med najbolj obetavne Michelangelove sinove gre očitno šteti Antona. Edini od bratov je na reggianskem kolegiju doktoriral in se nato odločil za kariero diplomata. Od leta 1769 in vsaj do leta 1773 je obiskoval dunajsko viteško akademijo Theresianum in študij zaključil z doktorsko tezo.⁵ Po teh obetavnih začetkih je Antona v 25. letu starosti 22. januarja 1776 na Dunaju dohitela smrt, po zapisku v matični knjigi stolnice sv. Štefana sodeč, zaradi izčrpanosti po okužbi s črnimi kozami. Vprašanje, kdo je uredil drag pogreb prvega razreda, ostaja odprto.⁶ Ne more pa biti naključje, da je Michelangelo Zois že konec februarja 1776, torej mesec dni po Antonovi smrti, v Ljubljani sestavil oporoko in premoženje razdelil dedičem, ki svojih deležev dotlej še niso prejeli.⁷

2 Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 194–198. Pri navedbi sinov Antona in Ksaverja je v literaturi očitno prišlo do pomote. Iz primarnih virov je jasno razvidno, da 28. marca 1751 v Ljubljani rojeni Filip Anton Ksaver (imenovan Anton) ni ista oseba kot stotnik Franc Ksaver Zois. Zapis v rojstnih matičnih knjigah za Franca Ksaverja doslej ni bil najden, vsekakor pa se je poročil z Julijo pl. Schiller in leta 1808 v doslej nepojasnjenih okoliščinah umrl v Bremnu.

3 Kacin, *Žiga Zois in italijanska kultura*, str. 57, 87–88.

4 Južnič, Tudi knjige rade potujejo.

5 Gemell-Flischbach, *Album des Kaiserl. Königl. Theresianums*, str. 41, pod št. 632 navaja: »Zois Anton, Freiherr (1769–1772), geb. 1751«. Njegove dejavnosti in javne izpite na Theresianumu pogosto omenja *Wienerisches Diarium* (21. 9. 1771, 5. 8., 5. in 12. 9. 1772). Nekaj Zoisovih študijskih spisov je leta 1771 objavil Christoph Kramer (*Kurz gefasste Abhandlungen*, str. 1–74), leta 1773 pa je Anton Zois v istoimenski Kramerjevi zbirki objavil nemški prevod Kramerjevega dela *Von dem Ursprunge der Majestät*. Leta 1772 je v italijanščino prevedel spis Josepha von Sonnenfelsa (*Über die Liebe des Vaterlandes*) in ga objavil v samostojni knjižici z naslovom *Sull'Amore della Patria*.

6 Osmrtnica v: *Wienerisches Diarium*, 27. 1. 1776; zapisi v matičnih knjigah: Wien, Dompfarre St. Stephan, Sterbebuch, 03-32, fol. 136r; Wien, Dompfarre St. Stephan, Bahrliehbuch, 03a-100, fol. 19r.

7 [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XIII; [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XIV.

Podrobnosti o izobraževanju in vzgoji bratov Zois na kolegiju v Reggiu Emilii je podrobno opisala Marija Kacin. Na tem mestu gre poudariti le, da ta izobraževalna ustanova ni bila namenjena zgolj mladeničem iz vrst plemstva, kljub temu pa so se tam srečevali pretežno sinovi iz uglednejših družin.⁸ Kolegij je bratom Zois omogočil vsestransko izobrazbo tako na področju literarno-humanističnih ved kot tudi naravoslovja. Med neobvezne predmete je med drugim spadal pouk jezikov, arhitekture, risanja in tako imenovanih viteških vrlin (igranje glasbenih instrumentov, ples in sabljanje). Bratje so v Italiji torej prejeli vsaj osnove glasbene izobrazbe in plesa in sodelovali tudi v gledaliških predstavah.⁹ Zanimanje za glasbeno umetnost je pozneje vsekakor najvidneje prišlo do izraza pri Jožefu Zoisu.¹⁰

Jožef Zois na Dunaju

Michelangelo Zois je sinu Jožefu konec novembra 1772, ko je postal polnoleten, dodelil pripadajoči delež dediščine. Jožef je postal lastnik posesti in gospodar graščin na Dolenjskem, ocenjenih na 40.000 goldinarjev. Med drugim je v last prejel gradove Kumpolje (Freudenau), Gabrje (Gallenhof) in Podpeč (Gallenstein) in očitno tudi hišo v Gosposki ulici v Ljubljani.¹¹ Michelangelo je Jožefu poleg tega prepustil odprte terjatve v vrednosti 20.000 goldinarjev in še 5000 goldinarjev v gotovini.¹² To premoženje v skupni vrednosti 75.000 goldinarjev je Jožefu očitno več let omogočalo povsem brezskrbno življenje. Zdi se, da nikoli ni opravljal nobene službe in da mu je dediščina vsaj prvih nekaj desetletij popolnoma zadostovala za življenje. Njegov vnuk Ernst von Lehmann je po materinem pričevanju pozneje zapisal, da je Jožef živel zgolj od donosa posesti na Kranjskem.¹³

Kje in kako je Jožef Zois preživel naslednjih nekaj let po študiju, ni znano. V Ljubljani se je najverjetneje leta 1774 poročil s Katarino pl.

⁸ Kacin, *Žiga Zois in italijanska kultura*, str. 48–50.

⁹ Kacin, *Žiga Zois in italijanska kultura*, str. 61–72.

¹⁰ O glasbi pri Zoisih v Ljubljani prim. Vidmar, *Žiga Zois in glasba*, in obširnejše poglavje Metode Kokole v tej monografiji.

¹¹ Hišo na Gosposki ulici 8 je Jožef že leta 1773 prodal grofu Francu Adamu Lambergu. [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XV, stolp. 119.

¹² [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XII, stolp. 64–65.

¹³ »Lebte von den Renten seiner Güther in Krain.« Lehmann, *Mittheilungen eines Urenkels Auenbrugger's*, str. 41.

Bonazza. Zakoncema se je oktobra tega leta rodila hči Cecilija, leto pozneje sin Karel, leta 1777 hči Nina in, nazadnje, leta 1779 sin Bernard. Ko je Jožefova soproga – najbrž zaradi poporodnih zapletov – mesec dni po Bernardovem rojstvu umrla (20. julija 1779),¹⁴ je Jožef Kranjsko zapustil in se z doslej nepojasnenim namenom preselil na Dunaj. Tam se je 13. novembra 1782 drugič poročil, tokrat s Katharino Auenbrugger.¹⁵ V matični knjigi porok v stolni cerkvi sv. Štefana je zapisano, da Jožef v mestu prebiva že tri leta (torej od 1779), zadnje tri mesece na naslovu »Spitlhaus« št. 1045.¹⁶ V isti hiši je živela tudi družina Auenbrugger, saj je v matični knjigi navedeno, da nevesta na tem naslovu prebiva že leto dni. Vlogo Katharinine poročne priče je prevzel baron Joseph Philipp du Beine,¹⁷ Jožefu pa je bil priča brat, stotnik Franc Ksaver Zois, ki je tedaj očitno prav tako bil na Dunaju.

Družina Auenbrugger

Katharina Auenbrugger je bila prvorojenka dunajskega zdravnika Leopolda Auenbruggerja in Marianne von Priestersberger. Leopold se je kot sin gostilničarja Sebastiana Auenbruggerja in matere Marije Terezije Košutnik (Maria Theresia Koschutnik), morda slovenskega porekla, rodil novembra 1722 v Gradcu.¹⁸ Sprva je študiral na graškem jezuitskem kolegiju, študij medicine je zaključil z doktoratom leta 1752 na Dunaju. Poklicno kariero je začel kot zdravnik v bolnišnici Svete Trojice na Rennwegu (Heilig Dreifaltigkeits-Spital) in v Španski bolnišnici (Spanischer Spital) v današnjem devetem okrožju na Dunaju. V šestdesetih letih 18. stoletja je na Dunaju zaslovel kot praktični zdravnik. O Auenbruggerjevih izrazito znanstvenih interesih priča vrsta spisov s področja medicine, objavljenih med letoma

14 Preinfalk, Genealoška podoba rodbine Zois, str. 31.

15 Maria Catharina Auenbrugger, rojena 28. 4. 1756 na Dunaju; Wien, Unsere Liebe Frau zu den Schotten, Taufbuch, 01-34, fol. 287v.

16 »[...] wohnt 3 Jahre allhier, nun 3 Monat im Spitlhaus N.o 1045.« Wien, Dompfarre St. Stephan, Trauungsbuch, 02-075, fol. 15. V zapisu hišne številke je bržkone napaka, hiša z imenom Spitalhaus (v tem času najemniška hiša, nekoč Bürgerspital) je imela do leta 1795 konskripcijsko številko 1075. Danes je na tem mestu Hotel Europa na Kärntner StraÙe 18 oziroma Neuer Markt 3.

17 Baron Joseph Philipp du Beine du Mallechamps (1717–1803) je bil dvorni uradnik in je že za časa svojega življenja na Dunaju slovel kot podpornik glasbe in zbiralec redkih muzikalij. Gl. Vogg, Aus Mozarts Umkreis, str. 467–471.

18 19. 11. 1722; Graz, Graz-Hl. Blut, Taufbuch XIII, 354, str. 98.

1761 in 1783. V sodobni medicini Auenbrugger še vedno slovi kot iznajditelj diagnostične metode s perkusijo toraksa za ugotavljanje pljučnih obolenj (t. i. *Inventum novum ex percussione thoracis humani interni pectoris morbos detegendi*). Za te dosežke mu je cesar Jožef II. 12. novembra 1783 podelil plemiški naslov »Edler von Auenbrugg«.¹⁹

Leopold se je leta 1754 poročil z Marianno von Priestersberger (1730–1807).²⁰ Po leta 1756 rojeni Katharini (Maria Catharina) se je zakoncema leta 1759 rodila hči Marianne (Maria Anna Simphorosa)²¹ in več let pozneje, leta 1771, še Maria Aloysia Theresia, ki pa je umrla že v zgodnjem otroštvu.²²

O življenju družine Auenbrugger v prvih dveh desetletjih po rojstvu Katharine in Marianne doslej ni znanega prav ničesar. Za odlično izobrazbo deklet, v katero je spadalo med drugim tudi učenje grškega in latinskega jezika, je skrbel oče sam.²³ Pri vzgoji je Leopold od vsega začetka prav posebno mesto namenil glasbi in za hišnega učitelja bržkone pritegnil mladega skladatelja Antonia Salierija, za pouk klavirske igre verjetno še koga drugega. S Salierijem je družina vseskozi negovala tesne stike, in ko se je leta 1775 poročil, je bil Auenbrugger njegova poročna priča.²⁴ Edini pisni vir o glasbenem pouku, čeprav skromen, je posthumno objavljena klavirska sonata zgodaj umrle Marianne Auenbrugger (1782). Za objavo sonate je poskrbel ravno Salieri. Dodal je svojo žalno odo in se na naslovnici označil za prijatelja in občudovalca Marianninih talentov ter njenega učitelja kontrapunkta, torej skladanja.²⁵

19 O Auenbruggerjevi poklicni karieri prim. Mader, Johann Leopold Auenbrugger, str. 37–45; Borghi, Tapping on the Chest, str. 127–134.

20 Wien, Unsere Liebe Frau zu den Schotten, Trauungsbuch, 02-30, fol. 73v. Ženin dekliški priimek se v virih in literaturi navaja različno: Priesterberg, Priesterberg in Priestersberg. Marianne je bila hči dvornega uradnika Antona Carla Leopolda in Marianne Priestersberger. Prim. zapis krsta 3. 2. 1731; Wien, Dompfarre St. Stephan, Taufbuch, 01-066, fol. 148v. Portret Leopolda in Marianne Auenbrugger hrani Istituto ortopedico Rizzoli v Bologni. Auenbrugger je upodobljen s tiskom svojega dela *Inventum novum* iz leta 1761. O provenienci portreta gl. Putti, The Portrait of Leopold Auenbrugger, str. 417–418; Borghi, Tapping on the Chest, str. 138–141. https://it.wikipedia.org/wiki/File:Leopold_Auenbrugger_and_his_wife_Marianne.JPG.

21 Wien, Dompfarre St. Stephan, Taufbuch, 01-083, 19. 7. 1759, fol. 293r.

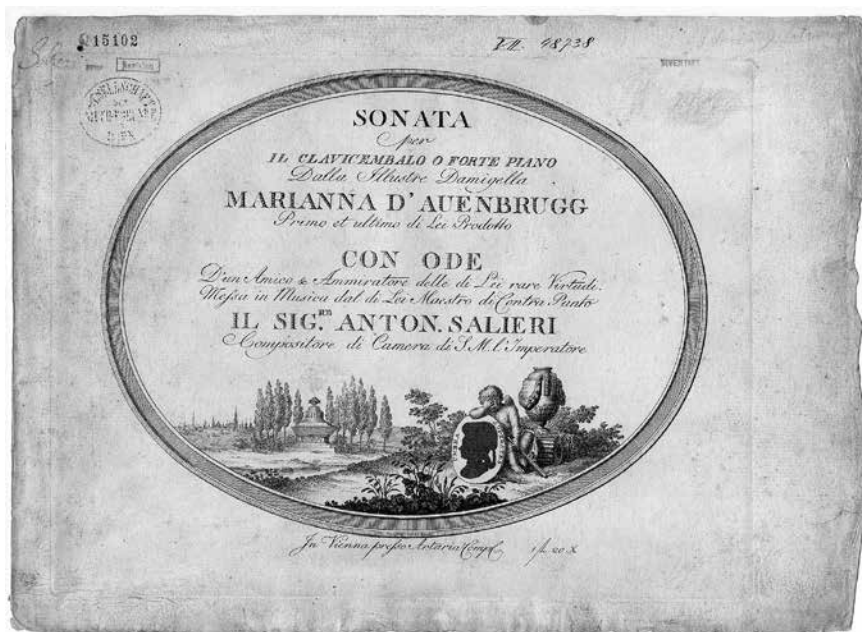
22 Wien, Dompfarre St. Stephan, Taufbuch, 01-089, 11. 6. 1771, fol. 214v; umrla 29. 7. 1775; *Wienerisches Diarium*, št. 61, 2. 8. 1775, str. [7].

23 Lehmann, Mittheilungen eines Urenkels Auenbrugger's, str. 39.

24 Poroka Antonia Salierija s Theresio Helferstorfer; Wien, Dompfarre St. Stephan, Trauungsbuch, 02-069, 10. 10. 1775, fol. 279v.

25 Auenbrugger, *Sonata*. Tisk iz dunajske založniške hiše Artaria ima številko plošče 34, vendar pa zgodnji glasbeni tisk založnika niso urejeni kronološko. Ker oglasa tega dela tudi ni mogoče zaslediti v dnevnem časopisu, datum objave ostaja nepojasnen. Sonata je bila bržkone objavljena kmalu po Mariannini smrti (25. 8. 1782).

Medtem ko je bila Marianne že od zgodnjega otroštva slabotna in pogosto bolehn, je Katharina veljala za izjemno čedno in vsestransko nadarjeno.²⁶ Že leta 1766, v njenem desetem letu starosti, jo je neznan korespondent z Dunaja uvrstil med najbolj spretne pianistke v mestu.²⁷

Slika 1. Naslovnica glasbenega tiska *Sonata per il Clavicembalo o Forte Piano* Marianne Auenbrugger z žalno odo Antonia Salierija. Dunaj: Artaria, ok. 1782.

© Archiv, Bibliothek und Sammlungen der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, VII 48738 (Q 15102), z dovoljenjem.

Pravnuk Leopolda Auenbruggerja Ernst von Lehmann je po pripovedovanju svoje matere Louise Zois pradedu opisal kot marljivega, izobraženega, razgledanega in družabnega. V stiku naj bi bil z vsemi odličnimi osebnostmi svojega časa. Bil je ljubitelj gledališča, prav posebej opere.²⁸ V

26 Lehmann, *Mittheilungen eines Urenkels Auenbrugger's*, str. 39. Ohranila se je miniatura s portretom Katharine Zois iz leta 1808. Miniatura je bila vsaj do nedavnega v lasti na Dunaju živečih potomcev, družine Bacho-Dezser. Gl. Beghin, *The Virtual Haydn*, str. 183.

27 [Hiller], *Wöchentliche Nachrichten*, str. 100. Med pianistkami iz vrst plemstva in srednjega družbenega sloja, vrednimi omembe, je navedena zgolj »Mademoiselle Auenbrugge« [sic]. Ker je bilo Marianni leta 1766 komaj devet let, je verjetno mišljena Katharina.

28 Lehmann, *Mittheilungen eines Urenkels Auenbrugger's*, str. 39–40.

glasbeno zgodovino se je zapisal tudi kot libretist 30. aprila 1781 v dunajskem Nacionalnem gledališču premierno izvedene spevoigre oziroma nemškega singspiela z naslovom *Die Rauchfangkehrer oder die unentbehrlichen Verräther ihrer Herrschaften aus Eigennutz* s Salierijevo glasbo.²⁹ Uprizoritev je bila na Dunaju precej uspešna, čeprav so bile kritike libreta številne. V gledališkem almanahu iz leta 1783 je besedilo igre ocenjeno kot skrunitev razuma, dobrega okusa in pesniške umetnosti, Salieri pa je pomilovan, ker je svoj talent zapravljal za takšno nepotrebno.³⁰

Glasbeni salon družine Auenbrugger

Kdaj je Auenbrugger začel prirejati hišne koncerte, je komaj mogoče ugotoviti. Sprva so bili to bržkone zasebni obiski posameznikov, ob katerih sta dekleti goste kratkočasili s klavirsko igro. Med prve izpričane obiskovalce spada Leopold Mozart, ki je sina Wolfganga Amadeusa leta 1773 pospremil na koncertno potovanje na Dunaj. Po avdienci pri Mariji Tereziji omenja Mozart v pismu soprogi v Salzburg obisk pri družini in ugotavlja, da na Dunaju razen Auenbruggerjevih hčera ni drugih deklet, ki bi igrale primerljivo z njima in bi glasbo tako popolnoma obvladale. Mozart posebej poudarja nadarjenost starejše Katharine in dodaja, da dekleti nimata nikakršne finančne podpore cesarice.³¹

Kratka Mozartova omemba ni edini dokaz o visokem nivoju glasbenega udejstvovanja v tem družinskem okolju. Družino Auenbrugger je v naslednjih letih obiskala vrsta gostov in nekateri izmed njih so svoje vtise zapisali v pismih, dnevnikih ali celo v objavljenih delih. Nekaj skladateljev je svojo naklonjenost izrazilo tudi v posvetilih lastnih glasbenih del.

29 [Salieri], *Die Rauchfangkehrer*.

30 »Die Rauchfangkehrer in drei Aufzügen von einem Wienerautor [sic]. Was man ihr denn auch auf dem ersten Blick ansieht. Nie ist Menschenvernunft, Geschmack und Dichtkunst ärger entweiht worden, als in dieser Oper. Sie ist vom Anfange bis zu Ende elend, jämmerlich und unsinnig, und man mus den vortreflichen Salieri beklagen, daß er sein schönes Talent an solchem Wust hat verschwenden müssen.« Schink, *Allgemeiner Theater Almanach*, str. 57.

31 »[...] wegen dem Frauenzimmer, ist es keine andere als die Tochter des H: Doctor Auenbrugger, oder vielmehr seine 2 Tochter, die beyde, sonderheit: die ältere unvergl. spielt, und vollkommen die Musik besitzt. wir speisten bey ihnen sie haben aber keine pension von der Keyserin.« Pismo Leopolda Mozarta, 12. 8. 1773; *Mozart: Briefe und Aufzeichnungen*, str. 486.

Nemškega pisatelja Friedricha Nicolaija, ki se je leta 1781 mudil na Dunaju in svoje vtise objavil v popotniškem dnevniku z naslovom *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz* (1784), je glasbeni utrip mesta sicer močno prevzel, zlasti število koncertov, precej manj pa njihova kakovost. Med najvidnejšimi ljubiteljskimi glasbeniki je Nicolai na prvo mesto postavil prav sestri Auenbrugger:³²

Gospodična von Auenbrugger, hči slavnega in znanega zdravnika, mojstrsko igra klavir in poje s čisto intonacijo in pravim afektom. Njen glas je nizki sopran. Njena ljubezniva sestra Mariane, ki sem jo še videl zelo bolešno in ki je nato umrla, je prav tako igrala klavir in skladala. Zahvala za dostop do te hiše gre gospodu baronu du Beineju, vnetemu ljubitelju glasbe, ki ima veliko zbirko dobre glasbe.³³

Tudi Luka Sorkočević (Luca Sörgo), ki se je kot odposlanec Dubrovniške republike jeseni leta 1781 mudil na dunajskem dvoru, v svojem dnevniku omenja, da je v spremstvu nekega Varesija 20. novembra 1781 obiskal glasbeno matinejo v hiši Auenbrugger. Zanimivo je, da je Sorkočević kot odličen poznavalec glasbe in spreten skladatelj štiriročno igro na čembalu doživel kot popolno novost. Zapisal je, da sestri Auenbrugger igrata odlično, in pristavil, da je izvedbo štiriročnih sonat slišal prvič v življenju.³⁴

Nedvomno najlepši poklon je Auenbruggerjevima hčerama leta 1780 namenil skladatelj Joseph Haydn. Ker Haydn zaradi svoje zavezanosti

32 Nicolai Katharino imenuje Franciska. To ime navaja tudi Ernst Ludwig Gerber v svojem glasbenem leksikonu iz leta 1790. Sonato Marianne Auenbrugger Gerber pripisuje Katharini (Gerber, Auenbrugger, str. 68). Ti nezanesljivi podatki so po Gerberju prevzeti tudi v: Choron, Auenbrugger, str. 32.

33 »Das Fräulein Franciska von Auenbrugger, eine Tochter des rühmlich bekannten Arztes, spielt meisterhaft auf dem Klavier, und singt mit reiner Intonation und wahrem Affekte. Ihre Stimme ist ein tiefer Sopran. Ihre liebenswürdige Schwester Mariane, welche ich noch sehr krank sah, und welche seitdem gestorben ist, spielte gleichfalls das Klavier, und komponirte. Den Zutritt in diesem Hause hatte ich dem Hrn. Baron du Payne [du Beine] zu danken, einem eifrigen Liebhaber der Musik, der besonders auch eine ansehnliche Sammlung guter Musikalien besitzt.« Nicolai, *Beschreibung einer Reise*, str. 554.

34 »[...] Questa matina sono stato col Sig.e Varesi a trovare le due Sorelle Aversburghen che sonano superioramente bene il cembalo, e per la p.ma volta ho vistto [sic] eseguire Sonate scritte a quattro mani, cioè per due Persone, che sonano nello stesso tempo all'istessa tastiera. così anche a tre mani.« Sörgo, *Memoriae*, str. 110. Prim. tudi Katalinić, Luka Sorkočevićs Wiener Tagebuch, str. 192. O Sorkočeviću in njegovem prijateljskem odnosu z Žigo Zoisom prim. poglavje Metode Kokole v tej monografiji.

knezu Esterházyju lastnih del ni mogel posvečati ljudem po svobodni izbiri,³⁵ je zbirko šestih klavirskih sonat sestrama posvetil založnik Artaria.³⁶ Haydn je založniku v pismu z dne 25. februarja 1780 z nenavadno naklonjenostjo sporočal, da je priznanje gospodičen Auenbrugger zanj zdaleč najpomembnejše, saj njuna igra in resnični vpogled v tonsko umetnost v ničemer ne zaostajata za največjimi mojstri. Obe bi si zaslužili, da bi zasloveli po vsej Evropi z objavami v časopisih. Haydn se prepušča njuni oceni in jima pokorno poljublja roki.³⁷

Slika 2. Naslovnica glasbenega tiska *Sei Sonate Per il Clavicembalo, o Forte Piano* Josepha Haydna, posvečenega sestrama Auenbrugger. Dunaj: Artaria, 1780.

© Archiv, Bibliothek und Sammlungen der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, VII 19226, z dovoljenjem.

35 »[...] nur eines bedaure ich, daß ich nicht selbst die Ehre genießen konte, diese Sonaten denen Fräulen v. Auenbrugger zu dediciren.« Pismo Josepha Haydna založnikom hiše Artaria, 20. 3. 1780; *Joseph Haydn: Gesammelte Briefe*, št. 28, str. 92.

36 Haydn, *Sei Sonate*. Publikacija zajema klavirske sonate Hob. XVI: 35–39 in 20.

37 »Der beyfall deren Freilen v. Auenbrugger ist mir das allerwichtigste, indem Ihre spielarth und die Ächte einsicht in die Tonkunst den grösten Meistern gleichkomt: Beede verdienten durch öffentliche Blätter in ganz Europa beckant gemacht zu werden. [...] ich unterwerfe mich hierinfals der einsichts vollen meinung beeder freilen v. Auenbrugger, an welche mein gehorsambster Han[d]kuß erfolgt.« Pismo Josepha Haydna založnikom Artaria, Estoras, 25. 2. 1780; *Joseph Haydn: Gesammelte Briefe*, št. 27, str. 90–91.

Tudi skladatelj Muzio Clementi je prvo izmed treh klavirskih sonat svojega opusa 8, natisnjene leta 1782, posvetil Marianni Auenbrugger.³⁸ Klavirski virtuoz Clementi je leto poprej gostoval na dunajskem dvoru in med bivanjem v mestu očitno našel tudi priložnost za srečanje s sestrama. Skoraj tri desetletja pozneje pa je Clementi na Dunaju prisostvoval koncertu, na katerem je nastopila Louise Zois, Jožefova in Katharinina hči.³⁹

Medtem ko viri najpogosteje izpostavljajo klavirsko igro, so pričevanja o pevskih nastopih redkejša. Tako je na primer grof Karl Zinzendorf v svojem dnevniku 23. julija 1782 le mimogrede omenil prvo dokumentirano izvedbo opere *Armida* Vincenza Righinija⁴⁰ v zasebnem gledališču kneza Johanna Adama Auersperga.⁴¹ Naslovno vlogo je pela nadarjena ljubiteljica glasbe grofica Maria Anna Hortensia von Hatzfeld, Katharina Auenbrugger je kot mezzosopranistka prevzela vlogo Rinalda, neki gospod Aubain ali Dubain pa je nastopil v vlogi Ubalda.⁴²

Glasbeni salon družine Zois

Po poroki z Jožefom Zoisom so se glasbena srečanja pri družini Auenbrugger-Zois nadaljevala. Zdi se, da je Leopold Auenbrugger pri organizaciji rednih nedeljskih matinej, ki so jih prirejali predvsem v zimskem času, še vedno imel pomembno vlogo. Ali sta se zakonca preselila v lastno stanovanje, ni povsem pojasnjeno. Okoli leta 1785 je družina Zois prebivala v hiši ob stolnici sv. Štefana s konskripcijsko številko 861, danes Stephansplatz 2. Tukaj se je rodila hči Aloisia⁴³ in ta isti naslov omenja tudi grof Friedrich Karl von König, ki je 2. aprila 1796 v pismu prijatelju Giacomu Casanovi iz

38 »Sonata I. Dédiée à Mlle Nancy d'Auenbrugger Par L'Auteur«. Clementi, *Trois Sonates*.

39 Gl. op. 55.

40 [Righini], *Armida*.

41 Prim. Brauneis, *Das Gesellschaftstheater in Wien*, str. 374–376; Link, *Vienna's Private Theatrical and Musical Life*, str. 220–221.

42 »Le Theatre commença a 7h ½ Me: de Hazfeld armide, Melle: augenbruk[er] Renaud. Mr: Aubain [?] Ubaldo. musique de Righini peu saillante. [les] acteurs jouerent a merveille. moi enfonce dans la loge avec l'archiduc, Cobenzl, beaucoup de Dames.« OeStA / HHStA, Zinzendorf, *Tagebuch (1782)*, fol. 141v–142r. Zapisa imena poustvarjalca Ubalda ni mogoče jasno razvozlati. Ime bi bilo mogoče prebrati tudi kot Urbain ali Dubain, vendar to ne more biti baron Joseph Philippe du Beine, saj ta zaradi svoje zdravstvene oslabeledosti v tem obdobju ni več javno deloval. Gl. Vogg, *Aus Mozarts Umkreis*, str. 470.

43 Wien, Dompfarre St. Stephan, Taufbuch, 01-098, fol. 270v.

Bayreutha sporočil, da bo avgusta potoval na Dunaj. Tam bi se želel srečati s Casanovo. König prijatelja prosi za novosti in zanimivosti z Dunaja in dodaja, naj ga predvsem prikljče v spomin baronici Zois, ki je bila med njegovim obiskom Dunaja pred enajstimi leti (1785) zelo muzikalna in je stanovala v hiši na Stock-im-Eisen-Platz.⁴⁴ Z gotovostjo je mogoče reči le, da sta zakonca Zois v poznejših letih živela v skupnem gospodinjstvu s Katharininimi starši, nazadnje v hiši ob kapucinski cerkvi.⁴⁵

Stalne in posebno vidne salone na Dunaju viri sicer pogosto omenjajo, a vseh hiš z bolj ali manj rednimi glasbenimi srečanji že ob koncu 18. stoletja ni več mogoče prešteti. Johann Ferdinand von Schönfeld je leta 1796 v svojem letopisu glasbene umetnosti na Dunaju in v Pragi ljubiteljem glasbe ponujal celo neke vrste katalog obiska vrednih hiš. Nekatere družine so imele za srečanja stalne termine in pogosto, glede na osebno naklonjenost in okus, tudi izrazito tematsko naravnani izbor glasbe. Repertoar je tako v nekaterih domovih sestavljala pretežno komorna, klavirska ali vokalna glasba. Orkestrske zasedbe so si lahko privoščile le najbolj premožne družine, predvsem pa visoko plemstvo.

O Katharini Zois Schönfeld pravi, da ima navadno ob nedeljah dopoldne manjša glasbena srečanja, na katerih se ob klavirju veliko pôje.⁴⁶ Katharina je bila po njegovem mnenju nekdanja ena prvih umetnic na klavirju, ki ga ni igrala le tehnično dovršeno, temveč tudi z okusom. Dodaja, da je že več let ni več slišati na javnih koncertih. Vsekakor naj bi bil njen pevski glas še vedno med najbolj prijetnimi, kar jih je sploh mogoče slišati.⁴⁷

Medtem ko so bili nastopi deklet iz uglednih družin v salonih in na manjših zasebnih odrih povsem običajni, so poročene ženske svoje glas-

⁴⁴ Casanova, *Gesammelte Briefe*, str. 338. Grof Friedrich Karl von König (1752 ali 1758–1839) je izhajal iz nemške družine, a je bil rojen v Benetkah. Zaradi prostozidarstva so ga beneške oblasti leta 1785 izgnale. Preselil se je na Dunaj in od tam v Bayreuth. Casanova je svoje potovanje na Dunaj načrtoval v maju 1796, a je načrte nato opustil.

⁴⁵ Ernst Lehmann pravi, da je družina živela v drugem nadstropju hiše na Novem trgu (Neuer Markt, prej imenovan Mehlmarkt). Lehmann, *Mittheilungen eines Urenkels Auenbrugger's*, str. 35. Poslopje je dobro vidno na Bellortovem platnu Mehlmarkt iz leta 1760, ki ga hrani Kunsthistorisches Museum na Dunaju.

⁴⁶ »Frau Baronesse von Zois, hat gewöhnlich Sonntags Vormittag eine kleine musikalische Kotterie, bei welcher am Klavier viel gesungen wird.« Schönfeld, *Jahrbuch der Tonkunst*, str. 73.

⁴⁷ »[...] war ehemals eine der ersten Künstlerinnen auf dem Fortepiano, welches Instrument sie nicht nur mit Fertigkeit, sondern auch mit Geschmack spielte. Seit mehreren Jahren aber hört man sie wenigstens in Akademien nicht mehr. Ihr Gesang ist einer der gefälligsten, so man hören kann. Mit einer angenehmen Stimme verbindet sie eine große Menge nicht nur zierlicher, sondern auch empfindungsvoller Manieren.« Schönfeld, *Jahrbuch der Tonkunst*, str. 68.

bene dejavnosti pogosto omejile le še na domače okolje. Katharina pa je vsekakor redno zahajala tudi v druge zasebne glasbene salone. Wolfgang Amadeus Mozart, ki je – kot že omenjeno – družino Auenbrugger z očetom najbrž prvič obiskal leta 1773, je po stalni naselitvi na Dunaju leta 1781 še vedno ohranjal stik s Katharino. Podrobnosti tega poznanstva in morebitnega prijateljstva sicer niso znane, iz pričevanja na Dunaju dejavnega in vsesplošno razgledanega zdravnika Amanda Wilhelma Smitha pa je vsekakor mogoče razbrati, da je Katharina aktivno sodelovala v Mozartovem zasebnem glasbenem klubu. Smith prijatelju Emerichu Horváthu-Stansithu v žal nedatiranem pismu piše, da je vsako nedeljo od 11. do 13. ure pri Mozartu, kjer grofica Hatzfeld, baronica Zois, mladi Jacquin⁴⁸ in drugi žlahtni gospodje pojejo priredbe opernih arij, pogosto pa iz klavirskih izvlečkov izvajajo kar celotna operna dela.⁴⁹ Zaznamek »Bar: Zois« je navsezadnje mogoče zaslediti tudi v obsežnem seznamu abonentov treh koncertov, ki jih je Mozart organiziral marca leta 1784 v dvorani stavbe na Grabnu, imenovane Trattnerhof.⁵⁰ V hiši, imenovani po lastniku Johannu Thomasu von Trattnerju, je Mozart v tem času tudi prebival.

Jožefu in Katharini Zois sta se rodili dve hčeri: 26. oktobra 1783 Josepha Maria Anna,⁵¹ 13. januarja 1785 pa še Maria Aloisia, pogosto imenovana Louise.⁵² O vzgoji deklet sicer zopet ni na voljo nobenih oprijemljivih virov, vendar je Katharina očitno poskrbela za njuno glasbeno izobrazbo.

Tudi v rokopisnem gradivu, ki ga je abbé Maximilian Stadler zbiral za svojo nikoli dokončano zgodovino glasbe pod avstrijskimi regenti, je hiša

48 Grofica Hatzfeld je v svojem času veljala za eno najpogosteje angažiranih ljubiteljskih pevk v mestu. Mladi Jacquin je bržkone Emilian Gottfried von Jacquin (1767–1792), sin botanika in profesorja kemije Josepha Franza von Jacquina. Oče Josepha Franza, botanik Nikolaus Joseph von Jacquin, je bil menda dopisnik Karla in Žige Zoisa (Pungaršek, Žiga Zois, ljubitelj rastlin?, str. 170). Družina Jacquin je spadala v Mozartov ožji prijateljski krog.

49 »Alle Sonntage um halb 11 Uhr bis eins, gehe ich zu Herrn Mozart in den Musikalischen Club, wo die Gräfin Hazfeld, Baronesse Zoys, der Junge Jacquin, und verschiedene Cavaliers, detachierte Arien aus Opern, auch ganze Opern singen.« Pismo Emerichu Horváthu-Stansithu, citirano po: Fuchs, W. A. Mozart in Wien, str. 198. Zasebna srečanja v Mozartovi hiši kratko omenja le še Michael Kelly: »He gave Sunday concerts, at which, I never was missing.« Kelly, *Reminiscences*, str. 226.

50 Pismo Wolfganga Amadeusa Mozarta, 20. 3. 1784. *Mozart: Briefe und Aufzeichnungen*, str. 167–177. Gl. tudi Schuler, Die Subskribenten der Mozart'schen Mittwochsconcerte, str. 84–86.

51 Wien, Dompfarre St. Stephan, Taufbuch, 01-098, fol. 213v.

52 Wien, Dompfarre St. Stephan, Taufbuch, 01-098, fol. 270v.

barona Zoisa uvrščena med najvidnejše glasbene salone na Dunaju. K sicer že znanim poročilom Stadler dodaja zanimivi podrobnosti: da so glasbena srečanja pri Zoisovih potekala vsako nedeljo dopoldan po maši in da je za klavirjem navadno sedel Antonio Salieri. Ena gospodična Zois (Josepha) je igrala klavir, druga (Louise)⁵³ je odlično pela, sodelovali pa so še drugi ljubiteljski in poklicni glasbeniki.⁵⁴ Tudi Katharina je v družbi svojih hčera občasno še nastopala. Carl Rosenbaum, tajnik grofa Esterházyja, je tako na primer 16. marca 1803 v svojem dnevniku zapisal, da je baronica Zois v salonu nekega Schouppeja⁵⁵ pred številno in briljantno družbo skupaj s hčerjo, bržkone Louiso, zapela v duetu.⁵⁶

Zadnje doslej znano, a precej zgovorno poročilo o glasbenem delovanju družine Zois je mogoče najti v leta 1810 objavljeni zbirki popotniških pisem nemškega skladatelja Johanna Friedricha Reicharda. Konec februarja 1809 je Reichardt obiskal koncert v hiši dunajskega zdravnika Frankeja in nekaj stavkov namenil Louisinemu petju. Označil jo je za ljubeznivo in nadarjeno. Njene nastope je sicer imel že nekajkrat priložnost slišati na ljubiteljskih koncertih, a ta večer naj bi ob spremljavi klavirja pela posebej odlično, preudarno in z globokim izrazom. Na programu so bile tudi krajše pesmi in *canzonette*. Na koncertu je bil navzoč skladatelj Muzio Clementi.⁵⁷ Nekaj dni pozneje, v začetku marca 1809, je Reichardt obiskal hišni koncert pri neki gospe von Rittersburg. Louise je s hčerjo zdravnika Frankeja in nekaj

53 Izjemne pevske sposobnosti Louise Zois potrjujejo tudi drugi viri. Neznani avtor spisa *Uebersicht des gegenwärtigen Zustandes der Tonkunst*, str. 51, imenuje Louiso Zois popolnoma dovršeno pevko: »Fräulein v. Zois ist eine in jeder Rücksicht vollendete Sängerin.«

54 »Bey dem Herrn Baron v. Zois war alle Sonntage nach dem Gottesdienst musikalische Unterhaltung, wobey Salieri am Klavier saß; von den Beyden Fräulein die eine Fortepiano spielte, die andere vortrefflich sang, auch mehrere Dilettanten und Professoren mitmachten. Dessen Frau Gattinn war selbst eine der besten Sängerinnen und Clavierspielerinn, gleichte ihrer seligen Schwester Marianna d'Auenbrugg [...].« *Abbé Maximilian Stadler*, str. 163.

55 Verjetno dvorni svetnik Johann Paul von Schouppé (1720–1805) ali njegov sin Joseph von Schouppé (1750–1812).

56 »Um 7 h fuhren wir zum Schouppe in die Musik. Sie war brillant und die Gesellschaft zahlreich. Die Zoys sang mit ihrer Tochter ein Duo.« ÖNB, Rosenbaum, *Tagebuch*, 16. 3. 1803, fol. 97v.

57 »Das liebe, talentvolle Fräulein von Zois, das ich mehrmahlen schon mit dem größten Vergnügen in dem angenehmen Liebhaberconcert gehört, sang hier den Abend am Fortepiano mit großer Annehmlichkeit und recht innigem Ausdruck. Auch kleine Lieder und Kanzonetten hörte ich sie hier endlich einmahl mit Sinn und Gefühl singen und genießen, und that darin denn auch gerne das Meinige hinzu. Der Staatsrath Franke nahm auch daran sehr großen Antheil, und Clementi erklärte das Petrarchische Sonett: Pace non trovo für seinen Liebling.« Reichardt, *Vertraute Briefe*, str. 447–448.

pevci⁵⁸ tokrat prepevala ansambelske skladbe iz italijanskih oper, spremljal jih je orkester glasbene kapele kneza Lobkowitza.⁵⁹

Kako so drugi člani družine Zois na Kranjskem in Štajerskem sprejemali glasbeno udejstvovanje sorodnikov na Dunaju, je v enem izmed svojih pisem nakazal Avguštin Zois.⁶⁰ Ta nečak Žige in Jožefa Zoisa se je v času svojega študijskega potovanja v Bansko Štiavnico (Schemnitz) na današnjem Slovaškem, med postankom na Dunaju novembra 1793, s pismom oglasil stricu v Ljubljani. Mladega Avguština je mesto s svojim kulturnim utripom navdse prevzelo. V Nacionalnem gledališču je obiskal operne, baletne in gledališke predstave ter prisostvoval koncertu v hiši nekdanjega Mozartovega prijatelja Johanna Michaela von Puchberga. Zanimivo je, da v pismu prav posebej izpostavlja Mozartove godalne kvartete, ki jih glasbeniki na Dunaju po njegovem izvajajo lepše in pristnejše kot drugod – te izvedbe bi prav gotovo navdušile tudi strica Žigo in Karla Zoisa v Ljubljani. Po obisku Jožefa in Katharine Zois je Avguštin zapisal, da je teto slišal igrati in peti ter da je njeno petje zares mojstrsko.⁶¹

58 Med ljubiteljskimi pevci, ki jih Reichardt imensko navaja, so: tenorist Giuseppe Antonio Bridi, italijanski podjetnik na Dunaju in Mozartov prijatelj; basist Georg Raphael von Kieseewetter, dvorni svetnik in glasbeni zgodovinar; basist Joseph von Henikstein, trgovec in bančnik; basist knez Joseph Franz von Lobkowitz. Češki skladatelj Johann Joseph Rösler, ki se je na povabilo kneza Lobkowitza iz Prage preselil na Dunaj in od leta 1805 naprej deloval kot kapelnik dunajske dvorne opere, je za baronico Zois (verjetno Louiso) in tenorista Bridija v letu 1805 zložil vokalni duet. Delo se ni ohranilo, v katalogu svojih del pa ga Rösler navaja kot: »Duetto (Sprezzo le ingiurie e l'onte) scritto per il Sig. Bridi e la Bar[onessa] Zois da cantarla nel Re Tedoro«. Hönligová, *Johann Joseph Rösler*, str. 258.

59 »Die Frau von Ritter[s]burg selbst singt sehr angenehm, und das Fräulein von Zois und die junge Frau von Franke, alle auch sehr hübsche reizende Geschöpfe, singen zusammen mit einigen Italienischen und Deutschen Tenor- und Baßstimmen Ensemblestücke aus Italienischen Opern und Operetten mit vielem Geist und Geschmack. Man fühlt sich oft an die Italienische Bühne angenehm versetzt, wozu die äußerliche, liebliche und belebte Repräsentation gewiß nicht wenig beiträgt.« Reichardt, *Vertraute Briefe*, str. 465–467. Reichardtovo publikacijo v pismu Žigi Zoisu 16. 2. 1810 omenja tudi Jernej Kopitar: »Der Frl. Louise habe vorgestern des Compositeurs Reichard vertraute Briefe auf einer Reise nach Wien 1809, zum Lesen hingetragen, weil er ihrer zweimahl erwähnt (die ganze Reisebeschr. gibt Rapport über die musik. Häuser hier) als der lieben Fr. v. Z. endlich einmahl besonders kleine wälsche Canzonette, mit Gefühl singt.« Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, str. 141.

60 Avguštin Zois (1768–1830), sin barona Avguština Zoisa in Frančiške Ksaverije, roj. Paradeiser, iz štajerske veje Zoisov. Gl. Preinfalk, Genealoška podoba rodbine Zois, str. 45.

61 »Andere Musick hab ich auch diese Wo[c]hen meines Aufenthaltes recht genossen, denn nebst dem, daß mir der Onkel, und die Tant gar viele Gnade erwiesen haben, hab ich auch Sie spielen, und singen gehört, in welchen beyden mehr aber in dem letztern ihr der Namen einer Meisterin gebührt [...].« Pismo Avguština Zoisa Žigi Zoisu, Dunaj, 11. 11. 1793. NMS, Knjižnica, Zoisovi rokopisi, M 12 P 132. Za transkripcijo celotnega pisma gl. poglavje Metode Kokole v tej monografiji.

Repertoar

O skladbah, ki so zazvenele v družini Auenbrugger in pozneje Zois, je na voljo komaj kakšen podatek, saj obiskovalci salona niso nikoli navedli naslovov glasbenih del. Od nekoč gotovo bogate družinske glasbene knjižnice je ohranjenih le nekaj drobnih fragmentov. Ime »Le Bar. Jos. Zois« pa je na primer med imeni številnih dunajskih in čeških plemičev zapisano v seznamu prednaročnikov zbirke treh klavirskih triov Ludwiga van Beethovna.⁶²

V notni zbirki arhiva Združenja prijateljev glasbe na Dunaju so bili doslej najdeni trije rokopisni zvezki, ki na naslovnica nosijo lastnoročni podpis nekdanje lastnice »Louise de Zois«. To sta klavirska izvlečka duetov »M'accende un oggetto« iz opere *Le due giornate* Johanna Simona Mayra⁶³ in »Ah si amabile parola« iz opere *L'accademia di musica* istega skladatelja⁶⁴ ter partitura dueta »In verità mi piace« iz opere *Gl'Amori marinari* Josepha Weigla.⁶⁵ Na vprašanja, kdaj in po kateri poti so ti rokopisi prišli v zbirko in ali je tam še več ostankov zasebne knjižnice Zoisov, trenutno še ni mogoče odgovoriti. Nizke, trimestne inventarne številke kažejo, da je združenje te rokopise pridobilo že kmalu po ustanovitvi oziroma v začetku sistematične zbiralske dejavnosti sredi drugega desetletja 19. stoletja.⁶⁶ Louise, ki je že leta 1810 zapustila Dunaj, se v združenje, ustanovljeno leta 1812, ni včlanila. Sestra Josepha je za članstvo zaprosila aprila 1815, mati Katharina pa nekaj mesecev pozneje, novembra 1815.⁶⁷ Morda sta notni material združenju podarili ravno oni dve.

Prav nenavadno posvetilo pa je v arhivu Združenja prijateljev glasbe zapisano na naslovnici rokopisne partiture kantate Giovannija Paisiella *La Libertà à Nice, e Palinodia*.⁶⁸ Posvetilno besedilo je kopist namreč pripravil vnaprej in v zapisu pustil prazen prostor za vnos imena osebe, kateri bi lastnik, Franz Sales von Greiner, želel pokloniti to delo.⁶⁹ Hiša vplivnega

62 Beethoven, *Trois Trios*, »Liste de Souscripteurs«. Delo je kot skladatelj opus 1 poleti 1795 natisnil dunajski založnik Artaria.

63 Mayr, *Duetto (M'accende un oggetto)*, A-Wgm VI 514 (Q 6816).

64 Mayr, *Recit.^{no} e Duetto (Ah si amabile parola)*, A-Wgm VI 515 (Q 6817).

65 Weigl, *Duetto: Finale dell'Atto Primo*, A-Wgm VI 671 (Q 3969).

66 Biba, *Der Beginn der Sammeltätigkeit*, str. 395–428.

67 A-Wgm, *Matrikel der Gesellschaft der Musikfreunde*.

68 Paisiello, *La Libertà à Nice*, A-Wgm VI 15339/2 (Q 3284). Dejanski naslov kantate se glasi *La libertà e la palinodia a Nice*.

69 »Questo Pezzo di Musica pocco Commune, e degno del insigne merito della Signora Baronessa De Zoys, Le umilia uno dei primari suoi Ammiratori, con patto di farcerlo sentire in una delle academie del Signor de Greiner.«

dvornega uradnika Greinerja, kamor je gostitelj s tem darilom očitno želel povabiti baronico Zojs, je bila na Dunaju še en znani naslov za redna srečanja izbrane družine literatov ter poklicnih in ljubiteljskih glasbenikov. Z imenom »Baronessa De Zoys«, vstavljenim v posvetilo, je bila gotovo mišljena Katharina Zojs, saj je rokopis starejšega datuma kot trije omenjeni dueti iz zbirke Louise Zojs.⁷⁰

Konec družabnega življenja pri družini Zojs na Dunaju

Ernst Lehmann, vnuk Jožefa in Katharine Zojs, je v svojih pismih Franzu Claru, prvemu biografu Leopolda Auenbruggerja, leta 1865 poročal, da so se glasbene matineje v salonu družine Zojs po Auenbruggerjevi smrti leta 1809 končale.⁷¹ Leopold se je, po Lehmannovem pričevanju sodeč, že po smrti soproge Marianne leta 1807⁷² umaknil iz javnosti; dejansko tudi pričevanj o glasbenem življenju v družini v drugem desetletju 19. stoletja ni več.

Le nekaj let po Auenbruggerjevi smrti je 15. aprila 1813 umrl tudi Jožef Zojs.⁷³ O Katharininem nadaljnjem življenju doslej ni bilo na voljo nobenih podatkov. Brez oporoke je umrla 9. junija 1825 na naslovu Bauernmarkt 578 (danes Bauernmarkt 3).⁷⁴ Njuna hči Josepha se ni nikoli omožila, na Dunaju pa je živela do leta 1849.⁷⁵

70 Greiner je umrl leta 1798, ko je bilo Louisi Zojs komaj trinajst let.

71 Lehmann, *Mittheilungen eines Urenkels Auenbrugger's*, str. 40. Leopold je umrl 18. 5. 1809; Wien, St. Augustin, Sterbebuch, 03-04,5, fol. 51; osmrtnica v: *Wiener Zeitung*, 27. 5. 1809, str. 2211.

72 Umrla je 14. 4. 1807; Wien, St. Augustin, Sterbebuch, 03-04,5, fol. 34; osmrtnica v: *Wiener Zeitung*, 18. 4. 1807, str. 1759.

73 Wien, Dompfarre St. Stephan, Sterbebuch, 03-39b, fol. 318. Jožef je umrl v poslopu z imenom Juristenschule na naslovu Kleine Schulenstraße 900 (danes Domgasse 9).

74 Wien, St. Peter, Sterbebuch, 03-02, fol. 197; *Wiener Zeitung*, 14. 6. 1825, str. 576; *Wiener Zeitung*, 9. 6. 1825; gl. tudi ponatis osmrtnice za Katharino Zojs v Preinfalk, Genealoška podoba rodbine Zojs, str. 32.

75 Umrla je 6. 11. 1849; Wien, Maria Rotunda, Sterbebuch, 03-02, fol. 63; osmrtnica v: *Wiener Zeitung*, 13. 11. 1849, str. 3158. Kot zadnji naslov je v knjigi umrlih zapisana hiša Bäckerstraße 760 (danes Bäckerstraße 16). Kdaj se je Josepha vselila v hišo na tem naslovu, ni znano, vsekakor pa je zanimivo, da je bila hiša od leta 1806 naprej v lasti Marie Barbare (Babette) von Jacquin, rojene von Natorp (1769–1844). Glasbeno dejavna družina Natorp je bila prijateljsko povezana z Wolfgangom Amadeusom Mozartom. Sestrama Babette in Nanette Natorp je Mozart posvetil svojo leta 1788 objavljeno štiriročno klavirsko sonato v C-duru, KV 521. Babette se je poročila s sinom Nikolausa Josepha von Jacquina, Josephom Franzem von Jacquinom (1766–1839). Prim. Böckh, *Wiens lebende Schriftsteller*, str. 370.

»Čestitam Vaši milosti k radosti, ki jo bo Vaši milosti pripravila gospodična Louise tako s svojo glasbo kot s svojim nezadržanim značajem,« je marca 1810 zapisal Jernej Kopitar v pismu Žigi Zoisu.⁷⁶ Kopitar na tem mestu nakazuje odločitev Louise Zois za selitev v Ljubljano. O dejanskih vzrokih za ta korak lahko le ugibamo, a je k odločitvi bržkone prispevala tudi splošna finančna kriza po Napoleonovi zasedbi Dunaja leta 1809, ki je močno poslabšala gmotni položaj družine Zois.⁷⁷

Louise se je 12. oktobra 1814 na Brdu pri Kranju poročila z Johannom Nepomukom Lehmannom,⁷⁸ ki je opravljal službo drugega okrožnega komisarja v Novem mestu⁷⁹ in nato postal drugi komisar v ljubljanskem okrožnem uradu.⁸⁰ Udejstvoval se je tudi kot član Kranjske kmetijske družbe. Do soprogove smrti leta 1831⁸¹ se je zakoncema rodilo devet otrok. Louise je umrla 28. marca 1854 v Ljubljani.⁸² Šematizem ljubljanskega okrožja jo od leta 1825 prišteva med častne članice Filharmonične družbe,⁸³ a v glasbenem življenju na Kranjskem ni pustila vidnih sledi.

Glasbeni saloni v Zoisovem času

»Le malo bo najti mest, v katerih je glasbeno ljubiteljstvo tako prisotno kot tukaj. Vse igra, vse se uri v glasbi,« je leta 1800 zapisal anonimni

76 »Ich gratuliere E. G. zu dem Vergnügen, was E. G. Frl. Louise machen wird! Sowohl durch ihre Musik, als durch ihr ungenirtes und ungenirendes Wesen.« Pismo Jerneja Kopitarja Žigi Zoisu, Dunaj, 12.–13. 3. 1810. Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, str. 146. Gl. tudi Kopitarjevo pismo Zoisu, Dunaj, 31. 3. 1810; Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, str. 149. Prim. tudi Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 484–485.

77 Gl. opis vsebine pisma Johana Černičiča s Turna Žigi Zoisu, 10. 11. 1809, in pismo Jerneja Kopitarja Žigi Zoisu, Dunaj, 16. 8. 1809; Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, str. 76–77, 120.

78 Predoslje, Poročna knjiga, 01853, fol. 22. Johann Nepomuk Lehmann je bil sin Johanne Zois, hčere Avguština Zois, in Josepha Lehmana, finančnega uradnika v Gradcu, torej daljni sorodnik Louise Zois.

79 *Schematismus [...] 1823*, str. 158.

80 *Schematismus [...] 1824*, str. 152, 371. Prim. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 86.

81 Johann Nepomuk Lehmann je umrl 18. julija 1831 v Rimskih Toplicah; Sv. Marjeta pri Rimskih Toplicah, Mrliška knjiga, 03330, str. 28; Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 88, 198.

82 *Laibacher Zeitung*, 1. 4. 1854, str. [327].

83 *Schematismus [...] 1825*, str. 397; *Verzeichniß sämtlicher wirklichen und Ehren-Mitglieder*, str. 10; NUK, *Alphabetisches Verzeichniß der Ehren-Mitglieder*. Louise Lehmann med častnimi člani ni imenovana v: Keesbacher, *Die philharmonische Gesellschaft*, str. 119–121.

dunajski dopisnik revije *Allgemeine musikalische Zeitung*.⁸⁴ Dunaj je v glasbeni zgodovini seveda že dolgo imel pomembno vlogo, a je prav v zadnjih dveh desetletjih 18. stoletja v kulturnem utripu mesta mogoče opaziti korenite spremembe. Te se zrcalijo v nenadnem porastu glasbenih aktivnosti zunaj javnih gledališč, cerkva in komaj dostopnih rezidenc visokega plemstva. Glasbena izvedenost in glasbene spretnosti, ki so že dolgo veljale za samoumevne veščine plemstva, so tedaj precej nenadoma postale nekakšna modna muha tudi v širših krogih vse številnejšega nižjega plemstva, uradnikov in premožnih meščanov. Glasbeno ljubiteljstvo se je sicer sprva razvijalo predvsem v zasebnih domovih, a se je vsesplošno zanimanje za glasbo kmalu začelo odražati tudi navzven. Na Dunaju se je nenavadno hitro razvijal nov glasbeni trg, kar je privedlo do razmaha glasbenega založništva, prisotnosti učiteljev instrumentov in petja, izdelovalcev in prodajalcev glasbil in seveda tudi raznovrstnih glasbenikov, ki so v še večjem številu kot dotlej prihajali v cesarsko prestolnico z vseh koncev Evrope.

Preden so se ti precej novi nosilci glasbene kulture v zgodnjem 19. stoletju začeli povezovati v združenja (najbolj znano je Združenje prijateljev glasbe, ustanovljeno leta 1812), se je porast splošnega zanimanja za glasbeno umetnost že jasno kazal v komaj še preglednem številu glasbenih salonov. Ti so širšim družbenim slojem ponujali intimen prostor za lastno umetniško izražanje. Glasbeni saloni, ki so bili v poznem 18. in zgodnjem 19. stoletju gostom še vedno dostopni le s povabilom ali priporočilom, so bili predvsem odraz družabnega življenja. Hkrati je bilo glasbeno udejstvovanje tudi odlična priložnost za reprezentacijo in je lahko precej pripomoglo k ugledu družine. Glasba je pogosto kot nekakšen okras postajala statusni simbol gostitelja, njena kakovost pa ni bila vedno v ospredju. Omenjeni dopisnik revije *Allgemeine musikalische Zeitung* je leta 1800 pikro dodal:

Vsako fino dekle, naj ima talent ali ne, se mora učiti klavirja in petja. Prvič je to moda, drugič [...] najlažja pot, da se pokaže v družbi in se – če ima srečo – dobro poroči. Tudi sinovi se morajo učiti glasbe. Prvič, ker se tako spodobi in je modno, drugič, ker jim to zadošča za priporočilo v boljši družbi.

⁸⁴ »Es wird wenig Städte geben, wo die Liebhaberey zur Musik so allgemein ist, als hier. Alles spielt, alles lernt Musik.« Kurze Uebersicht des Bedeutendsten, stolp. 65.

Iz izkušenj vemo, da se je marsikdo (vsaj pri nas) primuziciral k premožni ženi ali v donosno službo.⁸⁵

Ohranjena pisma, avtobiografije, družinske kronike in dnevniki so polni pričevanj o družabnih srečanjih, hišnih plesnih prireditvah, skupni vadbi in izvajanju glasbe. Čeprav meja ni vedno jasno začrtana, gre pri tem razlikovati med zaprtimi družinskimi ali prijateljskimi srečanji in dejanskimi saloni z gostujočimi virtuozi za vabljeni poslušalce.

Pobudo za ustanovitev glasbenih salonov so pogosto dale ženske, ki jim je to okolje ponujalo varen prostor za razmeroma svobodno umetniško izražanje in neredko celo možnosti za poklicno uveljavitev. Primeri učiteljic glasbe, ki so se s svojim delom povsem samostojno preživljale, ob koncu 18. stoletja pravzaprav niso več redki.⁸⁶ Johann Ferdinand von Schönfeld je poleg okoli 130 glasbenikov, ki jih je leta 1796 naštel na Dunaju, imenoval tudi skoraj 80 vidnih glasbenic. Že desetletje pozneje je Johann Friedrich Reichardt ironično pristavil, da na Dunaju tudi največji virtuozi sploh ne pridejo več do nastopov in lastnim skladbam raje prisluhnejo kar v izvedbah svojih prikupnih učenk.⁸⁷

Glasbeni saloni so bili navsezadnje tudi kraji, kjer so se na neprofesionalni ravni, a visoko nad ljubiteljskim nivojem, ne glede na stanovske razlike lahko srečevali in umetniško izražali tudi predstavniki sicer strogo ločenih družbenih slojev. Opisi glasbenih srečanj, na katerih je na primer ob dekletu iz ugledne družine, visokem uradniku, trgovcu ali poklicnem glasbeniku nastopil tudi član visokega plemstva, v tem obdobju niso več posebnost. Glasbeni saloni so bili torej tudi enkratna priložnost za vzpostavljanje poznanstev, poslovnih in socialnih stikov ter občutka družbene pripadnosti.

85 »Jedes feine Mädchen, habe sie Talent oder nicht, muss Klavierspielen oder singen lernen; erstlich ist's Mode, zweytens [...] ist's die bequemste Art, sich in der Gesellschaft hübsch zu produciren, und dadurch – wenn das Glück es will – eine in die Augen fallende, besonders reiche Parthie zu machen. Die Söhne müssen ebenfalls Musik lernen; erstens ebenfalls weil es gehörig und Mode ist; zweytens, weil es auch ihnen zur Empfehlung in der feinen Gesellschaft gereicht, und die Erfahrung lehrt, dass gar mancher (bey uns wenigstens) sich an die Seite einer reichen Frau, oder in eine sehr einträgliche Bedienung musicirt hat.« Kurze Uebersicht des Bedeutendsten, stolp. 66.

86 Schweitzer, »... ist übrigens als Lehrerin höchst empfehlungswürdig«, str. 326–348.

87 Reichardt, *Vertraute Briefe*, str. 132.

Pomena tovrstnih glasbenih srečanj za družino Zois iz virov žal ni mogoče neposredno razbrati. Družinska korespondenca in drugi primarni viri niso ohranjeni oziroma niso dosegljivi.⁸⁸ Tako si tudi o osebnem in poslovnem odnosu med bratoma Jožefom in Žigo ni mogoče ustvariti jasne podobe. Iz pisem, ki jih je Jernej Kopitar v prvih letih svojega dunajskega obdobja naslavljal na Žigo Zoisa, pa je mogoče vsekakor razbrati, da je Jožef pogosto deloval v interesu svojega brata. S svojimi osebnimi stiki je Kopitarju odprl marsikatera vrata in ga pomagal vpeljati v dunajsko družbo.⁸⁹ Kopitar se je Jožefovega vpliva jasno zavedal, saj je bilo eno njegovih prvih dejanj po prihodu na Dunaj jeseni leta 1808 prav obisk družine Zois.⁹⁰

Zelo verjetno je, da je Jožef podpiral tudi skladatelja Francesca Pollinija. Čeprav neposredni stiki niso izpričani, je ta v Ljubljani rojeni pevec, pianist, skladatelj in daljni sorodnik družine Zois večino svojega življenjskega obdobja med letoma 1783 in 1792 preživel na Dunaju. Ne more biti naključje, da je več osebnosti, ki se v tem času pojavljajo v njegovem življenjepisu (med drugimi Antonio Salieri, Wolfgang Amadeus Mozart, Maria Anna Hortensia von Hatzfeld, Giuseppe Antonio Bridi in Franz Sales von Greiner), spadalo v ožji krog prijateljev ali znancev družine Zois.⁹¹

Aktivno udejstvovanje Jožefa Zoisa in njegovo osebno posvečanje glasbi v virih nista omenjeni in na splošno njegova osebnost še vedno ostaja uganka. Naklonjenost do glasbe je v družino gotovo prinesla Katharina Zois in zdi se, da je njen oče Leopold Auenbrugger vse do konca svojega življenja ostal poglobljena gonilna sila glasbenega salona. Nobenega dvoma pa ni, da se je družina Zois v glasbeni zgodovini Dunaja zapisala na vidno mesto.⁹²

88 France Kidrič omenja Jožefova pisma v gradivu Janka Polca in v Narodnem muzeju Slovenije. Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 27, 29. V popisu Zoisove korespondence v Narodnem muzeju Slovenije ni najti Jožefovih pisem. Prim. Faganel, *Zoisovi rokopisi*.

89 Gl. pisma Jerneja Kopitarja Žigi Zoisu, Dunaj, 29. 8., 13. 9., 18. 10., 26. 12. 1809 in 25. 4. 1810. Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, str. 81, 87, 102–103, 129, 152.

90 Pisma Jerneja Kopitarja Žigi Zoisu, Dunaj, 5. 11. in 8. 11. 1808. Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 42–45.

91 Več o dunajskem obdobju Francesca Pollinija: Kokole, *The Ljubljana Singer*, str. 513–517.

92 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Raziskave glasbene preteklosti na Slovenskem (P6-0004), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Viri in literatura

Arhivski viri

- Gesellschaft der Musikfreunde: Archiv, Bibliothek und Sammlungen (A-Wgm):
 – *Matrikel der Gesellschaft der Musikfreunde des Oest. Kaiserstaates*, 9297/105.
- Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK):
 – Glasbena zbirka, Arhiv Filharmonične družbe, *Alphabetisches Verzeichniss der Ehren-Mitglieder der philharmonischen Gesellschaft in Laibach von 1803 bis 1863*.
- Narodni muzej Slovenije (NMS), Knjižnica:
 – Zoisovi rokopisi, M 12 P 132, pismo Avgušтина Zoisa Žigi Zoisu, Dunaj, 11. 11. 1793.
- Österreichisches Staatsarchiv / Haus-, Hof- und Staatsarchiv (OeStA / HHStA):
 – Karl Graf von Zinzendorf, *Tagebuch (1782)*, KA Nachlass Zinzendorf, Tagebücher 27.
- Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB):
 – Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Joseph Karl Rosenbaum, *Tagebuch, Band 4 (1801–1803)*, Cod. Ser. n. 197.

Matične knjige

(dostopno na: <https://data.matricula-online.eu/de/>)

- Graz, Graz-Hl. Blut, Taufbuch XIII, 1721–1734, 354.
- Predoslje, Poročna knjiga, 1787–1815, 01853.
- Sv. Marjeta pri Rimskih Toplicah, Mrliška knjiga 1789–1859, 03330.
- Wien, Dompfarre St. Stephan, Taufbuch 1730–1732, 01-066.
- Wien, Dompfarre St. Stephan, Taufbuch 1758–1759, 01-083.
- Wien, Dompfarre St. Stephan, Taufbuch 1770–1772, 01-089.
- Wien, Dompfarre St. Stephan, Trauungsbuch 1775, 02-069.
- Wien, Dompfarre St. Stephan, Bahrleibbuch 1776, 03a-100.
- Wien, Dompfarre St. Stephan, Taufbuch 1782–1785, 01-098.
- Wien, Dompfarre St. Stephan, Trauungsbuch 1782–1785, 02-075.
- Wien, Dompfarre St. Stephan, Sterbebuch 1773–1776, 03-32.
- Wien, Dompfarre St. Stephan, Sterbebuch 1811–1814, 03-39b.
- Wien, Maria Rotunda, Sterbebuch 1839–1863, 03-02.
- Wien, St. Augustin, Sterbebuch 1795–1815, 03-04,5.

Wien, St. Peter, Sterbebuch 1810–1827, 03-02.

Wien, Unsere Liebe Frau zu den Schotten, Taufbuch 1750–1757, 01-34.

Wien, Unsere Liebe Frau zu den Schotten, Trauungsbuch 1753–1759, 02-30.

Časopisni viri

(dostopno na: <https://anno.onb.ac.at/index.html>)

Laibacher Zeitung, 1854.

Wiener Zeitung, 1807, 1809, 1825, 1849.

Wienerisches Diarium, von Staats- vermisch- und gelehrten Neuigkeiten, 1771, 1772, 1775, 1776.

Glasbeni viri in libreti

Auenbrugger, Marianne: *Sonata per il Clavicembalo o Forte Piano Dalla Illustrre Damigella Marianna d'Auenbrugg Primo et ultimo di Lei Prodotto Con Ode d'un Amico & Ammiratore delle di Lei rare Virtudi: Messa in Musica dal di Lei Maestro di Contra Punto Il Sig.re Anton. Salieri Compositore di Camera di S. N. L'Imperatore*. Vienna: Artaria Comp., [1782].

Beethoven, Ludwig van: *Trois Trios Pour le Piano-Forte, Violon, et Violoncelle: Composés & Dediés À Son Altesse Monseigneur le Prince Charles de Lichnowsky par Louis van Beethoven: Œuvre Ire*. Vienne: Artaria et Comp., [1795].

Clementi, Muzio: *Trois Sonates Pour le Forte-Piano ou le Clavecin: Composées par Muzio Clementi: Œuvre VIII.: Imprimé par Le Sueur [...], Gravé par Noël*. Lyon: chez Castaud / Paris: chez le S. Cornouaille, [1782].

Haydn, Joseph: *Sei Sonate Per il Clavicembalo, o Forte Piano: Composte dal Celebre Sig^{re} Giuseppe Haydn: Opera XXX.: Dedicate Alle Ornatissime Signore Catarina, e Marianna d'Auenbrugger dalli umilis^{mi} ed ossequiosis^{mi} loro Servodori Artaria Compag.* Vienna: Artaria Compag., [1780].

Mayr, Johann Simon: *Duetto (M'accende un oggetto) per il Clavicembalo: Del Sigr. Simon Mayer*. A-Wgm VI 514 (Q 6816).

Mayr, Johann Simon: *Recit.^{vo} e Duetto (Ah si amabile parola) per il Clavicembalo: Del Sig.^r Simon Mayer*. A-Wgm VI 515 (Q 6817).

Paisiello, Giovanni: *La Libertà à Nice, E Palinodia à Due Voci: Musica del Sgre Paesiello*. A-Wgm VI 15339/2 (Q 3284).

[Righini, Vincenzo]: *Armida: Dramma per musica in due atti: Da rappresentarsi sul teatro di S. A. Il Sig. Prencipe Adamo d'Auersperg &c. &c. &c.* Vienna: Gius. Nob. de Kurzbek, 1782.

- [Salieri, Antonio]: *Die Rauchfangkehrer, oder unentbehrlichen Verräther ihrer Herrschaften aus Eigennutz: Ein musikalisches Lustspiel in drey Aufzügen: In Musik gesetzt von Herrn Anton Salieri, Compositor in wirklichen Diensten Sr. Majestät des Kaisers, und des kaiserl. Hof-National Theaters: Aufgeführt im k. k. Nationaltheater.* Wien: beym Logenmeister, 1781.
- Weigl, Joseph: *Duetto: Finale dell'Atto Primo (In verità mi piace): (Gl'Amori marinari): Del Sig.^{re} Weigl.* A-Wgm VI 671 (Q 3969).

Literatura

- Abbé Maximilian Stadler: Seine Materialien zur Geschichte der Musik unter den österreichischen Regenten: Ein Beitrag zum musikalischen Historismus im vormärzlichen Wien* (ur. Karl Wagner). Kassel, Basel, Tours: Bärenreiter (Schriftenreihe der Internationalen Stiftung Mozarteum, 6), [ok. 1973].
- Beghin, Tom: *The Virtual Haydn: Paradox of a Twenty-First-Century Keyboardist.* Chicago: University of Chicago Press, 2015.
- Biba, Otto: Der Beginn der Sammelstätigkeit der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien: Programm, Mittel und Ziele. *Musikfreunde: Träger der Musikkultur in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (ur. Ingrid Fuchs). Kassel, Basel, London: Bärenreiter, 2017, str. 395–428.
- Böckh, Franz Heinrich: *Wiens lebende Schriftsteller, Künstler, und Dilettanten im Kunstfache: Dann Bücher-, Kunst- und Naturschätze und andere Sehenswürdigkeiten dieser Haupt- und Residenz-Stadt: Ein Handbuch für Einheimische und Fremde.* Wien: Bauer, 1821.
- Borghi, Luca: Tapping on the Chest of History: Lost and Found Memories of Leopold Auenbrugger, Inventor of Percussion, in Austria and Beyond. *Acta medico-historica adriatica*, 16/1, 2018, str. 127–144.
- Brauneis, Walther: Das Gesellschaftstheater in Wien am Beispiel von Johann Adam von Auersperg und Franz Joseph Maximilian von Lobkowitz unter besonderer Berücksichtigung der Aufführungen von Antonio Salieris Opern. *Antonio Salieri (1750–1825) e il teatro a Vienna: Convenzioni, innovazioni, contaminazioni stilistiche* (ur. Rudolph Angermüller, Elena Biggi Parodi). Lucca: Libreria Musicale Italiana, 2012, str. 373–385.
- Casanova, Giacomo: *Gesammelte Briefe, 2: Aus der gelehrten Korrespondenz* (ur. Enrico Straub). Berlin: Propyläen Verlag, 1970.
- Choron, Al[exandre] / Fayolle, F[rançois]: Auenbrugger (Françoise). *Dictionnaire historique des musiciens artistes et amateurs, morts ou vivans, qui se sont illustrés*

- en une partie quelconque de la musique et des arts qui y sont relatifs: Tome premier.* Paris: Valade / Lenormant, 1810, str. 32.
- Faganel, Jože: *Zoisovi rokopisi: Popis*, 1. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Fuchs, Ingrid: W. A. Mozart in Wien: Unbekannte Nachrichten in einer zeitgenössischen Korrespondenz aus seinem persönlichen Umfeld. *Festschrift Otto Biba zum 60. Geburtstag* (ur. Ingrid Fuchs). Tutzing: Hans Schneider, 2006, str. 187–207.
- Gemmell-Flischbach, Max von: *Album des Kaiserl. Königl. Theresianums (1746–1880). Verzeichniss sämmtlicher Angehörigen der k. k. Theresianischen Akademie (ehemals k. k. Theresianische Ritter-Akademie) von der Gründung durch die Kaiserin Maria Theresia im Jahre 1746 bis zum Schlusse des I. Semesters 1880 mit kurzen biographischen Daten.* Wien: Moritz Perles, 1880.
- Gerber, Ernst Ludwig: Auenbrugger, Francisca. *Historisch-Biographisches Lexicon der Tonkünstler, welches Nachrichten von dem Leben und Werken musikalischer Schriftsteller, berühmter Componisten, Sänger, Meister auf Instrumenten, Dilettanten, Orgel- und Instrumentenmacher, enthält: Erster Theil.* Leipzig: Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1790.
- [Hiller, Johann Adam]: *Wöchentliche Nachrichten und Anmerkungen die Musik betreffend: Dreyzehntes Stück: Leipzig den 23ten Septembr. 1766.* [Leipzig: Im Verlag der Zeitungs-Expedition, 1766].
- Hönigová, Alena: *Johann Joseph Rösler (1771–1812): Silueta pražského skladatele ve světle jeho autografu doplněná komentovanou edicí Röslerova katalogu skladeb.* Praha: Alena Hönigová, 2022.
- Joseph Haydn: Gesammelte Briefe und Aufzeichnungen* (ur. Dénes Bartha). Kassel, Basel, Paris: Bärenreiter, 1965.
- Južnič, Stanislav: Tudi knjige rade potujejo prek oceanov, mar ne? O popotovanjih kranjskih knjig med Indijance, da o izpitu barona Zoisa niti ne govorimo. *Zgodovina za vse*, 19/1–2, 2012, str. 39–55.
- Kacin, Marija: *Žiga Zois in italijanska kultura.* Ljubljana: Založba ZRC, 2001.
- Katalinić, Vjera: Luka Sorkočević's Wiener Tagebuch (1781–1782). *Muzikološki zbornik*, 40/1–2, 2004, str. 189–196.
- Keesbacher, Friedrich: *Die philharmonische Gesellschaft in Laibach seit dem Jahre ihrer Gründung 1702 bis zu ihrer letzten Umgestaltung 1862: Eine geschichtliche Skizze.* Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1862.
- Kelly, Michael: *Reminiscences of Michael Kelly, of the King's Theatre, and Theatre Royal Drury Lane, Including a Period of Nearly Half a Century with Original Anecdotes of Many Distinguished Persons, Political, Literary, and Musical*, 1. London: Henry Colburn, 1826.

- Kidrič, France: *Zgodovina slovenskega slovstva: Od začetkov do Zoisove smrti: Razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929–1938.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1808–1809*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 1), 1939.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1809–1810*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 2), 1941.
- Kokole, Metoda: The Ljubljana Singer and Virtuoso Pianist Francesco Pollini and the Two Key Women of His Youth. *Glazba, migracije i europska kultura: Svečani zbornik za Vjero Katalinić / Music, Migration and European Culture: Essays in Honour of Vjera Katalinić* (ur. Ivano Cavallini, Jolanta Guzy-Pasiak, Harry White). Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2020, str. 501–518.
- Kramer, Christoph: *Kurz gefaßte Abhandlungen aus dem deutschen Staatsrechte zur Erleichterung der üblichen Betrachtungen, die er über diese Wissenschaft in seinem gewöhnlichen Vorlesungen anzustellen pflegt*. Wien: Joseph Kurzböck, 1771.
- Kramer, Christoph: *Kurz gefaßte Abhandlungen aus dem deutschen Staatsrechte, welche in den k. k. thesesianisch- und savoyschen Akademien die adeliche Herren mit ihren vorgesetzten Namen, unter der Anweisung des k. k. Raths, und Lehrers des deutschen Staats- und Lehnrechts Christoph Kramer, währenddem Lehrjahre 1773. verfertigt, und zu Ende desselben zum Druck befördert haben*. Wien: Johann Thomas von Trattner, [1773].
- Kurze Uebersicht des Bedeutendsten aus dem gesammten jetzigen Musikwesen in Wien (Beschluss). *Allgemeine musikalische Zeitung*, 4, 22. 10. 1800, stolp. 65–69.
- Lehmann, Ernst von: Mittheilungen eines Urenkels Auenbrugger's. *Leopold Auenbrugger, der Erfinder der Percussion des Brustkorbes, geb. zu Graz 1722, gest. zu Wien 1809, und sein Inventum novum: Nach den besten zugänglichen Quellen gewürdiget von Prof. Dr. Clar*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1867, str. 35–42.
- Link, Dorothea: Vienna's Private Theatrical and Musical Life, 1783–92, as Reported by Count Karl Zinzendorf. *Journal of the Royal Musical Association*, 122/2, 1997, str. 205–257.
- Mader, Bernd E.: Johann Leopold Auenbrugger, Edler von Auenbrugg (1722–1809). *Blätter für Heimatkunde*, 79/2–3, 2005, str. 37–45.
- Mozart: *Briefe und Aufzeichnungen: Gesamtausgabe: Band I: 1755–1776* (ur. Internationale Stiftung Mozarteum Salzburg). Kassel, Basel, Tours, London: Bärenreiter, 1962.
- Mozart: *Briefe und Aufzeichnungen: Gesamtausgabe: Band VI: Kommentar III/IV: 1780–1857* (ur. Internationale Stiftung Mozarteum Salzburg). Kassel, Basel, Tours, London: Bärenreiter, 1971.

- [Müllner, Alfons]: Die Zukunft der Stadt Laibach, XII. *Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde*, 6/4, 1898, stolp. 60–67.
- [Müllner, Alfons]: Die Zukunft der Stadt Laibach, XIII. *Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde*, 6/5, 1898, stolp. 78–83.
- [Müllner, Alfons]: Die Zukunft der Stadt Laibach, XIV. *Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde*, 6/6, 1898, stolp. 91–100.
- [Müllner, Alfons]: Die Zukunft der Stadt Laibach, XV. *Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde*, 6/7, 1898, stolp. 118–120.
- Nicolai, Friedrich: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz, im Jahre 1781: Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten: Dritter Band*. Berlin, Stettin: samozaložba, 1784.
- Preinfalk, Miha: Genealoška podoba rodbine Zois od 18. do 20. stoletja. *Kronika*, 51/1, 2003, str. 27–50.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem: 18. stoletje, 1: Od Andriolija do Zorna*. Ljubljana: Viharnik (Blagoslovljeni in prekleti, 3), 2013.
- Pungaršek, Špela: Žiga Zois, ljubitelj rastlin? *Scopolia*, 97, 2019, str. 167–195.
- Putti, Vittorio: The Portrait of Leopold Auenbrugger. *Bulletin of the History of Medicine*, 8, 1940, str. 417–418.
- Reichardt, Johann Friedrich: *Vertraute Briefe geschrieben auf einer Reise nach Wien und den Oesterreichischen Staaten zu Ende des Jahres 1808 und zu Anfang 1809*, 1–2. Amsterdam: Im Kunst- und Industrie-Comptoir, 1810.
- Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebieths für das Jahr 1823*. Laibach: Leopold Eger, [1823].
- Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebieths für das Jahr 1824*. Laibach: Leopold Eger, [1824].
- Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebieths für das Jahr 1825*. Laibach: Leopold Eger, [1825].
- Schink, Johann Friedrich: *Allgemeiner Theater Almanach von Jahr 1782*. [Wien]: Joseph Gerold, 1782.
- Schönfeld, Johann Ferdinand von: *Jahrbuch der Tonkunst von Wien und Prag: Faksimile-Nachdruck der Ausgabe Wien 1796* (ur. Otto Biba). München, Salzburg: Musikverlag Emil Katzbichler, 1976.
- Schuler, Heinz: Die Subskribenten der Mozart'schen Mittwochskonzerte im Trattnersaal zu Wien ao. 1784. *Genealogisches Jahrbuch*, 23, 1983, str. 7–90.
- Schweitzer, Claudia: »... ist übrigens als Lehrerin höchst empfehlungswürdig«: *Kulturgeschichte der Clavierlehrerin*. Oldenburg: BIS-Verlag (Schriftenreihe des Sophie Drinker Instituts, 6), 2008.
- Sorgo, Luca: *Memoriae: Dnevnik Luke Sorkočevića (1781–1782)* (ur. Katja Radoš Perković). Zagreb: HAZU, HMD, 2021.

- Uebersicht des gegenwärtigen Zustandes der Tonkunst in Wien. *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, VI, 27. 5. 1808, str. 39–44; VII, 31. 5. 1808, str. 50–54.
- Verzeichniß sämmtlicher wirklichen und Ehren-Mitglieder der philharmonischen Gesellschaft in Laibach: Im Jahre 1826.* [Ljubljana]: Joseph Sassenberg, [1826].
- Vidmar, Luka: Žiga Zois in glasba. *Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja: Bilten*, 7, 2015, str. 18–21.
- Vogg, Herbert: Aus Mozarts Umkreis: Der Baron du Beyne. *Musica conservata: Günther Brosche zum 60. Geburtstag* (ur. Josef Gmeiner, Zsigmond Kokits, Thomas Leibnitz, Inge Pechotsch-Feichtinger). Tutzing: Hans Schneider, 1999, str. 467–471.
- Voss, Wilhelm: Carl Zois Freiherr v. Edelstein: Ein Beitrag zur Geschichte der Botanik. *Oesterreichische Botanische Zeitschrift: Organ für Botanik und Botaniker*, 34/3, 1884, str. 77–80.
- Zois, Anton: *Sull'Amore della Patria: Trattato scritto in Tedesco dal Sigr. Giuseppe di Sonnenfels, Consigliere di Reggenza, e Professor pubblico di Politica nell'Università di Vienna, tradotto dal Sig.r Barone Antonio Zois, Convittore nel Coll. I. R. T. Vienna*: Giuseppe Kurzboeck, 1772.

The Zois Family Viennese Music Salon

Joseph Zois von Edelstein, Sigmund Zois's younger brother, has until now received little attention in the scholarly literature. Even though his Viennese home was a renowned meeting place for music lovers, professional musicians from the local scene and visitors from abroad, little is known about him today.

Born in 1748, Joseph received his education at the *Collegio* in Reggio Emilia, returning to his native Ljubljana in 1769. In 1772, his father, Michelangelo Zois, allotted Joseph a substantial share of his inheritance, which allowed him to live a relatively carefree life for the remaining four decades of his life, without being obliged to seek employment. After his first wife, Katharina von Bonazza, died in 1779, Joseph moved to Vienna and never again left the city. He died in 1813.

Joseph Zois's second wife was Katharina Auenbrugger, daughter of the famous physician Leopold Auenbrugger, a well-known personality in Vienna's social and musical circles. She and her sister, Marianne, devoted themselves to music and were much-admired by Viennese society. Auenbrugger organised regular private and amateur musical gatherings at his home; these were occasionally attended by such prominent personalities as Leopold Mozart with his son Wolfgang Amadeus, Friedrich Nicolai, Muzio Clementi and Luka Sorkočević (Luca Sörgo). As a sign of appreciation, Joseph Haydn even dedicated a collection of six piano sonatas to the Auenbrugger sisters in 1780. Antonio Salieri, who was both Katharina's and Marianne's music teacher and a close family friend, regularly participated in these gatherings. Auenbrugger was Salieri's best man in 1775 and also wrote the libretto for Salieri's singspiel *Der Rauchfangkehrer* in 1781.

As the younger Zois couple never set up a separate household, it is unnecessary to distinguish between the two houses. It seems that Auenbrugger remained the driving force behind the musical encounters until the end of his life (1809). Katharina and Joseph Zois had two daughters, Louise and Josepha, who were also active as amateur musicians: Louise became a proficient singer, while Josepha was a pianist.

Nothing is known about the musical repertoire performed in the home of the Zois. Only a minimal part of the family music library has survived, including four opera duets by Johann Simon Mayr, Joseph Weigl and Gio-

vanni Paisiello, now in possession of the Archive of the Gesellschaft der Musikfreunde in Vienna. After Joseph's death, Katharina withdrew from the public eye and lived in Vienna until 1825. There is no information regarding their daughter Josepha, who died in 1849. Louise, on the other hand, moved to Ljubljana in 1810 and married Johann Nepomuk Lehmann. She lived there until 1854, but left no traces in Carniola's musical life.

Beginning with the last two decades of the eighteenth century, Vienna experienced a tremendous surge in musical activity, due mainly to the amateur interest of the middle classes rather than to organisation by public institutions. Music was a favourite leisure activity, while private musical gatherings also provided a welcome opportunity to establish new contacts and served as a precious tool to gain entry into society. Music in private homes emerged and flourished, enlivening Viennese cultural life. Music salons were often the domain of women, who were thus able to pursue relatively free artistic development within the private sphere of their homes. Many were even employed professionally as music teachers. Due to the scarcity of sources, the importance of these encounters for the social network of the Zois family cannot be accurately assessed. However, evidence obtained thus far allows us to assert that Joseph Zois's house was one of the most famous addresses in musical Vienna of his time.

ZOISOVA PALAČA V LJUBLJANI: ZGODOVINA GRADNJE

Metoda Kemperl

Uvod

O baronu Žigi Zoisu je bilo napisanih že veliko razprav in monografij. Pisci so se večinoma osredotočali na področja literarne in gospodarske zgodovine ter jezikoslovja in geologije, precej manj pa je znanega o hiši oziroma palači v Ljubljani, kjer je Zois preživel večino svojega življenja. To je gotovo presenetljivo, a je hkrati razumljivo. Preseneča nas zlasti zato, ker je bil Zois več kot dvajset let priklenjen na invalidski voziček, tako da so se v tej hiši zbirali njegovi prijatelji in znanci oziroma je bilo v njej več desetletij središče slovenskega preroda. Neraziskanost nas preseneča tudi zato, ker je stavba ena največjih historičnih palač v mestu. Vsaj z umetnostnozgodovinskega vidika pa je razumljivo, da stavba ni raziskana, saj je slogovno precej neizrazita in zato za umetnostne zgodovinarje manj privlačna.

Palača ima hišno številko Breg 22 in v sebi združuje več starejših hiš. Prvo hišo na tem mestu je leta 1728 kupil Žigov oče Michelangelo Zois; kmalu jo je z nakupi sosednjih stavb povečal do te mere, da je po zadnjem nakupu in prezidavah, ki jih je naročil že Žiga Zois, stavba z atrijem vred v tlorisu merila približno 1600 m². Zoisov je bil tudi celoten pas južno od palače, torej prostor, ki se nahaja med Bregom, današnjo Emonsko cesto, južnim mestnim obzidjem in zadnjim delom hiš na Križevniški ulici. K temu je spadalo še omenjeno mestno obzidje ter »graben« (jarek) med njim in Krakovim.¹

Palača je danes razdeljena na več zasebnih stanovanj in nekaj manjših poslovnih lokalov v pritličju, zato je bila v notranjščini večkrat prenovljena in prezidana. Zadnjih deset let pa se vse bolj spreminja v turistične apart-maje, zato je čas, da se ji posvetimo bolj poglobljeno.

---

¹ Sicer pa to ni bila edina posest družine Zois v Ljubljani. Poleg palače na Bregu so imeli še dve hiši v Ljubljani, štiri v Trstu, pet gosposčin in sedem veleposestev ter več plavžev in fužin na Gorenjskem in Koroškem (Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein).

Pravnik in ljubiteljski zgodovinar Rudolf Andrejka² je v časopisu *Slovenec* že leta 1932 ob priložnosti obnove palače podal kratek opis stavbe in njenih lastnikov – z namenom, da »pobudimo naše krajevne zgodovinarje, da se podrobneje bavijo z zgodovino te hiše«. ³ Ne le, da se mu želja ni uresničila, njegov zapis je ostal pri večini tistih, ki so karkoli napisali o zgodovini stavbe, popolnoma spregledan.

Palača je bila, kot rečeno, do sedaj v strokovni in znanstveni literaturi deležna le kratkih omemb. Prvi je o njej pisal Nace Šumi v pregledu ljubljanske baročne arhitekture. Leta 1961 je zapisal, da je palača dober primer klasicistične arhitekture: v njej je še mogoče opaziti baročno tradicijo, a ni več baročne kompozicije. Po njegovem mnenju naj bi portal s svojo stilizacijo rozet in čelom (odvod portala cerkve sv. Petra v Ljubljani) razgibano formo sicer okrnil, ne pa popolnoma zadušil. Nato še ugotavlja, da je bila palača iz več manjših hiš v enotno stavbo prezidana med 1765 in 1770, portal pa je nastal 1798, kot je datiran. ⁴ Leta 1988 je Uroša Lubeja zanimalo, zakaj je na fasadi te palače plošča z ljubljanskim grbom in letnico 1589, ki bi po njegovem mnenju – glede na obliko – lahko bila portalni sklepnik. Na podlagi zapuščinskega inventarja nekdanjega lastnika hiše je ugotovil, da je bila Erbergova hiša, ki jo je leta 1765 kupil Michelangelo Zois, nekoč mestno skladišče. Zato je domneval, da je omenjena plošča ostanek te stavbe. Ugotovil je, da je plošča vzdana na mestu nekdanjega portala. Ko je primerjal Wiserjevo risbo Brega, ki je nastala med letoma 1760 in 1765, ⁵ in oljno sliko Andreja Herrleina Požar v Krakovem iz leta 1798, je ugotovil, da so po letu 1765 premestili stare portale. Ob tem je še dodal, da je prav v letu, ko je datirana plošča, stavbenik Abondio Donino za mestno skladišče izklesal portal in mestni grb. Za fasado je zapisal, da je bila leta 1938 neustrezno obnovljena, saj je novi omet predebil, zato se okenski okvirji v njem izgublajo, namesto da bi ustvarjali igro svetlobe in sence. ⁶ Leta 1991 je bilo objavljeno obsežno, Žigi Zoisu posvečeno geslo v *Slovenskem biografskem leksikonu*. V njem je

² Holz, Andrejka pl. Livnogradski.

³ Andrejka, Zoisova palača.

⁴ Šumi, *Ljubljanska baročna arhitektura*, str. 168.

⁵ Lubej je nastanek risbe zelo ohlapno postavil v sredino 18. stoletja (Lubej, Mestni grb, str. 74–76). Že Kidrič pa je risbo argumentirano datiral v leta med 1760 in 1765 (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 212). Po njem je datacijo prevzel Stopar (Stopar, *Ljubljanske vedute*, str. 73, 74).

⁶ Lubej, Mestni grb, str. 74–76. Isti avtor je v geslu o Abondiu Doninu arhivski dokument o izdelavi portala in grba povezal s to ploščo (Lubej, Donino, str. 557).

na kratko omenjena tudi ljubljanska palača: »Precej denarja je Z. namenil za razširitev zemljiške posesti ob hiši na Bregu v Lj. K 5 hišam, ki jih je združil že oče, je 1793 dokupil še dvorec nekd. samostana iz Bistre. Dvorec je dal prezidati v dvonadstropno stavbo in 1806 nadzidal še tretje nadstr. K svoji palači je dokupil del mestnega obzidja z obrambnim zidom, dal zid podreti, jarek zasuti in zemljišče zasaditi z drevjem [...].«⁷ Kljub temu so po Šumiju letnico 1798 kot letnico enotnega fasadiranja povzeli tudi Ivan Stopar⁸ in avtorji vodnika po baročni Ljubljani iz leta 2007.⁹ Stopar je nekaj let pozneje to letnico opustil in zapisal le, da je blok hiš (bistriški dvor, Erbergova palača, Zoisova palača) Žiga Zois združil in prezidal po letu 1793. O njegovem zasebnem vrtu je zapisal, da je bil lociran za bistriškim dvorom, za njim pa je bil mestni jarek – drevored.¹⁰ Nace Šumi je leta 2007 v razstavnem katalogu ponovil svoje ugotovitve iz leta 1961 takole: »Med 1765–1770 in 1793–1800 so več starejših hiš združili in prezidali v enotno stavbo. Letnica 1798 ob portalu se zdi primerna za čas njenega nastanka. S stilizacijo rozet in čelom (odvod portala sv. Petra) je razgibano formo sicer okrnil, ne pa povsem zadušil. Prav ta portal začenja za Ljubljano in njeno deželno okolje vrsto značilnih motivov domačega empira. Fasada je povsem gladka, nečlenjena. Poudarjajo jo le okenski okviri.«¹¹ Natančnejše letnice nakupov hiš lahko preberemo v zapisih Jožeta Suhadolnika, ki je povzemal po tipkopisu Vladislava Fabjančiča. Suhadolnik pravi, da stoji današnja Zoisova palača na površini prvotnih osmih stavb. Da je hišo Pri zlati ladji Michelangelo Zois kupil leta 1770 in da je cerkev sv. Lovrenca, ki je stala južno od bistriškega dvora, dal podreti Žiga Zois leta 1793, saj je omenjeni dvor s cerkvijo vred kupil tega leta. Erbergovo hišo je Michelangelo kupil leta 1765, pri čemer za 16. stoletje ni zabeleženo, da bi bila ta hiša mestno skladišče. Prvo hišo v Križevniški ulici je Michelangelo kupil leta 1760, drugo hišo v Križevniški štiri leta pozneje, tretjo hišo v Križevniški pa leta 1771.¹² Suhadolnik je na drugem mestu v isti publikaciji zapisal, da je bila hiša Pri zlati ladji podrta leta 1827, hiša bistriškega opata pa leta 1826. Zapisal je še, da je Zois med letoma 1765 in 1770 združil stavbišče

7 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein.

8 Stopar, *Sprehodi po stari Ljubljani*, str. 105.

9 Kemperl, Klemenčič, Weigl, *Baročna Ljubljana*, str. 56.

10 Stopar, *Ljubljanske vedute*, str. 73, 74.

11 Šumi, *Arhitektura 18. stoletja*, str. 213. Ker je katalog izšel po Šumijevi smrti, so večino kataloških enot dopolnili z novimi spoznanji, vendar je enota Zoisova palača ostala brez pripomb.

12 Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 77–83.

štirih manjših triosnih hiš in jih prezidal v enotno stavbo, ki je že pri prvem številčenju dobila enotno številko 302. Njej je bila okoli leta 1805 priključena še ena križevniška hiša. Tudi Suhadolnik omenja letnico 1798 kot leto, v katerem je celotna palača dobila enotno podobo.¹³ Edini daljši zapis o palači je iz leta 2010 in ga najdemo na spletnem portalu DEDI. Avtor besedila Tine Germ pravi, da je stavba nastala v drugi polovici 18. stoletja z združitvijo in delno prezidavo starejših hiš, ki jih je Michelangelo Zois pokupil v zgodnjih šestdesetih letih, in Erbergove palače, ki jo je kupil leta 1765 in je bila prvotno zgrajena kot mestno skladišče. Bistriški dvor, ki je stal ob Erbergovi hiši, na vogalu vzdolž mestnega zidu, je skupaj s cerkvijo sv. Lovrenca in delom mestnega obzidja kupil Žiga Zois leta 1793. Cerkev in zid je dal podreti, da je pridobil prostor za vrt, hišo bistriških opatov pa je priključil svoji posesti in do leta 1798 združil vse tri stavbe z enotnim pročeljem. Lubejev podatek, da je Donino leta 1589 izdelal portal za mestno skladišče, je Germ povezal s še ohranjenim glavnim portalom te palače, a poudaril, da je bil portal v 18. stoletju predelan. Po Lubeju je ponovil podatek o neustrezni obnovi fasade leta 1938.¹⁴ O Zoisovih vrtovih v Ljubljani je pisala Ines Babnik (Unetič), ki omenja tri njegove vrtove, in sicer velik botanični vrt v Gradišču, drevored na mestu grabna in zasebni vrt na obzidju. Za ta vrt, ki je bil najbolj povezan s palačo, ne napiše, kdaj je nastal in kje točno je bil lociran, čeprav je objavila njegov načrt.¹⁵

Iz zapisanega sledi, da so pisci letnico 1798 večinoma interpretirali v povezavi z zadnjo razširitvijo palače in poenotenjem fasade. Pri številu in letnicah nakupa hiš, ki jih palača združuje, in o letu podrtja bistriškega dvora pa si niso bili enotni. Že bežen pogled na ploščo z letnico 1798 pa vzbuja dvom, da se ta nanaša na zgodovino gradnje, saj je odlomljena in vzdana ob portalu. Prav tako že omenjena Herrleinova slika iz leta 1798 kaže, da sta tako cerkev sv. Lovrenca kot bistriški dvor takrat še stala. Zato se nam o palači in njeni gradnji zastavlja kar nekaj vprašanj, na katera bomo skušali odgovoriti. Najprej nas bo zanimalo, zakaj je Michelangelo Zois kupoval hiše na Bregu. Potem bomo skušali natančno locirati in opisati poslopja gostilne Pri zlati ladji, bistriškega dvora in cerkve sv. Lovrenca ter ugotoviti, kdaj natančno so bila ta poslopja podrti in v kolikšni meri

13 Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 16, 17.

14 Germ, *Zoisova palača*.

15 Unetič, *Kultura vrtov*, str. 90–95.

so vključena v sedanjo palačo. Ker se letnica 1798 verjetno ne nanaša na gradnjo palače, nas bo zanimalo, kdaj je Zois vse hiše enotno prezidal in fasadiral oziroma kdaj je palača dobila sedanjo podobo. Ker je bil sestavni del palače vsaj zasebni vrt, bomo skušali odgovoriti tudi na vprašanje, kdaj ga je dal Zois zasaditi in kje natančno je bil lociran. Ob tem nas bo zanimalo tudi, kdaj je dal Zois zasaditi drevored na grabnu.

Pri raziskovanju teh vprašanj si bomo pomagali s študijem in primerjanjem slikovnega gradiva (risbi Brega Candida Zullianija iz leta 1751, ki sta hranjeni v Avstrijskem državnem arhivu, situacijska risba Lovrenca Pragerja iz leta 1767, ki kaže hišo Pri zlati ladji in prostor ob južnem mestnem obzidju iz istega arhiva, cenilni zapisnik bistriškega dvora s pripadajočimi tlorisi iz leta 1790 iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu, načrti mesta Ljubljane iz Arhiva Republike Slovenije in Zgodovinskega arhiva Ljubljana, dokumentacija Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije), študijem arhivske zapuščine Michelangela in Žige Zoisa, ki je še ohranjena v Arhivu Republike Slovenije, študijem drugega arhivskega gradiva ter popisi hiš iz obdobja med letoma 1782 in 1805.¹⁶ Ob tem bomo uporabili še stilno-kritično analizo, družbeno-zgodovinski pristop in metodo prekrivanja načrtov in risb.

Opis palače

Palača stoji med Bregom, Križevniško ulico in Zoisovo cesto, pri čemer je med stavbo in Zoisovo cesto še ozek zelen pas, ki sega do Križevniške soteske. Glavna fasada je 12-osna. Razmiki med osmi pa niso enaki, tako da je že na prvi pogled jasno, da je hiša sestavljena oziroma zgrajena v različnih obdobjih. Celotni glavni oziroma vzhodni trakt je trinadstropen. Pritličje je prekrito s sivimi marmornimi ploščami, nadstropja pa so prekrita z enotno izstopajočo fasado iz malte. Kamniti okenski okviri so preprosti, imajo pa rahlo profilirano plitvo polico in prav tak nadstrešek. Če glavno fasado opišemo z leve oziroma južne strani, je med prvima dvema osema rahlo pro-

16 Oe-StA / Inneres, HK Allgemein, Fasz. 979, fol. 495, 496; Oe-StA / FHKA SUS KS, RA 664; StLA, FLD, Staatsguterakten Krainerische Archivalien, Versch. H. Freudenthal (5. Theil), Karton 96; ARS, SI AS 1052, fasc. 33, 35. *Verzeichniß der in Laybach befindlichen Gassen*, 1782, 1796; *Verzeichniß der Hausinhaber*, 1802, 1805; Korošec, *Ljubljana skozi stoletja*, str. 79–101.

Slika 1. Zoisova palača v Ljubljani.

© Metoda Kemperl.

filiran portal s polelipsastim zaključkom in stopnjevanim temenskim kamnom, ki sega malenkost nad črto, ki ločuje pritličje od prvega nadstropja. Tretja in četrta os sta malo bolj odmaknjeni od druge in med seboj, tako da imata v pritličju vsaka svoj portal. Oba portala sta po obliki podobna prvemu, le ožja sta. Peta in šesta os sta blizu ena drugi, na sredini med njima je v pritličju portal, prav tak, kot sta drugi in tretji portal. Nad portalom je v fasado vdelan kamen z grbom mesta Ljubljane in rimsko letnico 1589. Sedma in osma os sta v takih razmerjih kot peta in šesta. Med njima je v pritličju precej večji glavni kamnit portal, ki je sestavljen iz pravokotne osnovne plošče, izstopajočega polkrožnega vhodnega okvira, profiliranega ravnega delilnega zidca in volutne atike. Polkrožni portalni del je rustičen: sestavljen je iz kvadrastih in trapezastih kamnov s prizmastimi zaključki, ki imajo različno globino in teksturo. Na vrhu je volutni temenski kamen. Na površini med zgornjima vogaloma in polkrožnim zavojem portala sta reliefno upodobljena cvetova z zavihanimi listi. Delilni zidec se proti sredini dvakrat odebeli. Nad njim je volutna atika, ki se zgoraj konča s segmentnim profiliranim zaključkom. Podpirata ga voluti, ki tečeta vsaka na svojo stran in sta zgoraj rahlo odbiti, med njima pa sta simetrično dve gladki voluti in dva navzdol obrnjena akantova lista. Zadnje štiri okenske osi so enako-

Slika 2. Zoisova palača, glavni portal.
© Metoda Kemperl.

merno razporejene. Na sredini med dvema osema sta postavljena prav taka portala, kot sta drugi in tretji. Glavni trakt obsega na južni fasadi tri osi. V nadaljevanju je južni trakt visok tri nadstropja še dve okenski osi, potem pa se zniža za celo nadstropje. Dve osi tega znižanega dela južnega trakta imata še pritličje in dve nadstropji. Naslednjih pet osi ima zaradi dvigajočega se terena le še pritličje (ki je v nivoju prvega nadstropja glavnega trakta) in nadstropje. Glavni trakt tudi na severni fasadi obsega tri okenske osi, nato pa se nadaljuje v severni trakt, ki je še v sedmih oseh trinadstropen, potem pa se zniža za eno nadstropje; in ker se tu teren prav tako dviga, imajo štiri osi le pritličje in prvo nadstropje. Okenski okviri imajo enako profilacijo kot

Slika 3. Zoisova palača, plošča z ljubljanskim grbom na glavni fasadi.
© Metoda Kemperl.

na glavni fasadi. Celotna severna fasada je v spodnjem delu rahlo poševna. Pritličje trinadstropnega dela ima na levi strani dva kamnita pravokotna portala, nameščena med okenskima osema, nižji, enonadstropni del pa ima preprost rusticiran polkrožno zaključen portal z volutno agrafu. Skozi ta portal pridemo v vežo s stopniščem na levi strani. Skozi glavni vhod pročelja pridemo v široko obokano vežo, iz nje pa na razsežno notranje dvorišče. Levo od veže vodi v vsa nadstropja triramno stopnišče. V pritličju je večina prostorov obokanih, v nadstropjih pa ima večina prostorov ravne stope.

Michelangelo Zois in prostor ljubljanskega pristanišča

Prvo hišo na mestu palače Breg 22 je leta 1728 kupil Michelangelo Zois (1694–1777). V Ljubljano je prišel sredi dvajsetih let 18. stoletja in se zaposlil v trgovini sorojaka Petra Antona Codellija pl. Fahrenfelda, ki je bil tedaj najuspešnejši ljubljanski veletrgovec. Trgoval je z železom, železino, volno in suknom. Po njegovi smrti je trgovino podedoval nečak Avguštin Codelli, ki je ustanovil trgovsko družbo, v kateri sta bila družbenika še Michelangelo Zois in Janez Štefan Gasparini. Leta 1727 sta oba postala ljubljanska meščana, Zois pa je bil tudi član notranjega sveta mesta. Leta 1735 je od Codellija odkupil vso trgovino in njeno področje razširil še na druge surovine in južno sadje. Tako je vodil obsežno trgovino med Benetkami, od koder je južno blago uvažal na Kranjsko in naprej v srednjo Evropo, in Ljubljano, od koder je v Italijo izvažal železo in železne izdelke iz Kranjske in Koroške. Sredi štiridesetih let je Gasparini odstopil kot družbenik in Zois je desetletje trgovino vodil sam. Leta 1755 je z Valentinom Simonettijem in Aleksandrom Andriolijem ustanovil družbo pod imenom Michelangelo Zois. Leta 1739 mu je cesar podelil dedno plemstvo s predikatom Edelstein, leta 1752 so ga kranjski deželni stanovi sprejeli za deželana, leta 1760 pa je dobil še dedni baronski naslov. Zato se je odpovedal meščanstvu. Med letoma 1749 in 1755 ter od 1763 naprej je bil eden izmed štirih svetnikov komerčnega konsesa na Kranjskem. Pokupil je veliko gospostev na Kranjskem, si pridobil ogromno premoženje s trgovino in postal najbogatejši gospodarstvenik v deželi.¹⁷

Da je Michelangelo Zois kupil hišo na Bregu, ni bilo naključje. V tem predelu mesta je bilo namreč glavno ljubljansko pristanišče.¹⁸ Če pogledamo lastništvo hiš na Bregu, hitro ugotovimo, da so največji trgovci ta prostor obvladovali tudi fizično. Tu so imeli poleg Zoisa svoje hiše tako Peter Anton Codelli pl. Fahrenfeld (in njegov nečak Avguštin Codelli) kot Janez Štefan pl. Gasparini (in njegov naslednik Friderik) ter Aleksander Andrioli in njegovi potomci.¹⁹ Torej za Breg lahko trdimo, da je bil v 18. stoletju veletr-

¹⁷ Valenčič, Zois pl. Edelstein; Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 185–190.

¹⁸ Na plovo po Savi je bila vezana trgovina Kranjske, Štajerske in obrobni delov Hrvaške. V Kašlju so blago pretovarjali na tovarne živali ali vozove in ga po kopnem prepeljali do Ljubljane. Tam so ga na Bregu ponovno naložili na čolne in ga po Ljubljani prevažali do Vrhnike (Umek, *Promet po Savi*, str. 271).

¹⁹ Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 72–83.

Slika 4. Zoisova palača, plošča z letnico 1798 na glavni fasadi.

© Metoda Kemperl.

govska četrt. Staro plemstvo je imelo v lasti hiše na Novem trgu. Meja med meščanskimi lastniki oziroma veletrgovci, ki so plemiški naziv dobili šele v 18. stoletju, in lastniki iz vrst starega plemstva sta bili vogalna hiša Breg 2 oziroma Novi trg 1, ki je bila v 18. stoletju v lasti grofov Gallenbergov, ter hiša pred njo (danes ne stoji več), ki so jo imeli v lasti grofje Engelshausni. Hiša Breg 4 pa je bila v plemiški lasti le nekaj časa.²⁰

S pomočjo obeh risb Brega, tako Wiserjeve iz let med 1760 in 1765²¹ kot tiste, ki jo je verjetno leta 1751 pripravil Candido Zulliani,²² pa tudi izvemo, kje natančno so stale vse hiše na Bregu in kakšen je bil njihov

20 Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 68, 120, 130.

21 Stopar, *Ljubljanske vedute*, str. 73.

22 Oe-StA / Inneres, HK Allgemein, Fasz. 979, fol. 495, 496. Ti dve Zullianijevi risbi nista datirani, ker pa sta vloženi v dokumente, ki so nastali leta 1751, je najverjetneje, da je to tudi čas njunega nastanka. Vsekakor sta nastali pred letom 1760, saj niti Zois niti Erberg še nista označena kot barona.

zunanjji videz. Ljubljanski meščan in med letoma 1761 in 1764 deželni stavbni mojster Candido Zulliani je ob priložnosti razširitve pristanišča na Bregu leta 1751 narisal dve zelo natančni risbi tega ljubljanskega predela. Prva kaže pogled na hiše Brega z današnjega Gallusovega nabrežja, druga pa je situacijski tloris hiš med današnjim Šentjakobskim mostom, današnjo hišo Breg 2 in Gosposko ulico, ki vključuje tudi popis lastnikov v tistem letu. Risba Brega je zelo natančno izrisana, saj je bil Zulliani arhitekt in je zato znal tako opazovati arhitekturo kot tudi podrobno izrisati vsak njen detajl. Iz cenilnega zapisnika bistriškega dvora in cerkve sv. Lovrenca iz leta 1790 izvemo tudi precej o podobi notranjščine teh dveh stavb.²³ Več o poslopjih in vrtu gostilne Pri zlati ladji pa izvemo iz situacijskega načrta Lovrenca Pragerja iz leta 1767.²⁴

Hiša gostilne Pri zlati ladji oziroma Šifbirt je imela v tlorisu obliko črke L in je bila z eno stranico naslonjena na južno mestno obzidje, z drugo pa je slonela na škarpi, ki je segala prav do reke Ljubljanice. V pritličju sta bila dva velika obokana gostilniška prostora z majhno kuhinjo, v nadstropju pa dve večji sobi, dve kamri in kuhinja. Stavba je bila členjena z lizenami in je imela na vzhodni fasadi fresko,²⁵ na severni strani pa polkrožen vhod. Za to glavno stavbo so si ob mestnem obzidju proti zahodu sledili pomožni prostori. Prva je bila obokana klet, ki je bila leta 1767 že v lasti Michelangela Zoisa, druga je bila obokana gostilniška klet, tretja pa neobokan gostilniški hlev; vmes je bilo stopnišče. Takoj za hlevom je stal vodnjak. Zoisova klet je imela še nadstropje, ki je bilo povezano z bistriških dvorom. Vzdolž obzidja do sedanje Emonske ceste se je raztezal gostilniški vrt, ki je bil verjetno od gostilniškega dvorišča ločen z zidom.²⁶

Za gostilno je stala cerkev sv. Lovrenca, ki je bila s svojo zahodno stranico povezana z bistriškim dvorom. Cerkev je bila za malenkost ožja od dvora in je imela tristrani oltarni zaključek na vzhodni strani. Ta je

23 StLA, FLD, Staatsguterakten Krainerische Archivalien, Versch. H. Freudenthal (5. Theil), Karton 96. Dne 4. marca leta 1790 je nastal cenilni zapisnik bistriškega dvora, ki sta ga pripravila Lovrenc Prager (deželni arhitekt) in njegov sin Ignac Prager (gradbeni cenilec). Hišo sta ocenila na 1425 goldinarjev. Za potrebe cenitve je Lovrenc Prager izrisal tudi tlorise vseh nadstropij. Leta 1782 je namreč Jožef II. bistriški samostan ukinil, s čimer je njegov dvor v Ljubljani prešel v verski sklad. Tako je dobil Zois možnost nakupa te stavbe za razširitev svoje palače.

24 Oe-StA / FHKA SUS KS, RA 664; Oe-StA / Inneres, HK Allgemein, Fasz. 979, fol. 495, 496.

25 Upodobitev sv. Nikolaja, zavetnika ribičev in čolnarjev, ki jo je leta 1731 naslikal Franc Jelovšek (Radics, *Alte Häuser*, str. 29).

26 Oe-StA / FHKA SUS KS, RA 664.

Slika 5. Candido Zulliani, Pogled na Breg, 1751.
© OeStA / Inneres, HK Allgemein, Fasz. 979, fol. 495, 496.

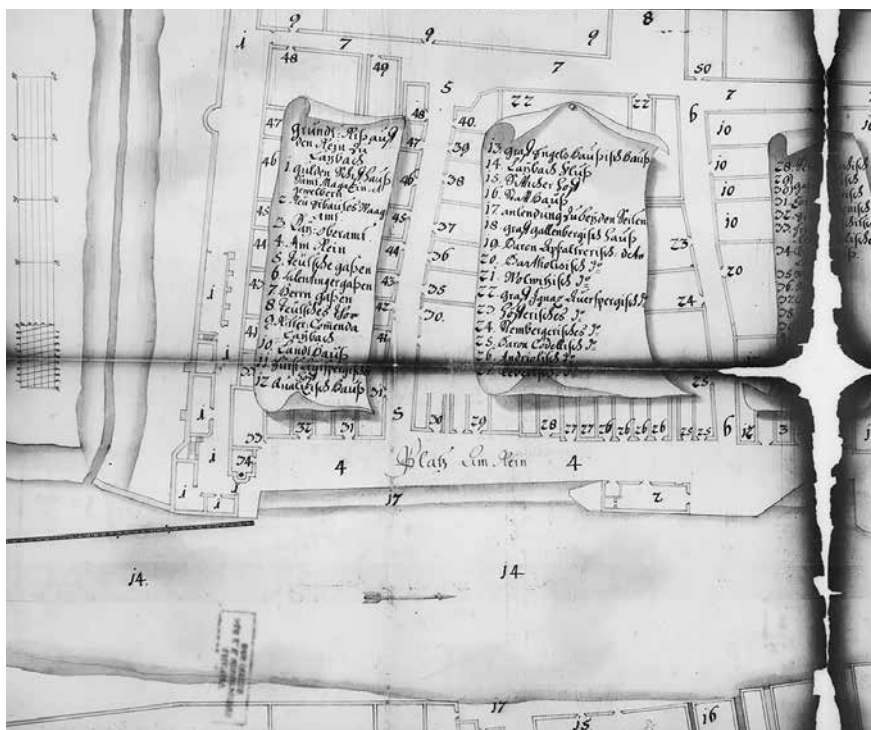
bil od gostilne Pri zlati ladji odmaknjen približno dva metra in pol, tako da je bil med stavbama prehod na gostilniško dvorišče in naprej na vrt. Cerkev je imela na severni strani vhodni portal, nekaj okenskih odprtin in fresko, okno pa je bilo tudi nad tristranim zaključkom. Tako cerkev kot bistriški dvor sta bila dvonadstropna in torej nižja kot obe palači, ki sta bili postavljeni severno od njiju. Bistriški dvor je s svojo vzhodno stranico segal približno dva metra čez črto ostalih hiš v nizu. Zato je bil na stiku dvora in Erbergove palače prostor za valjast vhodni stolp: spodaj je imel pravokoten vhodni portal, nad njim pa v vsakem nadstropju po eno biforno okno. Dvor so v pritličju sestavljali preddverje, klet, hodnik, stopnice, malo dvorišče, hlev za 4 konje, zakristija ter na vzhodni strani prizidana skoraj pravokotna t. i. spodnja kapela s triosminskim zaključkom. V prvem nadstropju so bile stopnice, predsoba, velika soba z enim enojnim in enim dvojnimi oknom – biforo, kuhinja z oknom na južni steni, shramba z dvema oknoma. V drugem nadstropju pa so bile stopnice, predsoba s hodniki in straniščem, velika dvorana z enim enojnim in enim dvojnimi oknom, dve veliki sobi nad obokom in kletjo, vsaka s po dvema biforama, in kvadratna t. i. zgornja kapela. Streha je bila prekrita z opeko. Pritličje kapele je segalo še v prvo nadstropje. V pritličju in drugem nadstropju sta stala oltarja. Glede na podatke bi lahko domnevali, da je

bila spodnja kapela dostopna tudi ljubljanskim meščanom, zgornja kapela pa je bila namenjena le prebivalcem dvora. Glede na načrte sta imela tako cerkev sv. Lovrenca kot dvor renesančne slogovne značilnosti.²⁷

Vzdolž Brega proti severu je sledila Erbergova, nato pa vogalna Zoisova hiša. Leta 1751 sta bili obe hiši trinadstropni palači z enako visokima strehama. Obe pritličji sta bili rusticirani, fasadi sta bili členjeni s pilastri, ki so se vzpenjali po vseh treh nadstropjih. Prav taki sta bili tudi dve okenski osi na Križevniški ulici. Fasada Zoisove hiše je imela štiri okenske osi, okenski okviri so bili dekorirani v vseh nadstropjih. V liniji druge osi z leve je bil v pritličju polkrožen portal z volutnim zaključkom. V mansardi so bila tri majhna mansardna okna. Erbergova hiša je obsegala 6 okenskih osi s preprostejšimi okenskimi okviri. V sredini pritličja je bil v širini dveh okenskih osi polkrožen portal, nad njim pa balkon. Obe hiši sta – glede na členitev in dekoracijo – nastali v prvi polovici 18. stoletja, domnevali bi celo lahko, da je vogalna Zoisova hiša novo fasado dobila kmalu po nakupu v letu 1728. Med današnjo Križevniško in Salendrovo ulico je, tako kot danes, stalo šest hiš. Prva in druga hiša (današnji Breg 20 in Breg 18) sta bili v lasti Janeza Štefana pl. Gasparinija. Prva ima baročno pilastrsko členitev, na Zullianijevi risbi pa je tudi že viden baročni portal, ki je ohranjen še danes. Ta bi lahko nastal kmalu po letu 1728, ko je hišo kupil Gasparini in jo morda ob tej priložnosti predelal. Druga hiša s štiriosno fasado je imela nad glavnim polkrožno zaključenim portalom balkon z balustrado in konzolni podstrešni venec, zato bi lahko nastala v 16. ali zgodnjem 17. stoletju. Lastnik tretje hiše (današnja hiša Breg 16) je bil Anton Schemerl, mitniški in tehtniški nadmojster. Ta štiriosna hiša ima pilastrsko členitev na fasadi, ki je verjetno iz prve polovice 18. stoletja. Najožja hiša (le 3-osna) s preprosto fasado je bila v lasti gostilničarja Jurija Kebra. Peta hiša je bila največja, kar 7-osna. V sredini 18. stoletja je bil lastnik Aleksander pl. Andrioli, v lasti njegove družine pa je hiša ostala do leta 1876. Zadnja hiša, ki je mejila na današnjo Salendrovo ulico, je bila v lasti Avgušтина Codellija pl. Fahrenfelda. Ta je bila preprosta 4-osna s polkrožnim portalom.²⁸ Pred

27 StLA, FLD, Staatsguterakten Krainerische Archivalien, Versch. H. Freudenthal (5. Theil); Oe-StA / Inneres, HK Allgemein, Fasz. 979, fol. 495, 496.

28 Oe-StA / Inneres, HK Allgemein, Fasz. 979, fol. 495, 496; Stopar, *Ljubljanske vedute*, str. 73, 74; Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 71–82. Pri Suhadolniku je podatek, da je bil Andrioli lastnik hiše šele od leta 1768 naprej. Verjetno gre za pomoto, saj je na obeh risbah Brega kot lastnik napisan Andrioli.

Slika 6. Candido Zulliani, Floris hiš na Bregu, 1751.
 © OeStA / Inneres, HK Allgemein, Fasz. 979, fol. 495, 496.

tema dvema hišama je na obrežju Ljubljanice na posebej utrjenem mestu stalo poslopje tehtnice. Med današnjo Salendrovo in Novim trgom je stalo pet hiš, ki so bile podobne Codellijevi hiši, le da je imela druga hiša nad vhodom fresko. Prva je pripadala družini Hvalica, potem je sledila hiša cesarskega mitniškega urada (obe prezidani do leta 1778 v eno stavbo), Wolwitzeva hiša in hiša grofa Gallenberga. Pred njo je na obrežju stala palača grofov Engelshausnov, ki je bila edina slogovno bolj izrazita. Nobena risba ne prikaže celotne hiše, a videti je, da je bila sestavljena iz dveh večjih hiš. Prva je videti kot pravi centralno zasnovani renesančni dvor z vogalnima stolpoma in osno poudarjenim vhodnim delom. Spodaj je bil polkrožno zaključen portal z volutami, nad njim pa v vsakem nadstropju po eno biforno okno, od katerih je bilo vsaj spodnje okrašeno z voluto.²⁹

²⁹ Oe-StA / Inneres, HK Allgemein, Fasz. 979, fol. 495, 496; Stopar, *Ljubljanske vedute*, str. 73, 74. Gre za hišo, ki je bila prva v nizu petih hiš, vidnih na Dežmanovem zemljevidu Ljubljane iz

Takrat je veljalo v mestu za trgovce pravilo, da blago stehajo in zanj plačajo pristojbino, nato pa ga uskladiščijo v mestnih skladiščih. A ta skladišča so bila slaba, zato so trgovci raje shranjevali blago pri meščanih. Mestna in državna tehtnica pa sta si bili konkurenčni, zato je država v sredini 18. stoletja nadzorstvo nad tehtanjem precej zaostрила, a nikdar ni bilo povsem jasno, kaj naj se tehta na mestni in kaj na državni tehtnici oziroma katero blago naj se sploh tehta.³⁰ Zato je bilo pomembno, da je imel domači trgovec čim več svojih skladišč in da ta niso bila daleč od пристanišča. To je bil gotovo glavni razlog, zakaj je bilo Michelangelu in Žigi Zoisu toliko do tega, da na Bregu pokupita ne le čim več hiš, ampak tudi čim več zemljišč. Kot bomo pokazali v nadaljevanju, jima je to tudi uspelo. Ker je država sredi stoletja želela od tehtanja pobrati kar največ denarja, je nameravala povečati tehtnico, skladišče in mitniški urad na Bregu. Zato so že leta 1751 začeli korespondenco z ljubljanskim mestom, saj so hoteli tudi razširiti tamkajšnje pristanišče. V ta namen so želeli od mesta odkupiti hišo Pri zlati ladji, ki je stala neposredno na obrežju. Takrat sta nastali tudi že omenjeni sijajni Zullianijevi risbi Brega. Ker bi s posodobitvijo pristanišča povečali finančni donos, so leta 1765 pripravili obsežno poročilo, priložili pa so že predračun in dva načrta za razširitev tehtnice in novega skladišča, ki ju je leta 1763 prav tako izrisal Candido Zulliani. Predvideno je bilo, da bi stroške gradnje pokrili iz mitniških dajatev. Ob tem je Zulliani pripravil tudi načrt in predračun za gradnjo novega skladišča na Vrhniki, toda uresničitev tega projekta je bila še težja, saj je morala biti usklajena s tržaškimi trgovci.³¹ Do povečave tehtnice ni prišlo, a dvorna komora ni opustila želje po povečanju skladišča. Zato so od magistrata ponovno želeli odkupiti hišo Pri zlati ladji. Leta 1767 so mestnemu in kranjskemu deželnemu zidarskemu mojstru Lovrencu Pragerju naročili izris natančne situacije stavb v tem delu mesta oziroma v jugovzhodnem vogalu obzidja Novega trga. Hišo Pri zlati ladji sta nato ocenila Prager in Zulliani.³² Do odkupa gostilne pa tudi takrat ni prišlo, zato so še istega leta (1767) poskušali razširiti obstoječi mitniški urad, v katerem bi bil prostor še za skladiščenje blaga, in regulirati obrežje. O projektu so se pogovarjali tako s Pragerjem kot s Zullianijem, vendar je

leta 1827 (ZAL, Načrti, LJU 334, mapa 00/3,1). Vse razen zadnje so bile podrtje po regulaciji Ljubljane leta 1913 (Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 129, 130).

30 Vrhovec, *Ljubljanski meščanje*, str. 135–139; Mal, *Stara Ljubljana*, str. 155.

31 Kemperl, *Dokumenti bankalne uprave*, str. 90–94.

32 Oe-StA / FHK A SUS KS, RA 664.

Slika 7. Leopold Wisner, Pogled na Breg, 1760–1765.

© NMS, R-1409.

nazadnje načrt pripravil Zulliani. Do odkupa Šifbirta ponovno ni prišlo: morda je k temu prispeval Michelangelo Zois, ki je v mestu gotovo imel velik vpliv, bil pa je tudi že lastnik skladišnega poslopja ob obzidju. Tako mu je leta 1770 uspelo, da je gostilno Pri zlati ladji kupil on,³³ država pa se je morala zadovoljiti z razširitvijo dotedanjega mitniškega urada (sedaj Breg 8), ki jo je leta 1778 zaključil Leopold Hoffer.³⁴

33 [Müllner], Die Zukunft der Stadt Laibach, XII, stolp. 60, 61; [Müllner], Die Zukunft der Stadt Laibach, XIV, stolp. 94.

34 Kemperl, Dokumenti bankalne uprave, str. 90–97.

Zgodovina nakupov Michelangela in Žige Zoisa na Bregu

Zgodovine nakupov in posledično širjenja Zoisove palače do določene mere ni težko ugotoviti, saj je večina kupoprodajnih pogodb še ohranjena.³⁵ Vse je objavil Alfonz Müllner že davnega leta 1898, a ni nihče od avtorjev, ki so pisali o Zoisovi palači, te objave upošteval. Müllner je izdelal in objavil celo tlorisno skico hiš, ki pa je precej nenatančna. Michelangelo Zois je leta 1728 od opatinje klaris v Ljubljani in Škofji Loki kupil vogalno hišo za 2512 goldinarjev, leta 1760 je od Leopoldine Erberg kupil t. i. Homanovo hišo na Križevniški ulici za 600 goldinarjev, leta 1765 Erbergovo hišo na Bregu za 5500 goldinarjev, leta 1764 Ulčarjevo hišo na Križevniški za 600 goldinarjev, leta 1770 hišo Pri zlati ladji za 4000 goldinarjev ter leta 1771 Lenzenbergovo hišo na Križevniški ulici za 2500 goldinarjev. Žiga Zois je še za časa očetovega življenja kupil mestni jarek (graben) med južnim mestnim obzidjem in Krakovim, in sicer 21. januarja 1774 za 260 goldinarjev. 30. julija 1785 mu je magistrat prepustil tudi veliki obzidni stolp, ki je stal na vogalu južnega in zahodnega zidu (ob današnji Emonski cesti), in sicer za 216 goldinarjev. Tega je Michelangelo Zois uporabljal že vse od leta 1770 naprej.³⁶ To je bilo logično, saj mu je ob nakupu hiše Pri zlati ladji pripadlo tudi celotno njeno zemljišče s pomožnimi prostori, torej ozek pas med zadnjim delom hiš na Križevniški in obzidjem komende nemškega viteškega reda ter med južnim mestnim obzidjem. Pogodba prav tako omenja, da mu v uporabo prepuščajo ne le veliki obzidni stolp, ampak tudi samo obzidje, škarpo, na kateri je bila postavljena hiša Pri zlati ladji, pa še vodne grablje z vsemi pravicami.³⁷ Zadnji nakup, ki je zaokrožil Zoisovo lastništvo v tem delu Brega, je opravil Žiga Zois leta 1793, ko je za 1360 goldinarjev od verskega sklada kupil bistriški dvor s cerkvijo sv. Lovrenca.³⁸

35 ARS, SI AS 1052, fasc. 33.

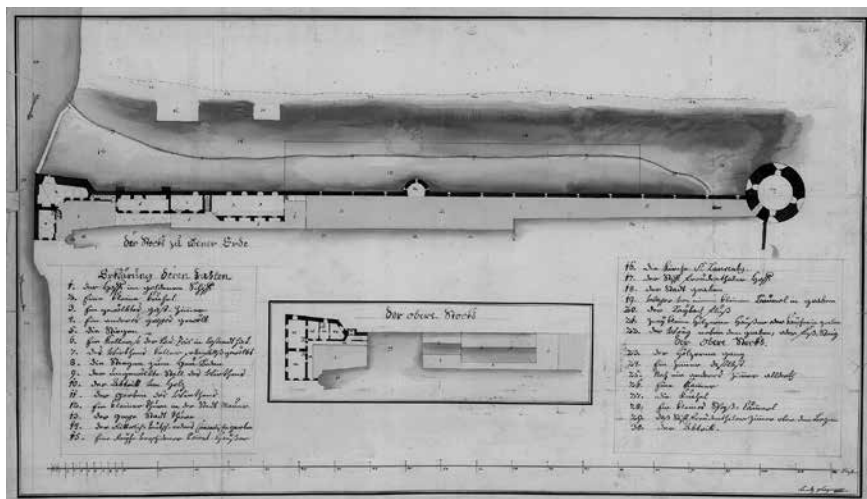
36 [Müllner], Die Zukunft der Stadt Laibach, XIV, stolp. 94.

37 ARS, SI AS 1052, fasc. 33.

38 [Müllner], Die Zukunft der Stadt Laibach, XIV, stolp. 94, 95.

Zgodovina gradnje Zoisove palače

Kot je bilo že zapisano, sta glede na Zullianijevo risbo iz leta 1751 prva Zoisova in Erbergova hiša nastali v prvi polovici 18. stoletja. Morda je vogalna Zoisova hiša novo fasado dobila kmalu po nakupu v letu 1728. Naslednja upodobitev palače je iz leta 1798, in sicer na sliki Andreja Herrleina Požar v Krakovem, ki jo je kot vir uporabljal že Lubej.³⁹ Sicer je upodobitev precej manj zanesljiva kot Zullianijeva risba, saj palača ni glavni motiv, kljub temu pa ji v glavnem smemo verjeti. Palača ima

Slika 8. Lovrenc Prager, Situacijski načrt stavb gostilne
Pri zlati ladji in južnega mestnega obzidja, 1767.

© OeStA/FHKA SUS KS, RA 664.

deset okenskih osi, torej toliko kot nekoč obe palači skupaj, tudi frčada nekdanje Erbergove hiše je taka, kot jo je narisal Zulliani. Torej bi glede na to sliko lahko trdili, da so do leta 1798 obe palači poenotili, en portal prestavili v novo sredinsko os, portala prvotne Erbergove hiše pa se ne vidi dobro (morda so ga ohranili). Tako je stavba postala simetrična, simetrijo je kvarila le frčada. In če odmislimo levi dve okenski osi dana-

³⁹ Lubej, Mestni grb, str. 74–76. Da je v Krakovem tega leta res bil požar, preberemo v Mal, *Stara Ljubljana*, str. 42. Upodobitev Brega je še na banderski sliki bratovščine velikih čolnarjev. Upodobitev je precej nenatančna, ni pa tudi jasno, ali je nastala leta 1771 ali 1820 (Stopar, *Ljubljanske vedute*, str. 81), zato v tej razpravi ne bo upoštevana.

šnje palače in ostale pritlične portale, se stavba na zunaj od tedaj ni bistveno spremenila. Ob predstavitvi portala je nastalo novo stopnišče, ki je tudi znotraj povezalo obe stavbi v novo celoto. Stopnišče je triramno in banjasto obokano. Obok sloni na zelo plitvih dvojnih pilastrih, ki na površini med dvema slopoma oblikujejo poglobljeno polje. Vogali slopov, na katerih so pilastri, so posneti. Na ta način so členjeni in obokani tudi glavni hodniki stavbe. Stopnišče kaže velike podobnosti s stopniščem Desselbrunnerjevega dvorca na Selu pri Ljubljani oziroma na današnji Zaloški cesti, ki je bil sezidan leta 1762 in je pripisan Lovrencu Pragerju

Slika 9. Andrej Herrlein, Požar v Krakovem, detajl, 1798.

© NMS, N 17804.

(ok. 1720–1791).⁴⁰ Prager je bil vsaj po Zullianijevi smrti v letu 1769 vodilni arhitekt na Kranjskem, v deželi pa je bil dejaven najpozneje od leta 1761 naprej kot sodelavec Matije Perskega. Po njegovi smrti je v naslednjem letu (1762) tudi prevzel delavnico. Od leta 1764 je bil kranjski deželni stavbni mojster, od leta 1776 pa se omenja tudi kot predstojnik ljubljanskega zidarskega ceha. Na novo pozidal ali prezidal je okrog štirideset cerkva, mestnih palač in dvorcev.⁴¹ Zato ne bi bilo nenavadno, če bi Michelangelo Zois za prezidavo dvojne palače izbral

⁴⁰ Šumi, *Arhitektura 18. stoletja*, str. 206.

⁴¹ Kemperl, *Korpus poznobaročne arhitekture*, str. 48–50; Sapač, *Baročni arhitekti*, str. 259, 260.

prav njega. Prav tako mu je bil verjetno blizu njegov klasicistični slog: glede na to, da je Zois ohranil starejši portal, svoje palače ni želel prezidati v reprezentančni dvorec, ampak jo je pojmoval bolj kot utilitarno stavbo s skladišči in pisarnami, v kateri so tudi prebivali. Slog stopnišča se sklada z zapisom Rudolfa Andrejke, da je bila palača prenovljena leta 1765.⁴² Če pogledamo Zullianijevo risbo, ugotovimo, da je Michelangelo Zois dal prenesti desni portal, torej portal, ki je bil prej na Zoisovi vogalni hiši, na sredino. Na risbi se namreč vidi, da gre za rustični portal z volutnim zaključkom. Drug portal (prejšnje Erbergove hiše) pa je verjetno ostal na svojem mestu. Torej današnji glavni portal nima zveze z nekdanjim mestnim skladiščem, kakor sta to sklepala Lubej in Germ.⁴³ Plošča, če je sploh bila sklepnik, bi lahko bila iz portala prvotne Erbergove hiše, a vprašanje je, zakaj bi Zois ohranil grbovno ploščo nekdanjega skladišča. Plošča je tudi precej majhna in morda sploh nikoli ni spadala h kakšnemu portalu. A več o njej v nadaljevanju. Da je bil glavni portal res prestavljen in ne izklesan na novo, se vidi po tem, da so morali malo odklesati obe voluti čela, da so ga lahko vključili pod okenske odprtine, ki jih očitno vsaj v tem delu niso prilagajali.⁴⁴ Sicer bi portal lahko nastal leta 1589 pod dletom Abondia Donina, saj vsaj v osnovi kaže poznorenesančni slog: rustični notranji del je sestavljen iz nekakšnih kvadrastih in trapezastih kamnov s prizmastimi zaključki, ki imajo različno globino in teksturo, temenski kamen pa je v obliki volute. Ravno zaradi prefinjenosti izdelave (različne teksture in globine posameznih kamnov) pa bi morali portal datirati v drugo polovico 17. stoletja, saj so manieristični rustični portali po navadi precej bolj grobo obdelani. Zaradi prefinjenosti obdelave portal tudi izstopa med še ohranjenimi starejšimi ljubljanskimi portali, saj je klesar v njem ustvaril igro svetlobe in sence. Zunanji okvir portala je pravokoten z močno profilirano ravno preklado. V segmentnih poljih, ki ju ustvarjata pravokotnost zunanjega in polkrožnost notranjega okvira portala, sta v precej globokem reliefu upodobljena cvetova z zavihanimi listi. Toda polji, na katerih sta cvetova, sta iz drugih kosov marmorja in

⁴² Andrejka, Zoisova palača.

⁴³ Lubej, Mestni grb, str. 74–76; Lubej, Donino, str. 557; Germ, Zoisova palača.

⁴⁴ Lubej piše, da so ob združitvi stavb poenotili okenske odprtine (Lubej, Mestni grb, str. 75). Okna na veduti iz časa ok. 1760–1765 so videti, kot da so v nekoliko različnih višinah, a iz Zullianijeve risbe, ki je precej bolj natančna, tega ne razberemo. Zato domnevam, da so vse okenske odprtine tam, kjer so bile tudi pred združitvijo hiš.

sta bili verjetno vstavljeni pozneje. To domnevo podkrepi tudi dejstvo, da spodnja lista cvetov nista izdelana čisto do konca, se ne zavihata organsko, ampak sta v spodnjem delu nekoliko sploščena. Slogovno bi cvetova lahko postavili v prvo polovico 18. stoletja. Po slogu sodič bi tudi volutni nastavek lahko nastal sočasno z njima, vsekakor pred letom 1765, saj sta bili obe voluti delno odbiti zaradi oken. A voluti nad akantovima listoma sta čisto ploski in malenkost debelejši kot stranski voluti in lista, zato sklepamo, da sploh nista obdelani oziroma ta volutni zaključek nikoli ni bil izklesan do konca. Volutni zaključek in cvetova bi lahko nastali leta 1728, ob nakupu hiše, ali kmalu po tem. Morda sta bila prej v segmentnih poljih grba ali nekaj, kar novemu lastniku Zoisu ni ustrezalo, zato je naročil novi polji s cvetovoma. Leta 1765 ali kmalu zatem pa je bil portal prestavljen, zato sta bili voluti malo obklesani. Taka oblika portala (brez rustičnega notranjega dela in volutnega zaključka), s cvetovoma v segmentnih poljih, je bila v drugi polovici 17. stoletja v rabi tudi že pri nas. Taki so, na primer, glavni portal cerkve Sv. Trojice nad Vrhniko iz sredine 17. stoletja,⁴⁵ glavni portal dvorca družine Vetter von der Lilie v Laškem iz leta 1675,⁴⁶ glavni portal cerkve v Slavini iz druge četrtine 17. stoletja⁴⁷ in glavni portal cerkve sv. Roka nad Šmarjem pri Jelšah iz leta 1651.⁴⁸ Omenjena oblika portala se je v okviru domačih gorenjskih delavnic razširila precej pozneje (na primer portal Šivčeve hiše v Radovljici). Ta tip portala (brez cvetov) je bil pri lokalnih delavnicah precej v rabi še okrog leta 1800 in ga je Cene Avguštin interpretiral kot klasicističnega.⁴⁹ Ta interpretacija je morda zavedla Šumija, da je tudi glavni portal Zoisove palače datiral tako pozno oziroma celo zapisal: »Prav ta portal začenja za Ljubljano in njeno deželno okolje vrsto značilnih motivov domačega empira.«⁵⁰

Herrleinova slika iz leta 1798 pa nam kaže še nekaj, kar je pomembno za zgodovino palače. Na njej namreč še vedno vidimo tako gostilno Pri zlati ladji kot cerkev sv. Lovrenca in bistriški dvor. Torej se palača kljub

45 Za natančnejšo datacijo gl. Kemperl, *Cerkveni ustanovi*, str. 128–131.

46 Šumi, *Arhitektura 17. stoletja*, str. 83.

47 Šumi, *Arhitektura 17. stoletja*, str. 87; Vidmar, Kemperl, *Župnijska cerkev Marijinega vnebovzeta*, str. 140, 141.

48 Curk, *Sakralni spomeniki*, str. 1–20.

49 Avguštin, *Zeleni kamen*, str. 39–51.

50 Šumi, *Arhitektura 18. stoletja*, str. 213.

nakupom gostilne leta 1770 in bistriškega dvora s cerkvijo sv. Lovrenca leta 1793 ni spremenila oziroma nobene od teh stavb do leta 1798 niso podrli.

Zato si pobliže poglejmo ploščo z letnico 1798, vzdano levo od glavnega portala (ta letnica je do sedaj veljala za letnico poenotenja vseh stavb in fasade). Plošča je zgoraj odlomljena, poleg letnice pa vsebuje tudi latinski napis. Njeno provenienco nam razkriva Andrejka v časopisu *Slovenec* leta 1932.⁵¹ Zapis je, kot rečeno, nastal ob priložnosti velike obnove palače. To je namreč leta 1918 kupil podjetnik Peter Kozina in jo temeljito obnovil, obnovil pa jo je tudi naslednji lastnik leta 1932. Med Kozinovo obnovo so omenjeno tablo našli na vrtu ob manjši hiši ob Zoisovi cesti. Kozini se je očitno zdela dovolj zanimiva (oziroma je bil ponosen na nakup Zoisove palače), zato jo je dal vzdati ob stopnicah, ki so vodile z vrta v stanovanje.⁵² Na tabli je bilo v celoti vklesano: »Posuerunt / Grati filii / Zois / P. P. / MDCXCVIII«. Zapis bi se v slovenščini glasil: »Postavili hvaležni Zoisovi otroci blagemu očetu 1798«. Tablo so na sedanje mesto prestavili leta 1932, a so jo ob prenosu delavci poškodovali, zato je odlomljena in napis ni več viden v celoti. Torej tabla nima nobene zveze z gradnjo palače in se nanaša na nekaj, kar so Žiga Zois in njegovi sorojenci postavili na vrtu svojemu očetu v spomin. Andrejka pa omenja tudi ploščo z ljubljanskim mestnim grbom, napisom »LABAC« in letnico 1589. To ploščo je Kozina našel med staro šaro in jo dal sprva vzdati ob stopnišče, ki vodi s spodnjega na zgornji vrt. Andrejka je domneval, da plošča izhaja iz mestnega obzidnega stolpa, saj je že poznal podatek, da ga je mesto prodalo Zoisu.⁵³ Torej nobena od plošč, ki sta danes vzdani na pročelju palače, ni *in situ*, niti se ne nanaša na zgodovino palače oziroma starejših stavb, ki jih palača vsebuje.

Kot že rečeno, je v *Slovenskem biografskem leksikonu* zapisano, da je dal Zois bistriški dvor prezidati v dvonadstropno stavbo in da je leta 1806 nadzidal še tretje nadstropje.⁵⁴ Za zdaj nismo našli dokumenta, v katerem so avtorji gesla našli te podatke. V Arhivu Republike Slovenije je namreč eden od fasciklov z arhivsko zapuščino Žige Zoisa izgubljen.⁵⁵ Prav tako je izgubljen Zoisov dnev-

51 Andrejka, Zoisova palača.

52 Na poseben odnos Kozine do nekdanjega lastnika hiše bi kazalo tudi dejstvo, da je imel v lasti portret Žige Zoisa, ki ga je Ivana Kobilca naslikala po neki starejši predlogi (Peter Kozina veleindustrijec).

53 Po Andrejki je zapis o obnovi povzel Kidrič, ki je zapisal, da je dal Peter Kozina med drugim levo od glavnega vhoda vzdati dve stari plošči (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 21).

54 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein.

55 ARS, SI AS 1052, fasc. 2.

nik iz let 1805–1806, ki so ga pisci gesla v *Slovenskem biografskem leksikonu* še videli v Narodnem muzeju Slovenije.⁵⁶ A lahko si pomagamo tudi s popisom ljubljanskih hiš in njihovih lastnikov tedanjega časa. Od leta 1782 do leta 1796 so bile v Zoisovi lasti hiše s številkami 300 (Pri zlati ladji), 302 (Zoisova palača – skupaj z bivšo Erbergovo), 303 (Zoisova palača – tri hiše na Križevniški ulici). Pri številčenju leta 1796 se spremeni le to, da je za hišo številka 301 (bistriški dvor) zabeležen kot lastnik Zois, in tako ostane nespremenjeno do leta 1802. Večje spremembe pa so bile leta 1805, ko se je tudi spremenila numeracija. Hiša št. 300 se je spremenila v št. 173, št. 301 se ne omenja več oziroma ni več obravnavana kot samostojna hiša, torej je bila že vkomponirana v ostale stavbe. Št. 302 je postala št. 174, prav tako se ne omenja več št. 303.⁵⁷ Zato lahko sklepamo, da sta bila bistriški dvor in cerkev sv. Lovrenca podrti med letoma 1802 in 1805 oziroma je bila cerkev tedaj podrti v celoti, dvor pa le do te mere, kolikor njegovih zidov ni bilo mogoče uporabiti pri razširitvi palače. Do leta 1805 so z uporabo nekaj starih zidov bistriškega dvora Zoisovo palačo razširili do sedanje velikosti na jug (za dve okenski osi glavne fasade). Enotno fasadiranje bi lahko izviralo še iz časa Pragerjevega posega v stavbo, torej iz časa okrog leta 1765, saj na Herrleinovi upodobitvi ni videti pilastrov. Torej bi lahko dve novi okenski osi le prilagodili videzu starejše stavbe. Ker pa Herrleinova upodobitev ni zanesljiva, saj palača ni glavni predmet slike, bi lahko pilastre na starejših hišah odstranili in celo fasado poenotili šele ob zadnji razširitvi okrog leta 1805. S prezidavo bistriškega dvora leta 1805 se sklada tudi podatek, ki ga je objavil France Kidrič, da je imel Zois leta 1809 stalno zaposlenega mizarja Kendleja,⁵⁸ saj je bilo treba izdelati ogromno novega stavbnega pohištva in pohištva za nove sobe.

Ob tej dozidavi je nastal skrajno levi portal, ki slogovno spada v prva desetletja 19. stoletja. Takrat ali kmalu zatem sta nastala še portala na mestu nekdanjega Erbergovega portala in na mestu portala prvotne Zoisove hiše, ki sta po obliki zelo podobna. Vidna sta na fotografiji palače iz leta 1895, ki je nastala po potresu.⁵⁹ Če domnevamo, da je skrajno levi portal

56 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein.

57 *Verzeichniß der in Laybach befindlichen Gassen*, 1782, 1796; *Verzeichniß der Hausinhaber*, 1802, 1805.

58 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 89; povzeto po [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XIV, stolp. 99.

59 Fotografija je objavljena v Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 218 (iz nje je razvidno, da je imel južno prtilično pisarno v najemu pleskar Josip Makovec).

še prvoten, da je torej nastal okoli leta 1805, gre verjetno za prvi portal v tej obliki v Ljubljani. Takih portalov je v Ljubljani polno, tako v mestu kot v predmestjih, vendar so vsi datirani v malce poznejši čas, in sicer od sredine drugega desetletja 19. stoletja pa tja do leta 1850.⁶⁰ Ker je šlo za pomembno palačo, lahko upravičeno domnevamo, da je to obliko portala uvedel prav arhitekt, ki je zadnji posegel v stavbo, vendar mu še ne vemo imena. Po njem so portal očitno posnemali tudi drugi.

Zois pa ob tej dozidavi ni še enkrat premaknil portalov, zato je stavba ostala v tem pogledu nesimetrična. Verjetno jo je skušal poenotiti s čim manj dela in stroškov. To nakazuje, da svojega bivališča, tako kot njegov oče, ni imel za reprezentančno rezidenco, v čemer je bil pravi razsvetljenec. Verjetno je palačo želel razširiti iz praktičnih razlogov. Na to kaže tudi fasada, ki je klasicistična, če že ne utilitarna. Utilitarnost stavbe si lahko razložimo tudi z njegovimi vedno večjimi finančnimi težavami. Zaradi utilitarnega značaja stavbe je s stilno-kritično analizo tudi težko ugotoviti, kateri arhitekt je pri tej do- in prezidavi sodeloval. V tistem času je bil edini registrirani mestni stavbni mojster v Ljubljani Ignac Prager (1762–1830),⁶¹ sin Lovrenca Pragerja, ki je domnevno sodeloval pri združitvi in prezidavi palače v šestdesetih letih 18. stoletja. Z načrtovanjem pre- in dozidave ter nadzorovanjem gradnje pa bi se lahko ukvarjala tudi Jožef Schemerl in Matija Poll. Jožef Schemerl (1754–1844) je bil Zoisov sosed, prijatelj in v tistem času direktor provincialne gradbene direkcije, a se je leta 1799 preselil na Dunaj.⁶² Matija Poll je bil med letoma 1795 in 1801 podarhitekt in torej podrejen Schemerlu. Leta 1799 je zaradi Schemerlove preselitve na Dunaj postal njegov namestnik, leta 1804 pa je zasedel mesto okrožnega inženirja v Ljubljani in bil na tem mestu vsaj še leta 1807.⁶³

Že Müllner je zapisal, da je Žiga Zois živel v 2. nadstropju, kjer je imel tudi knjižnico in mineraloško zbirko.⁶⁴ Pri Müllnerju tudi beremo, da je

60 Take portale imajo na primer hiše na Bregu 4 (iz leta 1813), na Rimski cesti 19 (iz leta 1815), na Gornjem trgu 5 (iz leta 1828), Gornjem trgu 6 (iz leta 1850), na Trubarjevi cesti 13 (iz 1831), Kongresnem trgu 5 (iz leta 1822), Mestnem trgu 12 (iz leta 1817), in še bi lahko naštevali.

61 Valenčič, *Ljubljansko stavbeništvo*, str. 78; Sapač, *Baročni arhitekti*, str. 261.

62 Sapač, *Baročni arhitekti*, str. 267, 268 (s tam navedeno literaturo).

63 *Instanzen Schematismus vom Herzogthume Krain*, 1795, 1796, 1798, 1802, 1803, 1804, 1806, 1807.

64 [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XIV, stolp. 95; Andrejka, *Zoisova palača*; Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 34. V 1. nadstropju so bile pisarne, v 3. pa stanovanja za sorodnike ([Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XIV, stolp. 94, 95; Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 34).

Michelangelo Zois leta 1777 zapustil svoji ženi (Žigovi mami) svobodno stanovanje v 2. nadstropju, kjer je živel še s tremi majhnimi otroki. Lahko bi domnevali, da so bili Zoisovi prostori po dozidavi v južnem traktu, saj je s teh oken lahko opazoval tako »Zwingergarten« kot »Graben Allee«, ko se zaradi bolezni ni mogel sprehoditi po njih. Prav tako je imel iz tega trakta do obeh vrtov najkrajši dostop. V pismu z dne 7. junija 1809 omenja, da se je v »Graben Allee« pod njegovimi okni utaboril eskadron francoskih vojakov.⁶⁵

Palača se po dozidavi okrog leta 1805 približno sto let ni kaj dosti spremenila. Tik pred smrtjo Žige Zoisa je prešla v last nečaka Karla Zoisa, po njegovi smrti leta 1836 pa v last njegove vdove in otrok. Zadnja lastnica palače iz Zoisovega rodu, Konstancija de Traux, je palačo 28. oktobra leta 1918 prodala podjetniku Petru Kozini, ki jo je dal obnoviti in v notranjščini tudi prezidati, saj je bila zanemarjena in je na nekaterih mestih že propadala.⁶⁶ Do leta 1932 so nastali še trije portali v pritličju glavne fasade, ki so jih oblikovno prilagodili tistim z začetka 19. stoletja. Frčado pa so razširili tako, da je približno na sredini stavbe, torej nad peto in osmo okensko osjo.⁶⁷ Na dvorišču so podrli lesena skladišča in sezidali dvojne garaže. Popolnoma so prenovili tretje nadstropje južnega trakta oziroma so v njem oblikovali dvojne stanovanj za najem.⁶⁸ Kozini je kot lastnik Zoisove palače do druge svetovne vojne sledil še en pomemben Slovenec, Rihard Skubec,⁶⁹ direktor Trboveljske premogokopne družbe, direktor Trgovinske zbornice in eden najpomembnejših slovenskih poslovnežev.⁷⁰

⁶⁵ Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, str. 35.

⁶⁶ [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XIII, stolp. 82; [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XIV, stolp. 118; Andrejka, *Zoisova palača*, str. 29. Stanje hiše pred obnovo si lahko ogledamo na fotografiji, ki je nastala po potresu leta 1895 (Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 218).

⁶⁷ Andrejka, *Zoisova palača*; Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 21.

⁶⁸ Andrejka, *Zoisova palača*.

⁶⁹ Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 21.

⁷⁰ Kresal, *Slovensko podjetništvo*.

»Zwingergarten«

Žiga Zois je imel v Ljubljani tri vrtove. Ogromna površina t. i. Zoisove aleje, ki je bila za javnost odprta leta 1789, se je razprostirala v Gradišču, približno med današnjo Rimsko cesto, Borštnikovim trgom, Igriško ulico, nekdanjim vrtom uršulinskega samostana in Prešernovo cesto. Od leta 1785 naprej je Zois nekdanjo Lambergovo posest spreminjal v gozd s kar tisoč drevesnimi vrstami, rožne gredice, rastlinjak, pokrite grede, *bosketto* s skulpturami in fontano, dodal je poti za sprehode in ježo, pa tudi botanični vrt.⁷¹ Druga dva vrtova sta bila precej manjša. Na odseku današnje Zoisove ceste med Ljubljano in današnjo Emonsko cesto oziroma na mestu južnega obzidnega jarka je bil vrt »Graben Allee« oziroma »Zoisische Graben«. To je bil večredni drevored, za katerega je Ines Babnik zapisala, da je bil sprehajališče za celotno mesto.⁷² Tretji pa je bil Zoisov zasebni vrt, o katerem smo doslej vedeli, da se je nahajal med Zoisovim grabnom in Zoisovo palačo na nekoliko dvignjenem zemljišču. Ines Babnik je ugotovila, da je bil zunanji rob tega vrta obzidan, da je imel vrt formalno zasnovo, približno na sredini pa je bil poudarjen z vrtno hišico oziroma paviljonom s centralnim tlorisom, sledi katerega naj bi še danes opazili v ohranjenem zidu ob Zoisovi cesti. Po Richterju je povzela, da se je Zois v tem vrtu rad zadrževal in klepetal z mlajšimi šolarji, ki so prihajali po končanem pouku, in da jih je obdaroval.⁷³ Še vedno pa ne vemo, kdaj je Zois zasadil zadnja omenjena vrtova in kje natančno se je razprostiral njegov zasebni vrt.

Ko je Michelangelo Zois leta 1770 kupil hišo Pri zlati ladji, sta mu pripadla tudi gostilniško dvorišče z gospodarskimi poslopji, naslonjenimi na južno mestno obzidje, in gostilniški vrt, ki se je raztezal v ozkem pasu med južnim mestnim obzidjem na eni strani ter hišami in obzidjem komende nemškega viteškega reda na severni strani in segal vse do vogalnega velikega obzidnega stolpa. Po tej pogodbi mu je mesto v uporabo prepustilo še obzidje, veliki obzidni stolp, škarpo, na kateri je bila postavljena hiša Pri zlati ladji, pa tudi vodne grablje z vsemi pravicami.⁷⁴ Vsa ta poslopja in dvorišče

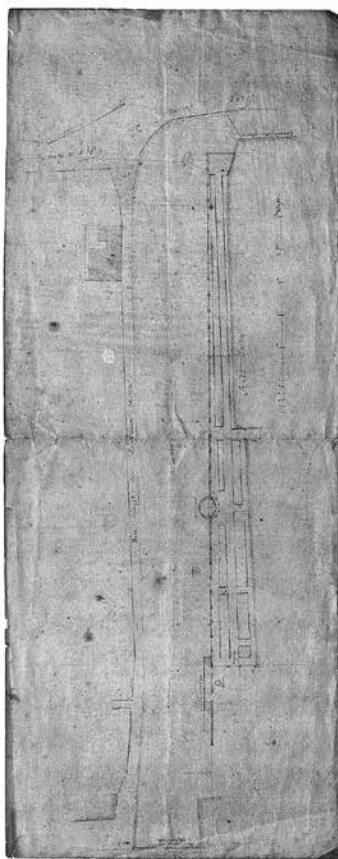
71 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein; Unetič, *Kultura vrtov*, str. 92–95 (s tam navedeno literaturo).

72 Unetič, *Kultura vrtov*, str. 91, 92.

73 Unetič, *Kultura vrtov*, str. 92.

74 [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XII, stolp. 60, 61; [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XIV, stolp. 94; ARS, SI AS 1052, fasc. 33.

Slika 10. Načrt Zoisovega vrta.
© ARS, SI AS 1052, fasc. 33.

najbolje vidimo na Pragerjevi situacijski risbi iz leta 1767.⁷⁵ Tako bi Žiga Zois že kmalu po letu 1770 lahko začel urejati vrt, ki ga je prvič omenil leta 1775 kot »meinen gärtel in zwinger.«⁷⁶ Takrat je namreč mesto prosil, če lahko pokrije mali obzidni stolp in si v njem naredi udoben prostor. Obvezal se je, da bo za to plačeval 30 kron davka. Kako je bil takrat vrt oblikovan, iz arhivskih virov ne izvemo, ker pa je Zois leta 1775 že razmišljal

⁷⁵ Oe-StA / FHKA SUS KS, RA 664.

⁷⁶ ARS, SI AS 1052, fasc. 33. Ta vrt imenuje Zois »Zwinger« tudi leta 1809 v dnevniku (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, str. 31), v izvlečku iz zemljiške knjige iz leta 1819 se ta vrt imenuje »Zwingergarten« (ARS, SI AS 1052, fasc. 33).

Slika 11. Del Zoisove ceste ob nekdanjem južnem mestnem obzidju, kjer je stal mali obzidni stolp.

© Metoda Kemperl.

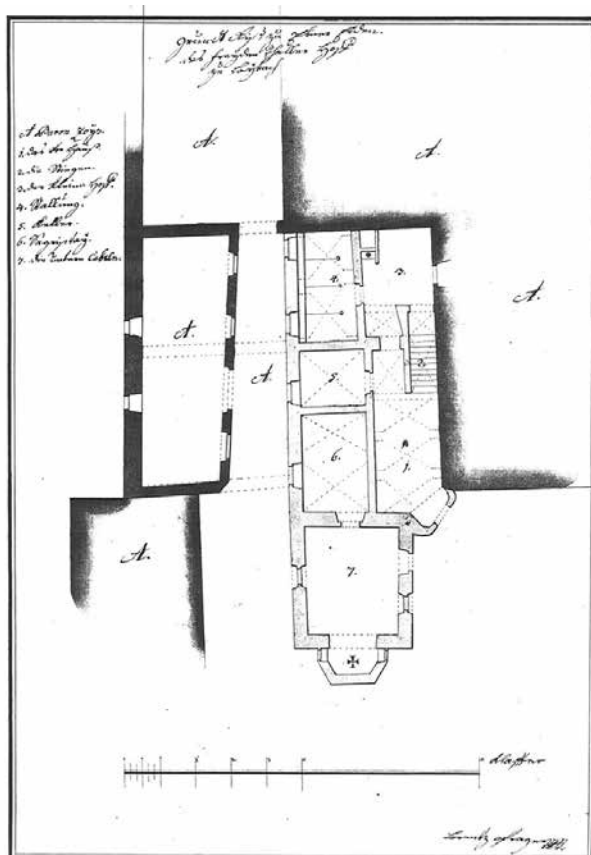
o nekakšnem vrtnem paviljonu, bi lahko torej tudi o formalno oblikovanem vrtu. Če ne prej, je vrt formalno zasnoval, potem ko je leta 1785 odkupil veliki obzidni stolp in ga podrl. Tega leta je namreč nastala pogodba med mestom in Žigo Zoisom,⁷⁷ v kateri se je baron zavezal, da bo odprtino na mestu podrtega stolpa zazidal, v spodnjem delu obzidja pa naredil vrata. Iz dokumenta še izvemo, da je na mestu strelnih lin v obzidju naredil večja okna. Tudi v tej pogodbi se omenja vrt.⁷⁸ Načrt ureditve vrta je še ohranjen in nam zelo natančno kaže njegovo pozicijo,⁷⁹ ki se ujema s pozicijo vrta gostilne Pri zlati ladji, kot ga je leta 1767 izrisal Prager.⁸⁰ Na tem načrtu je s krogom nakazana pozicija takrat morda že podrtega velikega obzidnega stolpa, zato bi ga lahko datirali v leto 1785. Na načrtu je začrtana tudi pozicija malega obzidnega stolpa, ki je označen kot »Lusthaus«, torej je Zois na tem mestu že imel vrtni paviljon. Na načrtu se vrt začne približno 10 metrov nižje, kot je bil začetek gostilniškega vrta na Pragerjevem načrtu, saj je očitno do tedaj Zois že podrl hleve. Torej se je vrt začel približno tam, kjer je danes postavljen zid med spodnjim in zgornjim vrtom. Pred vhodom

⁷⁷ ARS, SI AS 1052, fasc. 33.

⁷⁸ ARS, SI AS 1052, fasc. 33.

⁷⁹ Načrt vrta je objavila Ines Babnik, ne da bi ga poskušala datirati ali aplicirati na dejansko stanje (Unetič, *Kultura vrtov*, str. 91).

⁸⁰ Oe-StA / FHK A SUS KS, RA 664.

Slika 12. Lovrenc Prager, Bistriški dvor, tloris pritličja, 1790.
 © StLA, FLD, Staatsguterakten Krainerische Archivalien,
 Versch. H. Freudenthal (5. Theil), Karton 96.

v vrt je stal vodnjak (prav tako malce nižje kot na Pragerjevem načrtu). Ob vodnjaku pa je bil izhod na Zoisov graben z dvoramnimi stopnicami. Na vsaki strani je izrisanih 11 stopnic, torej je bil cvinger višji približno 2 metra. Vrt je bil členjen na več precej ozkih in podolgovatih ploskev, ki so si dvoredno sledile vzdolž zidu, vmes pa je bila sprehajalna pot.⁸¹ Kaj je bilo v vrtu zasajeno, ostaja za zdaj še skrivnost. Vemo le, da je v njem stala visoka lipa, saj si je Zois 4. junija leta 1809 v dnevnik zapisal, da se je po cvingerju do visoke lipe sprehodil gost – francoski general Montrichard.⁸²

⁸¹ Unetič, *Kultura vrtov*, str. 92.

⁸² Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, str. 31. Kidrič med hišnimi uslužbenci za leto 1809

Torej se je Zoisov »Zwingergarten« začel precej višje od črte glavne fasade palače. To je razumljivo, saj je Zois takrat gotovo še potreboval obe kleti ob obzidju, pa tudi cerkev sv. Lovrenca in gostilna Pri zlati ladji sta še stali. Torej Zois takrat mestnega obzidja ni dal podreti, kot je večkrat zapisano,⁸³ ampak si je vrt uredil v cvingerju – nepozidanem delu med obzidjem in hišami, katerega površina se je raztezala približno 2 metra višje od Zoisovega grabna. Samo obzidje je bilo verjetno še višje, saj je v njem, kot rečeno, Zois prebil večja okna na mestu strelnih lin. Spodnji del obzidja še danes stoji – Plečnik ga je ob preureditvi le znižal. Mesto nekdanjega malega obzidnega stolpa oziroma Zoisovega paviljona pa je nakazano v tlorisu pločnika. Kdaj so podrli obe kleti in vrt podaljšali do črte glavne fasade palače, ni znano. Gotovo pa se je to zgodilo po podrtju gostilne Pri zlati ladji oziroma pozneje. Na fotografiji iz leta 1895⁸⁴ vidimo od pete okenske osi južne fasade naprej visoka drevesa, ob podaljšku glavne fasade proti jugu pa približno 2 metra visok zid z ograjo, za katero se nahaja cvinger. Betonski centralni tempeljček s kaneliranimi dorskimi stebri, ki stoji v vrtu približno tam, kjer se konča južni trakt palače, in je viden na fotografiji iz leta 1930,⁸⁵ je dal postaviti Peter Kozina. Kozina je dal tudi precej znižati teren med tempeljčkom in črto glavne fasade in ga zasaditi z nižjimi grmi.⁸⁶ Znižan začetek vrta in znižano južno obzidje vidimo tudi na fotografiji Zoisove ceste iz časa okoli leta 1932,⁸⁷ to je že iz časa po nasutju jarka in ureditvi sedanje Zoisove ceste.

»Graben Allee« pa bi lahko Zois začel urejati že kmalu po letu 1774, ko je kupil mestni jarek.⁸⁸ Tri leta pozneje je kupil še dva oštata, ki sta ležala v jarku, in njima pripadajoča vrtova.⁸⁹ Če smemo verjeti Herrleinovi sliki iz leta 1798, bi lahko sklepali, da so bila drevesa v Zoisovem grabnu

prav tako navaja vrtnarja Rieda (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 31, 89; povzeto po [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XIV, stolp. 99), a kakšne zadolžitve je imel, še ne vemo. Med pismi Zoisu pa je ohranjeno tudi pismo njegovega vrtnarja Nikolaja Pletza iz leta 1800 (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 29).

83 Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein; Germ, Zoisova palača; Unetič, *Kultura vrtov*, str. 91.

84 Fotografija je objavljena v Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 218.

85 Fotografija je objavljena v reviji *Ilustracija* (Peter Kozina veleindustrijec).

86 Andrejka, Zoisova palača. Ta znižani del vrta je viden na omenjeni fotografiji v reviji *Ilustracija*.

87 Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 226.

88 [Müllner], *Die Zukunft der Stadt Laibach*, XIV, stolp. 99; ARS, SI AS 1052, fasc. 33. Tako ta drevored imenuje Zois v svojem dnevniku (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1809–1810*, str. 31).

89 ARS, SI AS 1052, fasc. 33.

Slika 13. Deželna gradbena direkcija, Situacijski načrt dela Ljubljane, detajl, 1820.
© ZAL, Zbirka načrtov, 334-000-002-002.

posajena v sedemdesetih letih 18. stoletja. Na sliki so namreč dobro vidna zelo visoka drevesa, posajena vsaj v dveh vrstah, ki presegajo strehe palače, torej so morala rasti vsaj dvajset let.

Z drevesi zasajena »Graben Allee« je vidna na Scherrerjevem načrtu Ljubljane iz leta 1811. Ta sicer ni zelo natančen, saj je »Zwingergarten« prikazan le kot bel pas.⁹⁰ Na načrtu iz leta 1820, ki ga je pripravil Seykotta, pa je ravno obratno. Na mestu Zoisovega grabna je le prazna površina, vidno pa je južno mestno obzidje z malim obzidnim stolpom in formalno zasnovo zasebnega vrta, ki se začne malo pred mestom, kjer se konča Zoisova palača.⁹¹ Oba vrtova sta vidna na načrtu dela Ljubljane iz leta 1820, ki ga je izrisal Franc Dežman ob priložnosti razširitve ulic na območju današnjega Kongresnega trga.⁹² »Graben Allee« ima tri vrste dreves od Ljubljanice do mesta, kjer je stal veliki obzidni stolp. »Zwingergarten« pa se začne malo pred mestom, kjer se konča palača, in sega do nekdanjega velikega obzidnega stolpa. Na zemljevidu je še vidna gostilna Pri zlati ladji, ni pa več nobenih gospodarskih poslopij za njo. Dobro sta vidna obzidje in mali obzidni stolp oziroma Zoisov paviljon. Zemljevid Ljubljane iz leta 1823⁹³ pa je verjetno malo manj natančen. V Zoisovem grabnu kaže drevesa v dveh vrstah in vmes eno krajšo vrsto. »Zwingergarten« pa sega le do konca hiš Križevniške ulice. Na Dežmanovem načrtu Ljubljane iz leta 1827 hiše Pri zlati ladji ni več, vidni so most, mestno obzidje, formalna zasnova »Zwingergartna«, mali obzidni stolp, prav tako se jasno vidi začetek vrta.⁹⁴ Drevored v Zoisovem grabnu ni več nakazan, saj so ga gotovo posekali že leta 1824, ko je bil sezidan most, po grabnu pa je stekel promet.⁹⁵

90 ARS, SI AS 1068, Zbirka načrtov, 5/96. Načrt je objavljen v Korošec, *Ljubljana skozi stoletja*, str. 79.

91 ZAL, Načrti, 334-000-002-002. Načrt je objavljen v Korošec, *Ljubljana skozi stoletja*, str. 84, 85.

92 Načrt je objavljen v Korošec, *Ljubljana skozi stoletja*, str. 86.

93 ARS, SI AS 1068, Zbirka načrtov, 5/98. Detajl je objavljen v Unetič, *Kultura vrtov*, str. 91.

94 Detajl zemljevida je objavljen v Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 197. ZAL, Načrti, LJU 334. S šrafuro je »Zwingergarten« nakazan še na zemljevidih iz leta 1841 in 1876 (oba objavljena v Suhadolnik, Anžič, *Novi trg z okolico*, str. 198, 199).

95 Korošec, *Ljubljana skozi stoletja*, str. 94.

Sklep

Zoisova palača z okolico je plod načrtnih nakupov Michelangela in Žige Zoisa v več desetletjih. V sebi združuje šest starejših hiš. Veletrgovec Michelangelo Zois si je želel kupiti hišo na Bregu, saj je bilo tam glavno pristanišče, kjer so imeli hiše vsi najpomembnejši ljubljanski veletrgovci in njegovi družabniki. Leta 1728 je kupil prvo, vogalno hišo, leta 1760 in 1764 dve manjši hiši na Križevniški ulici, leta 1765 pa veliko Erbergovo hišo na Bregu. Tega leta je to hišo in vogalno hišo v notranjščini povezal z veliko vhodno vežo, iz katere vodi v vsa nadstropja stopnišče. Na zunanjščini je v os razširjene palače postavil portal, ki je prej vodil v prvo, vogalno hišo, tako da je fasada postala simetrična. Ta gradbena dela pripisujemo kranjskemu deželnemu arhitektu in ljubljanskemu meščanu Lovrencu Pragerju. Obe hiši sta imeli pred združitvijo glavni fasadi členjeni s pilastri. Rustični portal je v glavnem delu zgodnjebaročen in bi lahko nastal v 17. stoletju, baročna volutna atika in reliefna cvetova v segmentnih poljih pa bi bili lahko dodani tudi po letu 1728. Ob predstavitvi portala na sredino fasade so voluti deloma odklesali, saj oken nad njimi niso predstavljali. Najstarejši del portala je enkraten v Ljubljani, saj je zelo prefinjeno izdelan. Kvadrasti oziroma trapezasti kamni s prizmastimi zaključki so postavljeni v dveh globinah in imajo različno obdelane površine, zato ustvarjajo rahlo igro svetlobe in sence. Leta 1770 je Michelangelo Zois kupil hišo oziroma gostilno Pri zlati ladji, ki je stala na škarpi tik ob Ljubljani in se je z južno stranico opirala na južno mestno obzidje. Ob nakupu so Zoisu pripadla še gostilniška skladišča, ki so bila prav tako naslonjena na mestno obzidje, ter dvorišče in vrt, ki se je raztezal do današnje Emonske ceste na ozkem zemljišču med južnim mestnim obzidjem ter med zadnjimi stenami hiš na Križevniški ulici in zidom komende nemškega viteškega reda. S tem je Zois pridobil veliko stavb in prostora za skladiščenje svojega blaga, ki se je pretovarjalo na Bregu. Tega leta mu je magistrat prepustil tudi samo južno mestno obzidje z velikim obzidnim stolpom, ki je stal na vogalu južnega in zahodnega obzidja Novega trga (na vogalu današnje Zoisove in Emonske ceste). Leta 1771 je Michelangelo Zois kupil še tretjo hišo na Križevniški ulici. Leta 1774 je Žiga Zois kupil mestni jarek med južnim mestnim obzidjem in Krakovim. T. i. »Graben Allee« je z večrednim drevoredom verjetno začel zasajati že kmalu po tem letu,

načrt za formalno zasaditev na »Zwingergartnu« pa je naročil verjetno leta 1785, ko je podrl veliki obzidni stolp. Morda pa je vrt zasadil že leta 1775, ko si je v malem obzidnem stolpu uredil vrtni paviljon. Vsekakor se je vrt v cvingerju, ki je bil urejen vsaj 2 metra nad Zoisovim grabnom, začel približno tam, kjer je danes zid, ki ločuje spodnji in zgornji vrt, in je segal vse do velikega obzidnega stolpa ob današnji Emonski cesti. Kako je bil vrt oblikovan in zasajen, za zdaj ne vemo, zagotovo pa je v njem stala lipa. Zadnji nakup, ki je zaokrožil Zoisovo lastništvo v tem delu Brega, je opravil Žiga Zois leta 1793, ko je kupil bistriški dvor (ob nekdanji Erbergovi palači) s cerkvijo sv. Lovrenca. Med letoma 1802 in 1805 je dal bistriški dvor s cerkvijo podreti (od dvora je verjetno obdržal vsaj južno zunanjo steno) in palačo podaljšati proti jugu tako, da je na glavni fasadi pridobil še dve okenski osi in glavni trakt v celoti pozidal do tretjega nadstropja. Da so v glavnem traktu združene tri hiše, se vidi po različnih razmikih okenskih osi na glavni fasadi. Takrat je Zois verjetno poenotil tudi vse fasade in odstranil pilastrsko členitev. Glavnega portala ni še enkrat prestavil, s čimer bi dal palači simetričen videz, saj stavbe očitno ni imel za reprezentančno rezidenco, ampak bolj za prostor trgovine, skladiščenja blaga in bivanja. Utilitarističen videz palače se je skladal tudi s Zoisovim razsvetljskim življenjskim nazorom.⁹⁶

96 Prispevek je nastal leta 2021 v okviru raziskovalnega programa Slovenska umetnost in umetnost Srednje Evrope in Jadrana (P6-0199), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Za pogovore, namige, nasvete in pomoč pri pripravi se zahvaljujem Luki Vidmarju in Urošu Lubeju.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

- SI AS 1052, fasc. 2, 33.
- SI AS 1068, Zbirka načrtov.

Österreichisches Staatsarchiv (Oe-StA):

- Inneres, HK Allgemein, Fasz. 979, fol. 495, 496.
- FHKA SUS KS, RA 664.

Steiermärkisches Landesarchiv (StLA):

- FLD, Staatsguterakten Krainerische Archivalien, Versch. H. Freudenthal (5. Theil), Karton 96.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL):

- Načrti, LJU 334.

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS):

- Zoisova palača, načrti, 1982.

Letopisi

Instanzen Schematismus vom Herzogthume Krain, 1795, 1796, 1798, 1802, 1803, 1804, 1806, 1807.

Verzeichniß der Hausinhaber in der Hauptstadt Laibach und den Vorstädten nach dem alten und neuen Conscriptions-Numerus, 1805.

Verzeichniß der in Laybach befindlichen Gassen, Häusern, und derenselben Inhabern, 1782, 1796.

Literatura

Andrejka, Rudolf: Zoisova palača v Ljubljani. *Slovenec*, 60/249, 29. 10. 1932, str. 2.
Avguštin, Cene: Zeleni kamen v gorenjski arhitekturi. *Slovenski etnograf*, 23–24, 1970–1971, str. 39–51.

Curk, Jože: *Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah*. Celje: Zavod za spomeniško varstvo, 1967.

Faganel, Jože: *Zoisovi rokopisi: Popis*, 1. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.

Germ, Tine: Zoisova palača v Ljubljani. *DEDI* (ur. Mateja Šmid Hribar idr.). 2010.
<http://www.dedi.si/dediscina/335-zoisova-palaca-v-ljubljani> (dostop 9. 7. 2019).

- Holz, Eva: Andrejka pl. Livnogradski, Rudolf (1880–1948). Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi129727/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (dostop 22. 04. 2020).
- Kemperl, Metoda: Cerkevni ustanovi knezov Eggenbergov v 17. stoletju na Kranjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v., 43, 2007, str. 105–136.
- Kemperl, Metoda: Dokumenti bankalne uprave za Kranjsko kot umetnostnozgodovinski vir. *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja, 2011, str. 85–100.
- Kemperl, Metoda: *Korpus poznobaročne arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (Historia Artis), 2007.
- Kemperl, Metoda, Matej Klemenčič, Igor Weigl: *Baročna Ljubljana*. Ljubljana: ZVKDS (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije: Zbirka vodnikov, 210), 2007.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1808–1809*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 1), 1939.
- Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1809–1810*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 2), 1941.
- Korošec, Branko: *Ljubljana skozi stoletja: Mesto na načrtih, projektih in v stvarnosti*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.
- Kresal, France: Slovensko podjetništvo v industriji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 34/1, 1994, str. 57–73.
- Lavrič, Ana: *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. Ljubljana: SAZU, 1988.
- Lubej, Uroš: Donino. *Saur Allgemeines Künstlerlexikon: Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, 28. München, Leipzig: Saur, 2001, str. 557–558.
- Lubej, Uroš: Mestni grb na pročelju nekdanje Zoisove palače. *Kronika*, 36/1–2, 1988, str. 74–76.
- Mal, Josip: *Stara Ljubljana in njeni ljudje: Kulturnozgodovinski oris*. Ljubljana: DZS, 1957.
- [Müllner, Alfons]: Die Zukunft der Stadt Laibach, XII. *Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde*, 6/4, 1898, stolp. 60–67.
- [Müllner, Alfons]: Die Zukunft der Stadt Laibach, XIII. *Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde*, 6/5, 1898, stolp. 78–83.
- [Müllner, Alfons]: Die Zukunft der Stadt Laibach, XIV. *Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde*, 6/6, 1898, stolp. 91–100.
- Peter Kozina veleindustrijec. *Ilustracija*, 2/3, 1930, str. 99.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem: 18. stoletje, 1: Od Andriolija do Zorna*. Ljubljana: Viharnik (Blagoslovljeni in prekleti, 3), 2013.

- Radics, Peter: *Alte Häuser in Laibach: Geschichtserinnerungen*, 1–3. Laibach: Selbstverlag, 1908.
- Sapač, Igor: Baročni arhitekti na Slovenskem. Nace Šumi: *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem: Obdobje zrelega baroka* (ur. Asja Krečič). Ljubljana: Arhitekturni muzej, 2007, str. 231–270.
- Stopar, Ivan: *Ljubljanske vedute*. Ljubljana: Arterika, 1996.
- Stopar, Ivan: *Sprehodi po stari Ljubljani*. Ljubljana: Marketing 013 ZTP, 1992.
- Suhadolnik, Jože, Sonja Anžič: *Novi trg z okolico: Arhitekturni in zgodovinski oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2006.
- Šumi, Nace: *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1969.
- Šumi, Nace: *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem: Obdobje zrelega baroka* (ur. Asja Krečič). Ljubljana: Arhitekturni muzej, 2007.
- Šumi, Nace: *Ljubljanska baročna arhitektura*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Umek, Ema: Promet po Savi in Ljubljani. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: ZRC SAZU, 1999, str. 271–278.
- Unetič, Ines: *Kultura vrtov: Oblikovane zelene površine v Ljubljani od sredine 18. stoletja do zgodnjega 19. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.
- Valenčič, Vlado: Ljubljansko stavbeništvo v prvi polovici 19. stoletja. *Kronika*, 17/2, 1969, str. 72–84.
- Valenčič, Vlado: Zois pl. Edelstein, Michelangelo (1694–1777). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi872267/> (dostop: 28. 11. 2019).
- Valenčič, Vlado, Ernest Faninger, Nada Gspan Prašelj: Zois pl. Edelstein, Žiga (1747–1819). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi872726/> (dostop: 30. 04. 2020).
- Vidmar, Luka, Metoda Kemperl: Župnijska cerkev Marijinega vnebovzeta v Slavini. *Leksikon cerkva na Slovenskem: Škofija Koper: Dekanija Postojna*, 2 (ur. Luka Vidmar). Celje: Mohorjeva družba, 2006, str. 140–145.
- Vrhovec, Ivan: *Die wohllöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach*. Laibach: Selbstverlag, 1886.
- Vrhovec, Ivan: *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih: Kulturhistorične študije zajete iz ljubljanskega mestnega arhiva*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1886.

The Zois Palace in Ljubljana: History of the Building

The Zois Palace and its surroundings in Ljubljana are the result of planned purchases by Michelangelo and Sigmund Zois over several decades, bringing together six older houses. The wholesaler Michelangelo Zois wanted to buy a house in Breg, as this was the main harbour where all of Ljubljana's important wholesalers and their partners lived. He bought the first (corner) house in 1728, two smaller houses in Križevniška ulica in 1760 and 1764, and the large Erberg House in Breg in 1765. In that year, he connected this house and the corner house on the inside with a large entrance hall, from which a staircase leads to all of the floors. On the outside, he placed a portal in the axis of the extended palace, which previously led to the first, corner house, so that the new façade became symmetrical. This construction work is attributed to the architect Lovrenc Prager. Before the merger, both houses had main façades divided by pilasters. The main part of the rustic portal is in early Baroque style and may have been created in the seventeenth century, while the Baroque volute attic and the relief flowers in the segmental fields may have been added even after 1728. When the portal was moved to the centre of the new façade, the volutes were partially carved away, while the windows above were preserved. The oldest part of the portal is unique in Ljubljana, as it is very elaborately carved. The square or trapezoidal stones with prismatic ends are arranged in two depths and have differently treated surfaces, creating a slight play of light and shadow. In 1770, Michelangelo Zois bought the house or inn "Pri zlati ladji", which stood on an escarpment right next to the Ljubljanica River and leaned against the southern city wall on its southern side. With the purchase, Zois acquired the inn's storage rooms, which also leaned against the city wall, as well as the courtyard and garden, which stretched on a narrow plot between the southern city wall and between the back walls of the houses in Križevniška ulica and the wall of the Teutonic Knights' monastery to today's Emonska cesta. Zois thus acquired many buildings and space for storing his goods, which were transshipped in Breg. In the same year, the magistrate granted him use of the southern city wall with the large wall tower, which stood at the corner of the southern and western city walls of Novi Trg (at the corner of today's Zoisova cesta and Emonska cesta). In 1771, Michelangelo Zois bought a third house in Križevniška ulica.

In 1774, Sigmund Zois bought the moat between the southern city wall and Krakovo. It was probably shortly after this that he began planting the “Graben Allee”, an avenue with rows of trees. It was probably in 1785 that he commissioned the plan for the formal planting of the “Zwingergarten”, at which point he demolished the large wall tower, although he may have laid out the garden as early as 1775, when he arranged a garden pavilion in the small wall tower. Whatever the case may be, the “Zwingergarten”, which was laid out at least two metres above “Graben Allee”, began roughly on the site of today’s wall separating the lower and upper garden. We do not know how the garden was laid out and planted, but there was certainly a linden tree in it. The last purchase that completed the Zois estate in this part of Breg was made by Sigmund Zois in 1793, when he bought the Bistra Manor (next to the former Erberg House) with the church of St Lawrence. Between 1802 and 1805, Zois had the Bistra Manor and the church demolished (he probably kept at least the southern outer wall of the manor) and extended the palace to the south by adding two more window axes to the main façade and completely rebuilding the main wing up to the third floor. The fact that three houses are united in the main wing can be seen from the different distances between the window axes on the main façade. Probably at the same time, Zois unified all of the façades and removed the pilaster structure. He did not move the main portal, which would have given the palace a symmetrical appearance, as he obviously did not regard the building as a representative residence, but as a place for trade, storage of goods and living. The utilitarian appearance of the palace corresponded to Zois’s enlightened view of life.

UMNOST IN UMETNOST ZOISOVIH VRTOV

Ines Babnik

Baron Žiga Zois, podjetnik, razsvetljenec, intelektualec, kulturnik, osrednja točka t. i. Zoisovega kroga izobražencev, je imel posluh tudi za vrtno umetnost. Ko govorimo o Zoisovih vrtovih, tistih, ki jih je oblikoval, snoval ali preoblikoval Žiga Zois, pa ne smemo mimo njegovega brata, botanika Karla, ki je vanje vnesel svoje strokovno, botanično znanje. Žiga in Karel Zois sta bila plemiča, ki sta svojo naklonjenost razvijajočim se znanostim – predvsem naravoslovnim – kazala tudi pri urejanju vrtov. Na tem področju je mogoče opaziti njuno natančnost in metodičnost, pa tudi izjemno naklonjenost botaniki – vedi, ki se je z razsvetljenstvom šele izoblikovala. Toda Zoisovi vrtovi niso bili le metodični, botanični in utilitarni, saj so vsebovali še množico estetskih, družbeno zanimivih ter celo kritičnih sporočil.

Različni viri – arhivski viri, sočasna literatura in sodobnejše strokovne razprave – ter sprehod po še obstoječem vrtu Brda pri Kranju nas danes opozarjajo, da je Žiga Zois ustvarjal (in deloma zapustil) nespregledljivo vrtnoarhitekturno dediščino. Ta je bila, kakor rečeno, pomembna v sociološkem, družbenopolitičnem in seveda estetskem oziru.

Žiga Zois je v Ljubljani zasnoval zasebni vrt ob palači na Bregu, drevoored ob njem (Zoisov graben) in vrtove, imenovane Zoisova aleja, ki so bili dostopni javnosti, poleg tega pa še zasebna vrtova pri dvorcu Brdo pri Kranju in graščini Javornik. Zaradi pomembnosti in razpoložljivosti virov se bo prispevek osredotočil na Zoisovo alejo v Ljubljani in vrt na Brdu pri Kranju. Z različnimi metodami, kot je prekrivanje kart, se bomo približali nekdanji podobi obeh vrtov.

Vrtna krajina razsvetljenca

Baron Žiga Zois se je med naravoslovnimi znanostmi posebej zanimal za botaniko. Pri tem na Kranjskem v drugi polovici 18. stoletja in prvi polovici 19. stoletja ni bil edini. Med mnogimi domačimi in tujimi naravoslovci na naših tleh, ki so bili tudi botaniki, omenjamo Giovannija Antonia Scopolija

(1723–1788), ki se je ukvarjal z raziskovanjem živalskega in rastlinskega sveta ter bil podpornik Linnéjevega sistema, in Baltazarja Hacqueta (1740–1815), ki je utemeljil fizikalno geografijo Kranjske, raziskoval floro in favno ter bil znan kot prvi preučevalec Julijskih Alp. Dodajamo še Franza Xaverja von Wulfena (1728–1805), ki je spisal eno izmed klasičnih florističnih del za slovensko ozemlje (*Flora norica phanerogama*, Dunaj, 1858), in Franca Hladnika – ustanovitelja prvega botaničnega vrta v Ljubljani. Poleg teh ne moremo mimo že omenjenega Karla Zoisa – botanika, ki je zaslužen za nastanek prvega botaničnega vrta na Kranjskem.¹

Zoisovo vrtno, botanično oziroma naravoslovno delovanje je vsekakor vezano na njegova poznanstva. V tem kontekstu je pomemben Hacquet, ki ga je Žiga Zois spoznal leta 1773 in ki je še okrepil njegovo zanimanje za botaniko (kot tudi zanimanje njegovega tedaj sedemnajstletnega brata Karla). Med Zoisove znance (ljubitelje botanike) lahko štejemo še barona Jožefa Kalasanca Erberga iz Dola pri Ljubljani. Z njim sta bila v stiku oba brata Zoisa: izmenjevali so si vtise in izkušnje – tudi tiste, vezane na vrtno umetnost.

Naj na tem mestu osvetlimo delo Karla Zoisa na področju botanike. Karel Filip Evgen Zois baron Edelstein (1756–1799) se je botaniki posvečal v naravi, v vrtu in za pisalno mizo. Tako je v vrtu Brdo pri Kranju na jugovzhodni strani posestva ustvaril alpski botanični vrt, prvi te vrste v Sloveniji.² S svojih pohodov po naravi je domov prinašal primerke rastlin in zbral herbarij s približno 2100 rastlinskimi primerki (hranijo ga v Prirodoslovnem muzeju Slovenije). Na izjemno Karlovo aktivnost nas danes spominjajo rastline Zoisova zvončnica (*Campanula zoysii*), Zoisova vijolica (*Viola zoysii*) in rod tropskih trav (*Zoysia*), ki nosijo njegovo ime. Čeprav si je Karel Zois dopisoval z mnogimi učenjaki tedanjega časa,³ odkril nekaj novih vrst, zbiral slovenska oziroma kranjska imena rastlin (na katera so se oprli vsi kasnejši pisci) in je svoje ugotovitve tudi zapisoval, ni ničesar objavil. Si je pa zato Žiga Zois prizadeval, da bi bilo Karlovo vztrajno delo

1 Gosar, Petkovšek, Naravoslovci na Slovenskem, str. 15–17.

2 Dobrilovič, Kravanja, Rastlinsko gradivo, str. 279, 284–285; Praprotnik, Botanični vrt, str. 168.

3 Franz Xaver von Wulfen iz Celovca, Nicolaus Thomas Host z Dunaja, Carl Ludwig Willdenow iz Berlina in Kaspar Maria von Sternberg iz Prage, ki jim je pošiljal podatke o svojih izsledkih ter žive in posušene primerke kranjske flore. Nikolaus Joseph von Jacquin, direktor dunajskega univerzitetnega botaničnega vrta, je Karlu Zoisu z Dunaja poslal nekaj rastlin (Praprotnik, Botanični vrt, str. 172).

objavljeno, saj je bil prepričan, da bi veliko prispevalo k domači znanosti oziroma nomenklaturi kranjskih rastlin, s katero se je njegov brat ukvarjal od leta 1785 do leta 1795.⁴ Zbiranje in urejanje imen rastlin je bilo obširno strokovno delo s poimenovanjem 600 rastlin kranjske flore, razvrščenih po Scopoliju in Linnéju, kot poroča Žiga Zois baronu Erbergu 27. oktobra 1818.⁵ V pismu omenja, da ima poleg tega spisa še neurejeno delo s 180 imeni rastlin, ki še niso bila umeščena v botanični sistem. Obe bratovi deli je leta 1813 izročil Valentinu Vodniku, vendar (kot lahko vidimo danes) Karlovo strokovno delo do sedaj še ni bilo objavljeno.⁶

Žiga Zois sam se sicer ni ukvarjal z zbiranjem domačih, avtohtonih rastlin. Glede na njegovo korespondenco, ohranjene podatke o vrtovih in bogato knjižnico je celo vidnejše njegovo zanimanje za tuje rastline in tuje zglede. Prav Zoisova knjižnica nam danes lahko postreže z mnogimi podatki o tem, katerim zgledom in napotkom je lastnik sledil, ko se je ukvarjal z vrtno umetnostjo. V knjižnici, ki jo je pridno bogatil vse od sedemdesetih let 18. stoletja do svoje smrti, so bile zbrane publikacije o potovanjih po najrazličnejših krajih (evropskih, afriških, severno- in južnoameriških, azijskih in tihomorskih), ki pričajo o raziskovalnem duhu njegovega časa, spet druge – priročniki o gozdarstvu, poljedelstvu, kulturnih rastlinah, gojenju gozdnih dreves, uporabi lesa ipd. – pa o racionalni, gospodarski noti, ki je temeljila na čisto ekonomskih, pragmatičnih potrebah. Seveda je imel Zois tudi botanične knjige mnogih že omenjenih naravoslovcev in enciklopedije. Med knjigami, ki so gradile Zoisovo znanje o oblikovanju vrtov, je sicer najti knjigo z načrti Versaillesa, simbola francoskega baročnega vrta, a mnogo več je knjig, ki govorijo o sodobnem vrtnem snovanju. Med temi je na primer knjiga *Beiträge zur schönen Gartenkunst* iz leta 1783,⁷ ki sajenje dreves primerja s slikanjem, rastline predstavlja kot umetniško sredstvo, opozarja na karakter dreves, drevesa razporeja posamično ali v

4 Od Franca Antona Breckerfelda je pridobil poimenovanja za 700 rastlin, kar je primerjal z botaničnimi deli, z novimi izsledki Hacqueta, z lastnimi raziskavami in botaničnimi potovanji ter z ljudskimi poimenovanji.

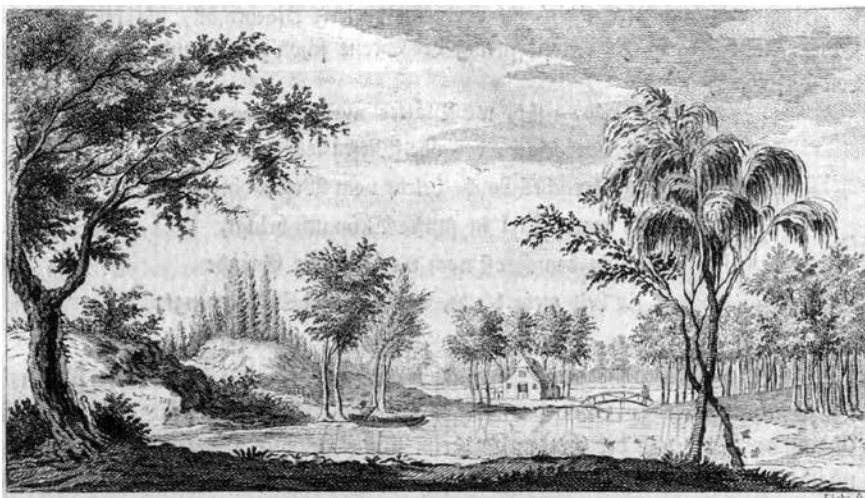
5 »Daraus entstand dann ein kritisch bestimmtes Verzeichniß, welches der Bruder nach Scopoli und Linné geordnet, und nach Bäumen, Sträuchen, Pflanzen, und Gräsern alphabetarisch abgetheil hinterlassen hat. Es enthält beilaufig 600 botanische Nahmen, die bei dem Landvolke wirklich gang und gebe sind.« ARS, SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 75, Posebno udejstvovanje, fol. 1086.

6 Unetič, *Vrtna umetnost*.

7 Medikus, *Beiträge zur schönen Gartenkunst*.

skupine, razlikuje med gojenjem in razporejanjem v oblikovane gozdove itn. V tej knjigi sta Zoisa lahko brala tudi o razliki med botanikom in vrtnim umetnikom, saj prvi rastline zbira in jih razmnožuje, medtem ko drugi gleda na rastlino z očmi krajinskega slikarja in z duhom pesnika ter tako ustvarja povezano, slikovito celoto. To pa je bil napotek, ki je jasno izražal oblikovna vodila tedaj aktualnega vrtnega sloga. O tem so govorila tudi dela znamenitega nemškega vrtnega teoretika Christiana Cayja Lorenza Hirschfelda (*Theorie der Gartenkunst; Gartenkalender; Kleine Garten Bibliothek; Taschenbuch für Gartenfreunde*), ki je bralcem ponujal v besedi in sliki primere vrtov v novem, krajinskem slogu, hkrati pa so bila v njegovih knjigah priporočila za vrtno zasnovi glede na lokacijo oziroma danosti prostora kot tudi glede na položaj lastnika. Tudi te knjige so morale navdihovati Zoisa. Poleg teorije, vezane na sodobni vrtni slog, je baron (ali njegovi vrtnarji) lahko bral o praktični uporabi lepotnih vrtnih rastlin, o modnih eksotičnih cvetlicah, o načinih njihove uporabe, sajenju, negi, vzgoji, shranjevanju, razmnoževanju itn. Zois je zbrano literaturo vsekakor upošteval, saj lahko v vrtnih inventarjih Brda pri Kranju vidimo sezname drevnine, ki jo je literatura priporočala.

Ko spoznavamo Žigo Zoisa kot razsvetljenca, ki je ustvarjal lastno vrtno krajino, ne smemo mimo dejstva, da je imel v svoji knjižnici več knjig iz angleškega prostora, torej iz prostora, v katerem se je sodobni krajinski slog izoblikoval. Poleg angleških knjig (večinoma v prevodih), tematsko vezanih na vrtnarjenje in kmetijstvo, so tu bile tudi knjige, ki so pomenile temelj v razvoju angleškega krajinskega sloga. Med te je spadalo delo *Le Spectateur* iz leta 1754 (Zois je imel francoski prevod angleške zbirke prispevkov *The Spectator*, ki so izhajali od leta 1711 do leta 1712). Prispevek Josepha Addisona (1672–1719), ki je bil objavljen 25. junija 1712 in ki ga je kot del zbirke moral poznati tudi Zois, je bil pionirski korak v razvoju novega angleškega krajinskega vrta ter njegove posebne veje *okrasne kmetije*. Na policah Zoisove knjižnice so bila med drugim tudi različna dela angleškega pesnika Alexandra Popa (1688–1744), prav tako v francoščini. Te knjige so evropskemu plemiču omogočale širše razumevanje novega vrtnega sloga, ki je obujal Arkadijo in poudarjal tako naravno kot estetsko in moralno vrednoto, to zadnje pa enačil s svobodo, seveda s političnega stališča.

Slika 1. Vrtni motiv z jezerom.
Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, str. 211.

Slika 2. Pogled na jezero na Brdu pri Kranju.
© Ines Babnik.

Vrtna krajina podjetnika

Žiga Zois je bil podjetnik in tako se je loteval tudi oblikovanja svojih vrtov. Kot vsakemu podjetniku so mu bili pomembni stiki, preglednost in stroškovniki. Za vrt na Brdu je vodil t. i. *Vrtni protokol za Brdo* (*Garten Protokoll für Egg*), v katerem so metodično in natančno zapisani najrazličnejši podatki: zapisi o rastlinah, sadikah in semenih (vključno s stroški nakupa) in kontakti tako iz Kranjske kot iz tujine, ki nam povedo, kje vse je kupoval rastline za svoje vrtove. Danes vemo, da je imel Zois holandske, italijanske, avstrijske in angleške dobavitelje, so pa semena prišla tudi iz veliko bolj oddaljenih krajev. Tako so leta 1781 semena na Brdo prišla iz južne Afrike, pa tudi iz Holandije oziroma Nizozemske, leta 1782 iz vrta Ebenfeld na Koroškem, leta 1784 iz Nizozemske, Ebenfelda in Loddigesa pri Londonu.⁸ Zanimiv dobavitelj je bil Joachim Conrad Loddiges, ustanovitelj drevesnice Loddiges v Hackneyju pri Londonu. Ne samo zaradi izjemne podjetnosti, ki jo je izkazal, ko je kot prišlek iz Saške (rojen v Hildesheimu) pridobil izobrazbo vrtnarja v Hackneyju, se uspešno osamosvojil z lastno drevesnico (v njej je bilo mogoče dobiti semena iz vseh koncev sveta), ampak tudi zaradi tega, ker je bil kot nemško govoreč dobavitelj Zoisu veliko bolj dosegljiv. K temu dodajmo še eno dejstvo – angleške rastline naj bi bile za klimatske razmere na Kranjskem celo primernejše kot holandske, kar je gotovo pripomoglo k temu, da je Zois iz drevesnice Loddiges večkrat naročal raznovrstno drevnino, trajnice in semena.⁹

V tem času so bili torej dobavitelji rastlin tudi vrtnarji in v zvezku *Vrtni protokol za Brdo* so bili zapisani naslovi vrtnarjev, pri katerih sta brata Zois naročala rastline in semena, v opombi pa sta zapisala, kaj sta naročila pri posameznem vrtnarju oziroma kaj je bila vrtnarjeva domena. Na listu, označenem s paginacijo 73, lahko tako preberemo seznam vrtnarjev (v prevodu):

⁸ ARS, SIAS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 19, Posebno udejstvovanje, Garten Protokoll für Egg, fol. 7–9, 15–16, 23–24.

⁹ Kolšek, Razsvetljenska krajina, str. 160; Dobrilovič, Kravanja, Rastlinsko gradivo, str. 81–82. Gl. tudi Unetič, *Vrtna umetnost*.

deželnostanovski vrtnar Joseph Kayser iz Celovca in njegov brat z Dunaja, za murve in divji kostanj – plantaža v Novini pri ribniku;
 John. Christian Wormb, vrtnar iz Ebenfelda na Koroškem pri grofu Rudolfu Goëssu, za sadno drevje – od tu dve pošiljki za vrt;
 Georg Tille, dvorni vrtnar pri nadvojvodinji Marijani v Celovcu, za sadje, cvetlice in tuje rastline;
 Jacob Krauss, vrtnar iz Brucka ob Litvi, za divje kostanje – pridobili 150 rastlin precejšnje višine;
 John. Rosenkranz in sin, vrtnarja-trgovca s cveticami in drevnino, iz Rosenburga pri Haarlemu na Nizozemskem, za sadike;
 Conrad Loddiges iz Londona za rastline ameriškega izvora, za redke rastline z vsega sveta.¹⁰

Kot vidimo, je Zois rastline pridobival iz različnih koncev sveta, a največji delež je vseeno prišel iz notranjeavstrijskih dežel, tudi Gorice. Naj omenimo, da je bil za plemiče pod habsburškim žezlom posebno pomemben vrt grofa Harracha v Brucku ob Litvi, katerega vrtnar naj bi bil vedno na tekočem z novostmi. Poleg mreže vrtnarjev, prodajalcev in trgovcev z rastlinami so vidno vlogo pri širjenju vrtnih rastlin odigrali tudi plemiči sami. Med seboj (neposredno ali s pomočjo svojih vrtnarjev) so si izmenjevali rastline, nasvete in izkušnje. Takšna mreža se je izoblikovala tudi na Kranjskem in je konec 18. stoletja – glede na brdski inventar iz leta 1799 – vključevala Stično, Strmol, Jesenice, Polhov Gradec, Preddvor, Turn (mogoče Turn ob Ljubljani), Loko, Gamberk, Krško, Radovljico, vrtove Keričiča iz Ljubljane itn.¹¹ Zois in njegovi vrtnarji so bili aktivni člani te mreže: znana je prigoda med Zoisom in

10 »Gartners Adressen: Joseph Kayser Landständischer Gärtner in Klagenfurth, und dessen Bruder in Wienn, für Maulbeerbäume, und Roßkastanien, wovon die Plantage in der Novina ob dem Teiche; John Christian Wormb Gärtner bey Graff Rudolph Göys zu Ebenfeld in Kärnten, für Obstbäume wovon zwey Lieferungen im Garten; Georg Tille hoffGärtner bey der Erzherzogin Marianna in Klagenfürth, für Obst, blumen und fremde Plantagen; Jacob Krauss Gärtner zu Pruk an der Leytha für Roßkastanien angekündet 150 Stük von beträchtliche höche; John Rosenkranz et Sohn Gärtner blumen und baumhändler auf der Rosenburg zu Haarlem in Holand, für blumenzwiebel und Samelwerk; Conrad Loddiges Gärtner in London für Americanische Baumarten, und Seltenheiten aus allen Welttheilen.« ARS, SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 19, Posebno udejstvovanje, Garten Protokoll für Egg, fol. 73.

11 Med drugim se omenjajo kraji (v izvirnem zapisu): Assling, Ehrenhausen, Fauerberg, Galenberg, Görz, Gotlein, Gurkfeld, Hadersdorf, Höflein, der Kernitz Garten von Laibach, Klagenfurt, Laak, Oesseling, Pilligratz, Ratmansdorf, Sitich, Stermol, Thurn, Wien. ARS, SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 30, *Inventarium*.

Erbergom, ki je veliko svojega vrtnega znanja pridobil med službovanjem na dvoru. Od blizu je lahko spoznaval cesarske vrtove, predvsem Laxenburg, ki je v deželo prinašal nov krajinski slog in bil odraz botaničnega in vrtnarskega navdušenja cesarja Franca I. V laxenburškem vrtu bi v zgodnjem 19. stoletju našli množico hortenzij (*Hydrangea*), ki so bile tedaj v Evropi priljubljene kot nekaj zelo novega, saj so jih v večjem številu iz Japonske v Anglijo prinesli šele v poznem 18. stoletju, od tu pa so zajele še preostale dele Evrope. V Laxenburgu so plemiči lahko občudovali večji nasad te rastline, kot lahko razberemo tudi iz korespondence med Zoisom in Erbergom (pismo z dne 10. oktobra 1808). Iz pisma izvemo, da je imel Erberg risbo Laxenburga v jeseni, ki jo je najverjetneje narisal sam in ki je prikazovala tristo hortenzij na enem samem mestu. Zois je v svojem pismu izrazil navdušenje nad to rastlino in zapisal, da ga še kar preseneča cvetoča hortenzija, ki si jo je izposodil iz Dola in cveti že tedne.¹² Hortenzijo si je verjetno izposodil na začetku leta 1808 ali že leta 1807; mogoče je upal, da jo bo lahko obdržal, saj lahko v arhivskih dokumentih najdemo zapis dolskega vrtnarja, ki je k Zoisu nesel nove rastline. Vrtnar je zapisal, da hortenzije tistega julija 1808 še ni dobil nazaj. V Dol se je vrnila novembra istega leta. Erberg se je na Zoisovo navdušenje nad rastlino odzval tako, da mu je nekoliko kasneje (verjetno konec leta 1809) podaril šest hortenzij – te so najverjetneje krasile Zoisove prostore v palači na Bregu ali pa bile zasajene celo na zasebnem vrtu ob njej.¹³

Predaja, izposoja oziroma menjavanje rastlin je pogosto potekalo po vrtnarjih v plemiški službi. V vrtu Brda pri Kranju je delalo več vrtnarjev, vajencev in hlapcev, a nam danes niso vsi znani. Iz arhivov pa lahko izvemo, da so imeli vrtnarji posebno oblačilo oziroma livrejo – zeleno obleko, kapo in čevlje, kot je bilo zabeleženo za Štefana Eržena (»Stephan Erschen«), ki

12 »Das bild des arkadischen Herbst in Laxemberg, dargestellt mit allen den Reitzen der Botanik und Gartnerey, nach einem warhafts kaiserlichen Maßstabe, ist frappant. / Dreihundert blühende Hortensien auf einer Stelle! Welcher Anblick! Mir hat die einzige junge Pflanze, aus ihrer Güte, vierzehnen Wochenlang unendlich viel Vergnügens gemacht, und sie hatte noch kein Blumenblat fallen lassen, als ich sie mit halben November ihrem Gärtner zurückstellte. diese Charakteristick der daure ist etwas grosses für die Genüß, und kontrastirt ausserordentlich mit der unvergeßlichen Überraschung des Kactus, vermutlich auch mit der Ungeheuren Größe, und feuerfarbe der neüesten Justitia. / Mein Geschmack bleibt indessen für die Hortensien, und ich wünsche recht sehr, einige zum blühenreife Pflanzen derselben künftiges frühjahr erkaufen zu können, wofür ich mich ihrer gütigen freundschaft bestens anempfehlen.« ARS, SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 75, Posebno udejstvovanje, fol. 1039.

13 Več o tem: Unetič, *Vrtna umetnost*.

je bil vrtni hlapec (»Gärtner Knecht«) v letu 1779.¹⁴ Nekoliko kasneje, leta 1785, je deloval na Brdu vrtnarski mojster Benedict Tille, s katerim so bili nadvse zadovoljni. Leta 1799 je dela na vrtu opravljal neki Feronik (poleg Urše, Marte in Mice), vendar ob njegovem imenu ni naziva vrtnar. Vsaj v letu 1834 so imeli na Brdu nekakšnega umetniškega vrtnarja (»Zier Gärtner«) Gregorja Meldna,¹⁵ ki mu je leta 1835 sledil Andrej Jemec (»Andreas Jemz«), septembra istega leta pa je mesto vrtnarja zasedel Anton Capuder (»Zepuder«).¹⁶ Okoli leta 1808 (čas izmenjave hortenzije) je bil vrtnar na Brdu Franz Michael Ried, ki je uspešno vzdrževal malo drevesnico (»Pflanzschule«) z dvoletnimi drevesci.¹⁷ Ried je za barona Zoisa deloma delal še leta 1819, saj je bil v stiku z baronom Erbergom zaradi transporta rastlin iz Ljubljane v Dol.¹⁸ Najverjetneje je Ried delal za Zoisa deloma na Brdu, predvsem pa v Ljubljani. Znanje, ki ga je pridobil s prakso v Zoisovih vrtovih, mu je očitno omogočilo samostojno pot. Že leta 1812 je urejal vrt ob škofijskem dvorcu v Ljubljani (njegovo delo je sicer potekalo pod nadzorstvom trgovca in mestnega svetnika Jožefa Alborghettija), v letih 1819–1822 je vzdrževal šolski drevored ob Ljubljani, imel je tudi svojo vrtnarijo oziroma prodajalno s steklenjakom, omenjen pa je bil celo v bavarskem glasilu *Garten-Zeitung*.¹⁹

Ali je Zoisova podjetniška žilica vplivala tudi na vrtnarja Rieda, je odprto vprašanje, dejstvo pa je, da jo je baron izkazoval pri ukvarjanju z vrtovi. Vrtni protokoli so nam ohranili zapise o organizaciji dela na vrtu, nakupu rastlin, vsebujejo izdatke in prihodke posesti itn. A projekt vrta si je Žiga Zois zadal še nekoliko širše. Posest Brdo, ki jo je leta 1776 prevzel od svojega očeta Michelangela Zoisa, veletrgovca, fužinarja in zemljiškega posestnika, ni bila le prostor prvega botaničnega vrta in oblikovanega vrta s poudarkom na estetskih vrednotah. Kot piše Alenka Kolšek, je bil ta vrt ob koncu 18. stoletja uresničitev »nekaterih krajinskih izboljšav ruralne posesti s prvinami krajinskega vrta oz. oblikovane krajine«.²⁰ Govorimo o olepšani posesti, okrasni kmetiji oziroma – s tujko – *ferme ornée*, katere osnovna funkcija je bila še vedno gospodarska, kmetijska, a je bila ta kmetijska krajina oblikovana tako,

14 ARS, SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 30, Oskrbniške inštrukcije.

15 ARS, SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 30, Inventarium.

16 ARS, SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 30, Inventarium.

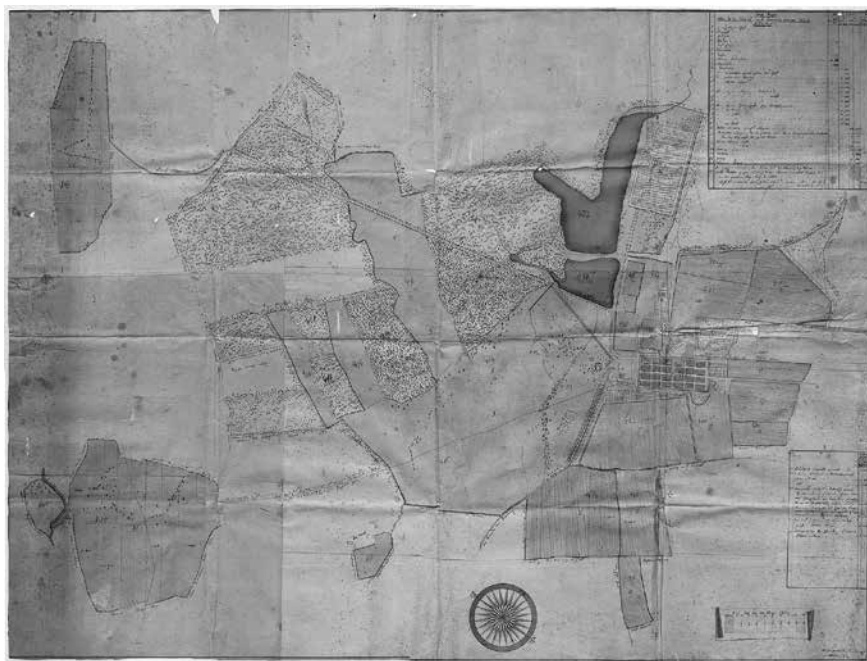
17 ARS, SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 75, Posebno udejstvovanje, fol. 1039.

18 ARS, SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 53, Korespondenca, Ried Fr. 1819, fol. 1143.

19 Več o tem: Unetič, *Vrtna umetnost*; Unetič, Kemperl, Vrt ob škofijski palači.

20 Kolšek, Razsvetljenska krajina, str. 158.

da je vzbujala vtis oblikovane, olepšane krajine. Pravilna poljedelska polja oziroma ravne linije pridelovalnih površin so na tovrstnih posestih bogatili pasovi cvetočih grmovnic (pogosto v mehko valujočih linijah), gruče dreves in posamezna drevesa, v kmetijsko krajino pa so premišljeno vključevali tudi motive vasi, cerkvic, mlinov in drugih gospodarskih, kmetijskih objektov. Na ta način je nastajala sentimentalno obarvana krajina, ki je sovpadala z začetnim angleškim krajinskim slogom, katerega namen je bil, da vzbuja občutja pri uporabnikih prostora in ustvarja nize slik oziroma »uokvirjenih«²¹ pogledov na določen motiv. Olepšane posesti sicer niso bile pogost način oblikovanja plemiških vrtov, so pa bile uresničene v angleškem prostoru, prav tako v nemškem, ki je bil Zoisu nemara še nekoliko bližji.²¹ Dejstvo pa je, da je Zois idejo za tovrstno oblikovanje pridobil v lastni knjižnici – v delih angleških literatov.

Slika 3. Zemljiška karta Brda pri Kranju.
© Kolšek, Razsvetljenska krajina Žiga Zoisa na Brdu.

21 Krajinske vrtno zasnove kot urejene in olepšane kmetijske krajine je iz Francije v Anglijo leta 1742 pripeljal Stephen Switzer. Olepšana kmetija v Veliki Britaniji ni doživela tako velikega odmeva kot v nemških deželah. K širitvi koncepta je pripomogel fiziokratizem, ki se je iz Francije uspešno prenesel v nemške dežele.

Vrtna krajina sodobnega plemiča

Na Zoisove vrtove se ozrimo še z estetskega in z njim povezanega družbenega stališča. Zoisa lahko opredelimo kot plemiča, ki je bil (kot podjetnik je tudi moral biti) v koraku s časom. To se vidi tudi v njegovih vrtovih. V formalnem oziru o tem najbolje priča Brdo, ki ga je Zois oblikoval kot olepšano posest, vrt neposredno ob dvorcu pa je imel značaj novega vrtnega sloga. Seveda so bili v vrtnem prostoru Brda prisotni še elementi baroka in rokokoja, a v osemdesetih letih 18. stoletja se je novi slog v srednji Evropi šele dobro uveljavljal. Ob tem moramo vedeti tudi, da je bila za srednjeevropski prostor značilna praksa združevanja baročnega in krajinskega sloga.

Baročne linije Brda so še danes vidne v prostoru – gre za drevoredne linije, ki zaznamujejo predvsem dostopni del ob dvorcu. V tradicijo baročnega sloga lahko štejemo tudi steklenjake in prostore za razpostavljanje sredozemskih rastlin (citrusov) na prostem (oranžerije). Tudi parter ob dvorcu je bil konec 18. stoletja znamenje preteklega okusa, toda kljub temu je bil »potager« nov tip parterja, ki je prišel v modo v drugi polovici 18. stoletja in je v svoji pravilni shemi združil uporabno in okrasno. Kot tak pa je bil tudi nadvse primeren za prostor botaničnega vrta.²²

A že v osemdesetih letih 18. stoletja se pojavijo v vrtu na Brdu motivi, ki se jasno navezujejo na nov vrtni okus. Tamkajšnjo vrtno zasnovo umeščamo v zgodnji krajinski slog (imenovan tudi sentimentalni, naturalistično-sentimentalni ipd.), saj so pri njenem oblikovanju prisotni principi te smeri. Zanj je bilo značilno oblikovanje vrta kot prostora slik, ki jih posameznik doživlja ob svojem sprehodu skozi vrt (pomembno je bilo doživetje, zbujanje občutij pri sprehajalcu). Tako so oblikovalci pazili, da so ustvarili sprehajalno vrtno pot, ki se mehko vije skozi vrt, ob njej so menjavali odprte tratne površine in goste gozdnate predele, »naravno« valovito oblikovane brežine jezer ali potokov, ob poti so bili zanimivi paviljoni, ki so spominjali na paladijevsko arhitekturo, na zgodovinske objekte ali na arhitekturo daljnih krajev, sprehajalec je lahko uzrl cerkvico, dvorec, mlin, vse pa je bilo lepo »uokvirjeno« med posameznim drevjem, gozdnim robom ali med drevnino, rastočo v gruči. Za oblikovalca vrta je bilo tedaj pomembno, da je znal določene motive dobro umestiti v dano okolje, da je znal v te motive

22 Kolšek, Razsvetljenska krajina, str. 161, 162.

(arhitekturo, kipe, potok itn.) usmeriti pogled in vzbuditi različna občutja pri sprehajalcu. Grajeni elementi v vrtu (arhitektura, kipi, mostovi ipd.), ki jih navadno imenujemo štafaže / kulise / folly (angl.) / fabrique de jardin (fr.), so bili prisotni tudi na Brdu. Mednje lahko umestimo *Buhuhütten* in glorieta.

Glede na zapise v *Vrtnem protokolu* je med dela v letu 1784 spadala izboljšava nekakšnih preprostejših koč, imenovanih »Buhuhütten« oziroma »Buku Hütten« (izboljšali so jih z belim gabrom). Kaj so bile te kočice, ni jasno zapisano, a najverjetneje je šlo za nekakšne lovske preže. Najdemo namreč zapise o *Buhuhütten*, ki so bile namenjene lovu na perjad, natančneje, na ujede. Postavljene so bile v gozdu, ob manjši čistini, kjer je bila nastavljena vaba za ujede, lovec pa je bil skrit v hišici iz vejevja. Ta je bila dobro zlita z okolico, saj kot grajena iz lesa in vejevja ni izstopala iz gozdne krajine.²³ Verjetno je šlo tudi na Brdu za takšen tip preproste lesene kočice, ki bi lahko imela še motivno zanimivo vlogo v oblikovanem gozdu.

V letu 1784 so na Brdu urejali še druge stvari – na primer povezovalno pot od prostora teh koč do kegljišča. Poleg oranžerije, rastlinjaka oziroma steklenjaka in vrtnarjevega stanovanja so v parku uredili tudi vrtni vodnjak (»Gartenbrunn«). Poleg naštetega pa je nad ledenico (»Eisgrube«) nastala še vrtna hišica (»Lusthaus«). To so dokončali naslednje leto, kot je zapisano v virih. Tu naletimo na nekaj nejasnosti, saj nam arhivska vira ponujata dve možnosti o videzu vrtna hišice. V *Vrtnem protokolu* namreč piše, da so leta 1785 zgradili glorieta, ki je imela kupolo (»die Gloriette mit der Kuppel«): ta objekt bi lahko enačili z značilnimi *tempietti* oziroma neopaladijevsko arhitekturo, ki se je pojavljala v krajinsko zasnovanih vrtovih po vsej Evropi.²⁴ Alenka Kolšek pa izpostavlja drug vir – pismo oskrbnika Martina Urbančiča Žigi Zoisu, ki govori o zeleni »Buku hišici« nad ledenico. To naj bi bila eksotična lesena hišica s slamnato streho.²⁵ Ker Urbančič »Buku hišico« omenja v svojem pismu iz leta 1790, glorieta pa je bila dokončana leta 1785, je mogoče, da je preprost lesen objekt, krit s slamo, zamenjal objekt gloriete. Ker pa je bila glorieta stavba s kupolo, je težko verjetno, da so jo tako kmalu podrli in na njeno mesto postavili preprostejši objekt

²³ Za podatek in napotek se iskreno zahvaljujem Mihi Preinfalku. Omemba: Weber, *Allgemeines deutsches terminologisches ökonomisches Lexicon*, str. 605.

²⁴ Gl. Unetič, *Vrtna umetnost*.

²⁵ Kolšek, *Razsvetljenska krajina*, str. 162.

(težko verjetno, a ne nemogoče). Bolj verjetno se tako zdi, da sta bila v vrtu, v bližini dvorca (izraz nad ledenico lahko razumemo širše), dva objekta, torej dve štafaži v slogu zgodnjega krajinskega vrta. Obstaja pa še tretja razlaga, ki se na prvi pogled zdi najmanj verjetna – namreč, da sta bili lesena eksotična hišica in glorieta en objekt. Težko si je predstavljati, da bi združevali takšna objekta in da bi kupolo pokrivali s slamo, toda tudi ta možnost se kaže kot verjetna.

V parku Brdo sta bili tudi večji vodni površini, kjer so uredili otočke. Vodni motivi so bili v krajinskem vrtu nadvse zaželeni in jih moramo razumeti kot del sentimentalne in slikovite scenerije tega vrtnega sloga. Na obeh jezerih oziroma ribnikih so imeli ladjice in čolnarno (oziroma »Regenhütten«) za njihovo hrambo. Na jezerskih otočkih so okoli leta 1786 uredili letni hišici (nekakšna paviljona). Uredili so tudi otoček na južnem ribniku, zarasel z vegetacijo.²⁶

Pogled na Zoisovo Brdo nam razkrije, da je baron posnemal zglede zgodnjega krajinskega sloga. V njegovem vrtu sicer ni bilo (pre)obilja štafaž, kar se je rado dogajalo v sočasnih vrtovih, a motivi, ki jih je vseboval, kažejo na preišljen sentimentalni oziroma slikovit princip oblikovanja. Na to opozarja tudi Alenka Kolšek, ki poudarja oskrbnikovo pismo iz leta 1790. V njem Urbančič v vrtu predlaga ureditev akacijevnega gozda, na katerega bi bil lep pogled iz dvorca.²⁷ V tem primeru je oskrbnik razmišljal kot »slikar« krajinskega vrta.

Oblikovanje prostora v vrtu na Brdu je tako zanimiv odmev evropske vrtno umetnosti iz dobe razsvetljenstva – časa, ko so izboljševali gospodarnost zemljišč (olepšana posest), ko se je v vrtove vpletlo razvijajoče se naravoslovje (botanični vrt) in ko je tudi naše kraje dosegel angleški krajinski slog. Tega je Zois vnesel v vrtni prostor z upoštevanjem literature, ki jo je poznal (poudarjamo predvsem dela angleških literatov in Hirschfelda), kot tudi zgledov, ki jih je videl na svojih potovanjih. Njegov *Grand Tour* je potekal od leta 1779 do leta 1780, ko je obiskal Nizozemsko, Francijo, Nemčijo in Italijo, pozneje pa je lahko sodobne vrtove opazoval tudi v okviru svojih poslovnih potovanj. Glede na vrtno zasnovo na Brdu je mogoče, da je Zois obiskal celo Ermenonville v Franciji, saj baronov vrt

²⁶ Kolšek, Razsvetljenska krajina, str. 162.

²⁷ Kolšek, Razsvetljenska krajina, str. 162; ARS, SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 8, pismo Martina Urbančiča Žigi Zoisu, Brdo, 12. 6. 1790.

izdaja precej rousseaujevskega vzdušja. Ta francoski vrt je namreč postal prostor poslednjega počitka Jean-Jacquesa Rousseauja (1712–1778), ki je s svojo filozofijo in literaturo pomembno zaznamoval razvoj novega krajinskega sloga. V Ermenonvillu, kjer je deloval v zadnjih letih svojega življenja, so imeli urejene tudi preproste, s slamo krite kamnite kočice. Ta motiv preproste arhitekture je bil tako odmeven, da ga najdemo tudi med štafažami, ki jih je dala po letu 1790 v Laxenburgu urediti cesarica Marija Terezija (1772–1807). Njihova podoba se je ohranila v izrisu dunajske likovne akademije, ki nam kaže tri tipe štafaž: kitajske paviljone, gotske (oziroma gotizirajoče) male objekte in »podeželske« koče v eksotičnih stilih (te so bile imenovane »O-Tahiti Hütten«).²⁸ Res je, da so bile te štafaže bolj odraz poznega rokoka v krajinskem vrtu kot pa sentimentalnega občutja novega sloga, kar je povezano z dejstvom, da je cesarica prihajala iz Neaplja, kjer je prevladovalo baročno vzdušje, poleg tega pa je nanjo verjetno vplival Hameau pri Malem Trianonu v Versaillesu, ki ga je uredila Marija Antoaneta na začetku osemdesetih let 18. stoletja. Kakorkoli že, Zoisova preprosta vrtna hišica, krita s slamo, je bila (ne)posredno vezana na francoske zglede, saj so v Laxenburgu tovrstne motive uvajali po letu 1790. Takrat je eksotična hišica na Brdu že stala, torej bi lahko Zoisa v tem pogledu označili za plemiča, ki je prehitel dunajski dvor.

Na drugi strani imamo glorieta, ki nam jasno priča o zgledu iz angleškega prostora, saj je bila neopaladijevska arhitektura – centralni paviljon s kupolo – stalnica v tamkajšnjih vrtovih. Ti motivi so prinašali pridih renesančnega sloga in so nakazovali tudi tesne gospodarske vezi med hanovrsko dinastijo, ki je tedaj vladala Veliki Britaniji, in Beneško republiko, sredozemsko politično in trgovsko silo med Zahodom in Vzhodom. Omenjeni arhitekturni motiv je tako postal prepoznaven element novega krajinskega vrta tudi zunaj Otoka – lahko bi ga videli kot enega njegovih atributov. Lahko ga torej razumemo kot enega simbolov angleškega krajinskega sloga, ki je novo podobo vrtov povezoval z boljšo politično možnostjo in jo celo enačil s svobodo. Neopaladijevsko arhitekturo so v vrtove vnesli tudi plemiči na celini; tovrstne motive v dunajskih in drugih vrtovih je upodobil Lovro Janša.²⁹

²⁸ *Der malerische Landschaftspark*, str. 55–56.

²⁹ Lovro Janša je okoli leta 1790 upodobil več dunajskih in drugih vrtov (Erlaer Schloss, Reisenberg, Schwarzenberg in Lednice), v njih pa neopaladijevske paviljone. Gl. npr.: <https://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/content/zoom/2220258> (dostop: 1. 5. 2022).

Prav Janševe upodobitve vrtov nas opozarjajo na možnost, da so na Brdu imeli lesen paviljon, ki je bil oblikovan kot preprosta eksotična hišica, toda s kupolo in pokrit s slamo. Janševa upodobitev vrta Reisenberg pri Dunaju iz časa okoli leta 1790 namreč prikazuje prav takšen paviljon – preprost lesen objekt, kot se zdi, pokrit z leseno strešno konstrukcijo v obliki kupole, ki je krita s slamo in jo podpirajo preprosti stebri, obrasli z vzpenjalko po rousseaujevskem zgledu.³⁰ Paviljon je na dvignjenem terenu in deluje kot razgledišče, glorieta. Zelo verjetno je, da je bil prav ta objekt vzor za Zoisovo štafažo nad ledenico, saj je bil lastnik Reisenberga grof Janez Filip Cobenzl, ki je tu od leta 1774 naprej urejal obsežen krajinski vrt. Ta velja za pomembnejši zgodnji krajinski vrt v Avstriji: imel je več štafaž (alpsko kočo, senčnice po vzoru kitajskih streh, lepo oblikovane prostore za sedenje itn.), med njimi tudi centralno zasnovan lesen tempelj – »Baumtempel«,³¹ ki se ujema z Janševimi upodobitvijo. Cobenzla, katerega oče je prenovil palačo na Novem trgu v Ljubljani, Kavčičevega mecena in pripadnika kranjskega plemstva, je Zois gotovo poznal. Glede na verjetno podobnost vrtnih štafaž na Reisenbergu in na Brdu bi lahko sklepali, da je Zois obiskal Cobenzla v njegovem dunajskem vrtu, tam videl paviljon in nato motiv prenesel na svojo posest.

Štafaže (ali zgolj štafaža) v brdskem vrtu se torej jasno povezujejo s splošnim trendom štafaž v zgodnjih krajinskih vrtovih srednje Evrope. Dunajsko plemstvo je imelo v svojih vrtovih podobne štafaže in navadno še množico drugih. Ti motivi so dokazovali, da so lastniki vrtov sodobni plemiči, ki spremljajo razvoj in spremembe okusa tudi na področju vrtno umetnosti. To torej lahko trdimo tudi za barona Žigo Zoisa. Pa je šlo na Brdu samo za to? Primerjava s sočasnimi dunajskimi vzori nam pokaže, da je Zois nove vrtno motive uporabil pred večino dunajskega plemstva. Tudi v primeru zgledovanja po štafaži v vrtu Janeza Filipa Cobenzla, državnika in diplomata habsburške monarhije, je zanimivo, da se je Zois v množici štafaž (oziroma zgledov), ki jih je srednjeevropski prostor v tem času sprejemal v nove vrtove, odločil za tiste, ki so bili tesneje vezani na angleški oziroma še bolj na francoski prostor (ne pa na nemški, ki je rad izbiral kitajske paviljone, gotske hišice, srednjeveške utrdbe ipd.). Baron Erberg, ki je svoj vrt oblikoval

30 <https://www.meisterdrucke.de/kunstdrucke/Laurenz-Janscha/250032/Ansicht-des-Tempels-Reisenburg,-Palast-des-Grafen-von-Cobenzl,-1790er-Jahre.html> (dostop: 1. 5. 2022).

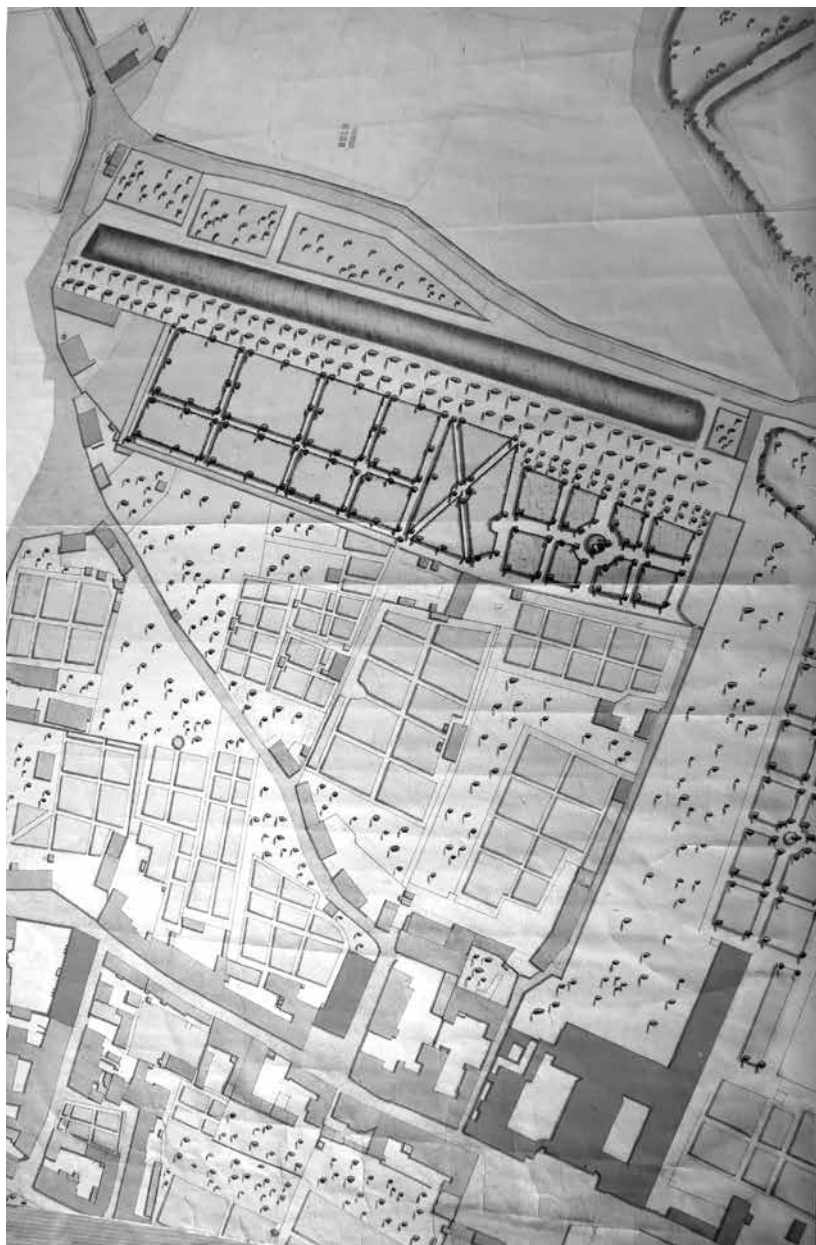
31 Berger, *Historische Gärten Österreichs*, str. 468–469.

v novem slogu približno trideset let za Zoisom, je na primer izbral štafaže kot kitajski paviljon in srednjeveška utrdba – motive, ki so bili pogostejši v nemškem prostoru (predvsem v prostoru habsburške monarhije). Kaj nam torej lahko sporoča Zoisov izbor vrtnih motivov? Vrtno oblikovanje Brda nam govori o izjemni aktualnosti (celo predčasnosti) Zoisa in o njegovi naklonjenosti francoskemu vzoru in Rousseauju, idealu, ki je poudarjal naravo, predvsem neukročeno, z njo povezan pojem sublimnega kot tudi moralno držo (to so predstavljali preprosto zasnovani objekti, v likovnem smislu pa najlepše neoklasicizem). Zoisov vrt pri Kranju je bil nosilec sočasnih tokov – v naravoslovju z botaničnim vrtom, v vrtnem oblikovanju z novim krajinskim slogom in v družbenem oziru s sprejemanjem novega odnosa do narave ter razumevanjem preprostosti in skromnosti posameznika.

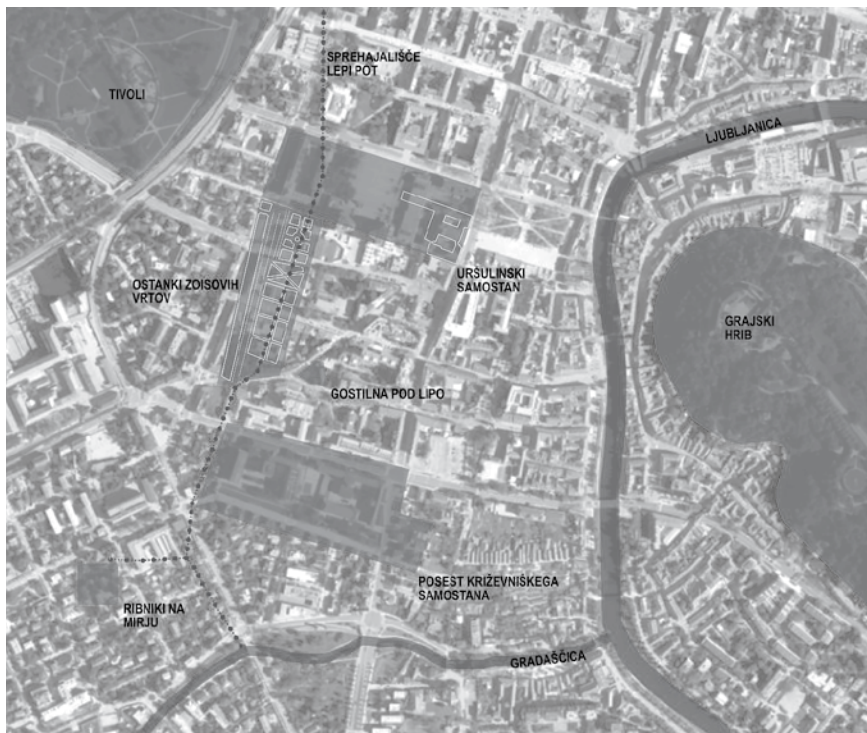
Baron Zois je svoje vrtove uporabljal kot prostore za izražanje sporočil, zanimivih za družbo, a hkrati ni pozabil, da so vrtovi tudi prostori za druženje. Tako naj na koncu omenimo še pomembno vlogo Zoisovih vrtov v Ljubljani. Baron je imel v kranjskem glavnem mestu poleg zasebnega vrta ob palači na Bregu od leta 1785 v lasti še t. i. Zoisovo alejo, ki je bila prvi javni park na Kranjskem. Njene vrtove, ki so bili urejeni na Gradišču (približno med današnjo Rimsko cesto, Borštnikovim trgom, Igriško ulico, uršulinskim samostanom in Prešernovo ulico), je Zois odprl za javnost leta 1789.³² Meščanom so vrtovi ponujali sprehajališče, botanični vrt, poletno jahališče in zabavišče, majhen gozd s tisoč avtohtonimi drevesnimi vrstami, rožne gredice, rastlinjak, pokrite grede (pri zidu uršulinskega samostana), skulpture in fontano v *boskettu*, obzidan vodnjak, manjšo majerijo oziroma pomožni objekt, hlev in druge zanimivosti. Vrtovi so bili obzidani; na treh hektarjih je raslo 2500 dreves, več kot 400 jih je bilo tujerodnih.³³ Baron je v alejo vložil veliko časa, znanja in denarja (finančni vložek je bil ocenjen na 30.000 goldinarjev), a žal je bilo breme zanj preveliko. Leta 1807 je vrtove zaprl, oktobra 1817 pa jih je prodal trgovcu Jožefu Seunigu, ki je površine večinoma namenil kmetijski rabi. Malo prej, avgusta 1817, je Zois sklenil dogovor z baronom Erbergom: dolski graščak je lahko do konca marca prihodnjega leta za 100 goldinarjev odkupil, izkopal in odpeljal eksotično rastje Zoisove aleje (kar

³² Andrejka, Kje so bili Zoisovi vrtovi?

³³ Veliko eksotične drevnine so leta 1817 prenesli v Dol pri Ljubljani (Unetič, *Vrtna umetnost*, str. 91 in naprej).

Slika 4. Načrt iz leta 1833, ki prikazuje ostanke Zoisove aleje v Ljubljani.
© ARS, SI AS 1068, 5/137.

Slika 5. Prikaz lokacije Zoisove aleje v Ljubljani z uporabo metodologije prekrivanja kart. Prikazano je tudi sprehajališče Lepi pot, ki je v 19. stoletju povezovalo območje ob Gradašici s Tivolijem in Lattermannovim drevoredom in je potekalo skozi nekdanje Zoisove vrtove.

© Ines Babnik.

je z veliko hvaležnostjo tudi izvedel).³⁴ V Zoisovem času so bili ti formalno zasnovani vrtovi prostori razvedrila, rekreacije, izobraževanja in druženja. V njih so organizirali slavnostne prireditve, kot je bil obisk neapeljske kraljice Marije Karoline 3. septembra 1790 ali obisk nadvojvodinje Elizabete 29. avgusta istega leta in še 22. julija 1802.³⁵ S Zoisom je Ljubljana dobila prvi javni park. Ni bil urejen v krajinskem slogu, kot so večinoma bili sodobni javni parki, a je imel funkcijo javnega zelenega prostora za prebivalce mesta, kot jo imajo sodobni javni parki v mestih. Vlogo javnega parka je nemara opravljal še uspešneje kot sodobni javni parki.

³⁴ ARS, SI AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 39, Korespondenca, Poročila dr. Jožeta Lusnerja, fol. 433–436.

³⁵ Gl. Unetič, *Kultura vrtov*, str. 90 in naprej.

Baron Žiga Zois je bil sodoben botanik, podjetnik in plemič, ki je svoje vrtove razumel kot intimne, osebne prostore in hkrati kot prostore sveta. Zoisovi vrtovi so zato opravljali več funkcij – od izobraževanja do razvedrila, od umika do slavnostnih prireditev, od klepeta do širše sporočilnosti. S svojim delovanjem na področju vrtno umetnosti je Zois na vseh ravneh demonstriral razsvetljensko usmeritev. Ljudi je razsvetljeval, ko je zanje ustvaril javni park in jim po zgledih sodobnih mest omogočal uporabo oblikovanega zelenega prostora z raznovrstnim programom, širil je njihovo botanično znanje s pomočjo brata Karla in botaničnih vrtov in se odzival na družbene spremembe, ki so zajele Evropo. Z brdskim vrtom je Zois – na področju vrtnega oblikovanja – Kranjsko postavil na eno od vodilnih mest v monarhiji. Zaradi vsega naštetega Zoisovih vrtov ne moremo videti le kot oblikovanih zelenih površin, ampak kot prostore mnogih sporočil in namenov, predvsem pa kot prostore, h katerim je baron pristopal z razumom, čeprav je moralo biti v njegovem udejstvovanju tudi veliko čiste ljubezni do narave.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

- SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 39, Korespondenca, Poročila dr. Jožeta Lusnerja.
- SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 53, Korespondenca, Ried Fr. 1819.
- SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 75, Posebno udejstvovanje.
- SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 8, pismo Martina Urbančiča Žigi Zoisu, Brdo, 12. 6. 1790.
- SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 19, Posebno udejstvovanje, *Garten Protokoll für Egg*.
- SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 30, *Inventarium*.
- SI AS 1052, Rodbina Zois pl. Edelstein, fasc. 30, Oskrbniške inštrukcije.
- SI AS 1068, Zbirka načrtov, 5/137.

Literatura

- Andrejka, Rudolf: Kje so bili Zoisovi vrtovi? *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 15, 1934, str. 107–115.
- Berger, Eva: *Historische Gärten Österreichs: Garten- und Parkanlagen von der Renaissance bis um 1930*, 3: Wien. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2004.
- Der malerische Landschaftspark in Laxenburg bei Wien* (ur. Géza Hajós). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2006.
- Dobrilovič, Marko, Nika Kravanja: Rastlinsko gradivo prvega botaničnega parka na Slovenskem – Brda pri Kranju. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani*, 81/2, 2003, str. 277–286.
- Gosar, Marija, Viktor Petkovšek: Naravoslovci na Slovenskem: Prispevek o njihovem delu in prizadevanjih od začetka 15. stoletja do ustanovitve Univerze v Ljubljani leta 1919. *Scopolia*, 5, 1982, str. 1–38.
- Hirschfeld, Christian Cay Lorenz: *Theorie der Gartenkunst*, 1. Leipzig: Weidmanns Erben, 1779.
- Kolšek, Alenka: Razsvetljenska krajina Žige Zoisa na Brdu. *Kronika*, 52/2, 2004, str. 157–166.
- Medikus, Friedrich Kasimir: *Beiträge zur schönen Gartenkunst*. Mannheim: Hof- und akademische Buchhandlung, 1783.

- Praprotnik, Nada: Botanični vrt Karla Zoisa na Brdu. *Kronika*, 52/2, 2004, str. 167–174.
- Unetič, Ines: *Kultura vrtov: Oblikovane zelene površine v Ljubljani od sredine 18. stoletja do zgodnjega 19. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.
- Unetič, Ines: *Vrtna umetnost na Kranjskem v 18. in 19. stoletju: Doktorska disertacija*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2013.
- Unetič, Ines, Metoda Kemperl: Vrt ob škofijski palači v Ljubljani. *Ars & humanitas*, 5/1, 2011, str. 174–192.
- Weber, Friedrich Benedict: *Allgemeines deutsches terminologisches ökonomisches Lexicon und Idioticon*. Leipzig: Engelmann, 1829.

The Prudence and Art of the Zois Gardens

Sigmund Zois arranged gardens in Ljubljana and Brdo pri Kranju with a great deal of help from his brother Karl. Like his other creations and activities, the gardens reflected an Enlightenment orientation. We cannot therefore view them only as shaped green areas, but as spaces that the Zois brothers arranged prudently, in the spirit of the Enlightenment. The gardens were not merely pleasant places to pass the time (for the owners and their guests), but sometimes also served as a setting for the cultivation of autochthonous plant species for study and teaching. Thus, they were like (the first) botanical gardens, serving both as the basis for the preparation of botanical lexicons and as sites for the cultivation of non-native species that required modern greenhouse technology. Zois's gardens were a kind of catalogue of contemporary garden fashion found mainly outside the Habsburg Monarchy, while also functioning as typical court gardens (Hofgarten) of the German sphere. Such gardens had an emphasised representative function, but also served as schools, that is, educational institutions for gardeners. One example of a successful education obtained in the Zois Garden in Brdo is the case of gardener Franz Michael Ried, who is also known as the gardener of the public garden near the Bishop's mansion in Ljubljana, as well as maintaining his own nursery in Ljubljana. In the field of garden layout, we can therefore regard Zois as a rational and practical man who knew how to emphasise the educational and research role of gardens. Despite his love of nature, he again acted rationally and practically in the last period of his life when he gave up the large garden area in Ljubljana. In addition to the substantial maintenance costs, the garden was no longer of use to Zois after his legs became paralysed. The Zois Gardens (Zoisova aleja) in Ljubljana were the first partly public gardens in Carniola with the many aforementioned functions, while the private garden at Brdo pri Kranju was among the earliest examples of new garden design (the English landscape style) in the Habsburg Monarchy.

ZOISOVA OSTALINA V ZBIRKI MESTNEGA MUZEJA LJUBLJANA

Ana Pokrajac Iskra

Enak naslov, le brez pridatka »v zbirki Mestnega muzeja Ljubljana«, je dal uvodu svoje knjige *Zoisova korespondenca 1808–1809* France Kidrič. Njegovo besedilo se začinja takole:

Znanstveni ostalini tistega prerodnega mecena barona Žige Zoisa Edelsteinskega (1747–1819), ki je med Slovenci prvi sistematično zbiral ostaline preroditeljev, usoda ni bila prijazna. A ta okoliščina je tem občutnejša, ker je bil Zois sicer pol stoletja v Ljubljani središče znanstvenih prizadevanj zelo različnih področij, ki jih je mogel družiti v eni osebi le poseben človek: metalurgije, kemije, mineralogije, zoologije, botanike, slavistike in še drugih, a je kakšen izsedelek le izjemoma dal v tiskarno, tako da je pravo podobo njegovih stremeljenj mogoče ujeti le iz njegovih beležk in pisem, ki dobivajo na ta način poseben pomen.¹

Zoisovo biblioteko in rokopise so si prizadevali pridobiti v javne institucije že od leta 1821, torej že dve leti po njegovi smrti,² za druge osebne predmete pa teh prizadevanj ni zaslediti. In dejansko jih danes poznamo le malo. Pa vendar bi bilo včasih zanimivo vedeti tudi, kako je živel eden najbogatejših in najbolj izobraženih ljudi na Slovenskem – kakšni predmeti so ga obkrožali poleg knjig in naravoslovnih zbirk, ki so se ohranile? Zavedamo se namreč, »da so predmete (preden so prišli v muzej) ljudje uporabljali, da bi si z njimi organizirali in olajšali življenje. Zato lahko trdimo, da so predmeti eden najbolj legitimnih preostankov preteklosti in kot taki prvovrsten zgodovinski vir.«³

Izjemi v prizadevanjih za ohranitev sta torej tako knjižna kot mineraloška zbirka, ki ju je Zois hranil v svoji palači v Ljubljani. Obe sta tik pred baronovo smrtjo prešli v last nečaka Karla Zoisa (z izjemo slovanskih

---

1 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 7.

2 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 8–10.

3 Horvat, *Muzejska razstava – danes*, str. 7.

spisov in rokopisov). Knjižnica je bila avgusta 1821 ocenjena in leta 1823 odkupljena za 7000 goldinarjev za licejsko knjižnico v Ljubljani.⁴ Sam Žiga Zois si je želel, da bi Ljubljana dobila muzej, kakršne je spoznal na svojih potovanjih in ki bi mu zapustil svojo zbirko mineralov. Dve leti po njegovi smrti, leta 1821, je bil ustanovljen Kranjski deželni muzej v Ljubljani. Zoisova zbirka mineralov je bila odkupljena leta 1823/1824.⁵ Zanj je šlo 6000 goldinarjev iz stanovskega fonda; določena je bila za muzej, a dokler se ta ni odprl, je bila začasno spravljena v licejski knjižnici.⁶ Ko se je leta 1831 deželni muzej odprl, je bila Zoisova mineraloška zbirka njegov temelj; danes je to zbirka Prirodoslovnega muzeja Slovenije.

Materialne ostaline, povezane z Žigo Zoisom, ki so v zbirki pohištva Mestnega muzeja Ljubljana, so invalidski voziček, parket iz Zoisovega stanovanja in knjižne police. Zagotovo lahko to ostalino označimo za zelo skromno. Tudi po tem, ko je bila Zoisova knjižnica vključena v javno knjižnico, so se raziskovalci ves čas zanimali za ostalo Zoisovo literarno zapuščino in ji bolj ali manj uspešno sledili pri dedičih. Za druge predmete, ki niso bili plod njegove raziskovalne razsvetljske vneme, pa tega ne moremo trditi. K temu je najbrž prispevala sama narava predmetov, kot je na primer pohištvo, ki je naslednikom omogočala prav tako uporabo kot poprej. Navsezadnje so se pisalna miza, salon z mizico in stoli, omare, postelja in podobni predmeti, ki jih je Zoisovo stanovanje zagotovo imelo, lahko uporabljali še naprej. Slog in okus se ne menjata tako hitro, sčasoma pa, ko takšni predmeti niso več v rabi, se zavest o njihovem prvotnem lastniku kaj hitro izgubi.

Prvi in najpomembnejši predmet v zbirki Mestnega muzeja Ljubljana, povezan z Žigo Zoisom baronom Edelsteinom, je njegov invalidski stol ozioroma voziček. Za muzej⁷ je bil namenjen, potem ko France Stele kot banski referent za varstvo spomenikov zanj ni izdal izvoznega dovoljenja. Opazil ga je v dvorcu Brdo pri Kranju, ki je bil v lasti Zoisovih dedičev do leta 1929, ko se je lastnik Michelangelo Zois odločil za prodajo in selitev v Avstrijo.

⁴ Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 9.

⁵ Valenčič, Faninger, Gspan Prašelj, Zois pl. Edelstein. V poskusu, da bi se rešil dolgov, je Zois muzeju Joanneum v Gradcu ponudil v odkup »svoje najdražje stvari« – knjižnico in zbirko mineralov, a je bil poskus neuspešen.

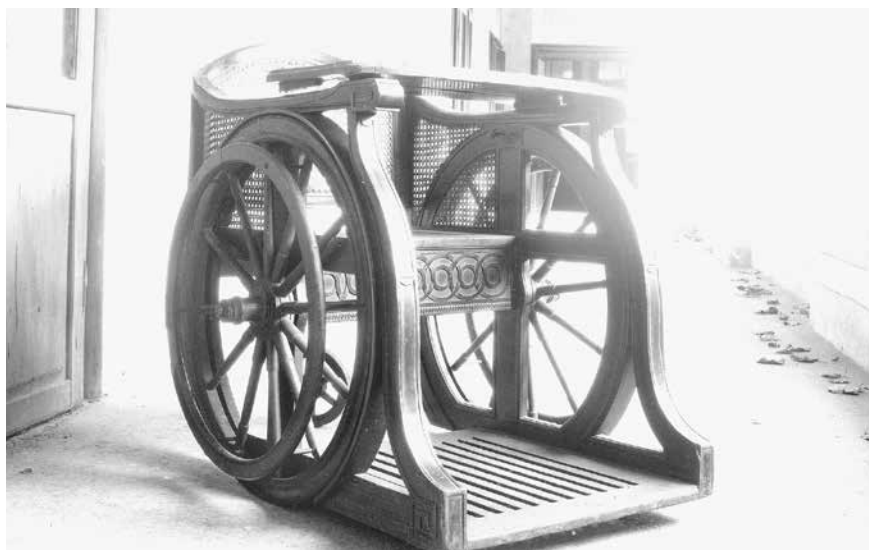
⁶ Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 12.

⁷ Pri tem ne mislimo na Mestni muzej Ljubljana, ki je bil ustanovljen šele leta 1935. France Stele je v svojem poročilu, objavljenem v *Zborniku za umetnostno zgodovino*, izrazil upanje, da se po prepovedi izvoznega dovoljenja stol »pridruži drugim kulturno zgodovinskim spominkom v Nar. muzeju«. Stele, *Varstvo spomenikov*, str. 84.

V dopisu z dne 16. 11. 1930 je Stele zapisal:

Zaupno poročilo sporoča, da se v najkrajšem času preseli Michelangelo Zois ml. iz gradu Brda pri Kranju v Avstrijo in da prepelje s seboj svoje nepremičnine [sic]. Kar se tiče arhivalij, je imel ljubljanski muzej priliko, da je izbral arhivalije za deželni arhiv, drugo pa je rodbinsko spominskega značaja ali pa za javno zbirko brez večje vrednosti. Tako me je informiralo vodstvo arhiva. Tudi med pohištvom ni predmetov, katerih izvoz bi bilo treba za vsako ceno preprečevati razen stola na kolesih, na katerem se je premikal znani mecen Žiga baron Zois, in glede katerega je bil lastnik svoječasno obveščen, se njegov izvoz z ozirom na njegovo posebno lokalno zgodovinsko zanimivost ne more dovoliti.

Verjetno je že ali pa bo v kratkem zaprosil lastnik pri srezkem načelstvu za dovoljenje izvoza svoje lastnine. Prosim torej, da se mu v smislu naredbe deželne vlade za Slovenijo z dne 26. III. 1921 /Urad. list, III., št. 64/ dovoljenje za izvoz tega stola izrecno odreče. Ako bi bila nevarnost, da ga iztihotapi, prosim, da se dajo obmejnim carinarnicam za zadržanje potrebna navodila.⁸

Slika 1. Zoisov voziček v dvorcu Brdo, najverjetneje leta 1929.
© INDOK center MK (foto: France Stele).

⁸ INDOK center MK, Arhiv spisov 1930/309.

Michelangelo Zois baron Edelstein je očitno kljub opozorilom odgovornega konservatorja Steleta in muzeja, ki je omenjen v dopisu (gre za Narodni muzej), vključil v seznam predmetov za izvozno dovoljenje tudi mecenov voziček. 27. decembra 1930 je Stele tako pripravil dopis:

Proti izvozu v gornjem seznamu navedenih predmetov s stališča varstva spomenikov ni ugovora z izjemo št. 34/bolniški stol, katere izvoza radi nenadomestljive spomeniške vrednosti za domačo kulturno zgodovino / spomin na mecena slovenske literature Michelangela⁹ Zoisa / ni mogoče dovoliti. Narodni muzej je že opetovano sporočil lastniku svojo željo, da bi ga deponiral v njegovih zbirkah ali zanje prodal in je brat g. lastnika Egon Zois, ki je muzeju prodal nekaj drugih spominov na omenjenega mecena, večkrat obljubil, da bo izročil stol muzeju.¹⁰

Stol stoji na dveh kolesih, opremljenih z obročem za poganjanje, na hrbtu pa je tretje manjše kolo, ki je služilo za ravnotežje in lažje manevriranje. Vsa tri kolesa so okovana z železnim obročem. Lesen sedež je zaprt, sedalo, hrbet in stranici so opremljeni z okrasnimi pletenimi vitrami. Pred sedežem je lesena polička za noge. Voziček je opremljen tudi s sistemom za zaviranje. Po slogu lahko ocenimo, da je nastal na prelomu iz 18. v 19. stoletje oziroma v prvem desetletju 19. stoletja.¹¹

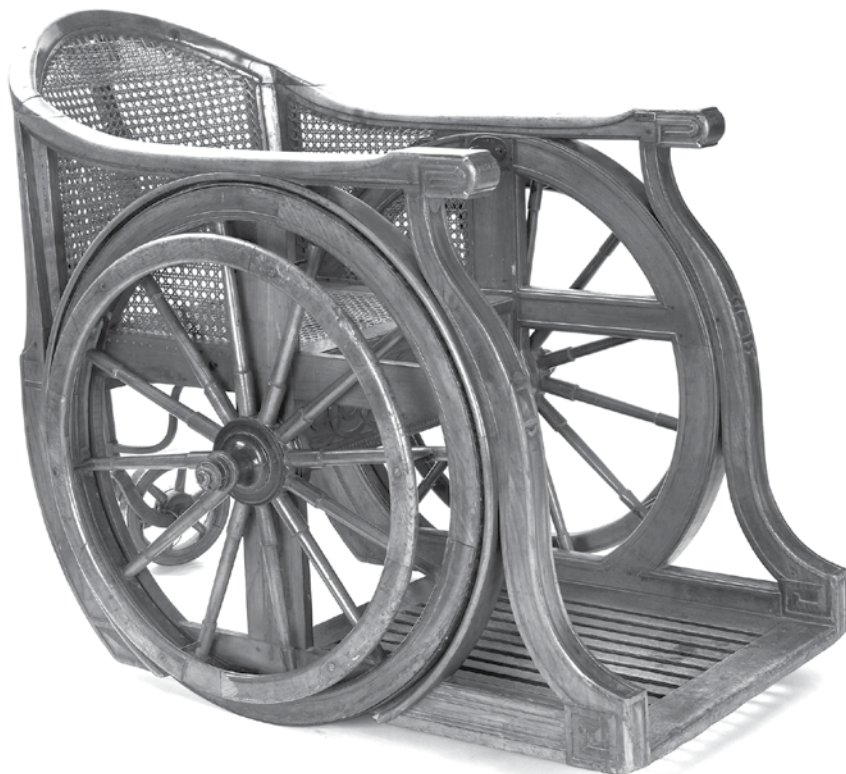
Po izročilu naj bi si invalidski stol zamislil baron Žiga Zois sam. Olajšal mu je premikanje po stanovanju, ko je bolehal za protinom in sčasoma ohromel. Za izdelavo vozička je zagotovo potreboval vrsto strokovnih sodelavcev (leseni deli so sestavljeni z lesenimi klini, gonilni obroč pa z medeninastimi vijaki). Stol je tehnično izjemno dovršen in uporaben, po drugi strani pa gre tudi za estetski izdelek s poudarjenimi okrasnimi elementi, kot so vitre, furnirani deli, izrezljane neskončne osmice na frizu sedala, izrezljana navpična letev na zadnji strani hrbta.

9 Stele se je zagotovo zmotil v imenu; šlo je za stol Žige (Sigismunda) Zoisa, kot priča že prejšnji dopis.

10 INĐOK center MK, Arhiv spisov 1930/309. Gl. tudi Stele, Varstvo spomenikov, str. 84; Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 19–20.

11 V katalogu razstave *Slovenci v letu 1789* je »Invalidski voziček Žige Zoisa« datiran 1796–1797. Žal z nobeno obrazložitvijo, od kod tako natančen čas nastanka. *Slovenci v letu 1789*, str. 217, kat. e. 864.

Slika 2. Zoisov voziček.

© MGML, Mestni muzej Ljubljana (foto: Andrej Peunik).

Zakaj in kdaj je invalidski voziček Žige Zoisa svoje predzadnje hranišče našel v dvorcu Brdo, ne vemo. Videti je, da ga je družina hranila kot spomin na znamenitega sorodnika in ga je najkasneje ob prodaji hiše na Bregu dala prepeljati iz Ljubljane na Brdo. »Med 4. 9. in 4. 10. leta 1795, ko se je še lahko gibal, je bil Žiga Zois zadnjič na Brdu, ki ga je obiskoval od otroških let.«¹² Posestvo Brdo je kupil že njegov oče Michelangelo Zois baron Edelstein, ki je imel v lasti veliko nepremičnin. Večino je

---

¹² Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 65. Nepodpisani avtor prispevka »Grad Brdo pri Kranju« v mesečniku *Ilustracija* leta 1931 sicer piše, da se je po sobah na Brdu vozil v vozičku baron Žiga Zois, a to je bržkone leporečje, ki tako in drugače opeva dvorec. Grad Brdo pri Kranju, str. 372.

podedoval oziroma kupil (da bi se izognil davku na dediščino) njegov sin Žiga Zois (enako sta nato storila tudi Žiga Zois in njegov dedič, nečak Karel Zois). K temu je spadala tudi hiša v Ljubljani, na Bregu 22 (nekdanj Breg 20, še prej pa Breg 174¹³). Tu je živel baron Žiga Zois, ki hiše – razen izjemoma – ni zapustil vse od leta 1797.¹⁴

Medtem ko so bili v pritličju poleg hišnikovega stanovanja magacini, hlevi, kleti, drvarnica, remiza za vozove itd., v prvem nadstropju poslovni prostori, a v tretjem menda stanovanja za sorodnike, si je lastnik za svojo porabo pridržal 17 sob v drugem nadstropju. A tudi v časih, ko je bil pritisk boleznih rahlejši, se je mogel premikati iz prostora v prostor le s pomočjo svojega »podagristnega stola na tri kolesa«, ki ga je sam izumel. In videti je mogel skozi okna: na vzhodni strani življenje na Bregu, glavni točki vodnega prometa skozi Ljubljano, pobočja grajskega hriba in zidovje gradu; na južni strani svoj vrt in alejo, v katero je izpremenil mestni jarek, na severni čez ulico stene bivše Codellijeve hiše ... Knjižnico in mineraloško zbirko je hotel imeti pač v svojem nadstropju, medtem ko hiša »Pri zlati ladji«, ki je imela poleg magacinov in hlevov le eno sobo v pritličju in dve v nadstropju, za njegov voziček ni bila dosegljiva.¹⁵

Lastniki hiše na Bregu so bili za Žigovim nečakom Karlom Zoisom njegova vdova Serafina Zois z njenimi otroki in njihovi dediči. Nato je eno četrtno podedovala Serafina, edinka Karlovega prvorojenca Antona. Serafina je bila poročena z baronom Karlom Avgustom de Trauxom de Wardinom. Njuna hčerka Konstancija de Traux je leta 1885 postala lastnica cele hiše. Znano je, da je dala baronica Konstancija de Traux odnesti iz ljubljanske hiše del Zoisove korespondence na Reko. Leta 1918 (28. oktobra) je baronica Zoisovo palačo na Bregu prodala. Kupil jo je industrialec Peter Kozina,¹⁶ ki jo je prenovil¹⁷ (umrl je 21. februarja 1930). Leta 1932 jo je prenavljal novi lastnik, Rihard Skubec.¹⁸ Ohranjeni so

13 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 34.

14 Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 64–65.

15 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 34. Citat o stolu je Kopitarjev – gl. Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 33, op. 29.

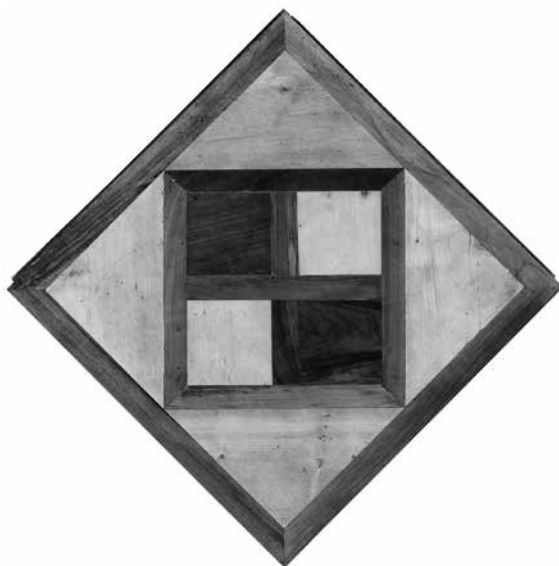
16 Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 13, 16–17.

17 Andrejka, *Zoisova palača*.

18 Rihard Skubec je bil v ožjem vodstvu Ljubljanske borze, direktor Trgovinske zbornice, direktor in upravni svetnik Trboveljske premogokopne družbe ter upravni svetnik Tekstilane in dolenskih železnic. Kresal, *Slovensko podjetništvo*, str. 67.

dopisi spomeniškega referenta Franceta Steleta o prenovi, tudi njegovo mnenje o prenovi (širitvi) »nadstrešnih pomolov« (frčade).¹⁹

Videti je, da kljub prenovam določeni deli Zoisove palače niso bili povsem predrugačeni. Konec novembra leta 2006 so zaradi zapuščine dramatika Ivana Mraka in kiparke Karle Bulovec Mrak v Zoisovo palačo poklicali Mestni muzej Ljubljana.²⁰ Ogleda stanovanja v drugem nadstropju so se udeležili muzejski kustosi, ki so v skladu s starejšimi domnevami ugotavljali, da gre za del gosposkega nadstropja (piano nobile), kjer je stanoval tudi Žiga Zois. Kustos Gregor Moder je ocenil, da bi iz Zoisovega obdobja lahko izviral parket. Iz dveh sob je tako muzej v zbirko prevzel 57 kosov parketa v obliki poševno položenih kvadratov z notranjimi kvadrati iz različnih vrst lesa. Povsem verjetno je, da gre za parket, po katerem je hodil oziroma se je kasneje premikal na svojem invalidskem vozičku sam Žiga Zois. Izvira iz prostorov, kjer je baron bival, na njem pa so vidne poškodbe, ki bi jih lahko zarezal prav invalidski voziček.

Slika 3. Parket iz drugega nadstropja Zoisove hiše na Bregu 22.

© MGML, Mestni muzej Ljubljana (foto: Andrej Peunik).

¹⁹ INDOK center MK, Arhiv spisov 1932/189, 192.

²⁰ O tem gl. tudi Zupančič, *Usode ljubljanskih stavb*, str. 28–31.

Na tem mestu je treba omeniti tudi Zoisovo pisalno mizo, ki je danes v Uradu predsednice Republike Slovenije. Gre namreč za pisalno mizo, ki je bila po pričevanju lastnikov kupljena na dražbi v dvorcu Brdo oziroma v Zoisovi hiši na Bregu. Omenjata se obe lokaciji, zato ni jasno, od kod točno pisalna miza izvira. Navsezadnje pa ta podatek – glede na to, da je bil tudi invalidski voziček prepeljan iz ljubljanske hiše na Brdo – niti ni odločilen. Med restavriranjem, ki ga je opravil dolgoletni zunanji sodelavec muzeja, restavrator Jože Zupan, je bilo ugotovljeno, da je tudi miza nekdanj stala na kolescih. To se zdi poleg slogovnih značilnosti, ki se ujemajo z obdobjem, dokaz, da gre resnično za pisalno mizo, ki jo je skupaj z vozičkom uporabljal Žiga Zois pri svojih razsvetljenskih podvigih.²¹ Pisalna miza je velikega, aristokratskega formata. Levo in desno ima po tri predale z empirskim ščitkom z visečim ročajem. V frizu okvirja, torej tik pod mizno ploščo, ima še tri predale: stranska sta enaka spodnjim, srednji pa je dolg in z dvema ročajema. Mizna plošča je pravokotna z zaobljenimi vogali. Pisalna miza ima obdelan tudi hrbet.

Zadnja pridobitev (leta 2021) zbirke Mestnega muzeja Ljubljana, ki je povezana z baronom Žigo Zoisom, so knjižne police, ki so jih nekdanji lastniki kupili na isti dražbi kot omenjeno pisalno mizo. Knjižne police nimajo oblikovnih posebnosti, so pa solidno obrtniško izdelane.

V muzejski dokumentaciji, ki nastaja ob evidentiranju dediščine pri zasebnikih, hranimo tudi podatke o lestencih, ki jih lastniki povezujejo z omenjeno dražbo oziroma dražbama, in pohištvu, ki po besedah lastnikov velja za Zoisov salon. Ker omenjena raziskovanja še niso zaključena in ker pričujoči prispevek govori le o Zoisovi ostalini v Mestnem muzeju Ljubljana, zaključujemo z upanjem, da se bo ta seznam nekoč razširil z novimi predmeti, ki bodo tako doživeli prijaznejšo usodo od tiste, nakazane v uvodu.

21 Tedanji kustos Gregor Moder je na podlagi tega lastnici sporočil, da gre zelo verjetno za pisalno mizo Žige Zoisa; to je imelo za posledico določitev tako visoke cene, da muzej mize ni mogel odkupiti za svojo zbirko. Nazadnje jo je lastnica dala na trajno izposojajo Uradu predsednika Republike Slovenije.

Slika 4. Knjižne police iz Zoisove hiše.
© MGML, Mestni muzej Ljubljana (foto: Andrej Peunik).

Viri in literatura

Arhivski viri

Ministrstvo za kulturo, Direktorat za kulturno dediščino, Informacijsko-dokumentacijski center za dediščino (INDOK center MK):

- Arhiv spisov 1930/309.
- Arhiv spisov 1932/189, 192.

Muzej in galerije mesta Ljubljane (MGML), Mestni muzej Ljubljana:

- Inventarna knjiga Mestnega muzeja Ljubljana.

Literatura

Andrejka, Rudolf: Zoisova palača v Ljubljani. *Slovenec*, 60/249, 29. 10. 1932, str. 2. Grad Brdo pri Kranju. *Ilustracija*, 3/11, 1931, str. 371–372.

Horvat, Jasna: Muzejska razstava – danes. *Slovinci v letu 1789* (ur. Jasna Horvat). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1989, str. 7–11.

Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1808–1809*. Ljubljana: AZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 1), 1939.

Kresal, France: Slovensko podjetništvo v industriji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 34/1, 1994, str. 57–73.

Slana, Lidija: *Brdo pri Kranju*. Ljubljana: Arterika, 1996.

Slovinci v letu 1789 (ur. Jasna Horvat). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1989.

Stele, France: Varstvo spomenikov: Od 1. VII. 1929 do 1. VII. 1930. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 11, 1931, str. 84–93.

Valenčič, Vlado, Ernest Faninger, Nada Gspan Prašelj: Zois pl. Edelstein, Žiga (1747–1819). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi872726/> (dostop: 3. 1. 2024).

Zupančič, Bogo: *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: 25–48*. Ljubljana: KUD Polis, 2006.

Traces of Zois in the Collection of the City Museum of Ljubljana

The first efforts to acquire the library and manuscripts of Sigmund Zois von Edelstein for public institutions were made as early as 1821, two years after his death, but no such efforts were made for his other belongings (apart from his mineralogical collection), few of which are known today. It would nonetheless be interesting to know how one of the wealthiest and most educated men in Carniola lived: what other objects was he surrounded by, besides the extant books and natural history collections? The Zois-related objects in the furniture collection of the City Museum of Ljubljana are his wheelchair, some parquet flooring from his apartment and some bookshelves: an undeniably modest collection.

The most important of these objects is Zois's wheelchair, which was acquired by the museum after monument protection officer France Stele refused to grant an export permit for it. Stele had first noticed it at the Brdo Castle, which was owned by the Zois family until 1929, when the then owner, Michelangelo Zois, decided to sell it and move to Austria. The chair has two wheels fitted with hand rims, with a third, smaller wheel at the back for balance and manoeuvrability. All three wheels have iron rims. The wooden seating area is enclosed, and the seat, back and sides are decorated with wickerwork. To the front of the chair is a wooden footrest and there is also a braking system. Tradition has it that the wheelchair was designed by Zois himself. It made it easier for him to move around his apartment, as he suffered from gout (he eventually became paralysed and almost never left his palace in Ljubljana). The construction of the wheelchair must have required several skilled workers. Wooden pegs were used for assembling the wooden parts and brass screws for attaching the hand rims. The wheelchair is highly sophisticated and practical in technical terms, but at the same time it is also an aesthetic object with a number of accentuated decorative elements, including wickerwork, veneers, figures-of-eight carved into the seat and a carved vertical bar on the outer side of the backrest.

Despite the renovations undertaken by its later owners, some parts of the Zois Palace in Breg in Ljubljana have not been completely altered. In November 2006, curators from the museum were invited to the house to

---

examine objects from the estates of playwright Ivan Mrak and sculptor Karla Bulovec Mrak, who had lived in the second-floor apartment there (Zois himself had lived on this floor). Curator Gregor Moder believed that the parquet flooring could date from the Zois period, so the museum acquired 57 pieces of parquet from two rooms. The flooring is in the form of squares with inner squares made of different types of wood. It is quite likely that Zois himself walked on this parquet and, later, crossed it in his wheelchair. It was taken from the rooms in which Zois had lived, and the scratches in the wood could have been made by the wheelchair.

Zois's desk now stands in the Office of the President of the Republic of Slovenia. Its previous owners say it was bought at an auction held at either Brdo Castle or the Zois Palace in Ljubljana. In the course of restoration work, it was discovered that the desk, too, had once stood on castors. This fact, together with stylistic features conforming to the period in question, seems to prove that this was indeed the desk Zois used when working on his enlightened ideas. The most recent additions to the Zois collection at the City Museum of Ljubljana (2021) are some bookshelves, purchased by later owners at the same auction as the desk. Although having no special design features, the shelves are solidly built.

ZOISI – LASTNIKI FUŽIN

Irena Lačen Benedičič, Marko Mugerli

Arhivsko gradivo v Gornjesavskem muzeju Jesenice

V sredini 18. stoletja je Michelangelo Zois kupil šest fužin na Gorenjskem. Njegovi nasledniki so jih vodili vse do ustanovitve Kranjske industrijske družbe leta 1869. Ta je imela sprva sedež v parnem mlinu v Ljubljani, potem pa na Jesenicah. Po drugi svetovni vojni je bilo njeno premoženje podržavljeno in ustanovljeno je bilo državno podjetje Železarna Jesenice, ki je leta 1953 pod svoje okrilje prevzela Tehniški muzej Jesenice in ga preimenovala v Tehniški muzej Železarne Jesenice. Muzej, ki se je leta 1951 razvil iz zbirnega urada Tehniškega muzeja Slovenije, ustanovljenega leta 1948, danes pod imenom Gornjesavski muzej Jesenice hrani predmete in arhivsko gradivo iz zgodovine železarstva na Slovenskem. Iz Zoisovih fužin je v železarski zbirki 42 predmetov.

Poleg predmetov Gornjesavski muzej Jesenice hrani tudi arhivsko gradivo, kar je bila na primer v začetnem obdobju značilnost Deželnega muzeja v Ljubljani, danes Narodnega muzeja Slovenije. Med arhivskim gradivom je za zgodovino železarstva najpomembnejši fond Kranjske industrijske družbe (KID). Fond je deljen na serije gradiva: listine, KID od 1869 do 1918, KID od 1918 do 1945, personala, rudarstvo, načrti, zapisniki sej upravnega odbora. V prvi seriji, ki obsega 26 škatel, so listine oziroma spisi iz obdobja pred ustanovitvijo KID, ki se nanašajo na blejsko gospodstvo, fužine na Plavžu, Stari Savi, Javorniku, v Radovni, Mostah, Bohinjski Bistrici in Stari Fužini. V naslednji seriji se gradivo nanaša na ustanovitev delniške družbe, nakup in poslovanje gorenjskih fužin, železarno na Jesenicah, v Škednju pri Trstu in žičarno v Bistrici v Rožu. Vsebina iz obdobja med 1918 in 1945 se nanaša na obratne, gradbene zadeve in delavske razmere. Za tehniško zgodovino so zanimivi načrti, ki so urejeni po posameznih obratih, lokacijah in večinoma po kronološkem redu. V seriji personala so sezname delavcev, uslužbencev in vodilnega kadra ter njihova korespondenca. Geološke karte, zemljevidi, analiza rud v seriji rudarstvo se nanašajo predvsem na rudnike na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini. V šestih

škatalah so po časovnem zaporedju od leta 1869 do 1941 urejeni dokumenti sej Upravnega odbora KID.

Gradivo KID hranijo tudi v Zgodovinskem arhivu Ljubljana in Arhivu Republike Slovenije.

Gradivo javorniških fužinarjev, plemenitih Zoisov

V Arhivu Republike Slovenije hranijo 25 tekočih metrov obsežen Zoisov arhiv z Javornika. Arhivsko gradivo vsebuje spise za Zoisove fužinarske obrate na Javorniku, Plavžu, v Mojstrani, Mislinji, Radovni, Bohinjski Bistrici in Stari Fužini ter za zemljiško posest na Javorniku. Fond je razdeljen na rudniško in graščinsko registraturo. V prvem delu so spisi, poročila, listine in korespondenca o poslovanju fužin, v drugem delu pa gradivo o posesti Javornik. Za raziskovalce zgodovine Javornika, železarstva in rodbine Zois je pomemben tudi fond Kranjske industrijske družbe v Gornjesavskem muzeju Jesenice. V fondu je 1,5 tekočega metra arhivskega gradiva, ki se nanaša na lastništvo in poslovanje gorenjskih fužin v času Zoisov. Iz časa Michelangela Zoisa so ohranjene kupoprodajne listine fužin v Bohinjski Bistrici, Stari Fužini in na Javorniku ter listina o prodaji bohinjskih fužin sinu Žigi Zoisu. Ta je z Valentinom Ruardom sklenil prodajno pogodbo za fužini v Mojstrani in na Plavžu. Naročil je tudi izdelavo osnutka prodajne pogodbe z Ruardi za fužini na Javorniku in v Radovni. V arhivskem gradivu je ohranjena še prodajna pogodba za fužinsko podjetje med Žigom Zoisom in nečakom Karlom. Iz kasnejših obdobj so pomembne listine o prepisu fužin na Karlovo ženo Serafino Zois in na njene otroke, o ustanovitvi Kranjske industrijske družbe ter o odkupu vseh Zoisovih posestev in fužin na Gorenjskem.

Vpogled v delovanje in življenje Zoisovih fužin nam odpirajo službeni red, popisi obratov, koncesijske listine in korespondenca med lastniki in upravitelji fužin. Zois so v želji po uspešnem organiziranju dela v tiskani izdaji opredelili pravice in dolžnosti delavcev pri svojih fužinah. Leta 1866 so v slovenskem in nemškem jeziku izdali *Pravila za službeni red in bratovsko skladnico v rudnikih in plavžih barona Cojza na Gorenjskem*.¹

¹ GMJ, arhiv KID, t. e. 33, a. e. 251.

Ohranjeni so popisi fužin v Bohinjski Bistrici in Stari Fužini za leta 1749, 1760 in 1836. Iz leta 1818 sta popisa fužin na Javorniku in v Radovni. Vse pomembne posodobitve fužinarskih obratov so evidentirane v koncesijskih listinah za Radovno, Bohinjsko Bistrico in Moste ter v topilniških poročilih bistriškega (1791–1886) in javorniškega (1786–1886) plavža. Med gradivom so poleg dovoljenj za obnovo objektov, postavitve novih obratov ali rudniške rove ponekod priloženi načrti. Tako so se na primer ohranili načrt pritličja Zoisove hiše na Bregu v Ljubljani,² načrt za posodobitev vpiha pri plavžu na Javorniku iz leta 1837 in rudarska karta rudnika Belščica. Zanimivi so tudi načrti Andreja Rožiča (1829–1883), tehničnega risarja Zoisovih fužin v Bohinjski Bistrici.³ Po njegovi zaslugi se je ohranilo vodno kolo iz Zoisove fužine v Pozabljenem: po opustitvi fužine je kolo prenesel na Brod pri Bohinjski Bistrici, kjer je še nekaj časa služilo za pogon tamkajšnjega mlina. Iz časa službovanja pri Zoisih je Rožič hranil še šestilo, libelo in merilo, na katerem je zapis »Zois«. Predmeti so danes del železarske zbirke. Iz Zoisovih fužin je v zbirki še nekaj orodja in drobnega graščinskega materiala. Omeniti velja še uro in fužinski zvon iz plavža na Javorniku, s katerim so naznanjali nevarnosti ali začetek in konec dela.

Zelo dragoceno je arhivsko gradivo, ki ga je muzej prevzel v letu 2020. Gradivo je podaril Igor Smolej, sin Slavka Smoleja, prvega ravnatelja Tehniškega muzeja Jesenice. Slavko je gradivo, namenjeno v smeti, pobral pred stavbo nekdanje graščine na Javorniku, ki so jo podrli ob širitvi valjarne v petdesetih letih 20. stoletja. Po prevzemu smo gradivo uvrstili v osebni fond Slavka Smoleja, kjer je štirideset arhivskih enot iz časa družine Zois. Večina je iz časa Ilirskih provinc in se nanaša na poslovanje fužine v Bohinjski Bistrici. Prevladuje korespondenca med Andrejem Kolerjem (Kollerjem), upraviteljem fužine v Bohinjski Bistrici, in Žigo Zoisom.

Fužine v času Michelangela Zoisa

Michelangelo Zois (1694–1777) se je ukvarjal s prodajo železarskih izdelkov gorenjskih fužin najprej kot uslužbenec Codellijeve trgovske družbe, potem pa kot zakupnik in lastnik železarskih obratov. Sredi 18. stoletja je

² GMJ, arhiv KID, t. e. 14, a. e. 730.

³ GMJ, arhiv KID, t. e. 15, a. e. 736; t. e. 14, a. e. 734.

kupil fužine v Stari Fužini, Bohinjski Bistrici, Mojstrani, Mislinji, Radovni, na Plavžu in Javorniku, zakupil pa tržiške fužine.⁴

Fužina je lahko toponim za naselje ali pa železarski obrat, kjer so s pomočjo vodne sile pridobivali ter obdelovali železo in jeklo. Voda je vrtela kolesa, ki so poganjala kladiva in mehove. Mehovi so v talilno in ognjiščno peč dovajali zrak. Ta je bil potreben za spremembe – kemijske reakcije, ki so se zgodile z železovo rudo, surovim železom in jeklom pod visokimi temperaturami z dodajanjem oglja. Na železo, ki so ga pridobivali v talilnih pečeh iz železove rude, so bili vezani tudi drugi elementi, zlasti veliko ogljika, zato je bilo krhko. Rekli so mu surovo železo ali grodelj. Z nadaljnjo predelavo so vplivali na njegove kemijske in fizikalne lastnosti. Želeli so pridobiti jeklo. Z večkratnim preprihovanjem na ognjiščnih pečeh in z obdelavo pod težkimi kladivi so ga sčistili do te mere, da je bilo kovno.⁵ Zlata doba fužin na Kranjskem je bila od 16. do 18. stoletja.

Ko je Michelangelo Zois kupil gorenjske fužine, so bile že večinoma zastarele in v slabem stanju. Tako je bilo na primer v Bohinjski Bistrici in Stari Fužini. Prvo je kupil leta 1749 od družine Pittoni. Kupoprodajno pogodbo je sklenil z Janezom Antonom baronom Pittonijem.⁶ Po popisu iz leta 1757 je v sklopu fužine obratovala še peč na volka. Ta je bila predhodnica plavža. Talilne peči, ki je bila nizka in s slabim vpihom, niso redno zakladali z ogljem in rudo. Produkt taljenja in redukcije je bil volk – kepa jekla in žlindre. Tako pridobljeno jeklo še ni bilo uporabno, ker je vsebovalo preveč nečistoče – žlindre.⁷ Žlindra je vsebovala še veliko železa. Proizvodnja je bila majhna in zamudna. S kovanjem volka pod težkimi kladivi so iz njega odstranili žlindro in pridobili uporabno železo – jeklo. Talilne peči so se po obliki in velikosti med seboj razlikovale. Na Gorenjskem se je razvil poseben tip peči, ki so ga poimenovali slovenska ali kranjska peč. Njene ostanke so leta 1953 našli v Dnu nad Kropo. Manjša talilna peč je proizvajala material predvsem za izdelovanje žebeljev.⁸ V 16. stoletju so na Slovenskem pod vplivom fužinarjev iz severnoitalijanskega prostora začeli postavljati visoke peči ali plavže s kontinuiranim zakladanjem.

⁴ Vidmar, Michelangelo in Žiga Zois, str. 280.

⁵ Tunner, *Gemeinfassliche Darstellung*, str. 506–508.

⁶ GMJ, arhiv KID, t. e. 1, a. e. 13.

⁷ Benedičič, Peči in taljenje, str. 35, 36.

⁸ Benedičič, *Slovensko plavžarstvo*, str. 12, 13.

Po podatkih iz leta 1757 je letna proizvodnja bistriške talilne peči znašala 160 volkov oziroma 125 ton.⁹ Fužina je obsegala še ognjišče in veliko kladivo za proizvodnjo jekla, štiri vleke za žico, kovačnico s petimi ognjišči in petimi žebljarskimi kladivi, skladišče oglja, graščino, mlin, žago, kladivo na Pozabljenem, kopišča in rudnik železove rude.¹⁰ Peč na volka je bila tudi še v Stari Fužini, ki jo je Michelangelo kupil leta 1751. Pogodbo je 20. decembra 1751 sklenil s Petrom Antonom baronom Pittonijem in njegovo ženo.¹¹ Letna proizvodnja talilne peči je znašala 150 volkov.¹² Fužina je ležala ob Mostnici in je po opisu iz leta 1760 poleg peči na volka obsegala še veliko kladivo, progo za vlečeno žico, dve kovačnici z ognjem za žablje, žago in mlin.¹³

V slabem stanju sta bili tudi fužini na Plavžu in v Radovni. Na Plavžu je talilna peč zaradi težav s pomanjkanjem oglja letno delovala samo tri mesece. Proizvedla je 2915 centov¹⁴ (163 ton) grodlja, ki so ga na dveh kladivih predelali v 2200 centov (123 ton) jekla.¹⁵ V Radovni pa so opustili jeklarska ognjišča in kladiva. Michelangelo se je odločil, da fužino v Radovni obnovi. Leta 1763 je pridobil dovoljenje za ponovno postavitev dveh opuščenih kladiv.¹⁶

Fužine v času Žige Zoisa

Prenovo gorenjskih fužin je pospešil Michelangelov sin Žiga Zois (1747–1819). Podjetje je prevzel s kupoprodajno pogodbo z dne 1. julija 1774 v višini 70.000 goldinarjev.¹⁷ Pri poslovodskih opravilih mu je do leta 1793 pomagal Bernardino Zois.¹⁸ Kmalu po prevzemu podjetja se je Žiga odločil, da proda nerentabilne obrate. 27. julija 1775 je s savskim fužinarjem Valentinom Ruardom sklenil prodajno pogodbo, po kateri mu je prodal

9 GMJ, arhiv KID, t. e. 2, a. e. 59.

10 GMJ, arhiv KID, t. e. 1, a. e. 14.

11 GMJ, arhiv KID, t. e. 1, a. e. 17.

12 GMJ, arhiv KID, t. e. 2, a. e. 59. 150 volkov znaša 117 ton.

13 GMJ, arhiv KID, t. e. 1, a. e. 31.

14 1 cent ali stot = 56 kg.

15 Mugerli, *Savski fužinarji*, str. 30.

16 GMJ, arhiv KID, t. e. 6, a. e. 270.

17 GMJ, arhiv KID, t. e. 1, a. e. 38.

18 Činč Juhant, Baron Žiga Zois, str. 31.

fužini na Plavžu in v Mojstrani.¹⁹ Največ posodobitev je vpeljal v fužinah na Javorniku in v Bohinjski Bistrici. Pri ostalih fužinah je poskrbel za zaposlovanje sposobnih upravnikov in mojstrov ter za vzdrževanje jeklarskih, kovaških in žebljarskih naprav. Leta 1790 je dal v Stari Fužini zgraditi novo kovačnico za žeblje in v njej zaposlil izkušenega žebljarskega mojstra Jožefa Rogača.²⁰ Javorniška fužina je dobila novo talilno peč. Leta 1786 je bil plavž visok nekaj manj kot 7 metrov. Kasneje so ga še povišali, tako da je bil leta 1809 visok že skoraj 9 metrov. Pri posodobitvi se niso ukvarjali le z velikostjo talilne peči, ampak tudi z vsipom in vpihom. Leta 1802 so začeli zaradi boljše kvalitete grodlja v plavž dodajati manganovo rudo. Da bi zmanjšali porabo oglja, so leta 1805 namestili napravo za ogrevanje zraka, kar je bilo za tiste čase zelo napredno. V času Žige Zoisa je plavž letno proizvedel 164 ton grodlja in pri tem porabil 1800 m³ oglja.²¹

Žiga Zois je dal zgraditi plavž tudi v Bohinjski Bistrici. Leta 1791 je bil visok 7 metrov in je letno proizvedel 60 ton grodlja. Tudi bistriški plavž so opremili z ogrevalno napravo, in sicer leta 1806. Naprava je imela eno ogrevalno komoro.²² Kot dodatek k vsipu v plavž so uporabljali žlindro, manganovo rudo in apnenec.²³ Plavžne naprave je bilo treba redno vzdrževati. Za nemoteno delo je poskrbel upravitelj bistriške fužine. V času Žige Zoisa je bil upravitelj Andrej Koler, ki mu je o stanju fužine stalno poročal. Redno vzdrževanje je vključevalo tudi popravilo mehov oziroma pihalic pri plavžu. Pri večjih popravilih je sodeloval topilniški mojster Klančnik z Javornika.²⁴

Železovo rudo za plavža so pridobivali na Pokljuki, Zelenici, Begunjščici in Belščici. Na Pokljuki so rudo kopali v revirjih Gorjuše, Koprivnik, v Lomu, na Rudnem polju, na Viševniku, Mesnovcu, Medvedovcu, v Skalni dolini in pod Hribarico. Leta 1813 je Martin Goričnik našel še rudo na območju Krstenice.²⁵ Na Zelenici so imeli dovoljenje za kopanje rude že od leta 1752.²⁶ Rudarsko dejavnost na Begunjščici so razširili v času Karla Zoisa in njegovih otrok.²⁷ Najdaljši je bil Florjanov rov, ki je s posameznimi obzorji meril okrog

19 GMJ, arhiv KID, t. e. 2, a. e. 77.

20 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 171.

21 GMJ, arhiv KID, t. e. 2, a. e. 62.

22 GMJ, arhiv KID, t. e. 2, a. e. 62.

23 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 170.

24 GMJ, arhiv KID, t. e. 2, a. e. 64.

25 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 165.

26 GMJ, arhiv KID, t. e. 3, a. e. 107.

27 GMJ, arhiv KID, t. e. 3, a. e. 116.

900 metrov. Obstajala sta še Ferdinandov in Maksimiljanov rov.²⁸ Na Belščici so rudo kopali v rovih: Koler, Johanna, Ernestina, Stara, Suša in Zadnja jama.²⁹ Na rudarjenje na Belščici se nanaša pismo Ignaca Štiglica, ki je bil tam rudar med letoma 1837 in 1846. V njem je zapisano, da je bilo v rudišču malo kvalitetne rude in da so iskali nova nahajališča.³⁰ Leta 1864 so odprli nov rov Egon.³¹ Iskali so nova nahajališča rude v Gornjesavski dolini³² in na planotah. Na seznamu Zoisovih rudosledov za okolico gospostva Bled je tudi ženska – Ana Marija Kokalj. Pravico je dobila leta 1803.³³

Za nemoteno delo fužin so potrebovali poleg železove rude še vodo, oglje, urejene poti, delovno silo in uspešno poslovanje. Voda je poganjala kolesa fužin za pogon kladiv in mehov. Potreben je bil stalen dotok vode. Proizvodnja je bila tudi zaradi tega odvisna od vremena. Iz korespondence med Andrejem Kolerjem in Žigom Zoisom je razbrati, da je bilo zlasti poletje 1819 zelo suho in da je bilo malo vode.³⁴

Oglje so kuhali na Jelovici, Pokljuki, v Radovni in Dragi.³⁵ Iz že omenjene korespondence je razvidno, da so imele zaradi pomanjkanja oglja težave zlasti fužine na Javorniku in v Bohinju.³⁶ Najlaže so oglje vozili iz gozdov pozimi, ko so uporabljali sani.³⁷

Za poslovanje fužin sta bila ključnega pomena redni prevoz surovin in hitra dostava proizvodov do kupcev. V prizadevanjih za doseganje teh dveh ciljev so urejali poti in ceste. Septembra 1813 je fužina v Bohinjski Bistrici dobila naročilo za dostavo večjih količin žebeljev. Težave so bile s cesto v Mokrem logu. Upravnik bohinjske fužine je poslal štirinajst delavcev, da so zgradili nov most.³⁸ Zaradi slabih poti ni zaostajal samo prevoz surovin, ampak tudi prevoz živil za fužine oziroma tamkajšnje delavce. Živila so prihajala v Bohinj s trgovskimi karavanami. Dogajalo se je, da so se zaradi slabih poti ali vremena obrnile. Tako je bilo decembra 1813, ko se je karavana

28 Rjazancev, Vodič po Tehničnem muzeju, str. 4, 5.

29 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 165.

30 GMJ, arhiv KID, t. e. 3, a. e. 126.

31 GMJ, arhiv KID, t. e. 4, a. e. 167.

32 GMJ, arhiv KID, t. e. 3, a. e. 115.

33 GMJ, arhiv KID, t. e. 3, a. e. 118.

34 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 155.

35 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 150.

36 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 151.

37 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 157.

38 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 154.

obrnila zaradi prevelikih količin snega.³⁹ Ko je Žiga Zois ukazal urediti poti v Bohinj, ni imel v mislih le prevoza blaga k fužinam in iz njih, ampak tudi občudovalce narave. Za svoje ugledne goste je leta 1819 dal urediti prehod do slapa Savica.⁴⁰ Ob obiskih uglednih gostov je sklepal tudi poslovne dogovore.

V času Žige Zoisa sta obrata v Stari Fužini in Bohinjski Bistrici zaposlovala okoli 260 delavcev. Proizvajala sta grodelj, palično železo, žeblje in žico. Na Javorniku je bilo zaposlenih približno 200 delavcev. Tam so pridobivali grodelj in jeklo.⁴¹ Na prodajo izdelkov je vplivala konkurenca drugih železarskih podjetij in tudi politične razmere. Zoisi so se spopadali s konkurenco drugih fužinarjev, ki jih je bilo veliko že na Kranjskem in Koroškem. Od domačih proizvajalcev so bili uspešni zlasti Ruardi na Savi in kroparski žebljari.⁴² Napoleonske vojne so fužinarje postavile pred novo preizkušnjo. Fužinam so v času Ilirskih provinc naložili nov davek na železo, tako imenovani »Eisenfrohn«. Po vrnitvi avstrijske uprave davka niso ukinili. Zaradi tega se je Žiga Zois 17. oktobra 1813 pritožil.⁴³

Žiga Zois je uspešno vodil fužinarsko podjetje. Izpeljal je številne posodobitve, zlasti na Javorniku in v Bohinjski Bistrici, in to kljub boleznim. Od leta 1793 je bil namreč priklenjen na invalidski voziček in posteljo.⁴⁴ Ker je bolezen napredovala, je bil v skrbeh, kaj bo s fužinami in delavci po njegovi smrti. Leta 1817 je nečaku Francu Antonu Bonazzi prepustil fužino v Mislinji. Razmišljal je o prodaji fužin na Javorniku in v Radovni. Zaradi tega je leta 1818 naročil popis obeh fužin, ki ga je pripravil Andrej Jerman.⁴⁵

Na Javorniku je fužina obsegala plavž, tri kladiva za jeklo s tremi ognjišči, eno kladivo za žico in eno kovaško ognjišče za ročno izdelavo orodja. V Radovni je imel Zois dve kladivi za jeklo z dvema ognjiščema.⁴⁶ Po končanem popisu je dal sestaviti osnutek kupoprodajne pogodbe za obe fužini. Kupec naj bi bil savski fužinar Leopold Ruard.⁴⁷

Poleti se je Žigovo zdravstveno stanje že tako poslabšalo, da ga je Andrej Koler v pismu z dne 23. junija 1819 nagovarjal, naj nečaku Karlu

39 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 158.

40 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 155.

41 Oitzl, Med »fužinarstvom« in industrializacijo, str. 142.

42 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 153.

43 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 160.

44 Mugerli, *Savski fužinarji*, str. 31.

45 GMJ, arhiv KID, t. e. 1, a. e. 43.

46 GMJ, arhiv KID, t. e. 1, a. e. 45.

47 GMJ, arhiv KID, t. e. 1, a. e. 46.

(1775–1836) prepusti vodenje podjetja.⁴⁸ Čez štiri mesece je Žiga z njim sklenil prodajno pogodbo, s katero mu je za 91.386 goldinarjev prodal vse nepremičnine in premičnine v Ljubljani in njeni okolici ter vse gorenjske fužine: Javornik, Radovno, Bohinjsko Bistrico in Staro Fužino.⁴⁹

Ideje Karla Zoisa o modernizaciji fužin

Karel je nadaljeval posodobitve. Leta 1827 je pridobil dovoljenje za postavitev žičnega kladiva in ognjišča v Radovni.⁵⁰ Veliko je potoval po Nemčiji in Belgiji. Obiskal je železarno Mükenberg v pruski Šleziji, ki je bila vzor vsem livarnam. Tam so ulivali topove, možnarje, ponve, lonce, cevi in delali poskuse z emajliranjem.⁵¹ Karel se je navdušil nad proizvodnjo in razmišljal o izgradnji podobne livarne tudi na Kranjskem. Tam se je večina konkurenčnih fužin ukvarjala z jeklarstvom in žebjarstvom.

Na Slovenskem so livarne izdelovale predvsem retorte, posode za praženje živosrebrove rude, za idrijski rudnik. Tako je bilo tudi v 17. stoletju z livarnama ob reki Hubelj pri Ajdovščini in v Nomenju. Zadnjo so kmalu opustili, izginil je tudi spomin nanjo. Livarne so nov razcvet doživele v 19. stoletju. Na Kranjskem je po raznovrstnih ulitkih slovela Auerspergova livarna na Dvoru pri Žužemberku. Pri pripravi železove litine so uporabljali peč, imenovano kupolka. Sestavljena je bila iz jaška in talilnika. Do vrha so jo napolnili z grodljem, ogljem in apnencem. Za pripravo litine je bil primernejši siv grodelj, ki je vseboval več silicija, kot pa bel grodelj, ki je imel več mangana in je bil uporabnejši za izdelavo konstrukcijskih in kvalitetnih jekel. Grodelj so pridobili po redukciji železove rude v plavžu.

Karel ni mogel uresničiti vseh svojih načrtov, saj ga je prehitela smrt. Zapustil je vdovo Serafino, rojeno Aichelburg, z devetimi otroki, od katerih je bilo šest še mladoletnih.

Karlovo premoženje je popisala uradna komisija. V solidnem stanju je zapustil fužino na Javorniku in v Bohinjski Bistrici. V Bohinjski Bistrici

48 GMJ, arhiv Slavko Smolej, t. e. 5, a. e. 155.

49 GMJ, arhiv KID, t. e. 1, a. e. 47.

50 GMJ, arhiv KID, t. e. 6, a. e. 271.

51 Mugerli, *Savski fužinarji*, str. 31.

je bila kovačnica in ognjišče za žeblje. V slabšem stanju sta bili fužini v Radovni in Stari Fužini. V Stari Fužini sta obratovali dve žični kladivi. Mlin je bil v klavrnem stanju. K fužini sta spadali še stanovanjski hiši s hlevom v Srednji vasi in Gorjušah.⁵²

Fužine v času Serafine Zois

Željo po livarni je uresničila Karlova vdova Serafina Zois (1791–1849). Postavljanje livarne v Bohinju ji ni vzelo toliko časa in energije kot izgradnja fužine v Mostah. Tam je leta 1838 kupila kovačnico in jo želela predelati v obrat za predelavo grodlja v jeklo ter za izdelavo vlečenega jekla.⁵³ Hišo in kovačijo je kupila za 900 goldinarjev od Urbana Goričnika.⁵⁴

Pri pridobivanju dovoljenja je naletela na birokratske težave. Rudarski oblasti je morala dokazati, da je v Mostah že stal obrat za pridobivanje in predelavo jekla. Lotila se je raziskovanja starih listin⁵⁵ in prišla do podatkov, da je tam takšen obrat obstajal že leta 1539 in 1579. V dokumentu z dne 15. januarja 1579 je bilo omenjeno, da je imel Gabrijel Bucelleni v Mostah fužino.⁵⁶ Serafina je rudarski oblasti maja 1841 dostavila dokazno gradivo, ki pa ji še ni prineslo dovoljenja, ampak ravno nasprotno. V Ljubljani so ji prepovedali izdelovati vlečeno železo.⁵⁷ Serafina se je za podelitev koncesije za fužino v Mostah obrnila na dvorno komoro na Dunaju.⁵⁸ Na cesarjevo pobudo je komora obravnavala njeno prošnjo. 27. novembra 1844 ji je odobrila spremembo njene kovačije v fužino z enim kladivom.⁵⁹

Istega leta je njeno podjetje na deželni razstavi v Ljubljani prejelo odlikovanje. Ocenjevalna komisija je nagrado utemeljila v diplomi, »v znak priznanja za velik obseg obratov, izvrstno kakovost izdelkov in veliko prodajo v tujino kljub močni konkurenci tujih izdelkov«. ⁶⁰ Razstavo je obiskal tudi cesar Ferdinand I.

52 GMJ, arhiv KID, t. e. 1, a. e. 53.

53 GMJ, arhiv KID, t. e. 2, a. e. 56.

54 GMJ, arhiv KID, t. e. 1, a. e. 54.

55 GMJ, arhiv KID, t. e. 3, a. e. 140.

56 GMJ, arhiv KID, t. e. 3, a. e. 143.

57 GMJ, arhiv KID, t. e. 4, a. e. 145.

58 GMJ, arhiv KID, t. e. 4, a. e. 147.

59 GMJ, arhiv KID, t. e. 4, a. e. 149.

60 Mohorič, *Dva tisoč let železarstva*, str. 175.

V fužinah je Serafina nadaljevala posodabljanje. Leta 1837 je obnovila plavž na Javorniku, ki je dobil sodobnejšo vpihovalno napravo. V vsipu so kot dodatek začeli uporabljati žlindro.

Serafina se je leta 1846 lotila obnove fužine v Radovni.⁶¹ Dala je izdelati načrte in pridobila dovoljenje okrajnega komisariata v Radovljici.⁶²

Največ novosti je bilo v Bohinjski Bistrici. Leta 1846 je Serafina dobila dovoljenje za postavitev valjarne pod pogojem, da uporabi za predgretje valjanca odvečno toploto že obstoječe peči.⁶³ V Evropi je obdelava jekla s pomočjo valjarn izpodrinila stare načine vlečenja jekla pod kladivi. Serafina je že leta 1839 v Bohinj pripeljala češke mojstre, ki so zasnovali nove obrate. Med njimi je bil Albert Bernard, ki je s pomočjo domačinov začel graditi valjarno na Pozabljenem. Na Kranjskem takrat takšnega obrata še ni bilo. Postavili so valjarno za srednje in fine vrste valjanega materiala. Material za valjanje so dobili z Javornika in iz Radovne. Iz kvadratnih gredic so zvaljali okroglo in tračno železo raznih dimenzij.⁶⁴ V valjarni so največ izdelovali jeklene palice za izdelovanje žbljev. Izdelovali pa so tudi rezilne liste za vodne žage.⁶⁵

Nazadnje je Serafina izpeljala moževo idejo o izgradnji livarne. 21. maja 1847 je zaprosila gubernijsko oblast v Ljubljani za podelitev koncesije za tovarniško izdelavo litih in kovanih predmetov v fužini v Bohinjski Bistrici.⁶⁶ Še istega leta ji je gubernijska oblast izdala dovoljenje za izdelavo litih in kovanih predmetov pod pogojem, da pridobi še koncesijo za kupolno peč.⁶⁷ Koncesijo za postavitev dveh kupolnih peči je Serafina dobila 14. marca 1849. Prejela jo je pod pogojem, da bo kot gorivo uporabljala koks.⁶⁸ Serafina je umrla 15. avgusta 1849.⁶⁹

61 GMJ, arhiv KID, t. e. 4, a. e. 152.

62 GMJ, arhiv KID, t. e. 4, a. e. 155.

63 GMJ, arhiv KID, t. e. 4, a. e. 154.

64 Rjazancev, Bohinjci – prvi valjavci.

65 Mugerli, *Savski fužinarji*, str. 32.

66 GMJ, arhiv KID, t. e. 6, a. e. 274.

67 GMJ, arhiv KID, t. e. 6, a. e. 275.

68 GMJ, arhiv KID, t. e. 6, a. e. 277.

69 GMJ, arhiv KID, t. e. 2, a. e. 57.

Fužine pod upravo dedičev Karla Zoisa

Po testamentu so vsi Serafinini otroci dobili enake deleže in postali lastniki podjetja z imenom »Firma Carl Zois Erben«. ⁷⁰ Za potrebe popravil strojne opreme valjarne in livarne so v Bohinjski Bistrici uredili mehanično delavnico. ⁷¹ Zoisi so v Radovni leta 1853 postavili dve pudlovki. ⁷² Pogoj za izdajo koncesije je bil, da opustijo eno od treh jeklarskih peči. ⁷³

Največji problem fužin je bil velika poraba oglja. Javorniški plavž je bil po obnovi leta 1853 visok 11,4 metra. Pred ustanovitvijo Kranjske industrijske družbe je letno proizvajal 1990 ton grodlja, porabil pa 12.000 m³ oglja. ⁷⁴ Javorniški obrati so leta 1851 na londonski industrijski razstavi prejeli medaljo. ⁷⁵ Tudi v Bohinjski Bistrici so vsi obrati uporabljali oglje. Zoisi so se zavzemali za alternativno kurjavo. Leta 1852 so sklenili z vaščani Češnjice, Jereke in Koprivnika pogodbo za dobavo šote fužini v Bohinjski Bistrici. ⁷⁶

V svetu so se uveljavljali novi metalurški postopki, ki pa jih tudi najmočnejša fužinarska družina na Kranjskem finančno ni bila sposobna vpejati v proizvodnjo. Zaradi konkurence fužine niso prinašale več takšnega dobička kot nekoč. Njihova proizvodnja je bila zlasti zaradi porabe oglja in neučinkovite dostave surovin predraga. Rešitev so Zoisi videli v ustanovitvi kapitalsko močne družbe. Povezali so se z ljubljanskimi bankirji in veletrgovci, med katerimi je bila najmočnejša družina Luckmann. Leta 1869 so ustanovili Kranjsko industrijsko družbo, katere prva naloga je bila odkup Zoisovih posesti in fužin na Gorenjskem. ⁷⁷ Prvi predsednik uprave nove delniške družbe je postal Michelangelo Zois. ⁷⁸

Kranjska industrijska družba je leta 1888 sklenila, da bo na Jesenicah postavila sodobno jeklarno, livarno in valjarno. 21. avgusta 1890 je upravni odbor družbe sklenil, da na Jesenice preselijo valjarno iz Bohinja. Dokončno usodo bohinjske fužine je zapečatil požar 18. oktobra leta 1890. ⁷⁹ V Bohinj-

⁷⁰ GMJ, arhiv KID, t. e. 4, a. e. 184.

⁷¹ Rjazancev, Bohinjci – prvi valjavci.

⁷² GMJ, arhiv KID, t. e. 4, a. e. 156.

⁷³ GMJ, arhiv KID, t. e. 6, a. e. 280.

⁷⁴ GMJ, arhiv KID, t. e. 2, a. e. 62.

⁷⁵ Oitzl, Med »fužinarstvom« in industrializacijo, str. 142.

⁷⁶ GMJ, arhiv KID, t. e. 7, a. e. 333.

⁷⁷ GMJ, arhiv KID, t. e. 2, a. e. 28.

⁷⁸ Mugerli, *Savski fužinarji*, str. 34.

⁷⁹ Rjazancev, Bohinjci – prvi valjavci.

ski Bistrici sta se do današnjega časa ohranili fužinska graščina in ura. Od Zoisove valjarne je ostala le stružnica iz leta 1861.

Čeprav so Zoisi svoje fužinarsko podjetje prodali, so njihovo ime uporabljali kot blagovno znamko. Blagovna znamka »Kr Zois« se je uporabljala še leta 1900 za izdelke, izdelane v obratih na Savi, Javorniku in v Radovni.⁸⁰

---

80 GMJ, arhiv KID, t. e. 34, a. e. 268.

Viri in literatura

Arhivski viri

Gornjesavski muzej Jesenice (GMJ):

- arhiv KID (Kranjska industrijska družba), t. e. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 14, 15.
- arhiv Slavko Smolej, t. e. 5.

Literatura

- Benedičič, Irena Lačen: Peči in taljenje. *Tri tisočletja železarstva na Slovenskem*. Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej, 2008, str. 35–43.
- Benedičič, Irena Lačen: *Slovensko plavžarstvo 20. stoletja: Jeseniški plavži*. Jesenice: Muzej Jesenice, 1998.
- Činč Juhant, Breda: Baron Žiga Zois, naravoslovec, prepородitelj, podjetnik in mecen. *Scopolia*, 97, 2019, str. 27–35.
- Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Mugerli, Marko: *Savski fužinarji – znani Evropejci*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2008.
- Oitzl, Gašper: Med »fužinarstvom« in industrializacijo: Temeljni poudarki metalurgije na Slovenskem v dolgem 19. stoletju. *Ko zapoje kovina: Tisočletja metalurgije na Slovenskem* (ur. Jernej Kotar, Tomaž Lazar, Peter Fajfar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2019, str. 118–164.
- Rjazancev, Aleksander: Bohinjci – prvi valjavci na Kranjskem. *Železar*, 10/6, 1961, str. 170–172.
- Rjazancev, Aleksander: Vodič po Tehničnem muzeju železarne. *Železar*, 7/6, 1965, str. 1–8.
- Tunner, Peter: *Gemeinfassliche Darstellung der Stabeisen- u. Stahlbereitung in Frischherden*. Grätz: Verein zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und Gewerbe in Innerösterreich, 1846.
- Vidmar, Luka: Michelangelo in Žiga Zois. *Tvorci slovenske pomorske identitete* (ur. Andrej Rahten, Mateja Matjašič Friš, Nadja Terčon). Ljubljana: Založba ZRC, 2010, str. 279–285.

The Zois Family – Owners of Iron Foundries

In the mid-eighteenth century, Michelangelo Zois purchased six forges in Gorenjska. His successors ran the forges until the establishment of the Kranjska industrijska družba (Carniolan Industrial Company) in 1869, which was initially based in a steam mill in Ljubljana before being relocated to Jesenice. After World War Two, its assets were nationalised and the state-owned company Železarna Jesenice (Jesenice Ironworks) was established, which later took over the Jesenice Technical Museum, established in 1951. Known today as the Jesenice Upper Sava Museum, it houses objects and archival materials related to the history of ironmaking in the Slovenian lands. The ironmaking collection includes 42 objects from Zois's forges, along with 1.5 linear metres of archival materials.

From the preserved material, it is clear that the Zois family era brought development and progress to the forges. When they took over, the output was low and the production methods outdated. Moreover, the costs were too high due to the overconsumption of coal. Sigmund Zois had new blast furnaces with air heaters built in Bohinjska Bistrica and Javornik. During the time of Seraphina Zois, slag was added to the iron ore when the blast furnaces were being charged, thus initiating a circular economy. Seraphina modernised the plant in Moste and established a foundry and rolling mill in Bohinjska Bistrica. By exploiting alternative energy sources and utilising excess heat, she managed to reduce coal consumption. Her work was continued by her children, who ran the family business under the name "Firma Carl Zois Erben". In an effort to organise work efficiently, they clearly defined the rights and duties of workers at their forges. In 1866, the *Pravila za službeni red in bratovsko skladnico v rudnikih in plavžih barona Cojza na Gorenjskem* (Rules for Business Order and the Fraternal Fund in the Mines and Blast Furnaces of Baron Zois in Gorenjska) were published in Slovenian and German. The technological modernisation continued. Peat from Pokljuka was used to heat the furnaces and a new steel plant, a puddling furnace, was built in Radovna. Despite the modernisation, the purchasing power of the Gorenjska forges was insufficient to enable a successful transition from forging to industrial production, which is why the Zoises were the key initiators of the establishment of a joint-stock company called the Kranjska industrijska družba (Carniolan Industrial Company).

ZOISI MED PLEMIČI – PODPORNIKI SLOVENSKE KULTURE

Stane Granda

Priimek znamenite rodbine Zois¹ in njena vloga v naši zgodovini vzbujata številna vprašanja. Predvsem o mestu plemstva v tej zgodovini. Pred desetletji, nekako do doktorske disertacije Maje Žvanut *Kranjsko plemstvo v preobrazbi: od viteza do gospoda* iz leta 1992 (neposredno po osamosvojitvi) in njene knjižne objave,² je v stroki prevladoval negativen odnos do plemstva. Zlasti smer, ki je videla neposredno povezavo med kmečkimi upori in NOB in jo je utelešal Bogo Grafenauer, je strpnemu obravnavanju vloge plemstva ostro nasprotovala.³ Številni so ga povezovali s Habsburžani in njihovim domnevno načrtnim zatiranjem Slovencev. Med glavnimi grehi naj bi bila razdelitev slovenskega ozemlja na dežele. Nekateri krščanski socialci so plemičem pripisovali krivdo za težak položaj slovenskega kmeta. Med ljudmi v Mirenski dolini je znana tožba rakovniškega graščaka Jožefa Antona Barba z začetka 20. stoletja, kako sovražno, kot veleposestnika, ga obravnava tamkajšnji kaplan. Podobno – kot tujce in Neslovence – so nekateri ocenjevali tudi meščanstvo. Razmere se spreminjajo.⁴ Za starejše obdobje je vrsto nasprotnih argumentov glede plemstva v svojih monografijah, ob upoštevanju dognanj starejših avtorjev, zlasti pa v monografiji *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*, navedel Igor Grdina.⁵ Za novi vek prinaša ogromno novih spoznanj serija monografij, s katerimi je povezan Miha Preinfalk⁶ in njegov »krog«.⁷ Seveda pa bi bilo tudi napačno, če že ne neumno, iz ene skrajnosti preiti v drugo.

Med pripadniki slovenskega plemstva je pri vrednotenju, poleg nekaterih protestantskih rodbin, Žiga Zois velika izjema. Slovenska »kmečka zgodovina« mu je njegovo plemstvo spregledovala zaradi kulturnih zaslug.

---

1 Kacin, *Žiga Zois in italijanska kultura*.

2 Žvanut, *Od viteza do gospoda*.

3 Vsaj pri Grafenauerju je slo verjetno bolj za ideološki oportunistem, davek času, kot pa za strokovno prepričanje.

4 Preinfalk, Zgodovinske pisane na Slovenskem. Gl. tudi tam navedeno literaturo.

5 Grdina, *Od Brižinskih spomenikov*.

6 Serija Plemiške rodbine na Slovenskem.

7 Razprave izhajajo v različnih krajevnih zgodovinah, veliko pa jih najdemo tudi v *Kroniki*, ki jo že vrsto let ureja Miha Preinfalk.

Omenjanje njegovega baronstva, posesti zemljiškega gospostva, je bilo v drugem planu, pogosto malo bolj prikrito. Tudi zaradi tega, ker njegov dvorec Brdo pri Kranju ni bil navadna stavba. Ne nazadnje je bil ena Titovih občasnih slovenskih rezidenc. Znamenita Žontarjeva razprava o odnosu med Zoisovim gospostvom in njegovimi podložniki ni bila prezrta, ni pa povzročala večjega odmeva ali celo zgražanja nad lastnikom Brda.⁸ Njene vsebine ne nameravamo razpihovati, saj je bil tamkajšnji kmečki upor očitno posledica delovanja oskrbnika, nekakšnega takratnega reševalca pred stečaji oziroma prisilnega upravitelja Martina Urbančiča, ne pa Žige Zoisa osebno. Lastnik je bil namreč, ne edini v rodbini, še manj med pripadniki fevdalnega razreda, manj uspešen gospodar in je trošil več, kot mu je prinašala posest. Spomnimo se, kako tragično je bil ob grad in posest Grm njegov brat Avguštin Zois oziroma njegovi dediči. Njihov upnik in oskrbnik Karel Smola jih je zaradi zadolženosti preprosto prisilil v prodajo.⁹ Urbančič, ki je slovel kot rešitelj gospodarsko zavoženih gospostev, je tako ali tako prišel na posestvo Brdo, da bi ga gospodarsko, zlasti finančno, saniral, saj je bilo v slabem stanju. Zois je na Brdu dejansko funkcioniral kot rentnik in ni neposredno gospodaril na posestvu. Na tem mestu velja opozoriti, da bi si grajski oskrbniki, imenovani tudi ekonomski, v prihodnosti zaslužili samostojno študijo. Praviloma so izhajali iz kmečkih vrst. Njihovo delovanje kaže, kako so potomci kmetov reševali zemljiške gospode. Iz njihovih vrst je pozneje izšlo veliko uspešnih poslovnežev, saj je bilo vodenje grajske ekonomije, podobno kot vodenje poštnih postaj, ena izmed oblik akumulacije kapitala. Oče Friderika Ireneja Barage je bil oskrbnik Mirne, postal je poštar in kasneje graščak. Družina Smola, kasneje preimenovana v Smole, se je s politikoma Jankom in Jožetom Smoletom prebela v sam politični vrh Titove Jugoslavije.

V slovenskem zgodovinopisju velja večinsko mnenje, da naši graščaki niso živeli kot rentniki. V Evropi, zlasti v Italiji in Franciji, je bil lastnik na gradu predvsem v času počitnic, sicer pa je s pomočjo rente živel v mestu. Pri nas je večinoma živel na gradu, toda ekonomija je bila v rokah oskrbnika ali ekonoma, ki je za to in kritje stroškov upravljanja gospostva prejemal približno tretjino njegovih letnih dohodkov. Mnogi zemljiški gospodje niso mogli čakati na dan letnega obračuna in so jemali predujme, s čimer

⁸ Žontar, *Upor podložnikov*.

⁹ Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 175.

so si sami kopali grob. Omenjeni primer Žigovega brata Avgušтина je precej pogost. Spomnimo se vzpona ribniških Rudežev.

Ob razpravah o plemstvu na naših tleh se srečujemo z vprašanjem o socialnem in ekonomskem ozadju slovenske kulture in kasneje politike. O naravi, vlogi in vplivu plemiškega »tujstva« med našimi predniki je v javnosti še veliko nedorečenega. Tako na primer o rodbini Auersperg, ki lahko življenje na slovenskih tleh dokazuje za skoraj tisočletje, ponekod beremo kot o sovražnih tujcih. Nesprejemanje dejanskega socialnega stanja na naših tleh v preteklosti, predvsem pomena in vpliva plemstva, se je včasih argumentiralo predvsem z odnosom tega družbenega razreda do kmetov v luči kmečkih uporov in rabe nemškega jezika, pri čemer pa se je zanemarjalo dejstvo, da imamo dokaze le za pisno in ne za vsakdanjo ustno rabo. Bolj ali manj je splošno sprejeto dejstvo, da je bilo plemstvo na Kranjskem in v primorskih deželah najmanj dvo-, če že ne pogosto trojezično. Včasih je spregledano dejstvo, da je bil tudi v govorjeni obliki nemški oziroma neslovenski jezik pogosteje znak družbenega položaja govorca kot pa njegove resnične osebne jezikovne kulture. Znanе so tožbe tujih nemških popotnikov, da jim je kot rojenim Nemcem nemščina tukajšnjih prebivalcev nerazumljiva. Za istrsko italijanščino je obstajala možnost, da se bo razvila v nov romanski jezik. Ravno zaradi socialne vloge nemškega jezika so se Slovenci tako načrtno oprijeli čitalniškega gibanja. Velja si zapomniti opazko Igorja Grdine, da so številni pisali latinsko oziroma nemško in italijansko, govorili nemško ali italijansko, mislili pa slovensko.

Fevdalna družba se ni oblikovala po nacionalnem načelu. Zato tudi plemstva ni moč presojati po njem. Zato je, če parafraziramo Sergija Vilfana,¹⁰ nemogoče razumeti slovensko zgodovino v prepričanju, da je plemstvo v službi predvsem »nemških« vladarjev izvajalo oblast nad našimi predniki z jasno izdelanimi germanizatorskimi načrti in da je s seboj pripeljalo valpte in podobne, da bi nas spremenili iz svobodnega v podložniški narod, predvsem pa germanizirali. Treba je tudi vedeti, da plemstvo ni bilo nacionalen, ampak predvsem socialen sloj, kot tak načelno anacionalen. Določala sta ga tudi čas in prostor. Spomnimo se samo na nemški in italijanski obliki imen naših plemiških družin Cronberg/Coronini in Thurn/Torre. Treba se je izogniti »nenehnemu vračanju na taka vprašanja in polemiziranju z anahro-

¹⁰ Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 31.

nistično zahtevo po deklarirani jezikovno-nacionalni zavesti posameznikov in celih skupin v času, ko taka zavest nikjer ni bila v ospredju, deklaracija pa še manj v navadi«. ¹¹ Eventualno slovenstvo plemstva praviloma ni bilo v nacionalni pripadnosti, ampak v želji po aktivnem sožitju in uveljavljanju v prostoru in med oziroma nad ljudmi, s katerimi so plemiči živeli. V ta okvir so spadale tudi nekatere pripadnice plemstva, ki so se naučile brati slovensko in so uvajale slovenske kmete v novo protestantsko vero. ¹² Med ženskami plemiškega stanu s konca 17. in začetka 18. stoletja, ki so skrbele za materialno in duhovno kulturo na Slovenskem, velja izpostaviti Ano Katarino pl. Schellenburg, rojeno pl. Hofstätter, soprogo Jakoba Shella pl. Schellenburga, ki je med drugim dokončala moževo velikopotezno barokiziranje delov Ljubljane. Zakonca sta bila tudi ustanovitelja uršulinske dekliške šole, »ki je ostala za 170 let edina šola za deklice v Ljubljani«. ¹³ Opozorimo še na Hedviko pl. Radics Kaltenbrunner, Dunajčanko v Ljubljani, ¹⁴ ki je intelektualno daleč presegala kot mravlja pridnega moža Petra pl. Radicsa. Bila je pobudnica ljubljanske ljudske kuhinje leta 1877, leta 1898 pa je v Ljubljani ustanovila prvo javno izposojevalno knjižnico. Sploh lahko rečemo, da so pripadnice plemstva, vse od sv. Eme Krške v 11. stoletju, Viride Visconti v 15. stoletju, protestantk v 16. stoletju in drugih, častno zastopane v naši preteklosti.

Kot poglobitni greh plemstva na Slovenskem se običajno omenja oblikovanje dežel, ki naj bi razbile enotno narodno ozemlje. Vsi Slovenci, na primer Prekmurci, niso nikoli živeli v skupnih deželah. Tudi Karantanija ni zajela vseh Slovencev. Znamenite izjave, kot je pozdrav Bernarda Spanheimskega Ulricha von Lichtensteina, nedvoumno dokazujejo, da je plemstvo, ki se je naselilo med Slovenci ali imelo z njimi posvetne ali verske oblastne stike, oblikovalo nekakšen aktiven odnos do slovenskega jezika. Ne nazadnje je bila to nujno za preživetje plemičev kot tudi za izvrševanje njihovega poslanstva oziroma oblasti. Kot najvidnejše dokaze upoštevanja jezikovne in kulturno-politične realnosti v srednjem veku moramo šteti nastanek *Brižinskih spomenikov*, ustoličevanje koroških vojvod, ki je vse do zadnjega 1414. leta potekalo v slovenskem jeziku, prevzem krajevne oznake »win-

¹¹ Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 20.

¹² Richter, Maribor v reformacijski dobi; Oman, Slovenci, slovenski jezik.

¹³ Miklavčič, Schell pl. Schellenburg.

¹⁴ Žigon, Dunajčanka v Ljubljani.

disch«, kot jo srečamo pri Slovenj Gradcu in priimku plemiške družine Windisch-Graetz, prevzem slovensko govorečih grbov pri krajih, kot so Konjice,¹⁵ in posameznikih, kot je Jurij Slatkonja, pozneje pa predvsem financiranje izdaje Dalmatinove Biblije. Načelnega zavračanja slovenskega jezika kot neprimernega praviloma ni bilo. Razprtije, ki so se pojavile predvsem v drugi polovici 19. stoletja in jih v veliki meri simbolizira Anastasius Grün,¹⁶ so bile bolj konceptualne ali ideološke kot jezikovne ali nacionalne narave. Pripadnik znamenite grofovske rodbine, katerega oče se je razglašal ob koncu 18. stoletja celo za Slovenca, je namreč zagovarjal slovenski kulturni napredek ob naslonitvi na nemško, ne pa na slovansko oziroma celo hrvaško kulturo. V začetku šestdesetih let 19. stoletja tako aktivno paktiranje staroslovencev s Hrvati, ki so bili simbol zadušitve revolucije leta 1848 in 1849, v ozadju je bil seveda tudi denar škofa Strossmayerja, je namreč nekatere, mogoče tudi Karla Dežmana,¹⁷ odbijalo.

Že samo prebiranje razprav o Žigi Zoisu in njegovi rodbini, pa tudi o Valvasorju, nas pripelje do spoznanja, da moramo vlogo plemstva obravnavati kompleksno in strpno. Pri prvem koraku je treba ločevati »noblesse d'épée« od »noblesse de robe«, povedano poenostavljeno, vojaško od civilnega plemstva. Ločitev je bolj rezultat nasilne sistematike kot realnosti, kajti tudi pripadniki vojaškega plemstva so morali znati upravljati premoženje. Tudi oni so se morali prilagajati zahtevam časa in postajati bolj civilni, predvsem pa poslovni. Čudovit primer so Auerspergi.¹⁸ Po nekdanj zelo razširjenem mnenju se je njihov gospodarski vzpon začel s prodajo kresilnih gob iz obširnih družinskih gozdov. Z izkoriščanjem in opremljanjem Dolenjskih Toplic so bili začetniki zdraviliškega in siceršnjega turizma ne samo na Dolenjskem, ampak tudi na Kranjskem. Imeli so železovarno. Potek dolenske proge, ki se je izognil Dvoru in njihovim žagam, jih je začel odmikati od naših krajev: težišče dejavnosti so prenesli na Češko oziroma v Nižjo Avstrijo. Pri nas so pripadniki »plemstva meča« nekako prevladovali do nastanka Vojne krajine. Prav zaradi nje pa so ostali številčno močni do konca monarhije, ne glede na odpravo Vojne krajine leta 1881. Po ustaljenem pravu v habsburški armadi

15 Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*.

16 Anton Aleksander grof Auersperg.

17 Cvirn, Kdor te sreča.

18 Preinfalk, *Auerspergi*.

od Marije Terezije naprej je častnikom po določenem obdobju službovanja, pridobitvi višjega častniškega naziva in še po izpolnitvi nekaterih drugih pogojev, npr. udeležbe v bitkah, pripadala pravica do plemiškega naziva. Za to pa je bil potreben denar – za praviloma obvezno plačilo takse in za življenje, ki je ustrezalo minimalnim zahtevam plemiškega statusa. Mnogi krajišniki ne prvega in še manj drugega niso zmogli. Sicer bi bili tamkajšnji Srbi glede na svoj številčni delež v monarhiji njen najbolj plemiški narod. Nekateri pripadniki (vojaškega) plemstva so se tudi v praksi do konca monarhije udinjali v vojski in na dvoru oziroma v njegovi politiki (npr. Auerspergi) ter tako ohranjali prevladujoče vojaški značaj svojega stanu.

Tipični primer so Windisch-Graetzi, za katere je veljalo geslo: »Geschäfte macht kein Windisch-Graetz.« Bili so med najbolj zvestimi Habsburžanom, ki so jim bili naravnost predani. Mimogrede, po prvi svetovni vojni so se kot lastniki notranjske posesti oziroma Hošperka (Haasberga) hvalili z izvrstnim znanjem slovenskega jezika. Dejstvo je, da tudi ob osamosvojitvi Slovenije in nekaj let zatem tako politično kot gospodarsko niso bili pasivni. Mogoče so po tem izstopali med vsemi starimi plemiškimi rodbinami, povezanimi z našim ozemljem. Baron Franc Lazarini, kemik, univerzitetni profesor, specialist za plemiško rodoslovje, ki je po drugi svetovni vojni skoraj čudežno ostal v Sloveniji (drugi člani družine so bili ubiti ali izgnani), pa se je v osamosvajanje aktivno vključil.

Plemstvo je kot družbeni stan doživljalo razvoj – ni vseeno, katero obdobje obravnavamo. Tudi ne, kateri prostor obravnavamo, saj so bile v Evropi velike razlike. Čeprav plemstvo praviloma ni bilo nacionalno opredeljeno, pa je nacionalno vprašanje v posameznih državah še kako vplivalo nanj. Ker se pri Slovencih ni vključilo v nacionalno politično gibanje, je dobilo oznako, da je tuje, celo sovražno. Verjetno ga moramo prav zato obravnavati ločeno in poudariti tiste primere, ki tej tezi nasprotujejo.

Od vseh plemičev s slovenskega ozemlja je bilo v slovenskem jeziku največ napisanega o Janeza Vajkardu Valvasorju (velik del svoje znanstvene ustvarjalnosti mu v zadnjem času namenja Boris Golec). Valvasor se je udejstvoval tudi na vojaškem področju, vendar ne spada v vojaško plemstvo. Čeprav ni še nihče analiziral njegovega slovenstva, vnašanje tovrstnega vprašanja v njegov čas ni več popoln anahronizem. Ne moremo mimo dejstva, da je upošteval slovenski jezik in zgodovino, ki jo je z vplivom

na Prešernov *Krst pri Savici* tudi sam trajno zaznamoval.¹⁹ Spregledati ne smemo niti tega, da ni upodabljal samo Kranjske, ampak tudi Koroško.

Plemstvo lahko glede na odnos do slovenske kulture oziroma vlogo v njej v glavnem razdelimo v vsaj tri skupine:

1. Plemiči, ki jih je zanimal zgolj dohodek s slovenskega ozemlja in s tukajšnjimi prebivalci niso skupaj živeli.
2. Plemiči, ki so hoteli biti aktivni in prisotni v deželi in so večinsko jezikovno kulturo sprejemali kot realno dejstvo. Kot pripadniki dežele so imeli tudi odnos do jezika (na Kranjskem večinskega) prebivalstva, nikoli pa niso postali del slovenskega naroda.
3. Maloštevilna skupina plemičev, ki se je trudila dejavno vključiti v slovensko družbo in vsaj na kulturnem področju postati njen integralni del.

V nadaljevanju bomo večinoma obravnavali zadnji dve skupini. Glede na dejstvo, da je kultura duhovna in materialna, bi morali najprej upoštevati naše najstarejše plemstvo in njegove zasluge pri ustanavljanju samostanov, ki so pri nas v mnogih primerih prevzeli vlogo mest v zahodni Evropi. Glede na obsežno literaturo o njih (večina znotraj Republike Slovenije ima po zaslugi Jožeta Mlinariča monumentalne monografije) puščamo to tematiko ob strani. Kljub vsemu moramo izraziti obžalovanje, da tako malo vemo o benediktincih in cistercijanih v Monostru. Drugačno je stanje obravnav gradov. Zelo je opazno, da niso vse dežele s slovenskim prebivalstvom obdelane tako, kot je Majda Smole obdelala Kranjsko. Kljub manjšim pomanjkljivostim je to izjemen temelj za nadaljnje analize. Grajske stavbe dobivajo v razpravah Igorja Sapača, ki postaja naš najboljši kastelolog, nove dimenzije. Ne želimo zmanjševati pomena v preteklosti opravljenega dela, zaslug Ivana Komelja, Jožeta Curka in drugih, toda v njih prevladujejo spoznanja in čutenja umetnostne zgodovine. Stil in vsebina Sapačevih raziskav sta za zgodovinarja veliko bolj uporabna in povedna, predvsem pa ju je lažje uskladiti z dogajanjem v času in prostoru.

Slovensko ideološko zgodovinopisje, zlasti tisto, ki je nadvse poudarjalo reformacijo, pa ne zaradi vere in njenih dosežkov, ampak zaradi antikato-licizma,²⁰ se je najbolj lomilo pri prikazovanju odnosov med Trubarjem

¹⁹ Maver, Kako se je »rodil« Valjhun.

²⁰ V tem okviru je najljubša tema požiganje knjig, rušenje protestantskih molilnic oziroma preganjanje protestantov.

in njegovim glavnim podpornikom – plemstvom. Še danes mnogi nočejo vedeti, da je takrat plemstvo s financiranjem slovenskega prevoda Svetega pisma naredilo največ za sebi podrejeno ljudstvo. Še več! Plemstvo je s podporo prevodu pustilo sporočilo, da so Slovenci ne glede na razdeljenost med dežele ena jezikovna skupnost, en narod. V nobenem poznejšem obdobju ni »naše« plemstvo preseгло tega sporočila. Tako celotno plemstvo kot posamezne rodbine za to niso dobile primerne priznanja.

Ena tovrstnih plemiških družin je bila Khisl.²¹ Njeni preverljivi začetki segajo v začetek 16. stoletja. Kdaj je Vid Khisl st. iz cerkvenega ključarja pri Sv. Petru postal poslovnež, ni jasno. Verjetno je to žilico imel, mogoče je bila celo povezana z njegovim cerkveništvom pri eni naših najuglednejših prafar. Uspešnost ga je v takratni družbi potisnila navzgor. Temu je sledil socialni vzpon njegovih naslednikov. Njegov sin enakega imena je že bil »veletrgovec« in podjetnik, ki je s svojimi posli silno obogatel.²² Z Janezom Weilhammerjem je ustanovil trgovsko družbo, ki je poslovala na velike razdalje, se spuščala v rudarske posle samoborskega rudnika bakra, v posle z litijskim svincem, posedoval je ljubljansko steklarno, ki jo je družba celo odkupila, posegel v ljubljansko mlinarstvo, železarstvo in oborožitveno produkcijo (čas vojn z Osmani in Benetkami). Skratka, njegovo poslovanje je bilo zelo vpeto v čas in prostor (vojne so izjemen vir bogatenja) ter zelo razpršeno, kar je onemogočalo negativne učinke enostranskih gospodarskih kriz. Leta 1528 je družba začela zidati grad Fužine, ki je bil končan leta 1557. Očitno že v svoji zasnovi ni bil mišljen zgolj kot (osebni) reprezentančni objekt; obrambne funkcije so bile v ozadju, prevladovali so poslovni in celo produkcijski interesi, zadovoljevanje konkretnih širših potreb.

Vidu Khislu ml. sta naglo kopičenje premoženja in dobro upravljanje javnih financ, ne samo mestnih, že pred smrtjo leta 1547 prinesli plemenitenje, njegovemu nasledniku pa leta 1569 viteški stan. Sin Janez je bil leta 1590 že baron. Vnuk Janez Jakob Khisl je dobil leta 1623 grofovski naslov. To je bil eden najhitrejših plemiških vzponov na našem ozemlju. In to rodbine, ki je začela z nič, niti slavnih prednikov ni imela. Prav na primeru Khislov vidimo, kako pomembno je bilo veliko premoženje, ključno pa je bilo, s koliko gotovine so plemiči razpolagali. Vlaganje Khislov v nepremič-

²¹ Žabota, Rodbina Khisl.

²² Žabota, Rodbina Khisl, str. 4.

nine je bilo bolj ali manj posledica dejstva, da denarja niso mogli vlagati drugam. Bolj kot sama posest jih je veselilo kreditiranje, kar je prinašalo sprejemanje gospostev v zastavo, to pa je pomenilo obresti. Višina obresti je bila odvisna od gospodarjenja in ni bila fiksno določena. Khisli niso imeli v lasti samo gradu in gospostva Fužine, ki so ga spretno ozemeljsko zaokroževali, ampak so posedovali tudi lastno hišo v Ljubljani, kjer se je »kuhalo« in odločalo o poslih, in pristavo na Poljanah. Z njimi so bila poslovno povezana gospostva oziroma zastavne posesti Višnja Gora, Križ pri Trziču, Novi dvor v Preddvoru, mariborski mestni grad, Postojna, Sevnica, Konjice, Slovenj Gradec, Rotenturn v Slovenj Gradcu, Khislstein v Kranju, Lisičje, Lanšperž, Pišce in Polhov Gradec. Sami so služili predvsem s kovačijo, valjalnico irhovine, fužinami, steklarno, navadnimi mlini na Ljubljani in Savi, papirnim mlinom itn. Izvedenstvo v finančah, tudi na deželni in notranjeavstrijski ravni, denarno oskrbovanje vojske, zlasti Vojne krajine, je bilo očitno glavni vzvod njihovega naglega vzpona.

Bogate dote so njihovim hčeram omogočale vstop v stare kranjske in druge ugledne plemiške rodbine, kot so bile Lichtenberg, Paradeiser, Egkh, Dietrichstein in Siegersdorf. Za slovensko kulturno zgodovino so Khisli pomembni zaradi svoje naklonjenosti glasbeni umetnosti, tudi Evangeličanski cerkvi, ki so jo nadvse podpirali.²³ Izjemno jih je cenil in upošteval Primož Trubar. Četudi bi jim bili sposobni priznati samo versko vnemo, pa ne moremo mimo dejstva, da se je ta predstavljala navzven tudi v Cerkvi slovenskega jezika, da so podprli izdajo slovenske protestantske pesmarice in, ne nazadnje, da je z njimi povezan znameniti patent o vinski nakladi iz leta 1570, ki je najstarejši ohranjeni slovenski pravni tekst. Povezani so bili tudi s Hieronimom Megiserjem. Njihov odnos do slovenskega jezika ni bil pogojen samo z vero, ampak je bil očitno širši. Primerjava z njihovimi sodobniki Auerspergi, ki so prav tako podpirali protestante, ki so prav tako kazali posebno zanimanje za glasbo, nam ravno z navedenimi dejstvi kaže, zakaj so Khisli za slovensko pisno kulturo pomembnejši. Pravzaprav se na podlagi primerjave med rodbinama zastavlja vprašanje, ali ni imelo plemstvo poslovnega izvora (Khisli) več posluha za našo kulturo kot staro vojaško plemstvo (Auerspergi). Naj zato že na tem mestu opozorimo na družine bergamaškega izvora, med katere so spadali Zoisi.

23 Pokorn, Baroni Khisli.

V slovenski zgodovinski literaturi večkrat zasledimo mnenje, da je zaradi odhoda številnih pripadnikov plemstva, ki se niso hoteli rekatolizirati (Khisli so se), slovenski prostor v vseh pogledih zelo nazadoval. Protireformacija naj bi tu okrepila italijanski, tj. nov slovenstvu sovražen element. Toda ta ni škodil, predvsem pa je bil starejši. Italijanski poslovneži so se pojavili že desetletja poprej. Njihovo prihajanje je bilo daljši proces in je imelo tudi druge vzroke, ne nazadnje vključevanje Goriške oziroma propadanje oglejskega patriarhata. Ozemlje Italije je bilo ves čas ne samo velik ponudnik luksuznega blaga, ki ga je v srednjeevropskem prostoru primanjkovalo, ampak predvsem velik uvoznik hrane in določenih surovin, na primer živalskih kož, pa tudi železa, bodisi kot surovine za nadaljnjo predelavo bodisi kot določenih končnih izdelkov. Spomnimo se samo na sloves noriškega oziroma koroškega železa. Gospodarski stiki z italijanskim prostorom so obstajali že v srednjem veku.²⁴ Mogoče je trditi, da so stalnica od prazgodovine naprej. Turški vpadi v slovenske dežele so jih zelo omejili, po upadanju in umikanju osmanske oblasti v Panonski nižini pa so se začeli znova intenzivirati. Preveč donosna je bila trgovina v tem prostoru, predvsem pa so naši predniki razpolagali s preskromnimi kapitali, da bi jo trgovci iz italijanskega prostora spregledali. Imeli so tudi neprimerno boljše poslovne stike na Apeninskem polotoku. Očitno so bili tudi bolj iznajdljivi in pogumni pri premagovanju in izigravanju monopola Benetk na Jadranskem morju. In v tem novem obdobju, ki je bilo bolj obdobje po Turkih kot obdobje po reformaciji, je prišlo do ekonomske prevlade »Bergamašev«.²⁵ To je bil eden največjih prelomov v naši gospodarski zgodovini. Žal o omenjenih trgovcih nimamo monografije. O tej problematiki je doslej najbolj sistematično pisal Aleksander Panjek,²⁶ ki pa se v okviru svoje razprave ni mogel lotiti raziskave njihovih prednikov »v deželi izvora ter vzgibov, ki so botrovali izseljevanju«.²⁷ Potreba po kompleksni študiji torej ostaja.

Prvi Bergamaši so prišli k nam ob koncu srednjega veka kot trgovci večinoma neplemiškega stanu.²⁸ Kronološki pregled povezuje začetek njihovega priseljevanja približno s padcem grofov Celjskih sredi 15. stoletja (kot da bi jih privabila možnost prevzema njihovih posestev, sprva seveda predvsem

24 Gestrin, *Italijanski vplivi*.

25 Aleksander Panjek uporablja izraz Bergamčani. Zdi se, da bi bilo bolje ostati pri že uveljavljenem terminu.

26 Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 119–141.

27 Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 120.

28 V Fanu se že 1477 omenja »Lanthieri de Lubiana« (Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 121).

v zakup). Cesar Friderik III. je bil stalno v finančni stiski, manipuliranje s celjskimi posestvi, ki so bila raztresena po vsem slovenskem ozemlju (tudi na »fužinarskem« Gorenjskem jih ni manjkalo), pa mu je omogočilo priliv denarja. Izjemno pomembna za to dogajanje je bila tehnološka kriza kranjskega železarstva, ki so jo priseljenci z Bergamaškega (npr. Bucelleniji in Zoisi) reševali z vnašanjem sodobnejše in donosnejše tehnologije.²⁹ »Železarska panoga je skozi ves novi vek predstavljala eno od glavnih dejavnosti Bergamčanov v Sloveniji in enega od najpomembnejših dejavnikov za njihovo priseljevanje.«³⁰ Med prvimi, precej pred zlomom reformacije, so prišli Mosconi, Lanthieriji, Valvasorji. Pri prehajanju v naš prostor sta bila izjemno pomembna Trst (tudi pri Zoisih) in Goriška (habsburška pridobitev po izumrtju grofov Goriških leta 1500 je odpirala določene možnosti prišlekom s kapitalom). Njihova skupna značilnost naj bi bila, da so svoje dejavnosti »kmalu dopolnili z industrijskimi in zemljiškimi naložbami, s financiranjem vladarjeve blagajne, [...] pridobivanjem gospostev, fevdov in plemiških nazivov ter porokami s predstavniki in predstavnicami lokalnega plemstva in z vstopanjem med deželno plemstvo.«³¹ Prihod bergamaških trgovcev nima samo enega vzroka, niti ni neposredno povezan s posledicami protireformacije. Gre za kompleksnejše in predvsem zahtevnejše vprašanje. Predvsem Bergamaši niso prišli k nam kot plemiči, ampak kot poslovneži, ki jim je vzpon po lestvici fevdalne družbe šele moral uspeti. Pa tudi sicer je bilo »italijansko« plemstvo po svojem izvoru, značaju in pomenu nekaj povsem drugega kot starejše, »domače«. Veljala je določena hierarhija. Že pod Habsburžani je nekaj pomenilo, če je bil človek »Altgraf«, plemič izpred habsburškega obdobja. Biti »italijanski« grof, prinesiti plemiški naslov iz drugega prostora, je bilo vselej nekaj manj.³² Seveda pa se je lahko stara »čast« razblinila ob moči kapitala. Nevesta z veliko doto, četudi ni bila plemiškega porekla, ni bila sramota, ampak »terna«, ne samo za zakonca, ampak pogosto kar za rodbino.

Vprašanje je, ali lahko pridobivanje gospostev, fevdov in plemiških nazivov (zlasti zadnji niso bili poceni, še manj posledica starodavnih zaslug) označujemo kot družbeni napredek. Imobilizirana so bila ogromna sredstva,

29 Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 122–123.

30 Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 123.

31 Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 130.

32 V Državnem arhivu v Trstu najdemo številne prošnje beneških plemičev (z biografijami) avstrijskemu dvoru iz obdobja po letu 1797 in 1813, da bi jih »ponašil«.

predvsem pa se je zmanjšala njihova donosnost. Še zlasti, če upoštevamo, da so naša gospostva imela predvsem gozdove, ki imajo eno najnižjih akumulacij v gospodarstvu. V bistvu je omenjeni pojav izraz napredujoče krize fevdalnega družbenega sistema. Med italijanskimi prišleki in Khisli, ki so poudarjeno vlagali v proizvodnjo in prevzemali bančno–organizacijske dejavnosti, tudi vojaške dobave, se vsekakor kažejo razlike. Prišleki niso bili tako poslovno agresivni kot vztrajni. Pomanjkanje starih zvez so nadomeščali s potrpežljivostjo pri iskanju priložnosti. Kmalu so se prilagodili tukajšnjim razmeram, v katerih je primanjkovalo poslovnih ambicij in zlasti kapitala.

Dejstvo je, da se je večina teh rodbin razmeroma hitro znašla v finančnih zadregah. Številne poslovne poteze so »nasedle«. Le Mosconi, ena prvih bergamaških družin, so se povzpeli med grofe. Grofje Barbo,³³ na primer iz veje z Rakovnika v Mirenski dolini, ki imajo prav tako veliko zaslug za slovensko kulturo, niso prišli z Bergamaškega, temveč iz Benetk, skozi Istro. V obravnavano obdobje spadajo tudi Lazariniji, ki so v gospodarstvu, zlasti dolenskem železarstvu, opravili pomembno delo, vendar naj bi prav tako prišli iz Benetk.³⁴ Delovali so še v drugih habsburških deželah, zlasti na Štajerskem. Spadajo med redke plemiške družine, ki so še danes prisotne v znanstvenem in kulturnem življenju Slovenije. Prav tako med prišleke z Bergamaškega niso spadali Attemsi,³⁵ ki naj bi bili nemškega izvora in so v naš prostor prišli iz Furlanije, skozi Goriško. Prav v njihovem primeru se moramo vprašati o dimenzijah preteklih raziskav in sodb, saj si družina ni pridobila takšnih zaslug za slovensko kulturo kot družina Zois, ima pa številne druge, zlasti na umetnostnem (grad Brežice) in gospodarskem področju (Rogaška Slatina). V določeni meri so zapolnili praznino, ki je ostala za grofi Celjskimi. Družbeno so bili zelo aktivni, tudi v stari Jugoslaviji in celo med drugo svetovno vojno. Podpirali so protinacistični boj, revolucija pa je z njimi kruto obračunala.

Bergamaška skupnost na Kranjskem, segala je tudi na Štajersko, Koroško, da o Goriški in Trstu niti ne govorimo, je z rodbinami Codelli, Maffette, Millesi, Moscon, Locatelli, Regal, Bucelleni, Valvasor, Zois in še nekaterimi zelo zaznamovala družbo na Slovenskem v vseh stoletjih

33 Preinfalk, Barbo-Waxenstein.

34 Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*.

35 Frank, Šerbelj, *Kratka zgodovina*.

novega veka. »Tako so na začetku novega veka bergamski trgovci dejansko pokrivali vse glavne vrste blaga, proizvedene v bližnjih avstrijskih deželah ali pa na poti čeznje in namenjene izvozu: surovo železo, polizdelke in končne železarske izdelke iz vojvodin Kranjske in Koroške, laneno blago, živino in usnje regionalnega in madžarskega izvora.«³⁶ Skoraj do konca habsburške monarhije. Njihov zgodovinski spomin, tudi s svojo tragično stranjo – zaradi prevzema dunajskega kapitala, je leta 1869 ustanovljena Kranjska industrijska družba.³⁷ Ta je nadgradila oziroma prevzela gorenjsko železarstvo, ko so Bergamaši na čelu s Zoisi poslovno, predvsem kapitalsko, onemogli. Proces so začeli pravzaprav že v 18. stoletju Ruardi, ki so prišli z Dunaja, izvirali so iz Belgije. Vsekakor moramo ugotoviti, da je bilo plemstvo, poleg samostanov, zlasti cistercijanskih in kartuzijanskih, ena trajnih in poglobitvenih vezi, tako kulturnih kot gospodarskih, s srednjo in zahodno Evropo.³⁸

Prehod Goriške pod Habsburžane je prav tako sprožil določene premike v plemiških strukturah. Tudi tu so bili dejavni Bergamaši, ki so se v lokalno življenje vključevali v času odmiranja grofov Goriških in vzpostavljanja oblasti Habsburžanov. Vojko Pavlin omenja rodbine Codelli, Degrazia, Garzarolli, Locatelli, Suardi, Terzi in Coronini, ki so se na Goriškem najbolj uveljavile.³⁹ Kot vzroke za prihajanje plemstva na Goriško z zahoda omenja izgube oblastnih pozicij v domačih mestih (družina della Torre), kar so bili redki, vendar ne osamljeni primeri. Za »meščansko obarvane« migracije na prelomu iz 15. v 16. stoletje je bilo po Pavlinovem mnenju pomembno tudi dejstvo, da je bila Gorica ena od postojank v trgovini s kožami med Kranjsko in Italijo. O teh in podobnih pojavih nam manjka obširnejših razprav ali monografij. Izjemno zanimiva je zgodba o družini Petač, njen priimek je bolj znan v italijanski obliki Petazzi.⁴⁰ Družina se omenja že v 13. stoletju v Trstu, kasneje pa je bila prisotna še v Istri, na Goriškem in v Ljubljani. Njen grb, okovana peta, govori slovensko. Družina je povezana z gospodstvi Švarcenek, Novi grad, Socerb, Sežana. Kot prva naj bi za turizem izrabljala jamo Vilenico. Rodbina je bila nadarjena za denarne posle in politiko: zelo zgodaj so se oprli na Habsburžane, ki so

36 Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 130.

37 Mugerli, *140 let*.

38 Mugerli, Vloga družin Bucelleni.

39 Pavlin, Coronini.

40 Turk, Nekaj drobcev. Za opozorilo na rodbino se iskreno zahvaljujem Janezu Šumradi.

jim že leta 1382 pomagali pri pridobitvi Trsta. S porokami so se povezali z uglednimi družinami kot Paradeiser, Thurn, Coronini, Attems idr. Eden zadnjih v rodbini, ki je izumrla na začetku 19. stoletja, je bil tržaški in v letih 1760–1772 ljubljanski škof Leopold Jožef Petazzi. Petazziji so bili precej brezobzirni do kmetov,⁴¹ pa tudi do plemiških sosedov. Posebej so bili na udaru v tolminskem kmečkem uporu leta 1713. Omenjamo jih predvsem zato, ker je Alojz Petazzi leta 1711 v slovenskem jeziku lastno-ročno opisal mejo gospostva Švarcenek.⁴² Primer je toliko bolj zanimiv, ker obstaja podoben dokument tudi za bovško glavarstvo iz leta 1740.⁴³ Je bil položaj slovenskega jezika, ki ga je aktivno obvladal prvi goriški nadškof grof Karel Mihael Attems,⁴⁴ med plemstvom na Goriškem ugodnejši kot v nekaterih drugih deželah s slovenskim prebivalstvom? Zanimivo, da so se tu bolj ohranili slovenski toponimi, medtem ko so na primer na Kranjskem praviloma nemško-slovenski. Žiga Herberstein je bil sicer kranjski Vipavec, toda svoje znanje slovenskega jezika je znal unovčiti neprimerno bolj kot nekateri »popolni«⁴⁵ Kranjci. Ugodnejši položaj slovenščine nakazuje tudi slovenska stanovska prisega goriških deželnih stanov, ki je drugod na poznamo. Mimogrede, Janez Svetokriški iz plemiške rodbine Lionelli je bil tudi Goričan! Mogoče Marenziji s svojim slovenskim dopisovanjem le niso bili taka posebnost!

Določena vprašanja o specifičnih razmerah na Goriškem v 16. stoletju sproža tudi rodbina slovenskega kmečkega porekla Kobencl (Cobenzl). Njen slovenski izvor je nesporen, saj so se tako deklarirali tudi sami. Leta 1552 se je namreč Janez Kobencl na Dunaju podpisal kot »Ioannes Kkobentzel Kharts, Slavus«.⁴⁵ Kobenclji so bili znani po tem, da niso zaničevali svojega slovenskega porekla.⁴⁶ V drugi polovici 17. stoletja so dobili grofovski naziv. V nasprotju z velikim delom plemstva so v drugi polovici 16. stoletja ostali katoličani, kar bi lahko kazalo na moč njihove kmečke zavesti. Zbrali so ogromno premoženje. Povezani so s Štanjelom, Ložami pri Vipavi, Predjamo idr.; po Eggenbergih so dobili Hošperk, Šteberk,

41 ŠAK, Osebni arhiv Franc Koritnik, škatla 4. Za posredovanje dokumenta se iskreno zahvaljujem Renatu Podbersiču.

42 Turk, *Nekaj drobcev*, str. 538. Gl. tudi Golec, Kras, Kraševci.

43 Za opozorilo se iskreno zahvaljujem Anji Dular, zlasti pa Silvu Torkarju.

44 Attems, *Slovenske pridige*.

45 Južnič, Kobenclji, str. 55.

46 Južnič, Kobenclji, str. 77.

Logatec, po Trillegih Ribnico, Trilek in Belo Peč. Imeli so palačo na Novem trgu v Ljubljani. Leta 1810 je rodbina izumrla, večino posesti so dobili grofje Coroniniji. Kobencli so bili med plemstvom z našega ozemlja notranje- in zunanjepolitično verjetno najpomembnejši. Tako kot vipavskim Herbersteinom je tudi njim koristilo znanje slovenskega jezika. Janez Filip je na Goriškem veljal za nekakšen zunanji simbol tamkajšnjih Slovencev. O njem je eden takratnih goriških duhovnikov zapisal: »Mi se le časti vesel' mo visoke naš'ga Slavenca«. Ob odhodu iz Gorice ga je zaprosil: »per tolkanj delih nikar pozabit Tvojih Slavencev«. Janez Filip je Napoleonu osebno pojasnil narodnostne razmere na ozemlju, na katerem so bile ustanovljene Ilirske province. Opozoril ga je na Slovence. Kobencli so imeli izjemen posluš za likovno umetnost. Eden najbolj znanih umetnikov, ki so uspevali pod njihovim mecenstvom, je bil goriški slikar Kavčič. Podatki o njihovem delovanju, vlogi in pomenu, o visokih in odločilnih službah na Goriškem, Kranjskem in v Trstu, zlasti pa na dvoru in v habsburški zunanji politiki, tudi v slovensko korist, dopuščajo primerjavo s Zoisi. Ker pa niso bili dejavni na literarnem področju, ki velja pri Slovencih za edino zveličavno in odrešilno, so nekoliko neupravičeno v njihovi senci.

Poslovni in hkrati gospodarski potencial dežele je na Kranjsko pripeljal tudi trgovca Jakoba Schella pl. Schellenburga, ki je izviral iz obrtniške družine iz okolice Innsbrucka. Hitro, še v Trstu, preden je prišel v Ljubljano, se je povezal s priseljenci z Bergamaškega. Posloval je z vsem, kar je prinašalo denar. Čudovito je znal unovčevati izdelke slovenske kmečke obrti in železarstva, zlasti žeblje, kar ga je povežalo s Kappusi iz Kamne Gorice. Trgoval je na dolge in kratke razdalje, dobro je znal izrabiti zaledje Trsta. Posredno je vplival na razglasitev mesta za svobodno pristanišče. Poslovno ga je povezal s severnonemškimi pristanišči, posegal pa je tudi v čezoceansko trgovino. Niso mu bili tuji bančni in kreditni posli z deželnimi stanovi in uglednimi rodbinami ter vojaško »liferantstvo«. Spadal je med ljudi, za katere pravimo, da mečejo v zrak blato, na zemljo pa jim pada nazaj zlato. Le potomcev ni imel. Z ženo sta bajne zaslužke vložila v oblikovanje baročne Ljubljane, ki navdušuje še danes, zlasti v podobi in opremi uršulinske cerkve. Prav Schellenburg je v Ljubljano pripeljal uršulinke in vlagal velika sredstva v razmah njihovega dekliškega šolstva. Njegov biograf Maks Miklavčič je zapisal: »Bistveno je pomagal gospodarstvu slov. dežel iz mrtvila in z ugodno prodajo domačih proizvodov pomagal k vidni gospodarski blaginji

ob nastopu 18. stol.«⁴⁷ Formulacija »slovenskih dežel« je upravičena, saj je bilo mogoče posledice Schellenburgovega mecenstva videti in čutiti po vseh slovenskih deželah in na Dunaju. Čeprav je imel Schellenburg za ženo domačinko in je zaradi narave poslovanja moral razumeti tudi slovensko, ni znano, da bi imel kakšne posebne zasluge za slovensko slovstvo. Izjemno pa je dvignil nivo in zahtevnost kulture v Ljubljani in na Kranjskem, naročal je dela vrhunskih umetnikov. To je posredno gotovo izboljšalo okus in umetnostne zahteve Kranjcev. Njegov odnos do večinskega prebivalstva, ki je bilo slovensko, se kaže predvsem v tem, da je podpiral redovnike, na katerih je takrat slonela verska in siceršnja kultura najširših ljudskih množic. Pomen svetne duhovščine je pri nas začel naraščati v zadnjih letih 18. stoletja. V tem pogledu frančiškan Valentin Vodnik ponazarja konec enega obdobja, škofijski duhovnik Jurij Japelj pa začetek drugega. Za vpliv svetne duhovščine je bil ključen ljubljanski licej, še posebej, če upoštevamo, da je vrsta v njem izobraženih bogoslovcev zaradi pomanjkanja duhovnikov odšla tudi v druge škofije s slovenskim prebivalstvom.

Posebnost goriških razmer je bila tudi financiranje tiskanja pridig Janeza Svetokriškega, ki je prihajal iz goriške plemiške rodbine. Za njegovo prvo knjigo govorov stoji novomeški prošt Friderik Hieronim Lanthieri, za drugo kranjski deželni namestnik Jurij Žiga Gallenberg, za tretjo znameniti Franc Albert Pelzhoffer, za četrto Ljubljančan Peter Anton Codelli, za peto pa bistriški prior Anzelm Kimovec. Njegov samostan je bil takrat verjetno eno najdonosnejših cerkvenih gospodstev tudi zato, ker je bil posestno dobro zastopan v Vipavski dolini.⁴⁸ »Tradicijo knjižnega jezika in pisave slovenščine vzdržuje Svetokriški z upoštevanjem jezika Schönlebnovih Listov in evangelijev in Kastelčevih Bratovskih bukvic. Po obeh je posnet jezikovni uvod v I. zv. Različnost slovenskih govorov je poznal, pisal pa je svoj jezik brez označbe akcentov, češ "sledni po navadi svoje dežele bo govuril, jest pak bom pisal, kakor so Slovenci pisali".«⁴⁹ Vsekakor njegovega poudarjanja Slovencev ne gre prezreti!

Slovenski kulturni vzpon pred izbruhom vojn s Francozi, celo nekakšno mednarodno ekonomsko vključenost, na katero kasneje ne naletimo več, kaže primer barona Franca Henrika Rakovca – Raigersfelda.⁵⁰ Rakovci

⁴⁷ Miklavčič, Schell pl. Schellenburg.

⁴⁸ Mlinarič, *Kartuzija Bistra*.

⁴⁹ Glonar, Janez Svetokriški.

⁵⁰ Šorn, Merkantilist Franc Rakovec-Reigersfeld.

so bili kmečkega rodu. S pomočjo uradniških služb na deželni ravni so se povzpeli silno visoko v tedanji družbi. Leta 1689 so bili poplemeniteni, 1747 so postali baroni. Izrabili so upravne in gospodarske reforme Marije Terezije in se med prvimi izkazali na področju gospodarskih teorij, ki so jih upoštevali v najvišjih dvornih krogih. Za omenjenega Raigersfelda je značilno, da je slovenski gospodarski prostor vključeval v mednarodne ekonomske tokove in celo pomorstvo. Kot član Gubernijske reprezentance in komore za Kranjsko, Goriško, Trst in Reko v Ljubljani je postavljajal okvire nekakšnega prvega gospodarskega načrta za naše ozemlje.

Iz vsega povedanega sledi, da je bila takratna družba, čeprav fevdalna, precej mobilna. Tega niso izrabljali samo Bergamaši, ampak tudi nekateri domačini. Nacionalnost ni bila ovira za družbeni vzpon. Tudi ne za zakonske in druge zveze. Prav tako pri oblasteh oziroma v takratni družbi ni opaziti kakšnega nezaupanja, zadržkov do tujcev: mnogi so se razmerno hitro povezali s prostorom, v katerega so se naselili. Tipičen primer je Michelangelo Zois, ki je našel mater svojih otrok, tudi Žige Zoisa, v fužinarski družini kamngoriških Kappusov.⁵¹

V pregledu, ki nima namena v celoti in popolnosti predstaviti vloge plemstva v slovenski kulturi, ampak spodbuditi dodatne tovrstne raziskave, ne smemo in ne moremo prezreti dejstva, da je velik in pomemben del naše starejše kulture v najširšem pomenu besede nastal tudi v latinskem, nemškem, italijanskem in celo madžarskem jeziku. Dinastični, ne nacionalni značaj monarhije je segal na vsa področja. Za naš prostor niso bili pomembni samo Slovenci ali naklonjeni slovenstvu. Še kako pomembni so tuji avtorji, ki pišejo o tem ozemlju, na primer Pavel Diakon, notar Burchard in Enea Silvio Piccolomini. V nadaljevanju pa bomo, glede na dejstvo, da je v ospredju Žiga Zois, opozorili na tovrstne pojave s posebnim ozirom na slovenstvo.

Zois so v kontekstu zgodovine slovenstva pomembni predvsem zaradi Žige Zoisa. Opozoriti velja, da slovenstvo enega pripadnika ne velja za rodbino v celoti. V tem pogledu je bil Žigi najbližji njegov pranečak Anton Zois (1808–1873), ki ni bil samo lastnik Brda, ampak v letih 1861–1869 v kranjskem deželnem zboru predstavnik veleposestva (do 1867) in nato kmečkih občin, v letih 1851–1862 župan Predoselj, podpornik ljudskega šolstva in

⁵¹ Kapus, *Hiše v Kamni Gorici*, str. 280.

razširjevalec knjig Mohorjeve družbe. Bil je eden redkih pripadnikov višjega plemstva, ki je bogato podprl ljubljansko narodno čitalnico, bil je prvi predsednik Slovenske matice, njen radodaren mecen, izjemen podpornik revežev in kmetov. Podoben primer najdemo samo še pri goriških Coroninijih, tudi potomcih Bergamašev. Ivan Krstnik iz šempetrske veje rodbine je opravljal številne odgovorne naloge v vojski in upravi, bil je tudi vzgojitelj cesarja Franca Jožefa. Njegov sin Franc je postal leta 1868 šempetrski župan in uvedel slovenski uradovalni jezik. Leta 1870 je bil izvoljen v goriški deželni zbor in naslednje leto še v avstrijski državni zbor. Dvakrat je bil goriški deželni glavar (1870–1877 in 1883–1899); poskušal je nepristransko delovati v sporih med slovenskimi in italijanskimi poslanci. »Bil je predsednik goriškega Odbora za pogozditev Krasa in predsednik Kmetijske družbe (1870–1901), zavzemal se je za razširitev železniškega omrežja (vipavska in predelska proga). [...] Cesar ga je imenoval za tajnega svetnika in ga odlikoval z redom železne krone I. razreda. Kot državni poslanec je imel precej zaslug za uvajanje slovenskega in italijanskega jezika v srednje šolstvo na Goriškem.« Med Slovenci je imel ugled tudi Alfred iz kromberške veje. »Kot privrženec narodne stranke na Goriškem je bil dvakrat izvoljen v dunajsko poslansko zbornico (1891 in 1897) in goriški deželni zbor (1893 in 1895). Kot poslanec je podpiral zahteve za enakopravno rabo slovenskega jezika, slovensko šolstvo, gospodarski dvig podeželja in ureditev prometnih povezav, zlasti zgraditev vipavske železnice.«⁵² Med plemiči 19. stoletja, pomembnimi za slovenstvo, je treba omeniti še grofa Jožefa Emanuela Barbo-Waxensteina (1825–1879) z Rakovnika pri Mirni, ki v svoji grajski knjižnici ni imel le vsega dostopnega slovenskega tiska, ampak je skupaj z graščakom Karlom Dragotinom Rudežem bistveno pripomogel, da je bil dokončan desetletja največji narodni dom na Kranjskem – v Novem mestu.

Žigov oče Michelangelo Zois je bil izjemen podjetnik, ki je ustvaril ogromno premoženje. To mu je prineslo velik ugled in vzpon na družbeni lestvici. Leta 1739 je dobil dedno plemstvo, leta 1752 je bil sprejet med deželane, leta 1760 pa dobil baronat. Za njegov vzpon je bila ključna gospodarska ali – bolje rečeno – finančna moč. Posameznika je potiskal navzgor kapital, ne samo slavna rodbinska preteklost. Fevdalna družba je bila, kot je razvidno v primeru Khislov in drugih, precej indiferentna tako

52 Pavlin, Coronini.

do socialnega porekla kot nacionalne pripadnosti: pomemben je bil denar in samo denar. Nakup gradu (mogočni Hmeljnik severno od Novega mesta je leta 1796 kupil poštar Andrej Obreza)⁵³ sam po sebi ni pomenil vzpona med plemstvo. Kmet je ostal kmet, čeprav je imel podložnike. Plemiški naziv je bilo ob zagotovitlu primerne materialnega statusa treba kupiti. Grad je bil običajno posledica pridobitve plemstva, ne vzrok. In imobilizacija precejšnjih kapitalov, ki bi, če bi ostali v poslovnem okolju, prinašali bistveno več. Kot kaže, je bilo veliko lažje kupiti gospostva, ki so bila praviloma zelo zadolžena, kot pa odpreti nove poslovne smeri. Nakupi gospostev so bili pogosto zgolj zavarovanje realne vrednosti razpoložljivega kapitala.

Tako kot pri drugih Bergamaših je tudi pri Michelangelu Zoisu opazno začetno sodelovanje z rojaki, namreč s Petrom Antonom Codellijem, nato pa, zlasti po ekonomski utrditvi in poroki z domačinko, postopno poslovno osamosvajanje. Poudarek je bil na fužinarstvu, v okviru katerega je Michelangelo vzpostavil poslovne stike tudi s štajerskimi in koroškimi podjetniki. Ta model se je spremenil, ko so skušali Zoisi zavarovati in zaščititi pridobljeni kapital. Že Michelangelo je ustanovil posestni in denarni fidejkomis. Tudi njegovi nakupi gospostev delujejo premišljeno. Ni kupoval velikih mogočnih gospostev, ampak več manjših, ki bi jih bilo mogoče odprodajati. Izjema je Brdo, ki je bilo spremenjeno v posestni fidejkomis, to je dedno in neodtujljivo posest. Njegova vrednost ni bila vrtoglavo visoka: ocenjeno je bilo na 106.000 goldinarjev. Michelangelovo podeljevanje posesti (Grm, Zaboršt in Graben v okolici Novega mesta je dal sinu Avguštinu, Skrilje pri Ajdovščini hčerki Frančiški, Turn, Gabrje, Podpeč in Kumpolje v okolišu Gabrovke sinu Jožefu, Svibno in Zavrh na Dolah pri Litiji sinu Michelangelu) nam dovoljuje sklep, da je otroke na eni strani premišljeno oskrbel še za časa svojega življenja, na drugi pa preprečil prepire za dediščino. Dal bi jim lahko gotovino, vendar jih je dobro poznal. Bolj kot to jim je zaupal nepremičnine, na katere se je bilo mogoče tudi zadolžiti. Leta 1768 kupljen Strmol je že naslednje leto prodal. Pravzaprav lahko vidimo v tem svojevrstno tragiko poslovno nadpovprečno uspešnega očeta, ki v potomcih ni videl pravega poslovnega naslednika.

Žiga Zois sicer v poslovnem pogledu ni bil nedorasel, ampak predvsem drugačen od očeta. Bolj je spominjal na znanstvenika, človeka z velikim poslušom za tehniko in naravoslovje, kot pa na poslovneža, ki bi prvenstveno

⁵³ Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 183.

povečeval družinski in rodbinski (fidejkomis!) kapital in premoženje. Njegovo navduševanje nad slovensko kulturo pripisujejo slovenstvu matere. To mu gotovo ni škodilo. Upoštevati pa je treba, da je Zois, tako kot Valvasor stoletje poprej, potoval po svetu in se seznanjal tako z najnovejšo tehnično kot duhovno kulturo. Predvsem je bil razsvetljenec v najžlahtnejšem pomenu besede. Za slovenstvo je bila bistvena mednarodna razgledanost oziroma upoštevanje evropskega kulturnega in političnega razvoja. Želja po kulturnem napredku ni izhajala iz slovenske majhnosti ali kulturne stiske, ampak iz odprtosti, želje, da bi živeli normalno kakor Francozi, Nemci, Italijani. Maloštevilstvo ni bila ovira za duhovni napredek, ki so ga zagotavljali ambiciozni posamezniki. Slovenstvo so kasneje bolj ali manj vzpostavljali izobraženci, formirani na Dunaju, ki je bil ena svetovnih prestolnic! Tudi pomena Gradca ne gre podcenjevati. Zoisovo slovenstvo je zelo zanimivo. Raziskovalci večinoma poudarjajo njegovo mecensko vlogo, manj pozornosti pa namenjajo njegovemu dejavnemu ustvarjanju in spodbujanju. Denarja ni trošil le iz ljubezni do kulture, ampak predvsem iz ljubezni do napredka. Lahko trdimo, da se je kot velik izobraženec tistega časa, ki je presegal ljubljanske in kranjske razmere, zavedal meja svojih talentov. Zato je podpiral sposobnosti drugih, ki jih je mojstrsko prepoznal. Bolj bi morali upoštevati njegove besede (v prevodu): »sicer smo pa vendarle Slovani in skrbimo za naš materni jezik«. »Slovani« so pravzaprav ponesrečen dobesedni prevod izraza »Slaven«, saj je jasno, da je Zois mislil na Slovence. V tem lahko vidimo njegovo vero v slovensko kulturo na podlagi jezika. Ne nazadnje je Kopitar leta 1809 objavil *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, česar ni mogoče prevajati kot slovnice slovanskega jezika v omenjenih deželah, ki ga tako takrat kot danes ni bilo. Obstajal pa je slovenski. Izraz *Slavisch* je takrat pomenil tako *slovanski* kot *slovenski* in ga je treba prevajati smiselno. Ne nazadnje sta iz Zoisovega kroga in njegove bližine izšla Janez Anton Zupančič, ki je prekvasil Slomškovo slovenstvo, in Janez Nepomuk Primic.

Ob Zoisovih zaslugah za slovensko kulturo se je treba nekoliko ločeno, ali pa tudi ne, spominjati »trikotnika« Zois – Erberg – Breckerfeld. Vsi trije so bili pripadniki plemstva, sicer različno starega in nekoliko različnih prepričanj, vsi trije so imeli zdravstvene težave, bolj ali manj zmanjšano nadarjenost za poslovnost, povezovala pa so jih podobna zanimanja in razmisleki o preteklosti in morda prihodnosti večinskih prebivalcev njihove dežele. Ali za njimi obstaja skupen koncept?

Čas vojn s Francozi in Ilirskih provinc je bil v mnogih pogledih veliko bolj prelomen, kot smo pripravljeni priznati. Prišlo je do velike menjave družbenih elit. Tu so bile še posledice jožefinskih reform, ki so zelo oslabile ekonomski položaj plemstva. Ta se je pod Francozi še poslabšal. Fevdalnemu sistemu je začel zvoniti navček, ki se ni prenehal oglašati do leta 1848. Tudi potomcem Bergamašev, ki so se s porokami bolj ali manj popolnoma zlili z domačim plemstvom in imeli v njem pomembno, občasno celo vodilno vlogo. Zoisa je še dodatno prizadela kriza železarstva. Prehod iz fužinarstva v sodobno železarstvo je bil zanj kapitalsko prezahteven. Tudi zaradi ruske in švedske konkurence. Poleg tega ga je ovirala bolezen. Ne nazadnje je na našem ozemlju skoraj dokončno zmanjkalo železove rude – bobovca. Večjih, izdatnejših rudnikov železa pa tostran Alp praktično ni bilo. Naše »poslovno« plemstvo se ni moglo izogniti usodi klasičnih zemljiških gospodarstev, ki jim sicer ni pripadalo. Tudi njemu je primanjkovalo gotovine. Zois je bil bogat kot lastnik nepremičnin, knjižnice in raznih zbirk, ni pa imel na razpolago finančnih sredstev. Smrt ga je rešila sramote in osebne tragedije – prodaje tistega, kar mu je največ pomenilo, kulturnega in znanstvenega bogastva.

V revolucionarnem letu 1848/1849 konfliktov med zemljiškimi gospodi in podložniki ni bilo malo.⁵⁴ Kmetje so praktično takoj, ko so izvedeli za dogodke na Dunaju sredi marca 1848. leta, nehali izpolnjevati fevdalne obveznosti. Sicer pa je opazno, da je do konfliktov v večji meri prihajalo na gospostvih, ki so jih pred kratkim kupili ljudje neplemiškega porekla. Lastniki zemljiških gospodarstev niso podprli niti revolucije niti slovenskega narodnega in političnega prebujenja. Največja izjema je bil lastnik radovljiske graščine, grof Gustav Thurn-Valsassina, ki je postal član tamkajšnjega slovenskega društva oziroma čitalnice in bil zaradi tega kasneje celo v preiskavi. Ne glede na tovrstne primere je plemstvo po revoluciji postalo »tujec« v okolju, v katerega je bilo vključeno stoletja. Problem ni bil toliko slovenski jezik kot slovenski politični program, ki je izhajal iz zahteve po odpravi zgodovinskih dežel, te pa so bile v bistvu tvorba plemstva za zaščito njegovih finančnih in sodnih privilegijev.

Plemstva v obdobju med letom 1848, ko je bil odpravljen fevdalizem, in letom 1918, ko je bilo formalno odpravljen tudi samo, ni mogoče primer-

54 Grafenauer, Slovenski kmet.

jati s plemstvom prejšnjih obdobij. Njegova ekonomska vloga in družbeni položaj sta bila povsem drugačna. Vsekakor vitezi, kot so veliki jezikoslovec Franc pl. Miklošič, dr. Janez Bleiweis pl. Trsteniški ali Josip Gorup pl. Slavinski, najbogatejši Slovenec vseh časov, spadajo ne samo v druge čase, ampak tudi v drugačne zgodbe.

Viri in literatura

Arhivski viri

Škofijski arhiv Koper (ŠAK):

– Osebni arhiv Franc Koritnik, škatla 4.

Literatura

- Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün: Razprave* (ur. Mila Miladinović Zalaznik, Stane Granda). Ljubljana: Nova revija, 2009.
- Attems, Karel Mihael: *Slovenske pridige* (ur. Lojzka Bratuž). Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1993.
- Cvirn, Janez: Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune: Dragotin Dežman in slovenstvo. *Zgodovina za vse*, 14/2, 2007, str. 38–56.
- Frank, Ulrike, Ferdinand Šerbelj: *Kratka zgodovina grofov Attems. Zbornik občine Slovenska Bistrica*, 2 (ur. Ferdinand Šerbelj). Slovenska Bistrica: Skupščina občine, 1990, str. 144–161.
- Gestrin, Ferdo: Italijanski vplivi na organizacijske oblike gospodarskega razvoja v Sloveniji do 16. stoletja. *Kronika*, 32/1, 1984, str. 10–15.
- Glomar, Joža: Janez Svetokriški (1647–1714). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi247826/> (dostop: 5. 8. 2024).
- Golec, Boris: Kras, Kraševci in kraška zemljepisna imena v zgodnjih slovenskih besedilih. *Kronika*, 63/3, 2015, str. 445–456.
- Grafenauer, Bogo: Slovenski kmet v letu 1848. *Zgodovinski časopis*, 2–3, 1948–1949, str. 7–68.
- Grdina, Igor: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja, 1999.
- Južnič, Stanislav: Kobencli (ob tristoletnici rojstva Janeza Karla Filipa Kobencla v Ljubljani). *Zgodovinski časopis*, 68, 1–2, 2014, str. 54–83.
- Kacin, Marija: *Žiga Zois in italijanska kultura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.
- Kapus, Mitja: *Hiše v Kamni Gorici, njihovi lastniki in prebivalci*. Kamna Gorica: Mitja Kapus, 2021.
- Lazarini, Franc: *Zgodovina rodbine Lazarini: Kronika, dokumenti, genealogija, komentarji, zgodbe*. Radovljica: Didakta, 2013.
- Maver, Aleš: Kako se je »rodil« Valjhun? *Zrno*, 25, 2021, str. 47–67.

- Miklavčič, Maks: Schell pl. Schellenburg, Jakob (1652–1715). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi541007/> (dostop: 5. 8. 2024).
- Mlinarič, Jože: *Kartuzija Bistra*. Ljubljana: Družina, 2001.
- Mugerli, Marko: *140 let Kranjske industrijske družbe*. Jesenice: Gornjesavski muzej, 2014.
- Mugerli, Marko: Vloga družin Bucelleni in Ruard v gornjesavskem fužinarstvu. *Kronika*, 64/3, 2016, str. 463–476.
- Oman, Žiga: Slovenci, slovenski jezik in reformacija na Dravskem polju: Nekaj paberkov. *Slovenski jezik*, 10, 2015, str. 213–221.
- Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, ZRC SAZU, 1988.
- Panjek, Aleksander: *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor: Gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku*. Koper: Annales, 2015.
- Pavlin, Vojko: Coronini. *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi1005500/> (dostop: 4. 8. 2024).
- Pokorn, Danilo: Baroni Khisli in njihovo mecenstvo. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, Filozofska fakulteta, 1996, str. 447–459.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi: Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC (Thesaurus memoriae: Dissertationes, 4), 2005.
- Preinfalk, Miha: Barbo-Waxenstein. *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi1017030/> (dostop: 5. 8. 2024).
- Preinfalk, Miha: Zgodovinopisje na Slovenskem in njegov odnos do plemstva. *Zgodovinski časopis*, 58/3–4, 2004, str. 507–516.
- Richter, Jakob: Maribor v reformacijski dobi. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 45/1, 1974, str. 89–105.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: DZS, 1982.
- Šorn, Jože: Merkantilist Franc Rakovec-Reigersfeld (1697–1760). *Kronika*, 3/2, 1955, str. 81–87.
- Turk, Meta: Nekaj drobcev iz zgodovine družine Petazzi. *Kronika*, 63/3, 2015, str. 531–546.
- Vilfan, Sergij: *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Žabota, Barbara: Rodbina Khisl: Novoveška zgodba o uspehu. *Kronika*, 51/1, 2003, str. 1–26.

- Žigon, Tanja: Dunajčanka v Ljubljani: Medkulturno delovanje Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner. *Dve domovini*, 36, 2012, str. 157–168.
- Žontar, Jože: Upor podložnikov gospostva Brda pri Kranju v letih 1781–1783. *Kronika*, 4/1, 1956, str. 24–29.
- Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Viharnik, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

The Zoises Among the Nobles – Supporters of Slovenian Culture

In the territory inhabited by Slovenians, the nobility played a similar or identical role in history to that which it played elsewhere in Central Europe. The final stabilisation of their political and economic position was achieved after the cessation of Hungarian invasions at the end of the tenth century. The higher nobility in particular originated from the German lands. Due to the proximity of the Kingdom of Hungary and, half a millennium later, the Ottoman territories, the nobility had to take on certain military functions of a defensive nature, which is reflected in the dense distribution of smaller castles in the Slovenian lands. In the south-western region, one can perceive the influence of the Venetian Republic, with which the Habsburgs in particular were in more or less constant military conflict or at least economic conflicts of interests. Except in the Prekmurje region, economic activity was dominated by manorialism (*Grundherrschaft*). Under Venetian influence, however, the colonate system was formed in Istria and later in Gorizia. There were initially very few people of native origin in the ranks of the nobility, but the share gradually increased, especially in Carniola, reaching approximately one fifth at the end of the feudal period. Slovenian nobles can be defined as nobles who were sympathetic to the Slovenian people, as well as nobles of Slovenian origin. The Austrian authorities even ennobled figures such as Janez Bleiweis, the “father of the Slovenian nation”.

In terms of the economic, cultural, religious and political history of the nobility in the Slovenian lands, the break between the Middle Ages and the Modern Period was less significant than the cessation of the Counts of Celje (1456) and Gorizia (1500), and the rise of the Reformation movement under the influence of Martin Luther. The greatest cultural achievement of this period was the noble financing of the Slovenian translation of the Bible (1584). Not only did this provide Slovenians with the book of books, enabling them to take their place among cultural nations, but it also sent a message that the Carinthian, Styrian and Carniolan nobility (Gorizia was undergoing restructuring due to its transition to the Habsburgs) considered Slovenians to be a unified nation, irrespective of provincial divisions.

The first half of the second millennium was characterised by the dominance of the military nobility, who gained new opportunities (more in terms of earnings than knightly combat) at the turn of the sixteenth century with the organisation of the Military Frontier, which accelerated the rise of the Auersperg family. Until the end of the feudal social system, the Auerspergs were virtually synonymous with the Carniolan nobility in particular. The cessation of the Counts of Celje and Gorizia, the iron industry crisis, trade opportunities and (perhaps least of all) the expulsion of Protestants brought merchants from the Venetian area, Bergamo and Friuli to the Slovenian lands, especially to Trieste and then deep into the hinterland. They succeeded to a greater or lesser degree in integrating themselves into the economy, forging personal ties with the local inhabitants and, through gaining personal wealth or lending money to the eternally indebted state, passing into the nobility. As is often the case in commercial families, their descendants became engaged in cultural and artistic activities. Johann Weichard Valvasor wrote and published several works, most notably the monumental *Die Ehre dess Hertzogthums Crain* (1689), the most important work of local history by a member of the nobility in the entire Slovenian lands. Although written in German, which, along with Latin, was the language of the educated, it is evident from the text that the author had also mastered Slovenian. As members of particular regions, the nobles (who in Carniola and Gorizia mastered two or even three languages) supported a number of other publications, including works in Slovenian. A special role was played by Baron Sigmund Zois, a descendant of the “Bergamasco” and a prominent merchant and landowner, who was not only a patron, but above all an organiser of the Slovenian national revival. With his exceptional personal engagement, he helped prevent an attempt to merge Slovenians and Croats into the Illyrian nation, and together with the celebrated Slavist Kopitar, he established a programme of Slovenian cultural development.

The present discussion does not deny the horrors and injustices of the feudal social system and the attempts at Germanisation and national oppression of the Slovenians, which were advocated primarily (but not exclusively) by liberal-minded Austrian Germans in the nineteenth century. It does, however, take issue with the thesis of national and social liberation from foreign rule, which emerged with the formation of Yugoslavia and intensified after World War Two.

KAZALO OSEBNIH IMEN

(brez omemb v bibliografskih enotah)

Adamberger, Maria Anna 299, 318
Addison, Joseph 400
Adelung, Johann Christoph 83, 84
Agricola, Georgius 209, 235
Alborghetti, Jožef 405
Albrechtsberger, Johann Georg 300
Alessandri, Felice 281
Alfieri, Vittorio 251
Algarotti, Francesco 248
Alič, Jurij 74
Allacci, Leone 252
Almasy, Karin 222
Amoretti, Carlo 240
Anastetitz, glasbenik 300, 319
Andrejka, Rudolf 358, 376, 378
André, Johann 307
Andrés, Juan 249
Andrioli, Aleksander 365, 369
Andrioli, družina 369
Anfossi, Pasquale 294, 295
Angelis, Angelo de 293
Appendini, Francesco Maria 13, 131, 157
Arduino, Giovanni 195, 196, 213, 223, 231, 237, 240, 241, 247, 256
Ariosto, Ludovico 250
Aristotel 24
Arnault, Antoine 26
Arteaga, Stefano 251
Astarita, Gennaro 280
Attems, družina 458, 460
Attems, Karel Mihael 460
Auenbrugger, družina 289, 325, 330, 331, 333, 336, 338, 341

Auenbrugger, Leopold 292, 330–334, 336, 342, 346, 354
Auenbrugger, Maria Aloysia Theresia 331
Auenbrugger, Marianne (hči) 292, 331–336, 339, 354
Auenbrugger, Marianne (mati) 330, 331, 336, 342
Auenbrugger, Marija Terezija 330
Auenbrugger, Sebastian 330
Auersperg, družina 290, 330, 439, 449, 451, 452, 455, 473
Auersperg, Henrik 292
Auersperg, Johann Adam von 290, 336
Auersperg, Jožefa 292
Avguštin, Cene 377

Babnik, Ines 360, 382, 384, 401
Bacciagaluppi, Claudio 287
Bacho-Dezser, družina 332
Balant, Jožef 74
Baldan, Angelo 280
Baldan, Giuseppe 279–286, 309, 310
Baldini, Ugo 247
Baraga, Friderik Irenej 448
Barbo, družina 458
Barbo, Jožef Anton 447
Barbo, Jožef Emanuel 464
Baretti, Giuseppe 250, 252–254, 263
Barletti, Carlo 248
Bartoli, Daniello 235
Bartolini, Giuseppe 252, 295, 326
Bartolini, Lucia 295, 326
Basar, Jernej 110
Batteux, Charles 34
Bayle, Pierre 25
Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron de 298
Beccaria, Cesare 238
Beccaria, Giambattista 248
Beethoven, Ludwig van 300, 341
Beine du Mallechamps, Joseph Philipp du 330, 334, 336

Belar, Albin 197–199, 216, 221
Bellotto, Bernardo 337
Bembo, Pietro 247
Berkopec, Oton 35, 42–44, 75
Bernard, Albert 441
Berni, Francesco 250, 257
Bertola, Aurelio 250
Bertrand, Henri-Gatien 133, 134, 147, 158, 159, 161
Bertrand, Jean 237
Berzelius, Jöns Jacob 194
Bettinelli, Saverio 249
Bianchi, Francesco 295
Bianchini, Giovanni Fortunato 248
Biringuccio, Vannoccio 235
Bišćević, Aco 311
Blagaj, družina 292
Blasi, Salvatore Maria Di 240
Blatnik, Maj 269
Bleiweis, Janez 468, 472
Blumauer, Aloys 23, 34
Boccaccio, Giovanni 250
Bocchi, Andrea 251
Bogataj, družina 288
Bogataj, Janez 51
Bohar Bobnar, Barbara 225
Boileau, Nicolas 34
Bonardo, Giovanni Maria 235
Bonazza, Anton 8, 305, 438
Bonazza, Ivana Nepomucena 47, 65, 280, 281, 283, 284, 287, 288, 303,
305–307, 309, 311, 325, 326
Bonazza, Janez Nepomuk 281, 303, 305
Bonazza, Sergio 298
Bonnet, Charles 237
Bonno, Giuseppe 298
Born, Ignaz von 10, 212, 231
Boroni, Antonio 285, 286

Borselli, Fausto 295
Bosizio, Giovanni Giuseppe 235
Bošković, Ruđer Josip 248
Bottone, Ugo Vincenzo Giacomo 238, 256, 263
Bracciolini, Francesco 250
Braidà, Lodovica 253
Breckerfeld, Franc Anton 94–96, 127, 399, 466
Breislak, Scipione 242–245, 256, 262
Breznik, Anton 85
Bricaire De La Dixmerie, Nicolas 237
Bridi, Giuseppe Antonio 290, 340, 346
Briganti, Filippo Maria 239, 256, 263
Brigido, Jožef 291
Brigido, Pompej 291
Brocchi, Giovanni Battista 242, 245, 246, 262
Bucelleni, družina 457, 458
Bucelleni, Gabrijel 440
Bulovec Mrak, Karla 425, 430
Bundy, Frank J. 157
Buonafede, Appiano 253
Burchard, notar 463
Bustelli, Giuseppe 286, 292
Butler, Samuel 23
Bürger, Gottfried August 21, 23, 24, 33, 35, 45–48, 72, 108, 113
Byron, George Gordon 24

Cambini, Giuseppe Maria 306, 307, 309, 326
Caminer, Elisabetta 237, 251
Capra, Carlo 239
Capuder, Anton 405
Capuzzi, Giuseppe Antonio 304, 306, 307, 309, 326
Carestini, Angiola 295
Carli, Paolo Francesco 250
Casanova, Giacomo 237, 253–255, 263, 280, 291, 336, 337
Casti, Giambattista 21, 23, 31, 33, 35, 57–59, 64, 71, 108, 115, 252, 257, 263
Celjski, grofje 456, 458, 472, 473

Cernazai, Giuseppe Carlo 241
Certeau, Michel de 147
Cervantes, Miguel de 23
Cesarotti, Melchiorre 237, 253
Chateaubriand, François-René de 24
Chiabrera, Gabriello 250
Chiari, Pietro 285, 286
Cigale, Matej 90, 96
Cigoj Krstulović, Nataša 53, 54, 108, 295
Cimarosa, Domenico 299, 317
Clar, Franz 342
Clementi, Muzio 336, 339, 354
Cobenzl, družina 460, 461
Cobenzl, Janez 460
Cobenzl, Janez Filip 411, 461
Cobres, Joseph Paul von 196, 206
Codelli, Avguštin 288, 365, 369
Codelli, družina 288, 370, 424, 433, 458, 459, 462
Codelli, Peter Anton 74, 365, 465
Colla, Giuseppe 284
Colloredo, Ermes di 250
Colombani, Paolo 253
Condillac, Étienne Bonnot de 25
Coronini, Alfred 464
Coronini, družina 449, 459–461, 464
Coronini, Franc 464
Coronini, Ivan Krstnik 464
Corti, Bonaventura 247, 248, 256
Costa, Henrik 288, 290
Cronstedt, Axel Fredrik 242
Curk, Jože 453
Cvetko, Dragotin 279

Černič, Janez 343
Čop, Matija 20, 21, 64, 85, 174, 180

Dajnko, Peter 179
Dalmatin, Jurij 75, 85, 86, 92, 93, 110, 113, 451
Dante Alighieri 32, 250
Darwin, Charles 192
Darwin, Erasmus 191
Debevec, Janez 74, 80
Degrazia, družina 459
Dembsher, Francesco 242
Denis, Michael 23, 34, 97
Descartes, René 25
Desselbrunner, Jožef 375
Dev, Anton Feliks 24, 28, 47, 58, 66, 77, 109, 174
Dežman, Franc 370, 388
Dežman, Karel 198, 208, 451
Diderot, Denis 21, 25, 26
Dietrich, Conrad 205
Dietrichstein, družina 455
Dillenius, Johann Jacob 87
Diwald, Franz 310
Dobrovský, Josef 13, 42, 43, 75, 78, 79, 82, 87, 150
Dolomieu, Déodat Gratet de 10, 207, 213, 215, 222
Donino, Abondio 358, 360, 376
Dović, Marijan 252, 299
Drée, Étienne-Gilbert de 207
Ducis, Jean-François 253
Dular, Anja 460

Edling, Janez Nepomuk 173
Eger, Janez Friderik 297
Eggenberg, družina 460
Egkh, družina 455
Elhuyar, Fausto 193
Elizabeta, nadvojvodinja 307, 414
Elze, Ludwig Theodor 75
Ema Krška, sv. 450
Engelshausen, družina 366, 370

Enzenberg, Franz Josef von 216
Erberg, družina 358–360, 366, 368, 369, 373, 374, 376, 379, 389, 390,
394, 395
Erberg, Jožef Kalasanc 74, 85, 398, 399, 404, 405, 411, 412, 466
Erberg, Leopoldina 373
Erjavec, Fran 208
Erjavec, Jana 281
Eržen, Štefan 404
Esmark, Jens 219
Esterházy, družina 281, 300, 307, 310, 335, 339

Fabjančič, Vladislav 359
Faganel, Jože 219
Faninger, Ernest 188, 199, 217, 218
Farinelli, Patrizia 33
Fenzo, Modesto 284, 285
Ferber, Johann Jacob 210–212, 214, 215, 231
Ferdinand I., cesar 440
Fichte, Johann Gottlieb 25
Fichtel, Johann Ehrenreich von 204, 213, 215, 218–221, 223, 231
Foppa, Giuseppe Maria 35, 53
Foresti, Giacomo Filippo 235
Forteguerra, Niccolò 252
Fortis, Alberto 213, 231, 236
Fouché, Joseph 135
Förster, Emanuel Aloys 300, 318
Franc I. Štefan, cesar 187
Franc II. (I.), cesar 7, 177, 178, 404
Franc Jožef I., cesar 464
Franchi, Carlo 293
Franke, gospa 339, 340
Franke, zdravnik 339
Frencel, Abraham 84
Friderik III., cesar 457
Fries, Johannes 87
Frugoni, Carlo Innocenzo 250

Gallenberg, družina 366, 370
Gallenberg, Jurij Žiga 462
Gallo, Domenico 282, 283
Galuppi, Baldassare 281, 285–287, 292
Garzarolli, družina 459
Gasparini, Fanny 307
Gasparini, Friderik 365
Gasparini, Janez Štefan 365, 369
Gazzaniga, Giuseppe 280, 291, 294–296
Geikie, Archibald 191
Genovesi, Antonio 239
Gerber, Ernst Ludwig 334
Germ, Tine 360, 376
Gessner, Salomon 237
Giardini, Felice 306, 307, 326
Gibbon, Edward 24
Gigli, Girolamo 250
Giura, Carlo 295
Glaser, Karel 85
Gluck, Christoph Willibald 304
Gmelin, Johann Friedrich 103, 208, 211
Goethe, Johann Wolfgang von 24
Goëss, Rudolf 403
Gold, Jožef 304
Gold, Nina 303, 304, 330
Goldoni, Carlo 251, 263
Golec, Boris 144, 452
Gorani, Giuseppe 239, 256, 263
Goričnik, Martin 436
Goričnik, Urban 440
Goriški, grofje 457, 459, 472, 473
Gorup, Josip 468
Grafenauer, Bogo 447
Grafenauer, Ivan 35, 46, 49, 108
Gravier, Yves 250

Graziosi, Antonio 253
Grđina, Igor 447, 449
Greiner, Franz Sales von 341, 342, 346
Grimani, družina 255, 284
Griselini, Francesco 236, 240, 251, 263
Grm, Ivana 202
Gruber, Avguštin 8, 200
Gruber, Gabrijel 7, 93, 236
Gruber, Tobija 210, 211
Grün, Anastasius 451
Gspan, Alfonz 31, 35–37, 39, 40, 42, 48, 51, 54, 55, 57–60, 64, 65, 71,
107–110, 113, 115
Gubanc, Anton 75
Guérin de Tencin, Claudine 255
Guglielmi, Pietro 294
Gutsman, Ožbalt 87, 118, 128, 164, 175
Guyton de Morveau, Claudine 193

Habsburžani, dinastija 7, 28, 176, 447, 452, 457, 459, 472
Hacquet, Baltazar 10, 94, 95, 127, 190, 191, 194, 199, 205, 206, 209, 211,
212, 214, 215, 221, 223, 237, 241, 256, 398, 399
Hamilton, William 214
Harman, Gašpar 74
Harpe, Jean-François de La 253
Harrach, družina 403
Hatzfeld, August Clemens von 290
Hatzfeld, Maria Anna Hortensia von 336, 338, 346
Haüy, René-Just 213
Haydn, Joseph 281, 300, 304–306, 326, 334, 335, 354
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 25
Helvétius, Claude-Adrien 25, 26
Henikstein, Joseph von 340
Herberstein, Žiga 460, 461
Herder, Johann Gottfried 24, 33, 82, 84
Herga, Lucija 311
Herrlein, Andrej 9, 358, 360, 374, 375, 377, 379, 386

Héron de Villefosse, Antoine-Marie 216
Hipolit Novomeški 84, 86, 87, 95, 96, 127, 128, 164
Hirschfeld, Christian Cay Lorenz 400, 401, 409
Hladnik, Franc 398
Hoffer, Leopold 372
Hohenwart, Franc Jožef 200, 219, 221
Holbach, Paul Thiry d' 25, 26
Homan, Tomaž Anton 373
Hoppe, Günther 197
Horacij 23, 32, 34, 40
Horváth-Stansith, Emerich 338
Host, Nicolaus Thomas 398
Houssaye, Nicolas Amelot de la 254
Hume, David 26, 191
Hummel, Johann Julius 309
Hutton, James 191, 192, 222
Hvalica, družina 370

Ilešič, Fran 55

Jacquin, Babette von 342
Jacquin, družina 338
Jacquin, Emilian Gottfried von 338
Jacquin, Joseph Franz von 338, 342
Jacquin, Nikolaus Joseph von 338, 342, 398
Jaklin, Mihael 74
Janez, nadvojvoda 8, 205
Janez Svetokriški 460, 462
Janežič, Anton 90, 96
Janežič, Jožef Anton 292
Jansen, Cornelius 26
Janša, Lovro 410, 411
Japelj, Jurij 12, 18, 20, 21, 26, 43, 44, 65, 74, 75, 77, 82, 83, 109, 110, 168,
170, 173, 175, 185, 286, 298, 462
Jarnik, Urban 74, 80, 120, 130, 179
Jelovšek, Alenka 75

Jelovšek, Franc 367
Jemec, Andrej 405
Jerman, Andrej 438
Jeršek, Miha 200
Jezernik, Božo 217
Jordan, Peter 94
Jožef II., cesar 8, 331, 367
Julia, Dominique 147
Junot, Jean-Andoche 135
Juričič, Jurij 75, 93

Kacin, Marija 32, 279, 280, 284, 329
Kačičnik Gabrič, Alenka 222
Kant, Immanuel 25
Kappus, Anton 287
Kappus, družina 7, 461, 463
Kappus, Franc Žiga 74
Kappus, Marija Felicita 288
Karadžić, Vuk Stefanović 13
Karsten, Dietrich Ludwig Gustav 94, 213, 231
Kastelec, Matija 75, 85–86, 90, 128, 462
Kastelic, Miha 49, 107, 108
Katul 32
Kavčič, Anton 135
Kavčič, Franc 411, 461
Kayser, Joseph 403
Keber, Jurij 369
Kelly, Michael 338
Kemperl, Metoda 362–364, 366, 384
Kendle, mizar 379
Kernič, družina 403
Khisl, družina 454–456, 458, 464
Khisl, Janez 454
Khisl, Janez Jakob 454
Khisl, Vid (oče) 454
Khisl, Vid (sin) 454

Kidrič, France 34, 36, 40, 42, 46–48, 50, 51, 53, 54, 75, 83, 85, 106, 108, 163, 173, 180, 199, 217, 220, 233, 249, 250, 279, 297, 298, 346, 358, 378, 379, 385, 419

Kiesewetter, Georg Raphael von 340

Kimovec, Anzelm 462

Kirwan, Richard 213

Klančnik, topilniški mojster 436

Klaproth, Martin Heinrich 94, 213, 231

Klemun, Marianne 197, 199, 207, 210, 215, 216

Kobilca, Ivana 378

Kocjan, Urša 209

Kokalj, Ana Marija 437

Kokole, Metoda 251, 279, 281, 329, 334, 340

Koler, Andrej 433, 436–438

Kolšek, Alenka 405, 408, 409

Komelj, Ivan 453

Kopitar, Jernej 12, 13, 18, 19, 21, 28, 32, 33, 35, 36, 42, 43, 50, 53–57, 60, 74, 75, 77–79, 82, 84, 86, 108, 109, 115, 130, 132, 136, 149–151, 158, 164, 168, 170, 172, 175–181, 185, 202, 210, 220, 233, 243, 250, 274, 340, 343, 346, 424, 466, 473

Kos, Janko 27, 33, 180

Kotzebue, August von 12, 318

Kozina, Peter 378, 381, 386, 424

König, Friedrich Karl von 336, 337

Kraft, Anton 300, 318, 319

Kragelj, Matjaž 265

Kramer, Christoph 238, 328

Krauss, Jacob 403

Krelj, Sebastijan 75, 90, 91, 93

Kristan, Samo 265

Križnar, Matija 217

Kumerdej, Blaž 10, 12, 18, 20, 21, 27, 28, 34, 74, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 94, 95, 109, 110, 128, 168, 170, 173, 175, 185

Kuralt, Martin 17, 74

Kuret, Niko 51

Lamberg, družina 382
Lamberg, Franc Adam 295, 329
Lanthieri, družina 456, 457
Lanthieri, Friderik Hieronim 462
Lanzedelly, Joseph 11
Laudon, Ernst Gideon von 46
Lauko, Tomaž 138–141
Lazarini, družina 452, 458
Lazarini, Franc 452
Legat, Andrej 100
Lehmann, Ernst 329, 332, 337, 342
Lehmann, Johann Georg 271
Lehmann, Johann Gottlob 213
Lehmann, Johann Nepomuk 343, 355
Lehmann, Johanna 343
Lehmann, Joseph 343
Lehmann, Louise 305, 332, 336, 338–343, 354, 355
Leibniz, Gottfried Wilhelm 25
Lenz, Johann Georg 194
Lenzenberg, Franc Ksaver 373
Leopold II., cesar 48
Lessing, Gotthold Ephraim 25
Levstik, Fran 45, 85, 107, 114
Lichtenberg, družina 455
Lidl, Andreas 306, 307, 309, 326
Liechtenstein, Ulrich von 450
Linde, Samuel Bogumił 87
Linhart, Anton Tomaž 12, 18–22, 26–28, 33, 34, 53–55, 65, 74, 77, 79,
80, 82, 109, 110, 120, 128, 168, 170, 175, 180, 185, 294, 297, 298, 311
Linné, Carl von 96, 103, 104, 208, 210, 211, 398, 399
Lionelli, družina 460
Lipold, Jožef 74
Lipovc, Andrej 104
Livigni, Filippo 54, 55
Lobkowitz, Joseph Franz von 340
Locatelli, družina 458, 459

Locke, John 25, 26
Loddiges, Joachim Conrad 402, 403
Lomonosov, Mihail Vasiljevič 130
Lubej, Uroš 358, 360, 376
Luckmann, družina 442
Ludvik XIV., kralj 24
Ludwig, Christian Friedrich 194
Lukrecij 237
Luther, Martin 472
Lyell, Charles 192

Machiavelli, Niccolò 250
Macquer, Pierre Joseph 237
Maestrazzi, kaplan 95, 96
Maffei, Jožef 7
Maffette, družina 458
Mafolli, Vincenzo 317
Makovec, Josip 379
Makovic, Anton 74
Mandini, Stefano 297
Marcucci, Gregorio 236
Marenzi, družina 460
Marija Antoaneta, kraljica 410
Marija Karolina, kraljica 414
Marija Terezija (soproga cesarja Franca I. Štefana) 187, 238, 333, 452, 463
Marija Terezija (soproga cesarja Franca II.) 410
Marijana, nadvojvodinja 403
Marino, Giambattista 251
Marliani, Giovanni 295
Marmont, August-Frédéric-Louis Vieesse de 13, 53, 129, 131–136, 147, 148,
157–159, 176
Martín y Soler, Vicente 295, 296
Maschietti, Elisabetta 295, 326
Maschietti, Pietro Antonio 280, 295, 326
Masini, Vincenzo 247
Matoušek, Jan 83, 169, 171

Mayr, Johann Simon 341, 354
Mažgon, Stane 257
Megiser, Hieronim 85, 86, 90–92, 118, 128, 455
Mehegan, Guillaume-Alexandre de 47, 48
Melden, Gregor 405
Mendelssohn, Moses 25
Menzini, Benedetto 250
Merk, Ignac 252
Metastasio, Pietro 32, 54, 251, 286, 298
Metelko, Franc 12, 74, 83, 164, 179, 217
Metternich, Klemens Wenzel Lothar von 14, 29, 177, 201
Meusnier de Querlon, Anne-Gabriel 237
Mikec, Mihael 75
Miklavčič, Maks 461
Miklošič, Franc 468
Mikša, Peter 217
Millesi, družina 458
Minasi, Antonio 240
Minervini, Ciro 222
Minghelli, Elisabetta 292
Mirabeau, Honoré-Gabriel Riqueti de 148
Mittrowsky, Johann Nepomuk von 204
Miucci, Leonardo 287
Mlinarič, Jože 453
Modena, Giacomo 295
Moder, Gregor 425, 426, 430
Modrinjak, Štefan 74
Mohs, Friedrich 94, 205, 213, 231
Montaigne, Michel de 25
Montrichard, Joseph Hélié Désiré Perruquet de 385
Moro, Anton Lazzaro 247
Morosini, Giacomo 222, 241, 302
Moscon, družina 457, 458
Mosel, Giovanni Felice 300
Motnik, Marko 47, 238, 283, 287, 289, 290, 302, 304, 305, 317, 318
Mozart, Leopold 333, 354

Mozart, Wolfgang Amadeus 289, 290, 298, 300, 304–307, 319, 325, 333, 338, 340, 342, 346, 354
Mrak, Ivan 425, 430
Mucha, Wolfgang 216
Murko, Anton 90, 96
Müller, Maksimilijan Anton 287
Müllner, Alfonz 373, 380
Müllner, Georg 318
Mysliviček, Josef 306, 307, 326

Napoleon I., cesar 7, 22, 28, 52, 129, 134, 135, 152, 157, 158, 343, 461
Narat, Ivan 74
Natorp, družina 342
Natorp, Nanette 342
Nazzolini, Sebastiano 284
Nebly, Heinrich 205
Negri, Domenico 294, 295
Newton, Isaac 20
Nicolai, Friedrich 212, 334, 354
Nodier, Charles 135
Noghera, Giovanni Battista 239
Novy, Lili 54

Oblak, Vatroslav 75
Obreza, Andrej 465
Oltolina, Carl' Andrea 306–309, 326
Orel, Irena 163, 164, 180
Ossoliński, Józef Maksymilian 13
Ovidij 32

Paccini, Antonia 295
Pagliaruzzi, Natalis 298
Paglovec, Frančišek Mihael 75, 110
Paisiello, Giovanni 54, 286, 293, 294, 296, 297, 311, 312, 318, 341, 355
Palissot de Montenois, Charles 253
Palmini, Antonio 293–295

Palmini, Elena 293–295
Palmini, Sigismundus Petrus Angelus 294
Palnstorf, Joseph von 203
Panjek, Aleksander 456
Paradeiser, družina 455, 460
Parini, Giuseppe 252, 256, 263
Pascal, Blaise 26
Pastore, Raffaele 237
Pavel Diakon 463
Pavlin, Vojko 163, 459
Pecis, Gaetano 286, 293
Pellenc, Jean-Joachim 134, 135, 148, 158
Pelzhoffer, Franc Albert 462
Penzel, Abraham Jakob 272, 298, 303
Persky, Matija 375
Persone, Girolamo 236
Petazzi, Alojz 460
Petazzi, družina 459, 460
Petazzi, Leopold Jožef 460
Pernel, Marija Mojca 80
Petrarka 250
Petronij 21, 23, 35, 61–63, 71, 108
Peunik, Andrej 423, 425, 427
Piccini, Niccolò 294, 295
Pico della Mirandola, Giovanni Francesco 247
Pij II., papež 463
Pilati, Carlo Antonio 239, 256, 263
Pinhak, Jožef 219, 221
Pini, Ermenegildo 242
Pintar, Luka 35, 45, 46, 112, 114, 115
Pirjevec, Dušan 27
Pirri, Filippo 236
Pittoni, družina 434
Pittoni, Janez Anton 434
Pittoni, Peter Anton 435
Platon 24, 236

Playfair, John 222
Plečnik, Jože 386
Pleteršnik, Maks 85, 90, 91, 93, 96, 97, 99, 100, 117, 118, 120
Pletz, Nikolaj 386
Poda von Neuhaus, Nicolaus 104
Podbersič, Renato 460
Pohlin, Marko 27, 28, 34, 76, 77, 82, 87, 94–97, 99, 100, 109, 110, 112,
118, 120, 127, 128, 149, 164, 168, 170, 173–175, 180, 185
Polc, Lukas 100, 106, 107
Polc, Vincenc 106
Polec, Janko 346
Poli, Giuseppe Saverio 248
Poll, Matija 380
Pollini, družina 288
Pollini, Francesco 287–290, 303, 326, 346
Pollini, Frančiška 327, 465
Pollini, Ivana Rozalija 288
Pollini, Jožefa 290
Pollini, Krizostom 287, 288
Ponte, Lorenzo Da 298
Pope, Alexander 23, 400
Popovič, Janez Žiga Valentin 97
Portugal, Marcos António 35, 53, 108
Porzia, Felicita 307
Porzia, Ferdinand 307
Posarelli, družina 288
Prager, Ignac 367, 380
Prager, Lovrenc 361, 367, 371, 374, 375, 379, 380, 383–385, 389, 394
Pray, György 272
Preinfalk, Miha 408, 447
Prešeren, France 21, 45–48, 50, 58, 66, 67, 72, 114, 453
Priestersberger, Anton Carl Leopold 331
Priestersberger, Marianne 331
Prijetelj, Ivan 35, 52, 78, 108, 136, 137, 144, 151, 159
Primic, Janez Nepomuk 84, 130, 466
Propercij 32

Puchberg, Johann Michael von 300, 319, 340
Puffendorf, Anna 290
Pulteney, Richard 210

Rabelais, François 23
Radics, Peter 297, 307, 450
Radics Kaltenbrunner, Hedvika 450
Raigersfeld, družina 462
Raigersfeld, Franc Henrik 462, 463
Ramler, Karl Wilhelm 34
Ravnikar, Matevž 12, 26, 74, 77, 80, 83, 120, 164, 169, 171, 176–180, 185
Redon de Belleville, Godefroy 133, 136, 148, 161
Regal, družina 458
Reichardt, Johann Friedrich 339, 340, 345
Revel, Jacques 147
Riccoboni, Marie-Jeanne 255
Richter, Franz Xaver 32, 382
Ried, Franz Michael 386, 405, 418
Riello, Giorgio 234
Righini, Vincenzo 336
Rio, Girolamo da 241
Rio, Niccolò da 241
Rittersburg, gospa von 339, 340
Robespierre, Maximilien de 26
Rogač, Jožef 436
Rolland, Albonico 318
Rosa, Angela 293, 295
Rosa, Pietro 293, 294, 326
Rosa, Salvator 251
Rosenbaum, Carl 339
Rosenkranz, Johann 403
Rosini, Carlo Maria 253
Rossetti, Domenico 252
Rousseau, Jean-Jacques 21, 22, 25, 26, 410, 412
Rožič, Andrej 433
Rösler, Johann Joseph 340

Ruard, družina 432, 438, 459
Ruard, Leopold 438
Ruard, Valentin 432, 435
Rudež, družina 449
Rudež, Karel Dragotin 464
Rudzinsky, Carl 205
Rus, Jože 217–219
Rust, Giacomo 286, 294

Salieri, Antonio 288, 289, 299, 300, 306, 309, 310, 317, 325, 326, 331–333,
339, 346, 354
Salieri, Theresia 331
Sapač, Igor 453
Sauerbrey-Almasy, Martin 222
Savioli, Agostino 251, 263
Schantroch, Georg 298
Schell pl. Schellenburg, Ana Katarina 450, 462
Schell pl. Schellenburg, Jakob 450, 461, 462
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 25
Schemerl, Anton 369
Schemerl, Jožef 380
Scherrer, Jean 388
Schikaneder, Emanuel 54, 294, 297, 311
Schiller, Friedrich von 24
Schlegel, August Wilhelm von 24
Schlegel, Friedrich von 24
Schmidt, Goran 106, 107
Schmitt, Anton 300, 304, 318, 319
Schmitt, Heinrich 304
Schmitt, Wolfgang 300, 304
Schouppé, Johann Paul von 339
Schouppé, Joseph von 339
Schönfeld, Johann Ferdinand von 337, 345
Schönleben, Janez Ludvik 17, 18, 30, 462
Schrauf, Albrecht 198
Schreibers, Karl von 10

Schrott, igralka 299, 318
Schuppanzigh, Ignaz 300
Scopoli, Giovanni 241
Scopoli, Giovanni Antonio 94–96, 99, 100, 103, 104, 127, 190, 211, 213,
215, 237, 241, 256, 397, 399
Scott, Walter 24
Seneka 32
Serres, Marcel de 35, 52, 108, 149
Sessi, Marianna 317
Seunig, Jožef 412
Seykotta, H. 388
Siauve, Éttiene Marie
Siegersdorf, družina 455
Simonetti, Valentin 365
Sivrić, Ante 131, 157
Skalar, Adam 110
Skubec, Rihard 381, 424
Slatkonja, Jurij 451
Slomšek, Anton Martin 466
Smith, Adam 24, 191
Smith, Amand Wilhelm 338
Smola, družina 448
Smola, Karel 448
Smole, Andrej 103
Smole, Jakob 103, 104
Smole, Janko 448
Smole, Jože 448
Smole, Majda 453
Smolej, Igor 433
Smolej, Slavko 433
Smotricki, Meletij 130, 142, 143, 145, 160
Snoj, Marko 96, 117, 137
Soave, Francesco 237, 240
Solarić, Pavle 13, 82, 83, 169, 171, 180
Sonnenfels, Joseph von 237, 328
Sonnleithner, Joseph 300

Sorkočević, Luka 291, 334, 354
Sović, Matej 130, 143, 145, 160
Spallanzani, Lazzaro 10, 237, 247, 249, 256
Spangenberg, Johann 75
Spanheimski, Bernard 450
Spinoza, Baruch de 25
Stabej, Jože 85, 87, 90, 92
Stadler, Maximilian 338, 339
Stanič, Valentin 74
Stapleton, Thomas 110
Starčević, Šime 135
Stele, France 420–422, 425, 429
Sternberg, Kaspar Maria von 398
Sterne, Laurence 23
Stopar, Ivan 358, 359
Strossmayer, Josip Juraj 451
Stulli, Joakim 87
Suardi, družina 459
Suárez, Francisco 24
Suhadolnik, Jože 359, 360, 369
Svetina, Peter 64
Svoljšak, Sonja 33, 48, 209, 250, 269, 272
Swift, Jonathan 23
Switzer, Stephen 406

Šafárik, Pavol Jozef 85
Škerlj, Stanko 53, 251, 279, 284, 292, 295, 298
Škrbinc, Paskal 178
Škrinar, Jožef 83
Šober, Jožef 74
Štiglic, Ignac 437
Štrekelj, Karel 35, 36, 40, 42, 77, 107, 118
Štupar, Milan 269
Šumi, Nace 358, 359, 377
Šumrada, Janez 176, 199, 459

Talier, Angelo 242
Tansillo, Luigi 250
Tasso, Torquato 250
Tassoni, Alessandro 251, 252
Terencij 247
Terzi, družina 459
Thurn, družina 449, 460
Thurn-Valsassina, Gustav 467
Tibul 32
Tille, Benedict 405
Tille, Georg 403
Tito, Josip Broz 448
Titz, Anton Ferdinand 306, 307, 326
Toaldo, Giuseppe 248
Toderini, Giambattista 248
Tomaž Akvinski, sv. 24
Tomeoni, Irene 318
Toporišič, Jože 75, 136
Torkar, Silvo 460
Torre, Giovanni Maria Della 247
Tozzetti, Targioni 236
Trampus, Antonio 254
Trattner, Johann Thomas von 238, 338
Traux, Karel Avgust de 424
Traux, Konstancija de 381, 424
Traux, Serafina de 424
Trdina, Janez 51
Trilleg, družina 460
Trubar, Primož 10, 17, 18, 30, 74, 86, 90, 93, 118, 172, 453, 455
Tulščak, Janž 93
Turra, Antonio 236

Ulčar, družina 373
Urbančič, Ivo 27
Urbančič, Martin 408, 409, 448

Vaccarino, Giorgio 238
Valentini, Giovanni 295
Valvasor, družina 457, 458
Valvasor, Janez Vajkard 51, 85, 451, 452, 466, 473
Varesi 334
Vasari, Giorgio 236
Vehar, Maja 219
Vergilij 32, 247
Verri, Alessandro 251, 256
Vetter von der Lilie, družina 377
Vidari, Giovanni Maria 236
Vidmar, Luka 34, 66, 76, 80, 129, 137, 147, 225, 279, 298, 390
Viganò, Maria Medina 299, 317
Viganò, Salvatore 299, 317
Vilfan, Sergij 449
Visconti, Virida 450
Visočnik, Julijana 80
Vivaldi, Antonio 281
Vodnik, Valentin 12, 18, 20–22, 26–29, 31, 33–37, 40, 42–44, 47, 58,
63–66, 71, 74, 75, 77, 79, 80, 82–84, 86, 90, 94, 106–110, 117, 118,
120, 129–132, 134, 136–141, 144–147, 149–152, 157–159, 161, 163,
164, 168–171, 174–176, 178–180, 185, 217–220, 250, 399, 462
Voltaire, François-Marie Arouet 21–23, 25, 26, 32, 254
Vorenc, Gregor 85, 90
Vraz, Stanko 40, 107, 118
Vrhovac, Maksimilijan 13

Wappler, Christian Friedrich 210
Weigl, Joseph 341, 354
Weilhammer, Janez 454
Weiss, Peter 31, 36, 39, 47, 64, 121
Werner, Abraham Gottlob 10, 94, 191–195, 206–208, 213, 219, 222, 223,
231, 243
Werner, družina 192
Wiedenmann, Johann 215
Wieland, Christoph Martin 23

Willdenow, Carl Ludwig 398
Windisch-Graetz, družina 451, 452
Wiser, Jožef Leopold 292, 358, 366, 372
Wolwitz, družina 370
Wormb, Johann Christian 403
Wulfen, Franz Xaver von 398

Zagajšek, Mihael 74, 84, 175
Zapltil, Marko 165–167
Zelli, Raffaele 132–135, 147, 148, 157–159, 161, 176
Zeno, Apostolo 284
Zinzendorf, Karl von 47, 48, 289, 294, 336
Zippe, Franz Xaver Maximilian 208
Zlobický, Josef Valentin 13
Zoffany, Johann 187
Zois, Anton (Žigov brat) 238, 287, 325, 327, 328
Zois, Anton (Žigov pranečak) 305, 424, 463
Zois, Avguštin (Žigov nečak) 290, 299–301, 317–319, 340
Zois, Avguštin (Žigov polbrat) 299, 304, 327, 328, 340, 343, 448, 449, 465
Zois, Bernard 330
Zois, Bernardino 435
Zois, Cecilija 303, 330
Zois, družina 8, 10, 14, 47, 197, 224, 230, 274, 279, 280, 283, 287, 288, 298, 299, 303–305, 309–311, 327, 336, 337, 339–343, 346, 357, 421, 423, 432, 433, 438, 442, 443, 445, 447, 448, 451, 455, 457–459, 461, 463, 465, 466
Zois, Egon 422
Zois, Franc Ksaver 304
Zois, Francesco 279
Zois, Frančiška Ksaverija 340
Zois, Ignac 327, 328
Zois, Ivana Katarina 7, 13, 73, 74, 288, 289, 328, 381
Zois, Johana 328
Zois, Josepha 338, 339, 341, 342, 354, 355
Zois, Jožef 283, 287–289, 292, 298, 303, 305, 318, 325, 327–330, 336–342, 346, 354, 355, 465

Zois, Julija 328
Zois, Karel (Žigov brat) 197, 198, 200, 210, 300, 319, 327, 328, 338, 340,
397–399, 402, 415, 418
Zois, Karel (Žigov nečak) 8, 198, 200, 265, 303–305, 307, 325, 330, 381,
419, 424, 432, 436, 438–442, 445
Zois, Katarina 303, 329, 330, 354
Zois, Katharina 288, 289, 292, 300, 305, 318, 325, 330–342, 346, 354, 355
Zois, Ksaver 303, 327, 328, 330
Zois, Marija Jožefa 327
Zois, Michelangelo (Žigov oče) 7, 74, 216, 230, 279, 280, 287–289, 325,
327–329, 354, 357–361, 365, 367, 371–373, 375, 376, 378, 381, 382,
389, 394, 405, 423, 431–435, 445, 463–465
Zois, Michelangelo (Žigov polbrat) 327, 465
Zois, Michelangelo (Žigov pranečak) 442
Zois, Michelangelo (zadnji lastnik Brda) 420–422, 429
Zois, Serafina 381, 424, 432, 439–442, 445
Zulliani, Candido 361, 366–372, 374–376
Zupan, Jakob 12, 74, 164, 176, 179
Zupan, Jože 426
Zupančič, Janez Anton 74, 466

Žerovnik, Anton 106
Žigon, Tanja 222
Žontar, Jože 448
Žvanut, Maja 447

Apes academicae

5

Urednik zbirke

Luka Vidmar

ZOIS
ŠTUDIJE

Uredil

Luka Vidmar

Recenzenta

Marko Juvan

Miha Preinfalk

Prevod in lektura angleških povzetkov

Neville Hall

Oblikovanje in prelom

Studio Jančič

Izdajatelj

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede
Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja

Za izdajatelja

Oto Luthar

Metoda Kemperl

Založila

Založba ZRC

Za založbo

Oto Luthar

Glavni urednik založbe

Aleš Pogačnik

Tisk

Birografika Bori, d. o. o.

Naklada

200 izvodov

Prva izdaja, prvi natis

Prva e-izdaja je pod pogoji licence Creative Commons CC
BY-NC-ND 4.0 (razen za tisto gradivo, ob katerem so
posebej navedeni drugačni pogoji rabe) prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610509578>

Viri v knjigo vključenega slikovnega gradiva so navedeni v pripisih ob slikah; slike so objavljene z dovoljenjem ali pa so v prostem dostopu.

Knjiga je nastala v okviru raziskovalnega projekta Začetki slovenske posvetne dramatike in gledališča (1670–1848) (J6-50203) in raziskovalnega programa Literarnozgodovinske, literarnoteoretične in metodološke raziskave (P6-0024), ki ju sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ZRC SAZU
Inštitut za slovensko
literaturo in literarne vede

Ko smo že mislili, da o Žigi Zoisu, njegovem delovanju in njegovem znamenitem krožku vemo vse, je med nas prišla monografija, ki dokazuje, da raziskovanje, zlasti tako pomembne in vsestranske osebnosti, ni nikoli končano. Knjiga ni zasnovana v stilu »vse, kar ste vedno želeli vedeti o Zoisu«, temveč njena poglavja po eni strani razkrivajo nekatere do danes prezrte ali slabo raziskane podrobnosti Zoisovega življenja, po drugi strani pa na določene teme pogledajo z drugega zornega kota in reinterpreterirajo že znana dejstva. Avtorji in avtorice pokukajo tudi v Zoisovo intimo in jo aktualizirajo glede na moderna družbena dogajanja. V duhu razsvetljenstva, ki mu je pripadal z vsem srcem, je bil Zois razpet med številnimi dejavnostmi, ki danes delujejo kot samostojne znanstvene vede. Hkrati je skromno ostajal v ozadju in je slavo raje prepuščal svojim varovancem in prijateljem. Zlasti njegovo – v številnih pogledih pionirsko – delovanje na področju razvoja slovenskega jezika, kot ga predstavlja monografija, pa dokazuje, da mu moramo biti Slovenci še bolj hvaležni, kot smo mu bili do sedaj. Monumentalno delo o monumentalni osebnosti.

Iz recenzije dr. Mihe Preinfalka

»Kar je bil protestantizem za 16. stoletje in baročna kultura za sedemnajsto, je v 18. stoletju postalo razsvetljenje. Baron Žiga Zois se nam kaže kot osrednja osebnost, ker je v svojem življenju in delu najčisteje utelesil tisto, čemur se lahko reče duh razsvetljenstva. S tem v zvezi je dvoje pomembnih značilnosti, ki ga ločita tako od Trubarja kot od Schönlebna, izhajata pa iz samega razsvetljenstva. V slovenskem razsvetljenstvu, kot ga je uveljavil Žiga Zois, so se prvotnejši vplivi nemških dežel prepletali z novimi spodbudami, ki so zdaj prihajale ne samo iz Italije, ampak predvsem iz zahodnih evropskih dežel, iz Francije, Anglije in Nizozemske. Temu je treba prišteti pozornost, ki so jo slovenski razsvetljenci, vsem na čelu Zois, posvečali slovanskim kulturam v srednji in vzhodni Evropi. Tudi to je bilo v skladu z novo usmeritvijo razsvetljenstva, ki je hotelo biti evropsko in univerzalno.«

Iz poglavja dr. Janka Kosa

Založba ZRC

ISBN 978-961-05-0956-1 32 €

